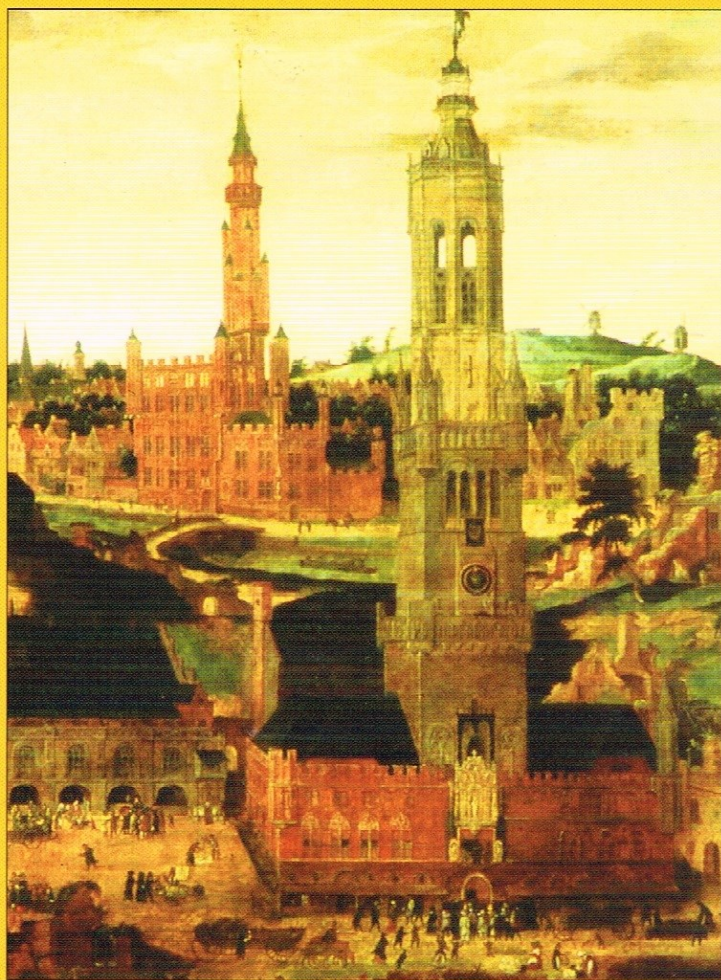

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 24 (1998)

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 24
Verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J. Brüsewitz

G.A.C. van der Lem

B. Rademaker-Helfferich

P. Visser (voorz.)

S. Voolstra (secr.)

S. Zijlstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 452, 1017 AW AMSTERDAM

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 24

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1998

Omslagillustratie: Beschilderd paneel, 'De zeven wonderen van Brugge' (fragment),
ca. 1550-1560, toegeschreven aan Pieter I. Claeissens,
Afgebeeld: Het Belfort te Brugge Bevindt zich : te Brugge (particulier bezit)

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975) – ...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 24 (1998)

Met lit. opg.

ISBN 90-6550-165-7

Trefw.: doopsgezinden; opstellen / bibliografie

© 1998 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Eindredactie: Anton van der Lem

Inhoud

Anton van der Lem	<i>Woord vooraf</i>	7
Ludo Vandamme	<i>Doopsgezinden in Brugge, 1555-1575</i>	9
Michael Clemens	<i>De Mennonieten van Neustadtgödens en hun contacten in de Nederlanden</i>	25
Daan C. de Clercq	<i>Een verdwenen en vergeten 'mennistenhemel' aan het Gein</i>	39
Adriaan Plak	<i>Portfolio</i>	61
B.E. Dop, M.R. Kremer	<i>Van Oude Vlamingen en Nieuwe Zwitsers. Doopsgezinde bewegingen vanuit Deventer naar Groningen in het begin van de achttiende eeuw</i>	81
A.G. van Gilse	<i>Jan van Gilse 1810-1859, liberaal doopsgezind theoloog</i>	117
Alle Hoekema	<i>150 jaar doopsgezinde zending in historisch perspectief</i>	139
P. Ester	<i>'Wel in, maar niet van de wereld' Cultuursociologische schets van de Amish gemeenschap in Amerika</i>	159
Yme Kuiper	<i>Doopsgezinden in Harlingen en het Pachtersoproer van 1748</i>	185
Frouke Veenstra	<i>Geld en geloof bij de gemeente der Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen</i>	205
Joost Vermoolen	<i>Aanzienlijk of voortreffelijk? Geschiedenis van de familie Mesdag, haar genealogie en de Stichting Mesdagfonds</i>	223
Daan C. de Clercq	<i>Verkennde beschouwingen over de doopsgezinde elite in Amsterdam</i>	249
Johan Frieswijk	<i>Was er in Friesland een voedingsbodem voor het nationaal-socialisme?</i>	263
Nine Treffers-Mesdag	<i>De pastorie in Sneek onder de bezetting. Enige persoonlijke indrukken van de positie en de houding van doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog</i>	273

BRONNEN

Gabe Hoekema	<i>Lijst van publicaties betreffende het dopers vredesgetuigenis 1890-1996</i>	281

VERSLAG VAN LOPEND ONDERZOEK

Philip Knijff	<i>Drie generaties socinianisme en één foliant</i>	310

MEDEDELINGEN

Piet Visser	<i>Nieuws uit de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum</i>	314

RECENSIES

Voolstra, Menno Simons (Samme Zijlstra)	317
Dagboek Pieter Jansz (A.Th. Boone)	319
Israel, <i>The Dutch Republic</i> (Samme Zijlstra)	321

SIGNALEMENTEN

324

VERENIGINGSNIEUWS

Verslag Roosendaal	332
Verslag Heerenveen	333
Ledenlijst	335
Adressen auteurs	336

Woord vooraf

Elk jaar zijn er weer mensen met liefde voor de doperse geschiedenis die een artikel aanbieden voor de *Doopsgezinde Bijdragen*. En als zij dat al niet uit eigen beweging doen, dan zijn er altijd weer anderen, die aan een uitnodiging van de redactie graag gehoor geven. Zo ook dit jaar. Het rijk gevulde nummer dat thans voor u ligt – voor het eerst sinds lange tijd verschenen in het jaar dat op het omslag staat! – is als volgt geleed:

Allereerst worden thema's uit de doperse geschiedenis behandeld gespreid naar ruimte en tijd. Zowel de eenvoudige dopers uit Vlaanderen, uit de Groningse Ommelanden en uit de Duitse kuststreek komen aan de orde, als de rijke buitenplaatsbezitters van het Gein.

Na deze 'gewone' artikelen ruimt de redactie plaats in voor de voordrachten die gehouden zijn rond het zogeheten 'elite-onderzoek'. Op 21 november 1997 vond in Groningen onder de enthousiaste leiding van Yme Kuiper een boeiende studiedag plaats over doopsgezinden in de achttiende eeuw. Nu gaat de aandacht uit naar Harlingen, de stad Groningen en Amsterdam, maar dat zal geenszins ten koste gaan van de 'eenvoudige' dopers elders in den lande. De artikelen van Vandamme en Dop-Kremer mogen er het bewijs van zijn dat de redactie geen eenzijdige belangstelling voor het elite-onderzoek zal hebben.

Daarna staan enkele aspecten centraal uit de rol van doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog. Bovendien biedt een prachtig portfolio een kijkje in het rijke bezit van de Doopsgezinde Bibliotheek.

In het bronnengedeelte zult u thans geen tekst uit het verleden aangeboden krijgen, maar een bibliografisch overzicht van alle publicaties betreffende het dopers Vredesgetuigenis. De redactie is buitengewoon verheugd dat de samensteller het resultaat van zijn jarenlange speurtocht hier wil publiceren. De mededelingen uit de bloeiende Doopgezinde Historische Kring, met de vertrouwde recensies en signalementen sluiten dit jaarboek als vanouds af. Moge ook de volgende jaargang weer op zoveel belangstelling van lezers en schrijvers rekenen!

Doopsgezinden in Brugge, 1555-1575

Inleiding

In de zestiende eeuw was Brugge een van de belangrijkste steden in de Nederlanden (afb. 1).¹ De stad had weliswaar haar betekenis als handelsmetropool van Noordwest-Europa verloren, maar bleef nog steeds een actieve koopmansstad met een internationaal gekleurd handelsleven. Daar zorgde in de eerste plaats de in Brugge gevestigde wolstapel voor de Nederlanden voor. De wolstapel leverde de grondstof voor de succesvolle productie van lichte lakens en saaien in de Nederlanden. Brugse internationale handelaars en ook de in Brugge gevestigde Spanjaarden waren daarenboven sterk betrokken op de Antwerpse markt. De Scheldestad was de nieuwe handelsmetropool van het Westen geworden en haalde moeiteloos de kaap van 100.000 inwoners; Brugge bleef hangen op 40.000. De stagnatie van het bevolkingsaantal zorgde voor weinig woningdruk; de lonen van de ambachtsslui behoorden er tot 1560 tot de hoogste van de Nederlanden. Buitenlandse bezoekers onderstreepten steeds opnieuw de fijne, Brugse levenskwaliteit.

Een internationaal gekleurd handelsleven en een hoge levensstandaard brachten een gevarieerde luxenijverheid op gang. Toch bleef ook hier de textielindustrie de meeste handen tewerkstellen. De traditionele wolnijverheid die de Vlaamse steden de voorbije eeuwen had groot gemaakt, had de plaats geruimd voor lichte lakens, saaien en vooral fusteinen. De lichte lakens en saaien waren bijzonder succesvol op het Vlaamse platteland en de onophoudelijke pogingen van de Brugse bestuurders om een stedelijke lichte draperie te vestigen kenden niet het gewenste resultaat. Daartoe werden steeds opnieuw textielwerkers uit Zuid-Vlaanderen aangetrokken, uit Nieuwkerke, Komen, Belle, Hondschote, Armentières, enz.

De handelskringen en de rumoerige, steeds bewegende groepen textielwerkers stonden bij voorrang open voor de nieuwe religieuze opvattingen en beleving van de zestiende eeuw. Zoals elke grote stad bleef Brugge als een land van belofte mensen van uit alle windstreken aantrekken, op zoek naar werk, op zoek

¹ Recente syntheses van de zestiende-eeuwse geschiedenis van Brugge treft men aan in M. Martens (red.), *Brugge en de Renaissance: van Memling tot Pourbus* (Brugge/Gent, 1998) 26-42 en in N. Geirnaert en L. Vandamme, *Brugge: een verhaal van 2000 jaar* (Brugge, 1996) 66-83. Met dank aan Johan Van Eenoo voor het kritisch nalezen van deze tekst.

Afb. 1. 'De zeven wonderen van Brussel', toegeschreven aan Pieter I Claeissens, ca 1550-1560 (Brugge, particulier bezit).

naar een nieuw leven, of op zoek naar geloofsgenoten om samen in de clandestiniteit hun religie te beleven.

In die zin hebben wederdopers en doopsgezinden reeds vroeg in Brugge onderdak gevonden en zijn ze overgegaan tot gemeentevorming. De eerste groep ontstond in de jaren dertig. Na het mislukken van het Münsters avontuur (25 juni 1535) kwamen dopers in Brugge terecht. Ze legden er de basis van een bloeiende gemeente die voortkwam uit een brede, sacramentarische onderstroom en een netwerk onderhield dat reikte tot in Zeeland.² De sterke verwevenheid van de verschillende doperse kernen lag ook aan de basis van het plotse einde. Enkele arrestaties in Gent leidden ook tot het opdoeken van de Brugse gemeente. In Brugge was het wachten tot de jaren vijftig toen doopsgezinden zich in Brugge opnieuw organiseerden en een gemeente vormden.³

² J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Brussel, 1975) 299-322.

³ Deze episode wordt breedvoerig behandeld door J. Decavele, *De dageraad*, I, 462-469, en door A. Bauwens, 'Doopsgezind martelaarschap in Brugge in 1558', in: idem, *Het beloofde land: acht opstellen over werken, geloven en vluchten tijdens de XVIe en XVIIe eeuw* (Dikebus, 1992) 185-200.

1. Vallen en opstaan

Merkwaardig genoeg lag opnieuw een streng optreden van de inquisitie in Gent in 1557 aan de basis van deze evolutie. Gentse doopsgezinden zochten een nieuw en veiliger onderkomen en vonden dat in Brugge. Spilfiguur van de Brugse gemeente werd de Gentse zijdetwijnder Maarten vande Walle. Hij had zich omstreeks 1550 laten herdopen in Antwerpen door Gillis van Aken; zijn broer Jan bleef overigens in Antwerpen wonen en was er jarenlang voortrekker van de doopsgezinde beweging.⁴ Mensen zoals Pauwels Vermaete, die na de repressie van 1538 in sacramentarische kringen hadden vertoefd, doopsgezinden die de Gentse repressie waren ontvlucht maar ook nieuwe mensen zoals de zijdeondernemer Robert de la Merre vonden op instigatie van Vande Walle in Brugge aansluiting bij het doperdom. De vergaderingen vonden ondermeer plaats ten huize van Jacob de Mutsenscheerder. Na enkele jaren, in 1558, leidde de arrestatie van Jan Vervest, zijn familie en enkele vrienden tot het uiteenvallen van deze bloeiende kern. Deze episode werd dramatisch afgesloten met vijf terechtstellingen in oktober 1558.

Enkele jaren later zorgde de doopsgezinde leraar of vermaner Adriaen Brael voor een heropleving. Deze nieuwe gemeente hield ook bijeenkomsten buiten de stad. Ofschoon alles in het grootste geheim gebeurde, werd in november 1561 een vergadering nabij het dominikanessenklooster Engelandale door de gerechtelijke instanties verrast. Dertig aanwezigen werden in de stadsgevangenis opgesloten. De afwikkeling van deze spectaculaire zaak had heel wat voeten in de aarde en uiteindelijk werden er twaalf doodvonnissen uitgevoerd. Die werden, tegen de gebruiken in, voltrokken in alle discretie.

Korte tijd later reorganiseerde de doopsgezinde gemeente zich nog eens opnieuw, nu rondom de Kortrijkse orgelmaker Isenbrand Meysembaert. Volgens bisschop Jacobus Curtius leidde hij 'conventicles secretz tant en Bruges qu'ailleurs'.⁵ Pierijnken van Malebosch uit Tielt en haar zus verhaalden in 1564 hoe ze door de orgelmaker werden opgeleid en samen in martelaarsboeken hadden gelezen. De arrestatie van Meysembaert in november 1564 temperde geenszins zijn geloofsijver. In een overvolle gevangenis liet hij niets onverlet om zijn geloofsgenoten in de doopsgezinde leer te onderrichten. De Brugse bisschop laakte het gemis aan doortastendheid vanwege de stadsmagistraat die Meysembaert liet begaan.⁶ Omstreeks mei 1565, nog voor zijn zaak voorkwam, overleed deze

4 G. Marnef, *Antwerpen in de Reformatietijd: ondergronds protestantisme in een internationale handelsmetropool, 1550-1577* (Leuven, 1991), II (prosopografie), 140 (nr. 261).

5 'Geheime bijeenkomsten, zowel in Brugge als elders', Jacobus Curtius aan landvoogdes Margaretha van Parma, 28 maart 1565: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Papieren van Staat en Audiëntie 1718/2, stuk 722.

6 J. Decavele, *Dageraad*, I, 468.

doopsgezinde voorganger in de stadsgevangenissen. Karel Hannebeel uit Waasten ging vervolgens de Brugse doopsgezinden voor, maar in het begin van 1566 zag hij zich verplicht de Zwinstad te verlaten.⁷

De opstandige beweging van het Wonderjaar 1566 bezorgde ongewild ook de doopsgezinden meer ademruimte. De 'voorlopig' afgedwongen verzachting van de geloofsplakkaten liet ook de doopsgezinden toe wat vrijer te ademen. Jacob de Rore werd nu de nieuwe voorganger. Hij was afkomstig uit Kortrijk, had reeds in 1551 de doop ontvangen en was jarenlang uiterst bedrijvig geweest in de Leiestreek, vooral in het gebied tussen zijn geboortestad en Menen. Het anabaptisme was overigens bijzonder succesvol in dit gebied en had er de doorbraak van het gereformeerd protestantisme aanzienlijk vertraagd. Jacob de Rore werd bijgestaan door Jan Diericxsone alias de Cammere. Bijeenkomsten vonden plaats ten huize van Maeillard de Graeve, aan de Vlamingbrug en op andere plaatsen.⁸ Ook de bijeenkomsten extra muros, in open lucht, bleven doorgaan. De gewijzigde omstandigheden tijdens het Wonderjaar deden de doopsgezinden wellicht uitzien naar een grotere bewegingsvrijheid, maar op dat vlak gaf de overheid geen duimbreed toe. De calvinistische gemeente daarentegen had van het Brugse stadsbestuur en in samenspraak met Lamoraal van Egmont, gouverneur van Vlaanderen, een plaats buiten de stad afgedwongen, waar ze onder welbepaalde voorwaarden hun bijeenkomsten konden houden. In november 1566 werd het bestuur van het Brugse Vrije, het plattelandsdistrict rondom Brugge (afb. 2), getipt over nachtelijke doopsgezinde bijeenkomsten nabij het kartuizerinnenklooster in Sint-Andries. Het was een wat desolaat gebied, met bos en hei. Later verklaarde Lieven vanden Berghe dat hij in 1566 door het bijwonen van enkele predikaties in mennistische middens terecht was gekomen.⁹ In 1570, in volle repressietijd, kwamen gerechtsdienaars een nachtelijke vergadering in de bossen van de heerlijkheid Tillegem op het spoor. Doopsgezinden die bij deze gelegenheid werden gearresteerd, getuigden hoe de doopsgezinde gemeente sinds 1565 onophoudelijk had doorgewerkt.¹⁰

7 J. Decavele, *Dageraad*, I, 468-469.

8 Brugge, Rijksarchief, Registers Brugge Vrije 17.041/2, f. 18v. De bijnaam van Jan Diericxsone (de Cammere) verwijst wellicht naar zijn beroepsactiviteit (wolkammer?). Over Maeillard de Graeve: A.L.E. Verheyden, *Brusch Martyrologium* (Brussel, 1944), 55-56 (nr. 56). Over bijeenkomsten intra muros in 1568: Raad van Beroerten aan commissarissen van de Raad te Brugge, 7 juli 1568: Brussel, Algemeen Rijksarchief, 393/3, f. 690r.

9 Brugge, Stadsarchief, 101 Politieke oorkonden, 2de reeks (vonnis 4 september 1568).

10 Raad van Beroerten aan commissarissen te Brugge, 7 juli 1568: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Diverse handschriften, 393/3, f. 690r; Brugge, Rijksarchief, Heerlijkheden, Tillegem, 30: 'Memorie nopen de zeker herdoopers'. De schaapherder Karel de Raedt uit Wingene die bij deze gelegenheid werd gearresteerd was wellicht verwant met Maykin, de vrouw van Bertram de

Afb. 2. Geschilderd plan van Brugge, eind vijftiende, begin zestiende eeuw (Brugge, Stedelijke Musea).

Raedt, eveneens in Wingene, die reeds in 1561 als doopsgezinde in Brugge werd verbrand; J. Decavele, *Dageraad*, I, 467.

De moderatie van de geloofsplakkaten in 1566 plaatste ook de Brugse stadsmagistraat onder druk. In de vroege zomer van 1566 werden in het Steen, de Brugse stadsgevangenis, nog drie geloofsgevangenen vastgehouden, waaronder zeker twee doopsgezinden.¹¹ De ene, Jan de Meunick, een zijdeknopmaker afkomstig uit Aire in Artesië, was in de jaren 1540 in Brugge komen werken in de fusteinnijverheid, een textielbranche die bijzonder succesvol was en veel ijverige handen vroeg. Na een vijftal jaren emigreerde hij naar Engeland, en kwam vervolgens in Amsterdam terecht. Toen reeds verkeerde hij in doopsgezinde middens. In 1555 werd hij er even aan de tand gevoeld door de stedelijke justitie. Het is niet bekend wanneer hij opnieuw naar Brugge kwam en er gearresteerd werd.¹² De andere doopsgezinde gevangene was Marie de la Oultre, de weduwe van Boudewijn Dominissent. Beiden raakten in 1562 in opspraak in Antwerpen wegens het bezit van 'verbodenen quaede heretieke en seditieuse boekxkens, in Fransche taele'. Marie de la Oultre werd zelfs gevangen gezet maar haar berouwvolle houding en verzoening met de kerk van Rome leverden haar vrijlating op. Beiden begaven zich naar Brugge waar ze op 16 april 1565 werden gearresteerd; op 11 maart 1566 stierf Boudewijn omwille van zijn calvinistische overtuiging de vuurdood. Het gerechtelijk onderzoek met betrekking tot de doopsgezinde weduwe Marie de la Oultre bleef precies door haar vroegere reconciliatie aanslepen.¹³

In de maanden van de hagepreken en de beeldenstorm plaatsten de nieuwgezinden in Vlaanderen het Brugse stadsbestuur onder zware druk. Ze eisten de vrijlating van alle geloofsgevangenen onder dreiging de stad gewapenderhand in te nemen. Het stadsbestuur zwichtte voor de toenemende druk; de gevangenen ontsnapten aan de doodstraf en werden op 29 augustus verbannen.¹⁴

11 Brugge aan Raad van Vlaanderen, 27 juli 1566: Brugge, Stadsarchief, 179 Overleg 1565-1566, lias 1,52.

12 A.F. Mellink (ed.), *Documenta anabaptistica neerlandica, II : Amsterdam 1536-1578* (Leiden, 1980), II, 229-230. Rond 1555 werd de dopers in Amsterdam weinig in de weg gelegd door bemiddeling van de schout Willem Bardes. Zie: A.F. Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen, 1978) 107-108; J.J. Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 86 (1971) 179-199.

13 A.L.E. Verheyden, *Brugsch martyrologium*, 51-52; P. Genard (ed.), 'Personen te Antwerpen in de XVIe eeuw voor het "feit van religie" gerechtelijk vervolgd', *Antwerpsch Archievenblad* IX, 132; G. Marnef, *Antwerpen*; Brugge aan de markgraaf van Antwerpen, 1 april 1566: Brugge, Stadsarchief, 111: Diversen 1565-1566, los stuk (minuut). De Brugse magistraat vraagt 'tcopye autentycke vande vernoemde pardoene ten fijne wij [magistraat] jeghens haer [Marie de la Oultre] zouden mueghen procederen naer rechte ende placaten van zijne Mt.'

14 Brussel, ARA, Archief van de Raad van Beroerten, 64, f. 201v, 203 v. De derde gevangene was Jeanne de la Oultre, wellicht de zus van Marie. Zij kwam drie dagen later vrij. Was ook zijn doopsgezind? Zie over deze episode: L. Vandamme, 'Het calvinisme in beweging (1560-1566)', in: D. van der Bauwhede en M. Goetinck, *Brugge in de Geuzentijd: bijdragen tot de geschiedenis van de hervorming te Brugge en in het Brugse vrije tijdens de zestiende eeuw* (Brugge, 1982) 108-109.

De repressie die volgde op de troebelen van het Wonderjaar 1566 drukte de doopsgezinde beweging opnieuw in de clandestiniteit en een nieuwe diaspora voltrok zich. In 1568 zei ook de voorganger Jacob de Rore zijn 'broeders en zusters' vaarwel en vestigde zich voorlopig in het Land van Kleef.¹⁵ Later verklaarde De Rore dat de leden van de Brugse doopsgezinde broederschap 'al verstroyt' waren.¹⁶ Wie de gevaren trotseerde, diende wel voortdurend op zijn hoede te zijn.

Reeds eind februari 1568 werd met de arrestatie van twaalf doopsgezinden de Brugse gemeente een gevoelige slag toegebracht. Deze verrassende wending nam een aanvang met de gevangenneming van Jan Diericxsone. Zijn jarenlang engagement binnen de Brugse doopsgezinde kringen en zijn sleutelpositie als nauwe medewerker van Jacob de Rore maakten hem tot een bevoorrechte getuige. Hij speelde de namen van zijn geloofsgenoten door aan de gerechtelijke instanties en in korte tijd volgden elf arrestaties, 'desquelz les cinqz demeurent obstinez en leur opinion', de zes anderen werden door bemiddeling van 'bons theologiens et aultres gens doctes' opnieuw opgenomen in 'nostre mere la sainte eglise' (afb. 3).¹⁷ Vóór 27 juni 1568 werden de obstinate dopers terechtgesteld. Eerst Pieter Messchars, vervolgens Gilles Rooze uit Bellegem, Mayken 's-Heeren uit Belle en Lauwereinse Huutgheers, en nog wat later Jacquemyne de Wilde uit Gent, weduwe van Gilles Rooze, en Cathelijne Loury uit Zwevegem.¹⁸ Met deze terechtstellingen voldeed de Brugse stadsmagistraat aan het bevel van Alva om de plakATEN strikt toe te passen. Niettemin braken de wetsheren nog een lans voor de zes berouwvolle doopsgezinden en berichtten ze de hertog van Alva uitvoerig over hun inkeer. Slechts twee reconcilianten ontliepen de marteldood. Over Marie Louvers zijn verder geen bijzonderheden bekend. Lieven vanden Berghe kwam er met een heerlijke betering vanaf. Deze 'bocraanverver'¹⁹ uit Gent had zich in 1566 aangesloten bij de doopsgezinde gemeente in Brugge na het bijwonen van enkele predikaties. Hij volgde de bijeenkomsten van Jan Diericxsone maar bleef twijfelen en was de doperse leer niet 'met gantscher herte toeghestaen, noch vastelick daerinne gheloft maer alijts suspens ende twijfelachtich gheweest'. Op

15 J. De Smet, *Het proces*, 30-31. In een celbrief aan zijn vrouw maant Jacob haar aan eveneens naar het Land van Kleef uit te wijken, 'daer gat es seer vredich toe'. Wezel en het Land van Kleef ontvingen vanaf 1555 heel wat doopsgezinde vluchtelingen uit de Nederlanden.

16 Brugge, Rijksarchief, Registers Brugse Vrije 17.041/2, f. 21r.

17 'Waarvan er vijf volhardden bij hun opvatting', 'goede theologen en andere geleerde mannen', 'onze moeder de heilige kerk' Brugge, Stadsarchief, 111 Diversen, 1567-69, los stuk met apostille 6 maart 1568 en los stuk, 27 juli 1568. Volgens de verklaring van de Brugse augustijn Jacob van de Velde had Diericxsone zich reeds met de katholieke kerk verzoend op het ogenblik van zijn arrestatie.

18 In weerwil van eerdere berichten in de correspondentie met de centrale besturen betrof het zes obstinate doopsgezinden.

19 Vermoedelijk een linnen stof voor de voering van kledij.

Afb. 3. Pentekening van de Sint-Donaaskerk, kapittelkerk en vanaf 1559 (na de bisschoppelijke herindeling) kathedraal, de hoofdkerk van Brugge (Brugge, Stadsbibliotheek, handschrift 595).

aanraden van zijn ambachtsmeester zocht hij zijn parochiepastoor op en kort daarop volgde een verzoening met Rome. Op het ogenblik van zijn arrestatie had hij de doopsgezinden reeds de rug toegekeerd; dit verklaart meteen zijn milde straf.²⁰

De vier overige reconcilianten verkregen geen respijt. De onvermoeibare lei-

²⁰ Brugge, Stadsarchief, 101: politieke oorkonden, 2de reeks: vonnis Lieven vanden Berghe, 4 september 1568. De 'heerlijke betering' bestond uit: 1. Vergiffenis vragen aan de burgemeester in de vierschaar, gekleed in zijn lijnwaad, op één knie en met een kaars van drie pond was en het wapenschild van de stad Brugge in de hand; 2. Voor de kanunniken die de vacante bisschopszetel bezetten 'allerhande heresien ende quade opinien' afzweren en daarvan een attest voorleggen aan de stadsmagistraat; 3. Een verbod, vijf jaar lang, om de stad te verlaten zonder toestemming van de magistraat; 4. Een jaar lang wekelijks bijwonen van de 'sacramentsmesse' in zijn parochiekerk. Zijn afzwering: Brugge, Bisschoppelijk Archief, reeks B, 1, f; 28v (7 september 1568).

der Jan Diericxsone alias de Cammere en Maeillaerd de Graeve en zijn vrouw, bij wie de vergaderingen plaatsgrepen, hadden zich teveel ingelaten met de doopsgezinde zaak en ook Pieter van Gheruwe ontliep de doodstraf niet. Jan de Cammere werd onthoofd en ontliep aldus als enige de vuurdood.²¹ De prior van het Brugse dominicanenklooster bewerkte de 'beking' van de vier minderjarige kinderen van Maeillaerd de Graeve.²²

De onthoofde gemeenschap had dringend nood aan een nieuwe voorganger en Jacob de Rore ging vanuit het Land van Kleef op de vraag van zijn geloofsgenoten in. Herman Vleckwick die in het begin van de jaren zestig in Brugse doopsgezinde middens had verbleven, was zijn reisgezel. Het was het begin van opnieuw een tragisch verhaal. Op weg naar Brugge, bij de overzet aan de Westerschelde tussen Vlissingen en Nieuwerhaven, liepen Jacob de Rore en Herman Vleckwick, in de kijker van een wakkere, lokale schout. Beide doopsgezinden werden opgepakt en in de Brugse stadsgevangenis opgesloten. Er volgden langdurige verhoren (afb. 4) maar ook op de pijnbank weigerden ze namen van geloofsgenoten vrij te geven. Op 10 juni 1569 werden Jacob de Rore en Herman Vleckwyck als doopsgezinden levend verbrand.²³

21 A.L.E. Verheyden, *Brugsch martyrologium*, 55-56; Brugge, Stadsarchief, 121: Hallegeboden, 1564-1574, f. 181r; Rijsel, Archives Départementales du Nord, reeks B, 7018, f. 65 v.

22 Brugge, Bisschoppelijk Archief, reeks B, 1, f. 28v. (4 september 1568). De prior was Pauwels vande Coye, cfr. Brugge, Stadsarchief 111: Diversen, los stuk, 27 juli 1568. Eén dochtertje kwam in de stadsschool voor arme meisjes terecht nadat ze was 'ondervraecht up haer ghelove ende dien angande voldoen': Brugge, Stadsarchief, 119, Secrete Resolutieboek 1565-1569, f. 191 r (6 september 1568). Eerder, zoals na de terechtstelling van Maarten vanden Walle in 1558, werden kinderen van doopsgezinde ouders uitbesteed in het klooster Bethanië, een laatmiddeleeuwse stichting aan de uiterste rand van de stad, dat bedoeld was voor voormalige prostituées (penitenten): Brugge, Stadsarchief, Bouc vanden Steene, 1558, f. 17r. (margine).

23 J. De Smet, 'Het proces van de protestant Jacob de Rore, Brugge 1569', *Haec Olim* 18 (1968) 30, 35; T.J. Van Braght, *Het Bloedig Toneel of Martelaers Spiegel der Doopsgezinde of Weereloose Christenen* (Amsterdam, 1685), II, 424. Jacob wordt door Van Braght omschreven als 'een leeraer der Gemeente een gantsch godvruchtig verstandig vriendelijk en welbespraekt man die sich de kudde Jesu niet en ontsag op perykel syns levens op de groene beemden der ware Evangelische leere te leyden en te weyden'. Herman Vleckwyck noemt hij 'een gemeen lidmaat maer nochtans mede van geen geringe of kleyne gaven'. De verhoren van beide doopsgezinden in Brugge, Rijksarchief, Registers Brugse Vrije, 17.041/2, f. 7r-8r, 14v-16v, 18v-19v, 21 r., 22v. De gesprekken met Broeder Cornelis van Dordrecht en zijn celbrieven in T. Van Braght, *Het Bloedig Toneel*, 425-475. Zie verder over deze documenten A.L.E. Verheyden, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIde eeuw* (Brussel, 1959) 114-115; J. De Smet, *Het proces*; M.J. Reimer-Blok, 'De Vlaamse Anabaptisten: een studie van de brieven van Jacob de Roore', *Doopsgezinde Bijdragen* 12-13 (1986-1987) 138-154. Over de terechtstelling: Brugge, Stadsarchief 118: Secrete Resolutieboek 1565-1569, f. 246r (10 juni 1569): het Brugse stadsbestuur geeft toelating aan het Brugse Vrije om op de Brugse Burg beide arrestanten 'te rechten metten vie-

Afb. 4. De ondervraging van Jacob de Rore door Broeder Cornelis. Gravure door Jan Luyken (Doopsgezinde Bibliotheek).

Deze golf van arrestaties en terechtstellingen bracht onherstelbare schade toe aan de doopsgezinde kern die zich vooral in 1566 had weten te ontplooiën. Niettemin bleven de Brugse dopers het gevaar tarten en volhardden ze in hun nachtelijke, geheime bijeenkomsten. Een dergelijke vergadering in de bossen van Tillegem op 4 mei 1570 werd ontdekt en acht doopsgezinden liepen in de val. Wie in deze bijeenkomsten voorging is niet bekend. De voorganger slaagde erin te ontkomen en in de daaropvolgende verhoren van de gevangenen werden geen namen genoemd. De heerlijkheid Tillegem, net buiten de stad, beschikte over de volle rechtspraak zodat het proces en de uitvoering van de straffen aldaar zijn beloop kende. Wel werd

re'; Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, 13.727, baljuwsrekening 7 mei 1569-6 mei 1570, f. 16v: 'Audict Jehan Pecqueur officier criminel a cause d'avoir en vertu de semblable sentence du dixiesme dudict mois de juing execute par le feu vifs lesdicts Herman Vlewcyc et Jacques de Rore comme obstinez en leurs heresies susdictes et leurs corps mortz pendus en patentes, de chacun 3 p.' A.L.E. Verheyden, *Brugsch martyrologium*, 57 dateert de terechtstelling van Vleckwick ten onrechte op 8 juni.

een beroep gedaan op pensionarissen van Brugge en het Brugse Vrije om gerechtelijke bijstand te verlenen. Op 20 mei stierven de drie obstinate doopsgezinden op de brandstapel: Karel de Raedt uit Wingene, Willem Verron en Hans Schaeck.²⁴ De vrouwen van twee eerstgenoemden werden enkele dagen later gearresteerd nabij de Brugse stadswallen en verbrand op de Brugse Burg. Of de Brugse doopsgezinden deze nieuwe aanslag te boven kwamen, blijft een open vraag. Berichten over een georganiseerd gemeenteleven na 1570 zijn niet bekend. Anderzijds wijst de arrestatie van individuele personen in Brugge erop dat de gerechtelijke instanties op hun hoede bleven voor elke doopsgezinde infiltratie. Zo werd in 1573 de Roeselaarse kleermaker Matthijs Kuese in Brugge gearresteerd. Omwille van zijn doperse overtuiging had hij een tijdlang in Gent en in Dordrecht verbleven toen hij op weg naar huis in Brugge in handen van het gerecht viel. Hij stierf er op de brandstapel op 7 augustus 1573.²⁵ Dezelfde dag onderging de doopsgezinde Adriaan vander Zwalm hetzelfde lot.²⁶ Wellicht bleef het doperdom ondergronds leven. Ten tijde van de Calvinistische Republiek in Vlaanderen (1578-1584) kwam in de verslagen van de classisvergaderingen steeds opnieuw de aanwezigheid van doopsgezinden op het Brugse platteland ter sprake.

2. Een Brugse gemeente

Om de doopsgezinde leer vlot en vlug te verspreiden, had Menno Simons een aantal broeders aangesteld tot oudste of bisschop. Zij trokken het land door en dienden de volwassendoop toe en bedienden het Avondmaal. Een aantal van deze oudsten waren actief vanuit Antwerpen. Martin vande Walle, de voorganger van de Brugse doopsgezinden ca 1556-1558, had enkele jaren eerder de volwassendoop ontvangen van Gillis van Aken in de Scheldestad. Het is niet bekend in welke mate deze oudsten doopsgezinden in Brugge de volwassendoop hebben toegediend.

24 A.L.E. Verheyden, *Brugsch martyrologium*, 60-62; Idem, *Geschiedenis der doopsgezinden*, 119-120; T.J. Van Braght, *Het Bloedig Toneel*, II, 369-370 die de martelaars heroïsch voorstelt maar het stilzwijgen bewaart over 'noch twee andere dewelke om dat se niet vroom upde waerheyt gebleven zijn onweerdig zijn hun namen alhier gestelt te worden'. Het betrof Jacquemyne de Backere, de dochter van een Brugse goudsmid en Pierchon Verron, de zoon van de obstinate doopsgezinde Willem. In het verder verloop van de ondervraging viel ook Hendrik Joorisz. De Graedt uit Middelburg (Zeeland) zijn geloof af (16 mei 1570). Een uitvoerig relaas van de arrestatie en het gerechtelijk onderzoek samen met het vonnis in Brugge, Rijksarchief, Heerlijkheden, Tillegem, 30: 'Memorie nopende zeker herdoopers.'

25 A.L.E. Verheyden, *Brugsch martyrologium*, 62-63, R. Boucquey, 'Anabaptisme in het Roeselaarse (XVIde eeuw)', *Rollariensia* 6 (1974) 125.

26 A.L.E. Verheyden, *Brugsch martyrologium*, 63; T.J. Van Braght, *Het Bloedig Toneel*, II, p. 676.

Een sleutelfiguur in de Brugse gemeente was de leraar of voorganger. Deze mocht predikaties houden en huwelijken sluiten, maar het was hem niet toegestaan te doppen of het Avondmaal te bedienen. Maarten vande Walle, Adriaen Brael, Isenbrand Meysembaert en Jacob de Rore hebben ondermeer in Brugge deze functie vervuld. Voorgangers die de Brugse gemeente leidden waren ook in de omgeving actief. Meysembaert ging in de vroege jaren zestig voor in bijeenkomsten 'tant en Bruges qu'ailleurs'²⁷. Meestal hielden ze het slechts enkele jaren uit. Ze werden het slachtoffer van de repressie of in het beste geval verkozen ze te vluchten als gevolg van de onveilige situatie. Een *weetdoener* zorgde voor de aankondiging van de bijeenkomsten; Macillard de Grave vervulde in de jaren 1566-1568 deze opdracht.

Het aantal aanwezigen beliep al vlug enkele tientallen leden. Toen een nachtelijke bijeenkomst extra muros bij het dominicanessenklooster in november 1561 werd overvallen, werden een dertigtal aanwezigen opgepakt.²⁸ Op een vermaning omstreeks Pasen 1558 bij Jacob de Droochscheerder nabij de Gentpoort waren slechts een vijftiental toehoorders. De toegang tot het broederschap werd verkregen door de volwassenendoop, maar de bijeenkomsten stonden ook open voor wie nog niet herdoopt was. Zo getuigde Jacquemijnken de Backere in 1570 dat ze reeds vijf jaar lang de bijeenkomsten meemaakte, maar nog niet herdoopt was.²⁹

Tijdens de bijeenkomsten las de voorganger samen met de aanwezigen in martelaarsboeken en werden richtlijnen voor het bidden aangereikt aan de hand van de brief van Paulus aan de christenen van Korinthe en werd opgeroepen tot een christelijk leven.³⁰ Het belijden van hun geloof diende steeds in het geheim te gebeuren. Vooral toen er in doopsgezinde gezinnen kinderen werden geboren die niet bij de parochiepastoor voor het doopsel werden aangeboden, dreigde hun geloofsovertuiging naar de buitenwereld kenbaar te worden. Borelingen en kleine kinderen werden bijgevolg uitbesteed aan steeds andere voedsters.³¹

3. Het protestantisme van de armen

De geschiedenis van de doopsgezinde gemeente in Brugge tussen 1550 en 1570 is er een van vallen en opstaan. Deze flexibiliteit spruit voort uit de grote mobili-

27 'Zowel in Brugge als elders', Jacobus Curtius aan landvoogdes Margaretha van Parma, 28 maart 1565: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Papieren van Staat en Audiëntie 1718/2, stuk 722.

28 J. Decavele, *Dageraad*, I, 466-468.

29 Wellicht had zij nog niet de volwassen leeftijd bereikt.

30 J. Decavele, *Dageraad*, I, 462, 468 (voorganger Isenbrand Meysembaert; getuigenis van Pierrijken van Malebosch).

31 Lieven vanden Berghe, kind geboren oktober 1567: Brugge, Stadsarchief 101: politiek oorkonden 2de reeks: vonnis 4 september 1568.

teit die de meeste doopsgezinden aan de dag legden. Het leeuwendeel van de betrokken mensen (45 op 56) was afkomstig van buiten de stad.³² Van de 22 doopsgezinden, bekend na 1566, waarvan de herkomst bekend is, kwam 70 procent uit het Zuid-Vlaamse Leiegebied (de Kortrijkse regio) en uit het Westkwartier van Vlaanderen. Meer bepaald betrof het regio's in volle transformatie door respectievelijk de linnennijverheid en de lichte en saaidraperie. Het anabaptisme was er bijzonder succesvol. In Kortrijk, de geboorteplaats van Jacob de Rore, slaagde het gereformeerd protestantisme slechts moeizaam erin vaste voet aan de grond te krijgen door de sterke aanwezigheid van doopsgezinden.³³ Op het platteland tussen Menen en Diksmuide leidde Pauwels van Meenen nog tijdens het bewind van de hertog van Alva bijeenkomsten waarbij hij het doopsel toediende.³⁴ In tweede instantie waren de Brugse doopsgezinden afkomstig uit Gent.

Maillaerd de Graeve, één van de sleutelfiguren in wiens huis ook bijeenkomsten plaatsvonden, was een saaiwever afkomstig uit Leisele, een dorp tussen Hondschote en Veurne. Toen zijn bezittingen werden geconfisqueerd was een saaiweeftoestel zijn enige bezit.³⁵ Hij woonde in de Clarastraat aan de rand van de stad; een saaiwever uit Hondschote woonde een tijdlang bij hem in.³⁶ Toen omstreeks 1562 de pest uitbrak in het huis van de Hondschootse saaiwever Jan Camerlinck, overleden zijn vrouw en zijn tienjarig zoontje. Zij verkeerden in doopsgezinde kringen; in het geheim werden ze begraven in de gang van hun woonhuis, in de nabijheid van het coletinenklooster bij de Katelijnepoort.³⁷ De doopsgezinde gemeente die in de jaren vijftig vorm kreeg was daarentegen sterk

32 Cijfers bij J. Decavele, *Dageraad*, I, 529 (periode tot en met 1565) en L. Vandamme, *De socio-professionele recrutering van de reformatie in Brugge*, Leuven 1982 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 358 (periode vanaf 1566).

33 M. Backhouse, 'Korte schets van de socio-economische en religieuze situatie in Kortrijk tijdens de XVIe eeuw (1500-1585)', *De Leiegouw* 18 (1976) 431. Lamoraal van Egmond, gouverneur van Vlaanderen, aan landvoogdes Margaretha van Parma, 16 september 1566: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Papieren van Staat en Audiëntie, 244/2, f. 62r: 'le nombre des calvinistes y est petit, mais y est grand nombre danabaptistes tant en ladictie ville (de Courtray) que villages de la chastellenie et comme jentens journellement croissans' (het aantal calvinisten is er klein, maar er is een groot aantal wederdopers, zowel in de genoemde stad (Kortrijk) als in de dorpen van de kastelenij en naar ik verneem elke dag groeiende).

34 Brugge, Rijksarchief, Registers Brugse Vrije, 17.041/2, f. 152v, 163v-165r: Abel de Grave, ondervraagd over zijn 'leerare', verklaarde dat hij 'es vanden oude van ontrent xl jaeren ende weet niet waer hij nu es, heeft eenen brunen baert, heeft horen segghen dat hij rycke es.'

35 Rijsel, Archives Départementales du Nord, reeks B, 7019, f. 39v.

36 Brugge, Rijksarchief, Registers Brugse Vrije 17041/2, f. 221r: Hendrik Morael kwam omstreeks 1555 naar Brugge toen er een Hondschootse saaidraperie werd opgestart.

37 M. Backhouse, 'Beeldenstorm en bosgeuzen in het Westkwartier (1566-1568): bijdrage tot de geschiedenis van de godsdienststroeibelen der Zuidelijke Nederlanden in de 16de eeuw', *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk* 38 (1971) 116; Idem,

verankerd in de zijdenijverheid. Deze industrie was eveneens bijzonder conjunctuurgevoelig en was zowel voor de toevoer van grondstoffen als voor de afzet overwegend op Antwerpen aangewezen. Wellicht vormde deze nijverheidstak een doorgeefluik voor nieuwe religieuze ideeën. In Brugge treffen we zowel een ondernemer in de zijdenijverheid (Robert de la Merre, die zich inderdaad regelmatig in de Scheldestad ophoudt), als talrijke handwerkers aan.³⁸

Over de oorzaken van deze heterogene recrutering kunnen slechts vermoedens worden uitgesproken. Wellicht hoopten vele vreemdelingen in de 'rijke' stad Brugge een beter bestaan op te bouwen of zochten ze de anonimiteit van de grote stad op om aan de vervolgingen te ontkomen (afb. 5). De groep rond Jan Vervest in de jaren vijftig bestond overwegend uit doopsgezinden die Gent hadden verlaten omdat de repressie hen uit de stad had verdreven. Meestal zochten ze een verblijf in de buitenbuurten van Brugge waar goedkopere, kleinere huizen stonden en de sociale controle minder efficiënt was. Daarenboven werd tegen een hoog tempo verhuisd binnen de stad; het kwam vaak voor dat men met andere mensen een huis deelde of een kelder, kamer of achterhuis bewoonde. Maarten vande Walle verbleef in anderhalf jaar (1556-1558) op maar liefst vier opeenvolgende plaatsen, telkens in een ander stadsdeel.³⁹ Toen Jacob de Rore in 1566 zijn werkterrein van het Leiegebied naar Brugge verlegde, logeerde hij achtereenvolgens in de herbergen 'In den Booghaerd' en 'In de Drie Muenicken', en bij zijn geloofsgenoot Jan de Cammere. Vervolgens betrok hij een woning in de Oude Burg.⁴⁰

De antiëksnijder Willem Verron, terechtgesteld in 1570, was één van de weinige Brugse poorters binnen de doopsgezinde kring, maar geboren in Diksmuide was ook hij een immigrant.⁴¹

Terecht wordt het anabaptisme het 'protestantisme van de armen' genoemd. Dit werd recent aangetoond voor Antwerpen⁴² en ook de Brugse doopsgezinden

'Dokumenten betreffende de godsdienststroevelen in het Westkwartier', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 138 (1972) 189.

38 J. Decavele, *Dageraad*, I, 462-66; A. Bauwens, *Doopsgezind martelaarschap*, 189-194. Vgl. A. Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek': de textielnijverheid te Antwerpen (einde 15de-begin 19de eeuw)* (Brussel, 1987).

39 A. Bauwens, *Doopsgezind martelaarschap*, 192.

40 J. De Smet, *Het proces*, 34; Brugge, Rijksarchief, Registers Brugse Vrije 17.041/2, f. 19r-v. De Oude Burg is een straat in het stadscentrum, nabij de Burg en de stadshallen. Zie M. Ryckaert, 'De Oudeburg in Brugge', in: *Album Albert Schouteet* (Brugge, 1973), 155-168.

41 Brugge, Rijksarchief, Heerlijkheden, Tillegem, 30: 'Memorie nopen de zeker herdoopers', f. 1r. Jacquemijnken De Backere die gelijktijdig met Verron werd gevangen genomen, was de dochter van Gheraert, eveneens poorter en goudsmid in Brugge. T.J. Van Braght, *Het Bloedig toneel*, II, 370 daarentegen stelt dat ook Verron afkomstig was van Hondschote.

42 G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Amsterdam/Antwerpen, 1996) 107-115, 203-215.

IODOCVS DAMHOVDERIVS, I.C.

Excimij's tot sparsa viris vrbs inclyta Brugæ,
(Est quæ natali patria terra tuo)

Atque tuę PRÆCES, cunctis opus vtile doctis,
Tequę, tuumque poli nomen ad astra ferunt.

22.

Fr. Rapholengius.

Afb. 5. Joost de Damhoudere, Brugs jurist en auteur van de *Praxis rerum criminalium* (waarin de beroemde illustraties van terechtstellingen in de zestiende eeuw) (Brugge, Stadsbibliotheek 65, Burijngravure uit: Alb. Miraeus, *Elogia Belgica*, Antwerpen: D. Martens, 1609).

waren meestal mensen van 'kleine gestaethede'. J. Decavele stelde voor de periode tot 1565 vast dat de doopsgezinden waren 'bijna allen povere proletariërs uit het ambachtelijke milieu'.⁴³ Kwantificeerbaar bronnenmateriaal ontbreekt meestal. Van negen van de tien dopers die in 1568 werden terechtgesteld, werd ook het bezit geconfisqueerd.⁴⁴ Niemand bezat onroerende goederen, wat niet verwonderlijk is voor mensen die zich steeds klaar hielden om weg te trekken naar een andere stad of naar het buitenland. Gillis Roze was de meest vermogende doper; zijn huisraad had amper een waarde van ruim 20 pond tournois. De verkoop ervan bleek nog niet voldoende om de gerechtskosten te betalen en de Brugse stadsmagistraat gaf opdracht te peilen bij zijn verwanten om deze kosten te verhalen.⁴⁵ Maeillaerd de Graeve bezat enkel een weeftoestel en hij huurde een sobere woning met een jaarlijkse huurwaarde van amper 36 schellingen.⁴⁶ Pieter de Gheruwe had niet enkel geen bezittingen, hij was daarenboven bedolven onder de schulden.⁴⁷ Het Brugse anabaptisme recruteerde zijn aanhangers duidelijk uit de rand van de stadssamenleving en bood een perspectief aan mensen die maatschappelijk uit de boot waren gevallen. Toch waren ook hier enkele uitzonderingen. De zijdevever-ondernemer Robert de la Merre zette wellicht zelf niet de stap naar de doopsgezinden maar zijn onmiddellijke verwanten deden dat wel. In zijn ruime woning en werkplaats waren gesprekken over de 'religie' regelmatig aan de orde. Ook de voorganger Isenbrand Meysembaert beschikte in het midden van de jaren zestig over een groot huis.

Besluit

Tussen 1555 en 1570 was er een doopsgezinde beweging in Brugge die ondanks de harde repressie een continuïteit kende. Er werd nauwelijk geappelleerd op Brugse burgers; de Brugse doopsgezinden waren overwegend migranten die naar Brugge kwamen op zoek naar werk of op de vlucht voor de repressie. Ze hielden zich op in de onderste lagen van de stadssamenleving. De Brugse gemeente lijkt binnen het doperdom in de Nederlanden een wat marginaal gegeven. Impulsen kwamen vooral vanuit Antwerpen, in mindere mate vanuit Gent en Zuid-Vlaanderen.

43 J. Decavele, *Dageraad*, I, 529.

44 Rijsel, Archives départementales du Nord, B, 7018, f. 65v; 7019, f. 39v-40r.; Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer 1173, f. 19v-20r.

45 Brugse gedeputeerden te Gent, Brugge, 2 augustus 1568, Brugge, Stadsarchief, 126: brieven en akten 1560-1569, farde 1568, los stuk.

46 Brugge, Stadsarchief, 139: belasting zestendelen, Sint-Niklaas, 1569 (100ste penning), f. 85r.

47 Ongedateerd rekwest van zijn weduwe aan de Brugse stadsmagistraat, Brugge, Stadsarchief, 111: Diversen, 1568, los stuk.

De Mennonieten van Neustadtgödens en hun contacten in de Nederlanden

In het uiterste Oosten van Oost-Friesland, direct aan de voormalige grens met het Jever-, resp. Oldenburgerland, ligt de vroegere heerlijkheid Gödens¹ met haar omstreeks 1544 ontstane hoofdplaats Neustadtgödens.

Opvallend aan het kleine, indertijd ca. 1350 inwoners tellende Neustadtgödens waren en zijn niet alleen vijf bewaard gebleven sacrale bouwwerken (die overigens nu niet meer als zodanig benut worden)², maar is ook het, op veel oude foto's gedocumenteerde en zelfs vandaag nog herkenbare, Nederlandse karakter dat zijn stadsbeeld vertoont. Veroorzakers van deze stedenbouwkundige bijzonderheid waren mensen van het doopsgezinde geloof, die op beslissende wijze betrokken waren bij de stichting van Neustadtgödens en gedurende de bloeitijd van de plaats in de zeventiende en achttiende eeuw hier economisch en cultureel leiding gaven.

De Mennonietengemeente van Neustadtgödens, die 130 jaar geleden na de dood van de laatste lidmaten ophield te bestaan, was een tijdlang immers van veel belang geweest en haar historische wortels reikten terug tot in de vroege tijd van de Nederlands-Noordwestduitse doperse beweging. Een bijzonder nauwe betrekking onderhielden de Mennonieten van Neustadtgödens met de Nederlanden en de daar levende broeders en zusters en hun gemeenten. Door alle tijden heen kunnen tussen hen zeer nauwe kerkelijke, familiale, organisatorische en economische contacten aangetoond worden, die in het volgende nader beschreven zullen worden.

Laat men de uit Münster ontkomen wederdopers en hun sympathisanten³, die

1 Heerlijkheden waren gedeeltelijk autonome territoria in het graafschap Oost-Friesland (Gödens, Lütetsburg, Dornum, Jennelt, Petkum, Rysum en de later tot de stad Emden behorende heerlijkheden Jarssum, Oldersum, Borssum, Wolthusen en Uphusen).

2 De Lutherse kerk uit 1695, de gereformeerde kerk uit 1715 (tegenwoordig in privé gebruik), de rooms-katholieke kerk uit 1716, de doopsgezinde kerk uit 1741 (nu in gebruik als café) en de synagoge uit 1852 (nu in gebruik als kunstgalerie).

3 Zie Otto S. Knottnerus, 'Menno als tijdverschijnsel', *Doopsgezinde Bijdragen* 22 (1996) 100-101. De heer Knottnerus gaat in zijn artikel dieper in op de eerste uit Münster afkomstige wederdopers te Neustadtgödens en noemt onder de tientallen naar de heerlijkheid Gödens uitgewekenen onder meer Heinrich Krechting, de 'kanselier' van de Münsterse wederdopers. Voor zijn artikel kon ik hem enkele namenlijsten uit het huisarchief van slot Gödens ter beschikking stellen en enkele suggesties doen.

Afb. 1. Nederlands karakter van het stadsgezicht: de Kirchstraße in Neustadtgödens omstreeks 1910 (achter de Ev. Luth. kerk).

al vanaf de jaren 1540 in de heerlijkheid Gödens asiel vonden – onder wie zeker ook Nederlanders –, buiten beschouwing, dan kan aan de hand van processtukken de vroegste aanwezigheid van Mennonieten in Gödens op het jaar 1544 gedateerd worden. Het gebied aan de westelijke Jadeboezem was in de voorgaande eeuwen door stormvloedden sterk veranderd. Het gold als weinig toegankelijk en bood vluchtelingen diensgevolge een veilige schuilplaats. Aan enige Hollanders ('Etzlichen Holländern'), zo bericht een getuige in een gerechtelijk proces uit 1586, zou de Gödense hoofdelingsweduwe Hebrich von Inn- und Knyphausen – zij zelf en haar familie hadden duidelijke doperse sympathieën⁴ – een pas ingedijkt stuk land aan de grens met het Oostfriesse ambt Friedeburg tot vestiging hebben aangeboden. Inwoners van de nabijgelegen dorpen Horsten en Etzel zouden deze Hollanders daar echter niet hebben willen dulden en zouden hen van daar hebben verdreven.⁵ Uit de in 1730 door Sebastian Ihering met grote nauwkeurigheid geschreven *Beschreibung der Herrlichkeit Gödens* blijkt, dat deze nieuwkomers Mennonieten geweest zijn en dat zij zich na 1544 op een andere plek verder oostelijk op het gebied van Gödens vestigden en de vlek Neustadtgödens sticht-

4 Nadere literatuurverwijzingen in Knottnerus, 'Menno als tijdverschijnsel'.

5 Huisarchief Von Wedel (Schloß Gödens), sign. nr. 008/1.

ten.⁶ Deze gegevens komen in grote lijnen overeen met wat de toenmalige vermaner Lubbert Jans Kremer (1711-1781) in zijn 'Historische Aanteekeningen opsigtelyk der Mennoniten Gemeente tot Nieuwstadt Gödens' uit 1773 schrijft, namelijk dat 'zich vele Doopsgezinden van elders aldaar ter woning hebben neer gezet; dat zij de hoog-grafelijke Oostfriesche regering aanzochten om een vrijbrief; dat zulk een vrijbrief hun door de heeren van Geuns is geworden en dat zij zich toen hier onder de bescherming van dit huis geplaatst hebben.'⁷ Ook in de processen uit het begin van de zeventiende eeuw om de bouw van het dijklichaam de 'Ellenserdamm', dat de zeebocht 'Schwarzes Brack' en het daaraan gelegen jonge Neustadtgödens van de open zee afgrendelde, konden enkele voor een deel hoogbejaarde getuigen zich herinneren dat de eerste bewoners van Neustadtgödens wederdopers resp. Mennonieten geweest waren. Bij naam worden genoemd: Heinrich Hansen, Johan Cloppenburgh en Lubbert Kramer.⁸ Van laatstgenoemde stammen de vele generaties lang in de Neustadtgödenser gemeente werkzame vermaners en diakens met de namen Kramer, Kremer en Swart af. Over de precieze herkomst van de Hollandse doopsgezinde grondleggers van Neustadtgödens is zo goed als niets bekend. Het vermoeden bestaat dat een deel van hen arbeiders uit de Nederlanden waren, die bij werkzaamheden aan de dijkbouw van 1540 tot 1546 in Gödens ingezet waren. Het merendeel zal echter in het land zijn gekomen via Emden en Oldersum in het westen van Oost-Friesland, waar vele doperse emigranten voorlopig een onderdak hadden gevonden, maar waar zij voortdurend bedreigd werden.⁹ Opvallend zijn in de zogenaamde 'Capitalschatzungs- en Heuerregistern', procesprotocollen en andere de heerlijkheid Gödens betreffende bewaard gebleven archivalia van de zestiende en zeventiende eeuw, vele ter plaatse ongebruikelijke, Nederlands klinkende of op Nederlandse oorsprong duidende persoonsnamen, zoals: Peter Borrydts, Caspar von den Broke, Johan (genannt Timmermann) van Kouverde [= Coevorden], Pauwel Cornelyßen, Gerrit Cornelis, Gerrit Hollander, Johan Hollander, Peter Hollander, Corneliß Pieters, Gert Stouwsandt, Hayo Stouwsandt, Berndt Valkensteyn en Hinrick Vrießen [= uit Friesland?].¹⁰ Bij twee personen wordt zelfs nog nauwkeu-

6 S.H. Ihering, *Beschreibung der Herrlichkeit Gödens* (Stade, 1845) 68-69. Het werk is geschreven in 1730.

7 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland* (Leeuwarden, 1842) II, 101.

8 Niedersächsisches Staatsarchiv, Oldenburg, Best. 90-51, nr. 48.

9 Heinold Fast, 'Die Mennoniten und die Gründung von Neustadtgödens', *Mennonitische Geschichtsblätter* 52 (1995) 85-100.

10 Capitalschatzungsregister Herrlichkeit Gödens 1593, in: *Quellen und Forschungen zur ostfriesischen Familien- und Wappenkunde* (Aurich, 1974); Huisarchief Von Wedel (Schloss Gödens), sign. nr. 008/1; Niedersächsisches Staatsarchiv, Oldenburg, Best. 90-51, nr. 48.

riger vermeld, waar zij voor hun verhuizing naar Neustadtgödens in de Nederlanden gewoond hadden: Johan von Collen, burger uit Dam (Appingedam) in Groningen (1576), en Borridt Weeldreyer uit Noordholland (op de leeftijd van 29 jaar in 1566 overgekomen).¹¹ Men kan echter niet alle Nederlanders die zich in die jaren in Gödens ophielden, alleen tot de gemeenschap van Menno Simons rekenen. Sporadisch is er ook sprake van gereformeerden, zoals bij voorbeeld bij een zekere Leonard Cornelissen of bij de uit Naarden stammende Henricus Antonides van der Linden (1546-1614), die later als gereformeerd hoogleraar in de theologie in Franeker werkzaam was.

Hoeveel inwoners Neustadtgödens in de stichtingstijd en de eerste decennia daarna telde, is niet meer vast te stellen. Volgens overlevering groeide de 'Neue Statt' maar heel langzaam,¹² waaruit men kan afleiden, dat ook de toenmalige Mennonietengemeente klein geweest moet zijn. Ze was echter reeds belangrijk genoeg om door de oudste Leenaert Bouwens meermalen bezocht te worden. Vast staat, dat Bouwens, die in 1551 in Emden door Menno Simons tot oudste be-roepen werd en die tijdens zijn leven meer dan 10.000 mensen doopte, verscheidene keren over een tijdsperiode van 1551 tot 1565 in Gödens verbleef en hier aan twintig personen de volwassenendoop toediende.¹³

De toestand en de grootte van de Mennonietengemeente van Neustadtgödens schijnt gedurende de laatste decennia van de zestiende, resp. aan het begin van de zeventiende eeuw matig en constant geweest te zijn – in ieder geval zijn er in archivalia en in de literatuur geen andere aanwijzingen over dit tijdsbestek. Pas met de toestroom van nieuwe Mennonieten omstreeks 1630 tot 1650 verwierf de plaats, die intussen na bedijkingen landinwaarts was komen te liggen en alleen nog via een kanaal (het 'Neustadter Tief') met de zee verbonden was, economische betekenis en ook de gemeente groeide aanzienlijk. Bij de menniste nieuwkomers ging het voornamelijk om linnenwevers uit het ca. 50 km verder in westelijk Oost-Friesland gelegen Leer,¹⁴ die sinds het midden van de zestiende eeuw om hun geloof uit de Nederlanden waren gevlucht en zich daar hadden gevestigd. Vermoedelijk trokken ze uit Leer weg, omdat de daar ingekwartierde troepen van de graaf van Mansfeld tijdens de Dertigjarige Oorlog wel bijzonder woest te keer gingen en de kleine stad aan de rand van de economische ruïne brachten. Hierbij kwam zeker ook het feit, dat de grafelijke Oostfriese regering toentertijd de Mennonieten in Leer slechts ongaarne duldde en de in de enigszins autono-

11 Huisarchief Von Wedel (Schloß Gödens), sign.nr. 008/1.

12 G. Ohling, *Neustadtgödens. Einiges von der Gründung und den Schicksalen einer Siedlung* (Aurich, z.j.).

13 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, I, 51.

14 Enno Hegenscheid, *Die Mennoniten und Neustadtgödens* (Neustadtgödens, 1985) 45.

Afb. 2. Neustadtgödens, nog aan open zee liggend met rechtsonder het 'Schloß Gödens' omstreeks 1600. Kaart van David Fabricius (Staatsarchiv Oldenburg).

me heerlijkheid Gödens gepraktiseerde tolerantie de Mennonieten een onbelemmerde uitoefening van hun geloof en eindelijk rust in het vooruitzicht stelde. Dit blijkt uit de in 1773 geschreven 'Historische Aanteekeningen' van Lubbert Jans Kreemer, die wegens de geringe tijdsafstand tot het gebeurde nog veel van horen zeggen zal hebben geweten: 'terwijl vele andere Mennonitische gemeenten op andere plaatsen, verholten, in bosch en dal of verborgene plaatsen hunne godsdienstige vergaderingen moesten houden, zonder op feest- en sondagen, maar alleen op tijd en gelegenheid te zien, opdat zij niet verspreid en verraden mogten worden, konden zij zulks hier te plaatse [=Neustadtgödens] verrigten, mits dat in stilte en zonder opspraak van anderen geschiedde.'¹⁵

15 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, I, 101.

Terwijl volkomen onbekend is, tot welke richting van de doopsgezinden de gemeente van Neustadtgödens in de eerste acht decennia van haar bestaan behoorde, kan deze vraag voor de tijd vanaf de jaren 1630 met zekerheid worden beantwoord: S. Blaupot ten Cate bericht over een in het voorjaar van 1637 in Groningen gehouden bijeenkomst van vertegenwoordigers van conservatieve Oudvlaamse menniste gemeenten – waaruit de latere Groninger Sociëteit van Oude Vlamingen ontstond –, waarop Uko Walles zich als woordvoerder wist op te werpen. Van de 29 afgevaardigden kwamen er 25 uit gemeenten in de noordelijke Nederlanden (Groningen/Friesland) en 4 uit Oostfriesse gemeenten: Leer, Wirdumer-Nieland (=Schoonorth), Krommehorn (=Hösingwehr bij Greetsiel) en Geuns (=Neustadtgödens).¹⁶ Ook bronnen uit de heerlijkheid zelf melden dat de Neustadtgödenser Mennonieten behoorden tot de Groninger Oude Vlamingen: in de voor het eerst in april 1652 uitgereikte vrijgeleidebrief voor de gemeenschap duidde Freiherr Frantz Ico von Fridag zu Gödens zijn menniste onderdanen aan als ‘Uckowallis oder sodann einer anderen Person von Altre-Flaming’ (Ukwallisten ofwel aanhangers van een ander persoon van de Oudvlamingen).¹⁷ Een opmerking in het dagboek van de diaken Derk Sijerts uit Huizinge (Groningen), die de oudste Luit Luits in het midden van de zeventiende eeuw op vijf gemeentebezoeken in de Nederlanden en Oost-Friesland vergezelde en zijn belevenissen en ontmoetingen op schrift vastlegde, laat zelfs het vermoeden toe dat de Mennonietengemeente van Neustadtgödens een niet gering aanzien in deze bijna uitsluitend Nederlandse kring van Oudvlaamse gemeenten gehad zal hebben: Sijerts bericht immers van een ontmoeting met de uit Groningen uitgewezen oudste Uko Walles op een bijeenkomst in 1645 in Schoonorth (Oost-Friesland). Uitdrukkelijk vermeldt hij dat Uko Walles op dat ogenblik zijn domicilie in Neustadtgödens heeft.¹⁸

Dat indertijd een leraar/vermaner uit de Neustadtgödense gemeente in de Sociëteit het ambt van oudste bekleedde, is niet uit te sluiten, maar kan bij gebrek aan beschikbare stukken niet meer bewezen worden. Daarentegen laat zich de deelneming van vertegenwoordigers uit Neustadtgödens aan bijeenkomsten van de Groninger Sociëteit van Oude Vlamingen sinds 1681 aantonen.¹⁹

Omdat het alleen aan de oudsten toegestaan was belangrijke ambtshandelingen te verrichten, zoals de doop (tot 1749), de aanstelling van vermaners en dia-

16 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, I, 68.

17 Hegenscheid, *Mennoniten*, 38.

18 J.G. de Hoop Scheffer, ‘Reizen van Oudsten naar de Gemeenten’, *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1879) 86.

19 J.G. de Hoop Scheffer ‘Naamlijst van Oudsten en Leeraren’, *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1879) 8.

kenen evenals de uitdeling van het avondmaal, zal men ook in de betreffende gemeente dikwijls bezoek van oudsten uit de Nederlanden hebben gekend. Het kerkenboek 'Protocollo van de Leedematen der Mennonieten of anders Christ Doopsgezinde Gemeinte in de Nieuwstadt Geudens',²⁰ waarvan de vroegste inschrijvingen helaas eerst van 1728 dateren, registreert visitaties van de oudste Pieter Folkerts (uit Groningen) in de jaren 1730, 1733, 1736 en 1746, van de oudste Tiete Popkes (uit Humsterland) in de jaren 1743 en 1747 evenals het bezoek van de oudste Tonjes (Teunis) Klaasen (uit Rasquert) ter gelegenheid van de ambtsbevestiging van de Neustadtgödenser leraar Hinrich Pieters Swart en de diaken Edo Tobias van Eeden in juli 1756.

Precieze getallen van lidmaten die inzicht kunnen geven hoe groot de Mennonietengemeente van Neustadtgödens was in vergelijking met de andere Nederlandse en Oostfriese gemeenten van Groninger Oude Vlamingen en welk gewicht ze binnen de Sociëit had, ontbreken uit de zeventiende eeuw geheel. Daarentegen zijn enkele zeer verhelderende statistieken uit de achttiende eeuw bewaard gebleven: van de 31 bij de Groninger Sociëit aangesloten gemeenten namen de Mennonieten van Neustadtgödens in 1710 met 32 broeders de elfde plaats in (vrouwelijke lidmaten worden niet opgevoerd), in 1733 met 32 broeders en 36 zusters, resp. in 1754 met 26 broeders en 30 zusters de tiende plaats. Onder de in 1767 nog bestaande 30 gemeenten was die van Neustadtgödens met 74 lidmaten zelfs de vierde in grootte binnen de Sociëit. Uit de statistieken blijkt ook dat de gemeente van Neustadtgödens in 1733, in 1754 en in 1767 in Oost-Friesland de meeste lidmaten telde (Norden in 1733: 23 broeders/28 zusters, in 1754: 26 broeders/29 zusters, in 1767: 52 lidmaten; Emden en Emderland (Hösingwehr): in 1733: 31 broeders/34 zusters, in 1754: 20 broeders/24 zusters, in 1767: 7 lidmaten; Leer: in 1733: 16 broeders/24 zusters, in 1754: 17 broeders/12 zusters, in 1767: weinig lidmaten.²¹

Naast de hierboven beschreven kerkelijke verwikkelingen bestonden er ook vele zeer nauwe familieverbindingen tussen doopsgezinde families in de Nederlanden en in Neustadtgödens. Dit blijkt ondermeer uit akten, die in het privéarchief Von Wedel (op slot Gödens) worden bewaard en waarin vergunningen tot huwelijksluitingen in de heerlijkheid Gödens in de zeventiende en achttiende eeuw geprotocolleerd zijn.²² Bij de opgave van de plaats van herkomst van vreemde echtgenotes/n van Mennonieten uit Neustadtgödens worden in deze stukken vaak Nederlandse steden en dorpen genoemd, wat in het bijzonder de genealo-

20 Afschrift in machineschrift; verblijfplaats origineel onbekend.

21 *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten* (Amsterdam, 1840) 52 (tabellen). Notulen Groninger Oude Vlamingen, 1767, Gemeentelijke Archiefdienst Deventer, Archief Doopsgezinde Gemeente, sign. DF 19.

22 Huisarchief Von Wedel (Schloss Gödens), sign.nr. 200/3.

gen die zich met de geschiedenis van menniste families bezighouden, zal interesseren:

7. April 1696	Albert Lubbers Cremer x Fenneke van Calcar (Deventer)
5. Juli 1708	Aagjen Cornelis Hovemann x Berend Popkes Houttuin (Groningen)
? 1709	Pieter Alberts Swart x Ariandje Hindriks van Calcar (Groningen)
15. Mai 1723	Geeske Jans van Olst x Meertien Sykes Medema (Meeden)
8. August 1742	Lubbert Jans Kreemer x Geertje Berents Houttuyn (Groningen)
15. Juni 1754	Albert Pieters Swart x Aagjen Klaasen Bleeke (Hoogezand)
.. 1777	Jan Lubbers Kreemer x Sicke Tyssen Buitenwerf (Groningen)

Omdat in deze akten slechts de in Gödens voltrokken huwelijken zijn opgetekend en huwelijken van Mennonieten uit Neustadtgödens die in de Nederlanden plaatshadden niet geregistreerd werden, kan de lijst natuurlijk alleen als zeer onvolledig worden beschouwd. Daarnaast zijn er echter aan de hand van andere bronnen meer gegevens en data te vinden met betrekking tot huwelijken van Neustadtgödenser met Nederlandse doopsgezinden, zo bijvoorbeeld in het *Deutsche Geschlechterbuch*:²³

ca. 1670	Geertje Berends Cremer x Popke Jans Houttuin (Groningen)
ca. 1670	Heiltje Berends Cremer x Hendrick van Calcar (Groningen)
ca. 1715	Albert Eden Kramer x Berendje van Calcar (Deventer?)
ca. 1715	Metke Hinrichs Kramer x Harm Franzen (woonden na huwelijk in Groningen)
12. Jan. 1718	Steven Jans Kreemer (stamvader der familie van Geuns in NL) x Dieuwertje Roos (Groningen)
ca. 1720	Albert Hindriks Kramer x Caatje Reinders (woonden na huwelijk in Groningen)
13. Mai 1773	Doede Lubbers Kreemer x Pietje Vliet (Emden/geb. in Franeker)
24. Okt. 1776	Aagjen Lubbers Kreemer x Andries Buitenwerf (Groningen)
4. Sept. 1791	Anje Jacobs Kremer x Jan Sygers van Slooten (Griessloot, Groningen)

In het *Stamboek* van de familie Huizinga²⁴ is de inschrijving te vinden: 'Jacob (Derks) Huisinga ..., * 9 Jan. 1659, † 24 Dec. 1736, getr. 27 Nov. 1681 met Jannetje (Lubberts) Cremer [dochter van Lubbert (Alberts) Cremer te Nieuwstad Gö-

²³ Bernhard Koerner ed. *Deutsche Geschlechterbuch* (Görlitz, 1913) 65-85.

²⁴ Jacob Huizinga, *Stamboek of Geslachtregister der Nakomelingen van Derk Pieters en Katrina Tomas* (Groningen, 1883) (IV, vierde geslacht, 10).

dens], * 15 Jan/ 1662, † 2 Julij 1701', en het kerkenboek van de Neustadtgödenser gemeente vermeldt dat een zekere Beerendt Abrahams, die in 1736 te Neustadtgödens gedoopt werd, 'in Groningerlant getrouwt en gestorven' is.²⁵ Het kerkenboek bericht bovendien meermalen van leden, die in de jaren zestig van de achttiende eeuw – om familiale of economische redenen – uit Neustadtgödens met attest naar Amsterdam verhuisden (Freerk Tobias Kreemer, Geesche Dirks Kreemer, Anke Meuwes Bakker, Hinrich Tobias Kreemer). Ook de notitie van 25 december 1776, dat Lysbet Claas Bleeker en Hester Claas Bleeker (beide waarschijnlijk uit Sappemeer in het Groningerland)²⁶ zich in Neustadtgödens lieten dopen, duidt op een voorgenomen huwelijk van de zusters met lidmaten van de gemeente aldaar.

Meer archiefmateriaal, waarin de verhouding tussen de Neustadtgödenser Mennonieten en die in de Nederlanden gedocumenteerd is, is in Amsterdam bewaard gebleven en bevindt zich in het Gemeentearchief van die stad.²⁷ Hierbij gaat het om een convoluut van tesamen 35 brieven, die de Mennonieten uit Neustadtgödens van 1775 tot 1803 verzonden aan de 'Eerwaarden Kerkenraad en Opzienderen der Doopsgezinde Gemeente, hunne Vergaderinge houdende bij het Lam en de Toren te Amsterdam', resp. in de jaren daarna tot 1842 aan de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. De inhoud van de brieven, alle in foutloos Nederlands geschreven, loopt uiteen van het attest voor de naar Amsterdam verhuisde Frouke Dirks Kreemer, over verslaggeving betreffende de in Neustadtgödens aangestelde predikers Jan van Kalkar, Jan van Douwen, Taco Kuiper en Jacob van der Smissen, tot aan verzoek- en dankschriften ten behoeve van de steeds kleiner wordende gemeente vanaf 1784. De geschriften geven bij lezing – ook tussen de regels door – interessante informatie prijs over het gemeentelieven in die tijd en het zou zeker de moeite waard zijn deze stukken in een afzonderlijke bijdrage naar voren te brengen.

Ongewoon aan deze brieven is in elk geval de geadresseerde: de gemeente 'bij het Lam en de Toren', die met de Groninger Sociëteit van Oude Vlamingen zo goed als niets van doen had. Integendeel: nog in het jaar 1766 ondernamen de Groninger Oude Vlamingen een poging zich met de 'Zonnisten', de tegenstanders en concurrenten van de gemeente 'bij het Lam en de Toren' te verenigen (wat echter geen doorgang vond).²⁸ De oorzaak van het opnemen van contact met de gemeente 'bij het Lam en de Toren' valt waarschijnlijk te zoeken in de ontevredenheid en de teleurstelling over de eigen Sociëteit in Groningen. Zo werd

²⁵ Zie noot 20.

²⁶ Dochters van de koopman Claas Bleeker.

²⁷ Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam, Arch. 1120, inv.nr. 1027 / 2800 – 2810.

²⁸ Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, I, 150. Zie ook N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam, 1952) 105.

bijvoorbeeld op de Sociëteitsbijeenkomst in 1773 een verzoek van de gemeente van Neustadtgödens tot financiële ondersteuning van haar jongste leraar uit de Sociëteitskas afgewezen.²⁹ En in de notulen van de Sociëteitsvergaderingen van 29 september 1779 luidt het: 'Het schriftelijk versoeck der Gemeente van Niestadt/Gödens, om een jaarlijks onderstand uit de Societeits Cas, zo ter onderhouding van een Leeraar als tot onderwijs der jeugd, oordeelde de Vergadering, dat niet kon toegestaan worden.'³⁰ Het einde van het lidmaatschap van de Groninger Oude Vlamingen is elf jaar later in de notulen van 1790 aldus vastgelegd: 'Hierop wierd der Vergadering medegedeelt het antwoord, t' geen door den Erw. Roelof Heuning en den Scriba uit naam der Societeit, in dato 11 Julij 1785, aan de Gemeente te Gödens is gezonden, t' welk door de Vergadering is goedgekeurt, merkende zij de Gemeente om haar zelf van onze Societeit afgescheiden hebbende'.³¹

Het is echter ook heel goed mogelijk dat er reeds veel eerder betrekkingen tussen de Mennonieten van Neustadtgödens en de Amsterdamse gemeente 'bij het Lam en de Toren' bestonden. In zijn 'Aanteekeningen van eene rondreize in alle de Gemeenten der Oude Vlamingen in de Nederlanden en Oost-Friesland, ten jare 1754'³² deelt de al meermalen genoemde vermaner Lubbert Jans Kreemer uit Neustadtgödens mee, dat hij tijdens zijn verblijf in Amsterdam van 7 tot 19 september 1754 naast verwanten en zakenpartners ook verschillende kerkdiensten bezocht, onder andere: 'den 13den horde ik de Vries in de Toren prediken over Luk. VIII, 10'. Enigszins onduidelijk geformuleerd, maar het vermoeden bevestigend dat er reeds in de jaren 1750 contacten waren, is de optekening in het kerkenboek van Neustadtgödens 'Protocollo van de Leedematen ...':³³ 1754 d. 11. Octbr. Anke Meuwes Bakker, een dogter van Meuwes Eden Backer tot Amsterdam d. 15.2.1750 gedoopt is op beschyn der Gemeente van Amst. van Klaas de Vries Leeraar der Mennonieten die haar Vergaderinge hebben by de Tooren en Lam, hier als ledem.'

In het jaar 1775 stierf Hinrich Pieters Swart, een van de beide toenmalige vermaners van de Neustadtgödense Mennonietengemeente, en de ambtszaken rustten voortaan alleen op de schouders van de leraar Lubbert Jans Kreemer. Na de dood van Kreemer – die sinds 1779 ernstig ziek moet zijn geweest – op 2 juni

²⁹ Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, I, 145.

³⁰ Rijksarchief Groningen, Archief van de Sociëteit der Groninger Oude Vlamingen, 1738-1815: Notulen van de Sociëteitsvergaderingen, I.

³¹ Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, I, 150.

³² *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten* (Amsterdam, 1840). Michael Clemens, 'Die Reise des Mennonitenpredigers Lubbert Jans Kreemer Anno 1754', in: *Ostfriesland-Kalender* (Norden, 1996).

³³ Zie noot 20.

1781,³⁴ bleef de gemeente de volgende twee jaren vacant. Waarschijnlijk werden in deze tijd de kerkdiensten door de beide diakens Edo Tobias van Eden en Albert Pieters Swart geleid.

Met Jan van Calcar kreeg de gemeente van Neustadtgödens in 1783 haar eerste gestudeerde prediker. In het kerkenboek 'Protocollo van de Leedematen'³⁵ wordt hierover gezegd: '1783 May 24 Erste Predicatie Juni 3: is de Eerw. Jan Jans van Calcar als ledemaat en Prediker der Christelyke Gemeente tot Zuydbroek of Nieuw-Scheemda volgens overgegeven beschyn in deze Gemeente voor Leeraar na voorafgaande beroep met Christelyke genegenheit aangenomen zo ook zyn Eerw. Beminde'. Van Calcar bleef vijf jaar in Neustadtgödens, doopte hier ten minste 16 personen en vertrok in 1788 naar Heerenveen (Knijpe).³⁶ In 1789 stelde de gemeente weer een prediker uit de Nederlanden aan: Jan Wybes van Douwen, die op 7 juni van dat jaar in dienst trad. Ten tijde van zijn ambtsaanvaarding telde volgens het kerkenboek de gemeente 12 broeders en 23 zusters als lidmaten. Na een diensttijd van negen jaar nam Van Douwen met zijn laatste kerkdienst op 14 oktober 1798 afscheid van de Neustadtgödense Mennonieten.³⁷ Dank zij de steun van de Amsterdamse gemeente 'bij het Lam en de Toren'³⁸ werd de vermanersplaats na een jaar weer door een Nederlander bezet: '1799 Aug. 13 Heeft deeze Gemeente tot haaren Leeraar verkooren de Eerwaarde Tako Kuiper van Grau in Vriesland ... zynde den 31 Oct. van Grauw vertrokken, nadat hy van die Gemeente zyn afscheid gedaan had', meldt het kerkenboek.³⁹ En in een brief aan de gemeente 'bij het Lam en de Toren' van 26 november 1799 bericht de penningmeester van de gemeente ('Administrator van de Cas') Jan Gerrits Backer: 'Wy hebben thans het genoegen Uw Eerw. te berigten dat Sondag den 10 deser Maand onzen nu Eerwaarde Leeraar T. Kuiper hyr met sijn Huisgesin gelukkig en wel gearriveerd is. Donderdag den 21 deeser Maand zyne intrede Predicatie hyr gehouden by eene talrijk Versameling hoorders soo wel van als buiten onse Gemeente, en wel tot genoegen van allen.'⁴⁰ Echter ook Taco Kuiper, door wie tijdens zijn ambtstijd in ieder geval vier jonge vrouwen en vier jonge mannen in Neustadtgödens gedoopt werden, hield het maar vier en een half jaar uit: '1804 den 9 April heeft Taco Kuiper zyn afscheid van deeze Gemeente genomen in een Leerreede over Josua 24,15 ... na Midwolda'.⁴¹ De Vereenigde Doops-

34 Koerner, *Deutsche Geschlechterbuch*, 23 (B 2802, 1)

35 Protocollo (...) Nieuwstadt Geudens (zie noot 20).

36 Zie het lemma over Van Calcar door N. van der Zijpp, in: *The Mennonite Encyclopedia*, (Scottsdale, PA & Waterloo, Ont. 1955-1990) I, 489-490.

37 Protocollo (...) Nieuwstadt Geudens (zie noot 20).

38 Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam (zie noot 27), B 2807.

39 Protocollo (...) Nieuwstadt Geudens (zie noot 20).

40 Amsterdam, Gemeentearchief (zie noot 27), B 2808.

41 Protocollo (...) Nieuwstadt Geudens (zie noot 20).

Afb. 3. In de voormalige Mennonietenkerk van Neustadtgödens (bouwjaar 1741) is tegenwoordig een café ondergebracht. Foto: H. Clemens.

gezinde Gemeente in Amsterdam deelde Jan Gerrits Backer in naam van zijn Neustadtgödenser geloofsbroeders en -zusters in een brief van 7 juni 1804 mee: 'de uitsigten zijn zeer Slegt wijl onze gemeente in Leeden zo wel als in welstand verzwakt is. Het getal der Leeden is klein waaronder nog de meeste van 50 tot 70 Jaaren en daarover zijn, daarbij komt dat de Jongelingen om het algemeen verval van Plaats als Gemeente naar buiten gaan en blijven daar, zo dat wij nog niet weten wat ons te doen staat.'⁴² Er begon een lange tijd van vacature voor de Men-

⁴² Amsterdam, Gemeentearchief, B 2805, bl. 12 en 13.

nonietengemeente te Neustadtgödens, waarvan het aantal leden ineensmolt tot twintig personen in 1810⁴³, vijftien personen in 1834 en tenslotte tot elf personen in 1840.⁴⁴

Van 1836 tot 1841 scheen het gemeenteleven nog eenmaal op te bloeien toen de uit een oude Altonaër (bij Hamburg) Mennonietenfamilie stammende prediker Jacob van der Smissen zich daar vestigde en onbezoldigd regelmatig preekte en de plaatselijke jeugd in talen onderwees.⁴⁵ Dat ook in die jaren de contacten tussen de Neustadtgödenser en de Nederlandse Mennonieten nog niet volledig afgebroken waren, berichtte Samuel Cramer in 1885 duidelijk: 'In dien tijd [ca. 1840] heeft mijn vader [Alle Meenderts Cramer, prediker in Vlissingen, zijn moeder stamde overigens uit Neustadtgödens, M.C.] er nog eens in 't hollandsch gepreikt op den wensch van eenige oude leden, die zich uit hunne jeugd nog de hollandsche godsdienst oefeningen herinnerden, maar nu bleken zij het niet meer te verstaan.'⁴⁶ De laatste aantekening in het kerkenboek, betreffende de afscheidsprek en het vertrek van Van der Smissen, dateert van 30 september 1841. Daarna kwam het gemeenteleven tot stilstand en in de jaren 1860 hield de Mennonietengemeente van Neustadtgödens definitief op te bestaan.⁴⁷

Tegenwoordig leven in Neustadtgödens geen Mennoniten⁴⁸ meer en tot voor enkele jaren wist slechts een zeer gering aantal inwoners welke rol deze geloofsgemeenschap bij de stichting en ontwikkeling van hun plaats gespeeld had. Dit is inmiddels veranderd, nadat in 1979 in Gödens een oudheidkundige vereniging werd opgericht, waarvan de oudheidkundige werkgemeenschap voor het eerst de lokale geschiedenis van Neustadtgödens aan het licht bracht en toegankelijk maakte voor een groter publiek. Deze werkgemeenschap houdt ook de herinnering aan de geschiedenis van de voormalige plaatselijke Mennonietengemeente levend.

Tot het straatbeeld van Neustadtgödens behoort nog steeds het in 1741 tot stand gekomen kerkgebouw, de vermaning, die nog bijna onveranderd bewaard is gebleven en na omvangrijke renoveringswerkzaamheden tegenwoordig een café herbergt. Bovendien zijn er nog vele huizen aan te wijzen, waar eeuwenlang Mennonieten leefden, werkten en baden.

43 *Naamlijst der Remonstrantsche Professoren en Predikanten benevens die der Doopsgezinden* (Amsterdam, 1810) 83.

44 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis*, I, 238.

45 E. Hegenscheid, 'Jacob van der Smissen', in: *Neustadtgödens. Lebensbeschreibungen, Ereignisse und Bilder aus 450 Jahren* (Jever/Wittmund, 1994) 89.

46 S. Cramer, 'Bezoekreizen in Duitsland', *Doopsgezinde Bijdragen* 25 (1885) 6.

47 Hegenscheid, *Mennoniten*, 80.

48 Hier gespeld volgens de huidige benaming in Duitsland.

De auteur Michael Clemens (geb. 1954) woont in Neustadtgödens, is van beroep typograaf en voorzitter van de oudheidkundige werkgemeenschap van de Heimatverein Gödens-Sande. Hij houdt zich in het bijzonder bezig met de geschiedenis van de Mennonieten in Neustadtgödens en publiceerde over dit onderwerp en over lokale geschiedenis en oude cartografie verschillende artikelen.

Vertaald uit het Duits door B. Rademaker-Helfferich.

Een verdwenen en vergeten 'mennistenhemel' aan het Gein¹

'Dit is zeker één van de aangenaamste wegen die men vinden kan; buitenplaats aan buitenplaats; de eene schooner dan de ander.' Deze karakteristiek van een ons onbekende auteur wordt in 1795 met instemming aangehaald door de Nederlandse stad- en dorpbeschrijver Van Ollefen, wanneer hij in zijn standaardwerk enige pagina's wijdt aan het riviertje het Gein. Zelf noemt hij het een 'verrukkelijk paradijs, dat men in oogenschouw moet neemen om van deszelfs bekoorelijke ligging een denkbeeld te kunnen vormen.'² Enkele decennia eerder had ook de doopsgezinde leraar bij 't Lam en de Toren Bartholomeus van Leuvenig (1691-1759) zich in lyrische bewoordingen over het Gein uitgelaten. Hij kende het riviertje betrekkelijk goed, omdat zijn schoonvader er een buiten had, en sprak dus uit ervaring toen hij in een *Stichtelijke Geinzang* de rust van de Geinstroom stelde tegenover de drukte van Amsterdam:

Hoe gelukkig is het leven
Daar men, buiten Stadsgewoel
Zich tot stilte kan begeven,
En de Nyd niet staat ten doel!
Daar men, in een stil genoegen,
Steeds Gods wonderen beschouwt!
Daar het herte, zonder wroegen,
Zich den besten tempel bouwt!...
't Y, bedekt met ryke kielen,
Zo van Zuiden als van Noord,
Vergenoeg slaafsse Zielen;
't Gein, met zyne stille baaren
Daar men, zonder zorg of schroom,
Veilig op kan Speelevaaren,
Is my aangenaamer stroom.³

1 Dit artikel verscheen eerder als bijdrage aan de recente publicatie: M. Carasso-Kok (red.), *Het Gein. Levensloop van een rivier* (Abcoude, 1998). Op enkele punten is de tekst hier aangepast. De auteur dankt de uitgever Uniepers Abcoude voor de toestemming voor deze reprise. Voorts dank aan de eindredactrice van het boek, Marijke Carasso-Kok, met wie de auteur het onderzoek naar de buitenplaatsen aan het Gein deels samen heeft gedaan.

2 L. van Ollefen, *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver*, dl. 6 (Amsterdam, 1795) 314.

3 B. van Leuvenig, 'Stichtelijke Geinzang', in: *Stichtelijke gezangen en overdenkingen* (Amsterdam, 1744) 204-206. Zijn echtgenote Janneke de Clercq was dochter van Pieter de Clercq (1661-1730), eigenaar van de buitenplaats Vredelust.

Ook nu nog is het Gein, gelegen onder de rook van de Bijlmermeer, tussen Weesp en Abcoude, een riviertje van een bijzondere schoonheid, lieflijk slingerend door een oer-Hollands polderlandschap. De 'schone' buitenplaatsen die vanaf de zeventiende eeuw dit landschap sierden zijn tegenwoordig echter alle stuk voor stuk verdwenen. Het enige statige gebouw met de allure van een oud buiten dat men er nu nog kan vinden heeft de naam Bijlmerlust en blijkt een zeventiende-eeuws herenhuis dat tot 1969 in de Bijlmermeer stond. Het moest er wijken voor de bouw van Amsterdam-Zuidoost en werd door een welgesteld zakenman verplaatst naar het Gein.

Hoewel nog maar weinig herinnert aan de tijd dat het Gein een plek was waar rijke Amsterdammers een deftig buitenverblijf hadden, is recentelijk onderzoek gedaan naar de geschiedenis en bewoning van deze verdwenen buitenplaatsen.⁴ Daarbij bleek dat onder de eigenaren één sociale groep een opvallende plaats innam, te weten de welgestelde Amsterdamse doopsgezinden. Heel wat van de buitenverblijven aan dit riviertje waren voor langere of kortere tijd in doopsgezinde handen.

De geschiedenis van de doopsgezinden aan het Gein is begonnen met Laurens Cornelisz. Schouten (1568/9-1642) uit Weesp, die in zijn tijd gold als de meest vermogende man van Weesp. Hij en zijn familie hadden grote rijkdom en aanzien verworven in de bierbrouwerij, en hoewel zij doopsgezind waren – en daarmee eigenlijk van openbare ambten uitgesloten –, vertaalde dit zich voor de Schoutens ook in politieke macht. Laurens had jaren lang de deftige, doch bescheiden functie van regent van het weeshuis, maar zijn broer Lambert Schouten bracht het tot raad en burgemeester van Weesp, evenals diens zoon Cornelis. Dat ook Laurens in het stadje een belangrijk burger was, blijkt verder wel daaruit dat in september 1631, toen stadhouder Frederik Hendrik Weesp aandeed, deze bij hem in de Hoogstraat logeerde.⁵ Laurens heeft echter niet zijn hele leven in Weesp gewoond; in 1599 was hij getrouwd met de Amsterdamse Susanna Michiels van Vaerlaer en gedurende de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw was hij een aantal jaren koopman in deze stad aan de Amstel. Hij was er bovendien vanaf 1612 diaken bij de doopsgezinde gemeente bij de Toren. Door zijn huwelijk was Laurens terecht gekomen in de meest aanzienlijke en welgestelde doopsgezinde kringen van Amsterdam. Aardig detail is dat hij in 1608 werd benoemd tot één van de voogden over de dan nog minderjarige dichter Joost van den Vondel.

In het milieu waarin Laurens verkeerde bestond de gewoonte om een verblijf buiten de stad te verwerven om er de zomers door te brengen. Zijn Amsterdamse

4 De meer algemene uitkomsten van dit onderzoek zijn uiteengezet in het artikel van M. Carasso-Kok, 'Bewoners van het Gein', in: Carasso-Kok (red.), *Het Gein*, 87-109.

5 A.J. Zomergeld-Hamer, *Geschiedenis van Weesp. Van prehistorie tot de moderne tijd* (Weesp, 1990) 42, 48, 49, 60.

neef Abel Matthijsz. Burgh (1579-1646), van hervormde huize, was bijvoorbeeld een van de initiatiefnemers van de ontginning van 's-Graveland en in 1634 stichtte hij daar, met zijn zwager Simon Schaep, de statige, nog bestaande buitenplaats Schaep en Burgh. Familieleden van zijn echtgenote Susanna waren er zelfs nog vroeger bij. Zo had haar zuster Christina Michiels van Vaerlaer in 1618 de hofstede Ter Wiel te Nieuwersluis gekocht, waarmee zij, met de Amsterdamse regenten-familie Huydecoper, behoorde tot de eersten met een buiten aan de Vecht.⁶

Blijkbaar werd Laurens Schouten geïnspireerd om het voorbeeld van zijn verwanten te volgen. Hij koos hiervoor het Gein, waar zijn voorouders aan moederszijde reeds in de zestiende eeuw land bezaten.⁷ Op een bekende wandkaart van Holland uit 1639 zien we hier aan de noordzijde – we volgen de huidige verdeling in noord en zuid, ook waar vroeger oost- en westzijde werd onderscheiden – van het riviertje, dicht bij de Geinbrug, een opmerkelijk groot landgoed met de naam Schoutenhof getekend (afb. 1).⁸ En ook uit belastingkohieren blijkt dat Laurens Schouten hier inderdaad een 'landhuis' en flink wat land bezat.⁹ Hij was daarmee de eerste die aan dit riviertje een buitenplaats had. In latere jaren heeft hij, hoewel hij reeds flink op leeftijd was, zijn bezit nog verder uitgebreid.

Het is dit bezit aan het Gein dat sommige van Schoutens nakomelingen hebben gebruikt om een eigen buitenplaats te vestigen en wat anderen heeft doen besluiten om ook hier land te kopen en hetzelfde te doen. Deze nakomelingen waren zonder uitzondering Amsterdamse doopsgezinde kooplieden, zodat aan het Gein een concentratie ontstond van buitenverblijven die in het bezit waren van mennisten. Men kan derhalve met recht spreken van een kleine 'mennisten-hemel' aan het Gein, zoals die term eerder werd gebruikt voor het gebied aan de Vecht, tussen Breukelen en Nieuwersluis, waar een vergelijkbare, maar nog veel grotere concentratie was van deftige buitenplaatsen van doopsgezinden.¹⁰

Na het overlijden van Laurens Schouten lieten drie van zijn vier Amsterdamse schoonzons een eigen buiten aan het Gein aanleggen, te weten de doopsgezinde kooplieden Gerbrant Anslo, Jan de Bats en Pieter Adriaensz. Block. Gerbrant Anslo (1612-1643), zoon van de bekende leraar Cornelis Claesz. Anslo, was een

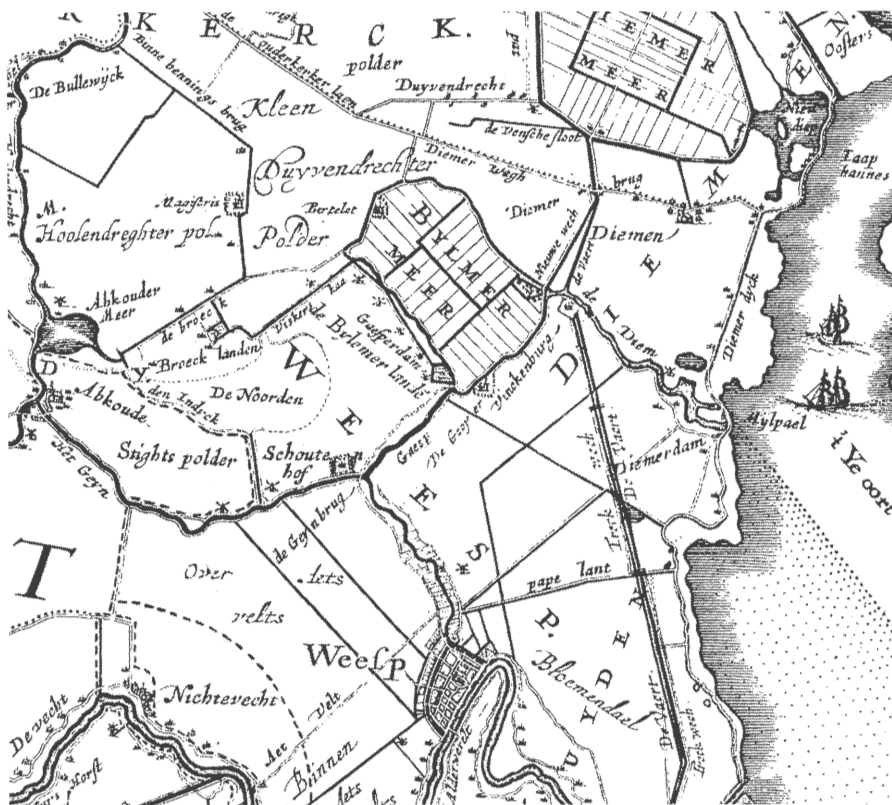
6 E. Munnig Schmidt, 'De zilveren-huwelijkspenning van de naamgevers van Nieuwerhoek', *Jaarboek Nijfartlake* (1996) 46-73, aldaar 48-49. Voor andere familieleden van Laurens Schoutens echtgenote, die in de eerste decennia van de 17de eeuw een buitenplaats kochten, zie de genealogie Michiels van Vaerlaer in *De Nederlandsche Leeuw* 72 (1955) 45-52.

7 Vriendelijke mededeling van mevrouw Bulk-Bunschoten te Amstelveen.

8 't Graefschap Holland, *nieuwcx uytghegheven bij Jacob A. Colom*, [Amsterdam] anno 1639, blad 25.

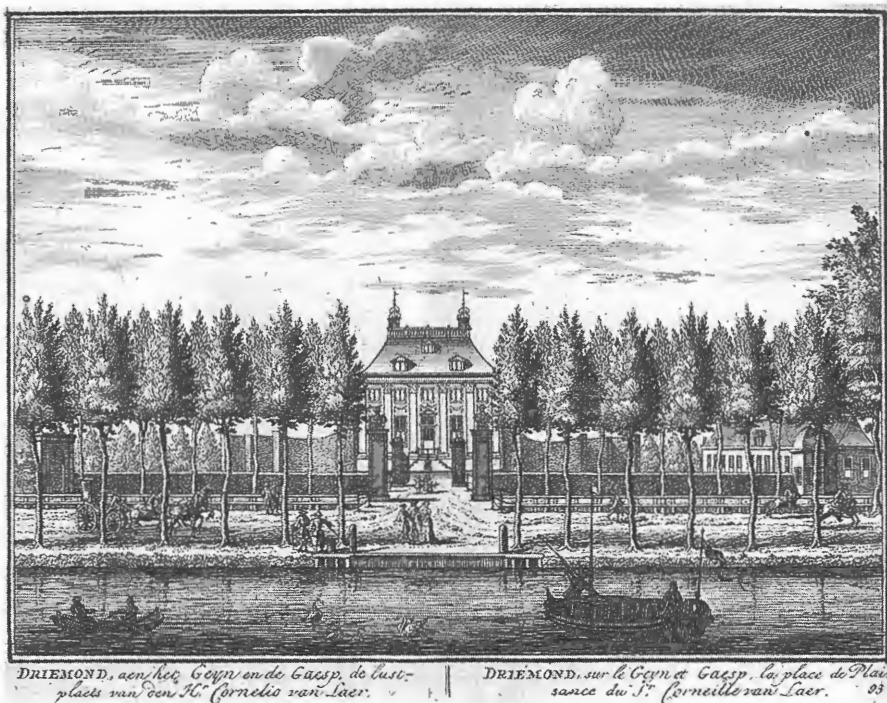
9 GA Weesp, inv. nrs. B7 en B8.

10 Zie hiervoor het reeds genoemde artikel van E. Munnig Schmidt.

Afb. 1. Op de kaart van het graafschap Holland, in 1639 uitgegeven te Amsterdam bij Jacob Aertz. Colom, is de oudste buitenplaats aan het Gein, de Schoutenhof, aangegeven (detail). Eigenaar was de rijke doopsgezinde brouwer Laurens Cornelisz. Schouten uit Weesp. Facsimile-uitgave door A.H. Sijmons en A.J. Kölker (1979).

rijk lakenkoopman op de Nieuwendijk en hoofdman van de Amsterdamse saai-
nering. Hij moet ook een intellectueel en letterkundig begaafd man zijn geweest,
want zijn bibliotheek bevatte ondermeer Arabische, Perzische en Griekse boeken
en handschriften, die na zijn overlijden onmiddellijk werden aangekocht door
de universiteit van Utrecht. In 1642 liet Anslo de architect Philip Vingboons een
majestueus herenhuis bouwen aan de noordzijde van het Gein, waarschijnlijk op
de grond van het oude Schoutenhof, namelijk bij de Geinbrug, op het punt waar
het riviertje samenvloeit met de Gaasp en het Smalweesp. Het nieuwe huis kreeg
daarom de naam Driemond (afb. 2). Dit rechthoekige gebouw, dat in verschil-

Afb. 2. Gezicht op het huis Driemond aan het Gein. Deze en de volgende twee afbeeldingen maken deel uit van de acht prenten van de buitenplaats Driemond die de eigenaar Cornelio van Laer bestelde voor het plaatwerk *De Zegepraalende Vecht* (Amsterdam, 1719). Ets en gravure, 142 x 193 mm, door Daniël Stoopendaal.

lende opzichten was geïnspireerd op het door Jacob van Campen ontworpen Mauritshuis in Den Haag, was één van de eerste van dit type in deze streken en wordt gerekend tot de belangrijkste huizen van die tijd. Anslo heeft er echter nauwelijks van kunnen genieten; hij overleed slechts enkele maanden nadat het gereedkwam. Zijn weduwe verkocht het in 1647.¹¹

Jan de Bats (1669) en zijn vrouw Susanna Schouten woonden in Amsterdam in het huis de Engelensangh, Keizersgracht 167, dat haar vader Laurens er in zijn Amsterdamse periode in 1618 had laten bouwen. Uit diens nalatenschap erfden zij in 1649 bovendien stukken land aan het Gein. Een kaart uit die tijd laat zien dat er op dat moment reeds een modieuze rechthoekige 'grand canal' was ge-

11 K. Ottenheym, *Philip Vingboons (1607-1678), architect* (Zutphen, 1989) 56-63, 173-174.

graven op het hoofdperceel, hetgeen lijkt aan te geven dat hier al een hofstede stond.¹² Dit bezit groeide onder De Bats verder uit tot een aangenaam buitenverblijf, dat hij in 1663 in zijn testament omschreef als zijn ‘boomgaert, met het huys ende erve daerin staende ende de plantage, vijvers, singels, schure en schuijtenhuijs en andere timmeragie.’¹³ Later in dit verhaal zal deze naamloze en vervolgens Vredelust genoemde buitenplaats nog uitvoerig ter sprake komen.

De derde schoonzoon van Laurens Schouten met een buiten aan het Gein was de lakenkoper Pieter Adriaensz. Block (1594/95-1669). Hij liet, eveneens aan de noordzijde, een buitenplaats aanleggen en noemde deze ‘t Block, naar zijn huis van die naam op de Nieuwendijk. In 1693, toen de plaats inmiddels was vererfd op een kleinzoon van de bouwheer, is op deze hofstede een uitvoerig lofdicht geschreven door de dichter Anthony Jansen. Daarin geeft hij in 113 regels een aleraardigste beschrijving van de tuin, bewondert hij ondermeer de aanleg van boomgaard, vijvers en moestuin en prijst hij de eigenaar om de zorg waarmee hij het geheel onderhoudt. Deze plek zou als het aardse paradijs zijn, al maant hij de lezer aan het slot wel te beseffen dat God de schepper van al dat goeds is.¹⁴

Ook andere nakomelingen van Pieter Adriaensz. Block hadden een hofstede aan het Gein. Zijn zoon Michiel Block (1635-1670) bezat er een direct ten zuiden van ‘t Block. Deze vererfde op zijn dochter Abigael, die getrouwd was met Pieter Pieterzn. van Beeck (1660/’61-1734), de stichter van het Amsterdamse Van Beeckhofje. Hij gaf het buiten de naam Beek en Hoff en ook hierop is een lofdicht gemaakt, ditmaal door Lukas Schermer.¹⁵ Pieter Blocks schoonzoon Jan van Lennep (1634-1711) was zelfs eigenaar van twee buitenplaatsen: een met de naam Over Zeeburgh aan de zuidzijde van het Gein, en een dan nog naamloze ‘plaijsierplaats’ – het latere Vredenhof – daartegenover. Van Van Lennep weten we dat hij op Over Zeeburgh enkele ‘wijngaartjens’ had, waarvan het snoeien enig vakmanschap vereiste. Voor deze klus kwam dan ook speciaal de tuinman van zijn stiefvader Dirk van der Cooghen over, die werkzaam was op diens fraaie buiten aan de Vecht.¹⁶

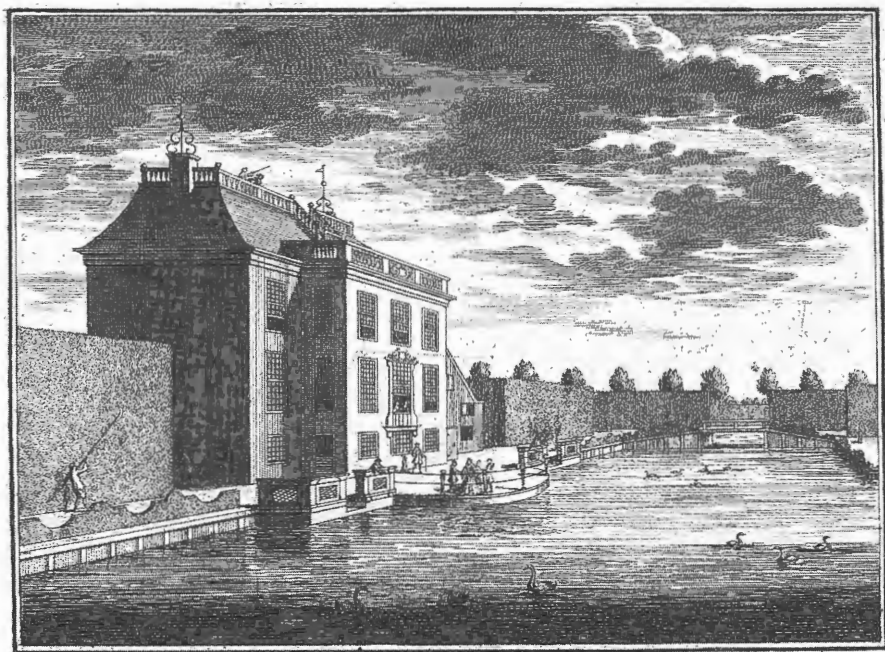
12 ‘Caerte van het lant gelegen an de westsijde van het Geijn naest Gajjnesteijn’, in: GA Amsterdam, PA 255 (Familiearchief de Clercq), inv.nr. 1324 (stukken betreffende Vredelust). Een gelijksoortig grand canal had bijvoorbeeld ook de buitenplaats Otterspoor bij Maarssen, zoals men kan zien op de prent van deze lustplaats in D. Stoopendaals *De Zegepraalende Vecht* (1719), nr. 22.

13 GA Amsterdam, PA 1120, inv.nr. 2328.

14 A. Jansen, ‘Op de hofsteede ‘t Block genaamd, van Pieter Block Michielsz. Geleegen aan het Gein’ (Amsterdam, 1693); coll. Provinciale Bibliotheek van Zeeland.

15 ‘Beekenhof, hofsteede van den Heere Pieter Pietersz. van Beek’, in: *Lukas Schermers Poëzy* (Amsterdam, 1712) 189 vlg.

16 F.K. van Lennep, *Verzameling van oorkonden betrekking hebbende op het geslacht Van Lennep (1093-1900)* I (Amsterdam, 1900) 8.

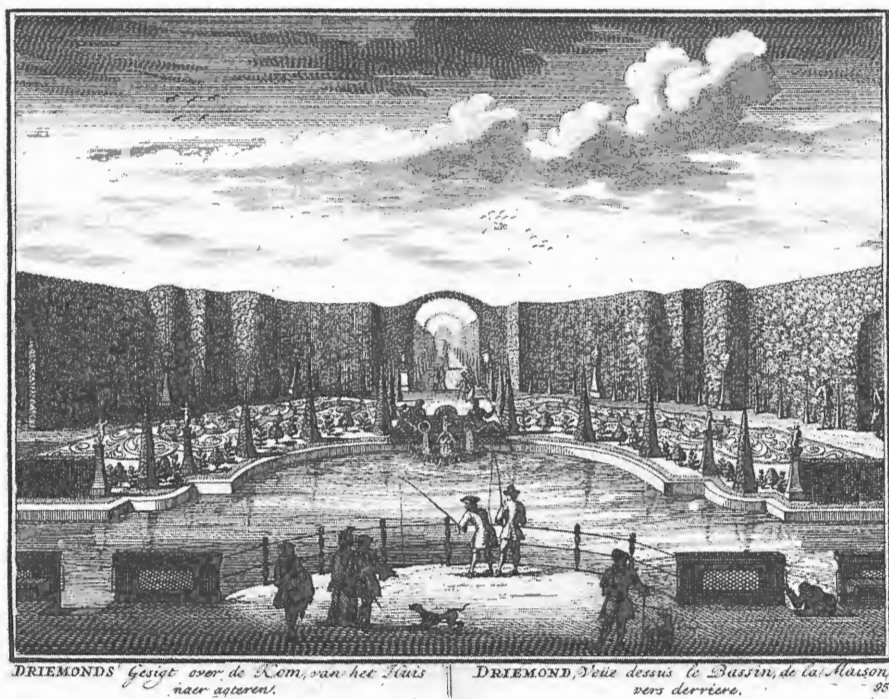

DRIEMONDS Huys op zijde: on van achteren, langs de Rijn te sien. || La Maison de DRIEMOND de Côté de derrière, ainsi qu'elle se voit le long du Bassin. 34.3

Afb. 3. Het herenhuis Driemond van de achterzijde, met de uitgebouwde zaal.

Het waren niet alleen doopsgezinden uit de clan van nakomelingen van Laurens Schouten die aan het Gein hun buitenverblijf kozen; hun voorbeeld vond navolging in de menniste coterie van Amsterdam. Zo was de rijke koopman Cornelio van Laer (1651-1721) van 1702 tot zijn overlijden in 1721 eigenaar van de voornoemde plaats Driemond. Hij liet hier de schitterende siertuinen aanleggen, die we zien op de acht prenten van de buitenplaats, die hij bestelde in het prestigieuze boekwerk *De Zegepraalende Vecht* uit 1719). Deze prenten tonen een prachtig voorbeeld van de formele, op het Franse classicisme geïnspireerde tuinaanleg, met geometrisch geordende lanen, hooggeschoren heggen als coulissen, parterres, hardstenen beelden, fontein en cascades. Driemond kon hiermee wedijveren met de meest luisterrijke lusthoven en was van alle buitens aan het Gein ongetwijfeld het meest indrukwekkend (afb. 3 en 4).

Ook mag hier Pieter Azn. Verduijn (1625-1712) niet onvermeld blijven, die een veel meer bescheiden plaatsje bezat, Buitenrust genaamd, schuin tegenover Driemond. De doopsgezinde Verduijn was een geacht chirurg, met een bloeien-

Afb. 4. Uitzicht vanuit de zaal over de zogenoemde 'grote kom' op een deel van de tuinen van de buitenplaats. In de formele, classicistische tuinarchitectuur waren lusthoven veelal opgedeeld in diverse 'kamers', afgescheiden door keurig geschoren hagen.

de praktijk, en herhaaldelijk overman en deken van het Amsterdamse chirurgijngilde. Op zijn oude dag werd hij zelfs door de koning van Denemarken in consult geroepen om een corset voor hem te maken. In de huiselijke kring had Pieter Verduijn echter te kampen met flinke problemen. Zijn jongste zoon Jacob leed aan "sware melancholie" en zou jong sterven. Zijn oudste en enig overgebleven zoon Adriaan was bron van nog meer kopzorgen. Deze was namelijk niet alleen, zoals zijn vader, een bekend meesterchirurg, maar stond ook bekend als een al te stevige drinker en notoir hoerenloper. Eens zou hij zelfs met een andere man twee prostituées hebben meegenomen naar de buitenplaats van zijn vader aan het Gein, om er een dag en een nacht door te brengen. Deze en andere excessen in de dubieuze levenswandel van Adriaan waren voor Pieter Verduijn reden om zijn zoon te onterven en Buitenrust na te laten aan zijn enige dochter Maria.¹⁷

De familienamen van andere doopsgezinden met een buitenplaats aan het Gein zijn: Beck, Bosch, De Clercq, Feitama, Van Gelder, De Haan, Thesingh, Verhamme, Verrijn en Van Wylick. Het voert te ver om dezen hier allemaal nader te behandelen. Een voor doopsgezinden interessant aspect van het bezit van buitenplaatsen aan het Gein was dat zij daarmee in aanmerking kwamen voor enkele, zij het bescheiden publieke ambten. Het noordelijke deel van het riviertje viel onder het baljuwschap Weesperkarspel en hiervan werd voornoemde Jan van Lennep in 1685 verkozen tot schepen; van de zeven schepenen mochten het ene jaar vier en het andere jaar drie worden gekozen uit de niet-ingezetenen. Deze functie zou in de jaren 1686 tot 1701 nog verschillende malen worden bekleed door Van Lenneps geloofsgenoot Jacob van Wylick (1641/42-1701), eigenaar van het buiten Het Ossevelt.¹⁸ Een aantal andere doopsgezinden werd verkozen tot buurtmeester van Weesperkarspel. De vier buurtmeesteren vertegenwoordigden de ingelanden van het baljuwschap en werden door de schepenen benoemd uit diegenen die de meeste belasting betaalden. Zij hadden hoofdzakelijk financieel-administratieve taken; zo waren zij belast met de inning van de belastingen en de registratie van verkoop van land en huizen. In 1750 moesten zij echter ook zorgen voor huisvesting, hooi, stro, brood en dergelijke voor de troepen die van staatswege door hun gebied trokken.¹⁹

Als gezegd heeft het Gein ook nu nog een bijzondere charme. Maar wanneer men tegenwoordig langs het riviertje rijdt, zal men zich maar moeilijk kunnen voorstellen dat hier ooit deftige en rijk aangelegde lustoorden hebben gestaan. Daarbij moet echter gezegd worden dat het Gein ook geen 'toplocatie' lijkt te zijn geweest zoals bepaalde delen van de Vecht en 's-Graveland dat waren. Hoewel vele Geinbewoners voorname en zeer kapitaalkrachtige burgers waren – het bezit van een buiten was nu eenmaal voorbehouden aan de rijksten – behoorde althans geen van hen tot de elite van het Amsterdamse regentenpatriciaat. Mogelijk werd het polderlandschap rond het Gein door die lieden toch als te boers ervaren.²⁰

Om ons een iets duidelijker beeld te vormen van het buitenleven aan het Gein is het aardig om één familie te volgen, die hier gedurende langere tijd verschillende buitenverblijven heeft gehad, te weten de doopsgezinde familie De Clercq.

17 A.I. Bosma, 'Dronkenschap', in: *Lias, personeelsblad Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam* (1982) nr. 5, 5-12.

18 H. Brood, 'Officianten-register van Weesp 1550-1795' (typoscript) (Weesp 1977); vgl. index.

19 GA Amsterdam, PA 398 (Archief Weesperkarspel), inv.nr. 9; zie ook de inleiding van de inventaris.

20 Carasso-Kok, 'Bewoners van het Gein', 87; R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem, 1970²) 255.

De eerste van deze familie was Pieter de Clercq (1661-1730), wiens vrouw Cornelia Block (1667-1745) een kleindochter was van Pieter Adriaensz. Block en daarmee een achterkleindochter van stamvader Laurens Schouten. De Clercq was een belangrijk koopman aan de Amsterdamse Herengracht (nr. 94), die eerst met groothandel op Zweden, Portugal en de Levant, en later vooral met geldlening en assurance een zeer groot fortuin van ruim 1,4 miljoen gulden wist op te bouwen. In december 1707 kocht hij de reeds genoemde, nog naamloze buitenplaats aan de noordzijde van het Gein, die eertijds had toebehoord aan Jan de Bats, een oudoom van Cornelia.²¹ Hoewel naamloos moet de hofstede onder het beheer van De Clercq een aantrekkelijk buitenverblijf zijn geweest, als we de woorden mogen geloven die de dichter Claes Bruin er aan wijdde, in diens gedicht voor het huwelijksfeest van Pieters dochter Elizabeth de Clercq met Gerard van Heyningen, dat in juli 1711 hier aan het Gein werd gevierd:

ô Lustplaats waardig om te roemen!
 Zo cierlyk beplant,
 Het welk men om haar stand,
 Wel Schoongezicht mag noemen.
 Wat oog verdwaalt hier niet,
 Als 't zo veel wond'ren ziet?
 Daar alles even geurig bloeit,
 Waar langs de Gainstroom zachjes vloeit,
 En loopt voorby de dreeven
 Die koele schaduw geeven
 Waar op de schelle nachtegaal
 De herten wegrukt door haar taal.²²

De tuinen waren aangelegd in de formele Franse stijl, zoals we die ook zien op de diverse platen in *De Zegepraalende Vecht*.²³ Pieter de Clercq had aan het Gein overigens ook nog eens de kleinere, aanpalende hofstede Geynesteyn gekocht, wellicht omdat zijn gezin, met negen getrouwde kinderen en later nog veel meer kleinkinderen, te groot was geworden om, bij gelegenheden, iedereen op comfortabele wijze te kunnen huisvesten.²⁴ Jaren later, toen Pieter inmiddels was overleden, en zijn weduwe een oude vrouw was, besloot zij Geinesteyn toch weer van

²¹ Rijksarchief Noord-Holland, Transportregisters Weespercarspel, inv.nr. 2961, fol. 188vo; 10 dec. 1707.

²² In: *Huwelykszangen ter vereeniging van den heere Gerard van Heyningen en jongkvrouw Elisabeth de Clercq* (Amsterdam, 1711) 15-20, aldaar 18-19; coll. bibliotheek GA Amsterdam.

²³ Een nauwkeurige achttiende-eeuwse kaart van de Gein- en Gaaspolder geeft enig idee van deze modieuze tuinaanleg op Vredelust; manuscriptkaart 51,4 x 73 cm. Gemeente Museum Weesp, inv.nr. 113.

²⁴ Rijksarchief Noord-Holland, Transportregisters Weespercarspel, inv.nr. 2962, fol. 75; 7 juli 1717.

de hand te doen, maar wel onder de voorwaarde dat de koper of een volgende eigenaar nooit een tuinhuis, prieel, of iets dergelijks zou bouwen aan de wal of in het Gein, opdat het uitzicht van de De Clercqen nooit zou worden belemmerd.²⁵ Vrijwel tegelijkertijd deed Cornelia Block de nog altijd naamloze buitenplaats officieel over aan haar oudste zoon Pieter de Clercq (1700-1757).²⁶ Hij was het die de plaats zijn uiteindelijke – weinig fantasievolle – naam Vredelust gaf. In 1750 werd Pieter verkozen tot buurtmeester van Weesperkarspel, maar onverdeeld gelukkig met deze hem toegevallen eer was hij niet; reeds na enkele maanden verklaarde Pieter dat hij zich 'wegens drukte met het buurtmeesterschap niet meer [kon] bemoeien'. Nadat hij zijn termijn van een jaar had uitgediend droeg hij daarom het onder hem berustende koffertje met de papieren en ruim 1.882 gulden aan contanten, die de affairen en zaken van Weesperkarspel betroffen, over aan een van zijn collega's.²⁷

Pieter werd als buurtmeester in 1752 opgevolgd door zijn jongere broer Jacob de Clercq (1710-1777), die vier jaar eerder eigenaar was geworden van de reeds genoemde buitenplaats Driemond. Hij kon de functie blijkbaar beter inpassen in zijn agenda, want hij zou deze elf jaar vervullen. Toch zat Jacob allerm minst om activiteiten verlegen. Behalve koopman en assuradeur was hij 22 jaar lang directeur van de Oostersche Handel en Reederijen, mede-oprichter en directeur van de – nog altijd bestaande – Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, diaken bij 't Lam en de Toren, alsook regent van het weeshuis van deze gemeente en tenslotte actief lid van twee genootschappen. Jacob was bovendien een muzikaal en wetenschappelijk geïnteresseerd man. In zijn deftige woonhuis aan de Keizersgracht, tegenover de Westerkerk, bezat hij diverse huisorgels, waarvan één van uitzonderlijke omvang, en een grote verzameling natuurkundige instrumenten. In 1759 was hij een aantal malen gastheer van de Zweedse geleerde Bengt Ferrner die hij ook meenam naar zijn buiten aan het Gein. Dankzij het bewaard gebleven reisdagboek van de Zweed hebben we een uitvoerige beschrijving van Driemond:

Het huis is groot, mooi en twee verdiepingen hoog, met een plat dak waar een galerij omheen loopt, om daar te wandelen en overdag de omliggende streken en 's nachts ongehinderd de pracht van den hemel te bezien. Voor het huis was een mooie fontein, die alleen 20.000 gulden gekost had. Achter het huis in den tuin was een nog grotere met een kleinen waterval. Tusschen het huis en den laatst genoemde jet d'eau was een groote vischvijver, heelemaal gemetseld; het was een groot

25 GA Amsterdam, NA 8965, akte 872 (not. H. de Wolff), 23 oktober 1743.

26 GA Amsterdam, NA 8965, akte 830 (not. H. de Wolff), 7 oktober 1743.

27 GA Amsterdam, PA 398 (Archief Weespercarspel), inv. nr. 10; PA 752 (Familiearchief Backer), inv.nr. 606.

vermaak, om daar de visschen te voeren, die in grooten getale aan kwamen zwemmen en uit darterheid soms helemaal uit het water sprongen. Midden in den tuin was nog een grooter vischvijver en aan het eind daarvan een kostbare menagerie; ik heb er nooit een gezien, die daarmede vergeleken kon worden, noch wat de vogels betreft, die men er daar op na hield, noch wat het gebouw zelf en de inrichting daarvan betreft. De vijver voor de zeevogels was heel sterk gemetseld in den bodem, en overal van klinkers. Het was niet vierkant, maar ovaal met verschillende ornamenten aan de kanten. De randen ervan waren niet steil, maar zó gemetseld dat zij met een bocht afliepen. Rondom den vijver waren zeer breede gangen en daaromheen sierlijke gebouwen, die deels dienden voor vogelkooien, deels voor de menschen om naar de dieren te kijken, kaart te spelen, te triktrakken, enz., waarvoor alles volkomen in orde op zijn plaats was. Daar waren verschillende water- en landvogels, gewone en zeldzame, als pauwen, paarlhoendren, faisanten, pikzwarte pauwiesen [een Oost-Indische soort], wolhoenders, etc. Niet ver van de menagerie was een kolfbaan, en in de onderste verdieping van het groote huis, vlak voor de fontein en den vijver, was een billardzaal. Hier kon het aan genoeg niet ontbreken, vooral wanneer men in gezelschap was van den Heer De Clercq en diens familie, die zich op allerlei manieren moeite gaven om ons te vermaken. De lushof zelf, waarin het huis stond, was 630 el [434 meter] lang en 200 [138 meter] breed. Aan den zuidkant daarvan was een bijna even grooten moestuin gevuld met allerlei goede zaken, en aan den anderen kant daarvan een groot doolhof.

Behalve het jaarlijkse onderhoud heeft het aan de eigenaars, die het vóór De Clercq bezaten 500.000 gulden aan aanleg gekost. De Clercq [had] het fortuintje om het te kunnen kopen voor 16 à 17.000 gulden contant; de koopsom die De Clercq er voor gaf is alleen reeds betaald met het lood dat aan de beelden en waterleidingen is. De Clercq onderhoudt jaarlijks tien personen voor dit buiten om er voor te zorgen; het jaarlijksch onderhoud ervan komt hem op ongeveer 1.000 ducaten.²⁸

Deze kosten waren uiteindelijk ook voor Jacob de Clercq te hoog; de zaken gingen minder goed dan voorheen en daarom besloot hij in 1770 Driemond van de hand te doen. Eerst werden de tuinsieraden en andere toebehoren geveild, waaronder een “extra fraaije en ongemeene” partij hardstenen standbeelden, vazen, termen en groepen, voor het grootste gedeelte gemaakt door Jacob van Logteren de Oude, voorts een fraaie fonteininkom met grotwerk, een hardstenen koepel met zes schuiframen, een spiegeljacht met veertien ramen en een grote partij vruchtbomen en een aantal ananasplanten.²⁹ Hierna werd de hofstede zelf, met het herenhuis, de stal voor tien paarden, het ruime koetshuis en de tuinmans- en knechtswoningen, geveild voor f14.000. Jacob kocht vervolgens het meer bescheiden Duynlaan in Bennebroek.

28 G.W. Kernkamp, ‘Het dagboek van Bengt Ferner’, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 31 (1910) 314-509, aldaar 439.

29 De fontein werd gekocht door de toenmalige eigenaar van de buitenplaats Frankendael in de Watergraafsmeer, waar deze zich nog altijd bevindt; vgl. P.M. Fischer, ‘De fontein van Frankendael. Gein, Gaasp en Smalweesp aan de Middenweg’, *Ons Amsterdam* 37 (1985) 42-47.

Tijdens het drie dagen durend verblijf van Ferrner op Driemond bracht de Zweed ook een bezoek aan Vredelust, van Jacobs schoonzuster Sara van Leuvenig, inmiddels weduwe van Pieter de Clercq. Over dit bezoek heeft hij helaas niets meer opgetekend dan dat hij hier voor het eerst van zijn leven kraanvogels zag. Dus ook Vredelust moet een bijzondere menagerie hebben gehad.

De tuinman op Vredelust in die tijd was Dirk Vikkerman, die getrouwd was met Cornelia van Berkem. Aan dit huwelijk zit nog een aardig verhaal vast. Blijkens een huishoudboekje van Sara van Leuvenig was Cornelia van Berkem in 1752 aangenomen als duurste keukenmeid voor het huis aan de Herengracht. Maar omdat het personeel veelal met de familie meetrok naar buiten, kon het tot een romance komen met de tuinbaas Dirk op Vredelust, waarna zij trouwden en Cornelia tuinvrouw werd.³⁰ Zij woonden in een grote, tamelijk deftig ingerichte kamer aan de rechtervoorkant van het herenhuis, zodat zij goed op het huis konden passen wanneer de familie weer in de stad was.³¹

Na het overlijden van Sara van Leuvenig in 1766 hielden haar drie kinderen de buitenplaats nog een aantal jaren in onverdeeld bezit, maar in februari 1770 kwam Vredelust toe aan de oudste zoon, ook al Pieter de Clercq (1731-1807) geheten. Nog datzelfde jaar werd hij benoemd tot buurtmeester. Pieter en zijn jongere broer Stephanus waren samen makelaars in granen en de oprichters van het handelshuis P. & S. (later S. & P.) de Clercq, dat tot het midden van de negentiende eeuw zou bestaan en omstreeks 1800 werd gerekend tot de belangrijkste huizen van Amsterdam die handelden op de Oostzee. Waarschijnlijk was het Pieter die de tuinen rond het herenhuis liet herscheppen in de meer natuurlijke Engelse landschapstijl, die toen het modebeeld voor tuinen was gaan bepalen. Ook Stephanus koos voor deze stijl, toen hij eigenaar werd van Rupelmonde, een prachtige, nog bestaande buitenplaats aan de Vecht. Hij liet hiervoor de priëlen slopen, de boomgaarden rooien en een deel van de grote laan verwijderen, waarna een sierlijke beek werd gegraven en tal van bosschages werden geplant, zodat de plaats, volgens een beschrijving uit die tijd, "er oneindig veel beter [uitzag]".³² Het polderlandschap rond het Gein zal zich overigens minder voor de landschapstijl hebben geleend dan de meer boomrijke Vecht; ontdaan van de ge-

30 Zie over dit huishoudboekje: P. van Eeghen, 'Dienst en rouw', *Maandblad Amstelodamum* 60 (1968) 21-23.

31 Na het overlijden van Dirk Vikkerman werd op 12 febr. 1774 een uitvoerige inventaris van de kamer opgemaakt door de notaris Jacob van Marken te Weesp; Rijksarchief Noord-Holland, not. arch. Weesp, inv.nr. 5284.

32 D.C. de Clercq, 'De behangschilderingen van Stephanus de Clercq (1747-1819); het buitenleven op huize Rupelmonde', in: *Nieuwsbrief Stichting Familiearchief de Clercq* 8 (december 1995) 1-11, aldaar 7.

schoren hagen zal hier een wat kale woestenij zijn overgebleven en moet het vele jaren hebben geduurd voordat het geboomte langs de nieuw aangelegde paden en vijvers enig voorkomen kreeg.

Over Pieter bestaat een opmerkelijke anekdote. Eens reed hij met zijn koets over de smalle Geindijk naar Vredelust, toen van de andere kant een zwaar beladen hooiwagen naderde. Passeren was voor Hendrik Antink, Pieters koetsier en trouwe knecht, onmogelijk en keren hoogst bezwaarlijk. Daarop kocht De Clercq ter plekke al het hooi, liet het in de sloot gooien en vervolgde zijn weg!³³ Men kan in deze zeer radicale oplossing een gebrek aan respect voor het beroep van de boer lezen. Toch bestonden er tussen de familie en de boerenstand regelmatige contacten; zoals bij veel van de buitenplaatsen in dit gebied hoorde bij Vredelust een boerderij die verpacht werd. De pachtvoorwaarden, die we kennen uit de diverse contracten die in het familiearchief bewaard zijn gebleven, bepaalden ondermeer dat de boer volop gras moest leveren voor de paarden van De Clercq en op diens aanwijzen ook mest ter waarde van 25 gulden moest verspreiden over de moestuin en boomgaard.³⁴

Pieter en zijn echtgenote Maria Bruyn kregen slechts één kind dat de volwassen leeftijd bereikte: Pieter de Clercq jr. (1757-1805). Op een groot familieportret, geschilderd door Wybrand Hendriks, zien we hem, zijn ouders, zijn uit Harlingen afkomstige vrouw Isabella Stinstra en drie van hun kinderen samen afgebeeld (afb. 5). Pieter jr. moet een wat rusteloze man zijn geweest. Naast zijn werk als compagnon in de familiefirma was hij vele jaren diaken en regent van het Oude-vrouwenhuis van de gemeente 't Lam en de Toren. Voorts besteedde hij, met niet minder dan zes lidmaatschappen, veel tijd aan het culturele genootschapsleven van Amsterdam; hij was ondermeer lid, commissaris en eerste secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en lid en commissaris van negotiatie van de Maatschappij Felix Meritis. Als rechtgeaard patriot had hij zich bovendien, direct na de oprichting in 1783, aangesloten bij de politiek geëngageerde Vaderlandse Sociëteit. Nadat in 1795 de Bataafse Revolutie zich had voltrokken werd Pieter vervolgens een van de eerste doopsgezinden die zitting kreeg in de Amsterdamse raad. Hij zou – met een onderbreking – raadslid blijven tot zijn dood. Als lid van de stadsregering werd hij ten slotte nog benoemd in een aantal nevenfuncties, waaronder die van superintendent van het Huis van de Gemeente en van de Logementen van Amsterdam in Den Haag en commissaris van het trekpad op Weesp, van de Hortus Medicus en de Plantage en van de Grote Excijns. Mogelijk was het mede om deze drukke agenda dat Pieter de behoefte voelde om

33 P. van Eeghen, 'Driehonderd jaar de stad uit', *Jaarboek Amstelodamum* 54 (1962) 106-169, aldaar 112.

34 GA Amsterdam, PA 255 (Familiearchief De Clercq), inv.nr. 1324.

Afb. 5. Drie generaties De Clercq en drie buitenplaatsen aan het Gein. Links het echtpaar Pieter de Clercq (1731-1807) en Maria Bruyn, eigenaren van Vredelust, dat sinds 1707 familiebezit was. Hun zoon Pieter de Clercq jr. (1757-1805) en zijn echtgenote Isabella Stinstra (rechts) bezaten de hofstede Beek en Hoff, maar na het overlijden van haar man en haar schoonvader verhuisde Isabella naar Vredelust. Maria de Clercq, de oudste dochter (vooraan), zou later trouwen met haar achterneef Gijsbert de Clercq, die van 1812 tot 1821 eigenaar was van Schoonoord. In 1790 geschilderd door Wybrand Hendriks. Doek, 152 x 203 cm. Amsterdams Historisch Museum.

zich in alle rust te kunnen terugtrekken op een eigen buiten. In 1797 kocht hij hiervoor de buitenplaats Beek en Hoff aan het Gein en drie jaar later nog eens de grond van de aanpalende voormalige hofstede Westergeijn, waarvan het herenhuis was gesloopt, maar het koetshuis, de stallen, tuinmanswoning en andere gebouwen waren blijven staan.³⁵ De twee plaatsen lagen op een steenworp afstand van Vredelust van zijn ouders. Er is een aardige beschrijving van een feest dat in augustus 1805 op Beek en Hoff plaatsvond, ter gelegenheid van het huwelijk van Pieters oudste dochter Maria de Clercq met haar achterneef Gijsbert de Clercq.

³⁵ GA Amsterdam, PA 583 (Zakenarchief Ontvang & Betaalkas, v.h. Bosch & De Clercq), inv.nr. 743 (Grootboek P. de Clercq jr.).

In een brief aan zijn vriend en mede-raadslid Johan Huydecoper, heer van Maarseveen en Neerlijk (1769-1836) schreef de trotse vader Pieter jr.:

Dank voor Uwe genegen felicitatie met het Huwelijk van mijne geliefde oudste dochter, dit Huwelijk is Zaterdag voor 8 dagen voltrokken. Zij trouwden te Amsterdam, reeden om 1 uur met de kleine koets na Buyten [...] en daar ontvingen wij de naaste Familie op de Bruyloft, ten 3 1/2 uur aan Tafel. De vrienden die nog na de stad of de Vecht moesten gingen om 7 uur weg, de overige zijn allen gebleeven. Onder de maaltijd had de Bruidegom gezorgd voor Muziekanten – na 't diner gingen wij wat wandelen, etc. Ten 9 uur wierden de lampions opgestoken op beide de plaatsjes, te 9 1/2 uur een Collation waar wij de fatsoenlijke Buuren bij vroegen; dit maakte dat aan dezelfde tafel daar 's middags 29 personen gezeeten hadden 's avonds 34 waaren. Om 11 1/2 uur aan 't wandelen door de laan die ook met lantaarns geillumineerd was. Ten 12 uur wierd 't vuurwerk, dat juist voor Beek & Hoff tussen de weg en 't Geijn was geplaatst, afgestoken en duurde 1/2 uur; de Broeder van de Bruidegom had dat bezorgd. Wjl er ook wat watervuurwerk was kon men de aanschouwers aan weerszijde goed zien en ik jok niet als ik zeg dat er wel 2000 [sic!] waaren, wel 25 schuitjes waaren in 't Geijn en aan de overzijde stonden de lieden als op een Amphitheater. 't Weer was zeer gunstig, de muziek bestond uit 8 blaasinstrumenten die over 't water een aangenaam geluid opleverden.

De vraag van UEd. zal natuurlijk zijn in welke kamer heeft zulk een tafel voor 30 of meer menschen kunnen staan? Ik antwoord – de Billard is weg genomen en die kamer met witte muren zijnde, is door De Vries te Weesp zeer gratieus versierd geweest met guirlandes en [onleesbaar] van groen loof met bloemen in overvloed – elk vond dat alles wel voldaan heeft – dat ons lief was. [...]. De heer van der Bergh van Over Holland [een nog bestaande buitenplaats te Nieuwersluis, aan de Vecht] had de goedheid om mij twee fraaije annaschen present te zenden en de overige fruiten hadden wij zelf, waardoor het dessert zeer wel gestoffeerd was. De volgende Zondag hebben wij aan alle domesticque ook bruiloft gegeven als wanneer zij ook met 35 aan dien tafel hebben gedineerd.³⁶

Pieter de Clercq jr. overleed plotseling, na een korte ziekte, in december 1805, slechts enkele maanden na dit huwelijksfeest. Zijn vader Pieter sr., die al geruime tijd weduwnaar was, stierf niet lang daarna, in november 1807. Isabella Stinstra verwierf daarop Vredelust uit de boedel van haar schoonvader, maar voorlopig verhuurde zij deze aan een familielid en bleef zij zelf Beek en Hoff als buitenverblijf gebruiken. In mei 1816 besloot Isabella echter beide buitenplaatsen te veilen. Maar waar Beek en Hoff inderdaad werd verkocht, werd het geboden bedrag voor Vredelust (f16.000) te laag bevonden en werd besloten deze plaats te behouden.³⁷ Wellicht was het echter helemaal niet haar bedoeling om Vredelust daadwerkelijk van de hand te doen, maar wilde zij – zoals wel vaker gebeurde – op deze manier een waardebepaling krijgen. Daarna is zij de buitenplaats in ieder geval zelf gaan gebruiken en werd het een geliefd lustoord voor diverse familie-

³⁶ Rijksarchief Utrecht, Familiearchief Huydecoper, inv. nr. 630; 16 augustus 1805.

³⁷ GA Amsterdam, NA 18767, akten 276 en 277 (not. E.C. Bondt), 20 mei 1816.

leden; zelfs haar Friese verwanten uit Harlingen en Franeker kwamen graag over voor een verblijf.

Jammer genoeg zijn noch van Vredelust, noch van Beek en Hoff afbeeldingen bekend. Dit valt des te meer te betreuren, daar juist de twee belangrijkste achttiende-eeuwse kunstenaars waarvan tekeningen van het Gein bewaard zijn gebleven goede bekenden van de De Clercqen waren, te weten de bankier, kunstverzamelaar en verdienstelijk amateur-tekenaar Johan Goll van Franckenstein (1722-1785) en diens protégé Jacob Cats (1741-1799), de eerste directeur van het Departement der Teekenkunde van Felix Meritis.³⁸ Het is beslist aannemelijk dat deze heren bij hun tekensessies alhier ook de familie op hun buitens hebben bezocht.

In 1827 is wel een gedetailleerde, zij het wat amateuristische plattegrond van Vredelust gemaakt (afb. 6). Deze is van de hand van een kleinzoon van Isabella, de dan nog maar 17-jarige Gijsbert de Clercq jr.; hij was een zoon van Gijsbert en Maria de Clercq, die in 1805 hun huwelijksfeest hadden gevierd op Beek en Hoff. Dit echtpaar was zelf van 1812 tot 1821 eigenaar geweest van de prachtig aangelegde buitenplaats Schoonoord, aan de zuidzijde van het Gein, bij de Geinbrug.³⁹ Maar toen deze was verkocht zal het gezin veel hebben vertoefd op het Vredelust van (schoon)moeder Isabella. Wanneer we de plattegrond van Gijsbert jr. bestuderen, valt op dat in 1827 de zeventiende-eeuwse singelgracht nog altijd bestond; alleen de zijde tussen het huis en het Gein was gedempt, zodat voor het huis een groot plein met bomen was ontstaan. Het kapitale herenhuis zelf was van het type vierkante buitenhuis, waarvan er ook aan de Vecht vele waren, met een symmetrische opzet en aan de achterkant een uitstekende koepelkamer. Aan weerszijden van het huis stonden twee losse gebouwtjes: de biljartkamer links en de tuinhans- en knechtskamertjes rechts. Van gewone tuinen kon men op Vredelust moeilijk meer spreken; er was veeleer een park met borders, in de Engelse landschapsstijl. Een deel bevond zich direct achter het huis, binnen de gracht, en het andere deel weer daarachter. Dit kon via twee bruggen en lange lanen worden bereikt; hier was ook een grote goudvissenkom gegraven. Het gehele park was weer omgeven door een brede sloot. Aan de zuidkant hiervan stond, gedeeltelijk in

³⁸ 67 mede-oprichters en directeuren van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. De doopsgezinde Jacob Cats had een eigen behangselfabriek kunnen oprichten met financiële steun van Goll van Franckenstein en schilderde in die periode ook enkele behangsels naar diens ontwerpen. Tot Cats' clientèle behoorden weer Gijsbert Verbrugge en Cornelia de Clercq, de zuster van Pieter de Clercq sr. (1731-1807) van Vredelust.

³⁹ Aanschaf van Schoonoord: GA Amsterdam, NA 16957, akte 104 (not. S.G. Gouda), 23 mei 1812. Verkoop: GA Amsterdam, NA 19490, akte 229 (not. J. Fabius), 3 mei 1821. Zie over deze buitenplaats: Carasso-Kok (red.), *Het Gein*, 98.

het water, een koepeltje. Daarin kon men, met uitzicht op de tuinen en de weilanden, genieten van een kop thee en/of een pijp en met elkaar dammen of een partijtje tocquedille (triktrak) spelen. Maar hiervoor kon men ook kiezen voor de zogenaamde Chinese tent, die rechts voor het huis stond, dicht bij de weg. Zulke huisjes zijn naar de huidige smaak wat vreemde bouwsels, maar zij pasten geheel in de chinoiserie-mode van die tijd en waren geliefd bij buitenplaatseigenaren. Ten zuiden van het huis en de tuinen lag de bij de buitenplaats horende boerderij, alsook het koetsenhuis, de paardenstal en het schuithuis, waarin een roeisloep lag om tochten te maken over het Gein. Daar weer achter lagen de menagerie, het kippendoelhof en de uitgestrekte moestuinen en broeikasten. Hier werd door de tuinman, zijn vrouw en de twee tuinknechts Ernst en Jan op vrij grote schaal een variëteit aan groenten en fruit gekweekt, waaronder druiven, perziken en frambozen.

Ook van de indeling en het interieur van het huis kunnen we ons een voorstelling maken, aangezien in mei 1829 na het overlijden van Isabella Stinstra een uitvoerige inventaris van de goederen op Vredelust is opgemaakt (zoals eerder in 1766 en 1808).⁴⁰ Hierbij is kamer voor kamer beschreven wat er zich bevond en kunnen we bijna 170 jaar na dato, een wandeling maken door het huis. Via de entree aan de voorkant kwam men in de gang, waar de aandacht vooral werd getrokken door een buste op piëdestal en een barometer. Direct rechts bevond zich de kleine zijkamer, die hoofdzakelijk lijkt te zijn gebruikt om er thee te drinken, want alles stond daarvoor gereed. Aan de linkerkant van de gang was de grote eetkamer. Hier hing boven een lange buffettafel een kristallen kamerkroon. De schouw werd opgesierd door een geschilderd schoorsteenstuk met bloemen. Aan tafel stonden zes stoelen met groentrijpte zitting, maar langs de wanden stonden ook nog eens twaalf geschilderde stoelen met matten zittingen, voor wanneer grotere gezelschappen wilden aanschuiven. In een vaste kast waren de tafelbenodigdheden ruim aanwezig, zoals achttien groene roemers, 36 kelken, zes karaffen en twintig paren blauw porselein. Aan de achterkant van het huis bevond zich rechts een grote, goed voorziene keuken, van waaruit men ook de kelder kon bereiken. Links, tegenover de keuken was de grote slaapkamer van Isabella Stinstra, met twee eikenhouten ledikanten, afgewerkt met groen behangsel, en nog een klein bed. Voor de hygiëne waren in een vaste kast twee fonteinen en wasbekkens. Waarschijnlijk heeft deze kamer niet altijd deze functie gehad, maar was ze wel al sinds enkele decennia als zodanig ingericht, daar de hoofdbewoners behoorlijk op leeftijd waren en liever op de begane grond sliepen. De belangrijkste kamer op deze verdieping was ongetwijfeld de achthoekige, deels uitgebouwde koepelkamer, van waaruit men uitzicht had op het park en de tuinen. Het was een groot

40 GA Amsterdam, PA 255 (Familiearchief de Clercq), inv.nr. 55a.

vertrek, want er stonden niet minder dan negentien stoelen en vier geschilderde tafels. Er kon worden gemusiceerd op een forte piano en er zal zeker ook zijn gedanst. In een mahoniehouten buffetkast was een "liquerkelder" voor de nodige drankjes. Dit was dus echt de kamer om zich voor langere tijd met vrienden en familie op te houden en te vermaken. Ten slotte was op deze verdieping, aan de rechtervoorkant van het huis, naast de kleine zijkamer, een grote kamer die het tuinmanshuis werd genoemd. Hier woonden Hendrik Burger en Hendrika ten Zijthoff, die Dirk Vikkerman en Cornelia van Berkem waren opgevolgd als de tuinman en -vrouw van Vredelust.

Op de eerste verdieping waren negen kamers, waaronder twee slaapvertrekken: de kinderkamer en de grote voorkamer. Maar ook in de bovenkoepelkamer, de kleinere voorkamer en de zogenaamde 'groene kamer' stonden behalve tafels, stoelen, kasten en andere meubelen ook een ledikant en/of een bed opgesteld. Wanneer nodig konden dus ook hierin logées worden ondergebracht. De twee kleinste kamertjes waren het naaikamertje en het provisiekamertje. Maar het meest interessante vertrek op deze verdieping was het grote 'kantoor'. Hier stonden niet alleen benodigdheden als een kantoorlessenaar en een loketkastje, maar bevond zich ook een aantal meer bijzondere voorwerpen. Zo hingen er vijf familieschilderijen, waaronder de twee in 1635 door Frans Hals geschilderde portretten van Lucas de Clercq en zijn echtgenote Feyntje van Steenkiste en het doek van Wybrand Hendriks. Verder stonden er een telescoop in een mahoniehouten kast en curiositeiten als een 'chambre obscure' en een opgezette vogel onder een stolp.

De bovenste verdieping had twee delen. Ten eerste de bodenkamer, voor het personeel dat met de familie uit de stad overkwam. Daarnaast een grote zolderruimte, waar ondermeer de was werd gemangeld, gedroogd, gestrikt en geperst. Maar er werden ook voorwerpen opgeslagen die in onbruik waren geraakt, zoals een zonnewijzer en een zeer kostbaar smyrna vloerkleed. Ten slotte was, helemaal boven in het huis, de vliering, die eveneens voor opslag werd gebruikt.

De algemene indruk is dat het huis comfortabel en luxueus was ingericht, maar zeker niet overdadig. Het interieur van Isabella's woonhuis aan de Amsterdamse Keizersgracht lijkt heel wat deftiger te zijn geweest. Hierbij moet echter worden aangetekend dat de inventaris van Vredelust is opgemaakt in mei. Wanneer families in het begin van de zomer voor langere tijd naar hun buitenverblijf trokken, werd op een platte schuit veelal nog een flink deel van het huisraad meegenomen.

Toen Isabella Stinstra in 1829 overleed, had zij al haar zeven kinderen overleefd; zij had daardoor alleen kleinkinderen als erfgenamen. Op 22 juni 1829 werd Vredelust toebedeeld aan Bartholomée Hermina Brand (1814-1878), het enige, nog minderjarige kind van Anna de Clercq en haar man, de Waals hervormde

Jean Brand van Cabauw.⁴¹ Daaraan voorafgaand, op 16, 17 en 20 juni, was de gehele inboedel op de buitenplaats geveild, inclusief de tuinsieraden, rijtuiggen, speel- en bokkenwagens voor de kinderen, de roeisloop met toebehoren, de laurier- en oleanderbomen in houten tobben en dergelijke. We vinden alle honderden voorwerpen opgesomd en beschreven in het bewaard gebleven veilingboekje.⁴² Voor de aankondiging van de veiling waren advertenties geplaatst in de *Amsterdamsche Courant*, biljetten opgehangen in de diverse dorpen in de buurt, en ook de dorpsomroeper in Weesp had er melding van gemaakt. Men verwachtte blijkbaar heel wat mensen, want voor het toezicht op de kijkdagen waren een veldwachter, drie dienaren van de politie en elf oppassers aangesteld. De veiling bracht een totaalbedrag van f4.142,30 op.⁴³

Het merendeel van de geveilde stukken werd gekocht door Bartholomée's vader, de weduwnaar Jean Brand van Cabauw, heer van Willige Langerak, Cabauw en Zevender (1788-1847). Het lijkt er dan ook op dat hij en zijn dochter, met haar echtgenoot Franciscus Gijsbertus Staatskin baron van Brakell tot den Brakell, ook werkelijk een aantal jaren van Vredelust gebruik hebben gemaakt. Heel lang zal dit echter niet het geval zijn geweest; toen Jean Brand op 26 mei 1843 het buiten van zijn dochter kocht, was hij al vijf jaar eigenaar van de mooie, nog bestaande buitenplaats Queekhoven aan de Vecht, bij Breukelen.⁴⁴ Kort daarna heeft hij het herenhuis van Vredelust dan ook laten slopen, liet hij een nieuwe toegangspoort maken en een gedeelte van de boerderijstal repareren.⁴⁵ Vredelust kreeg nu dus een geheel agrarisch karakter; ook het ooit zo met zorg aangelegde park veranderde langzamerhand in een klein bos en weer later is dit een gewoon weiland geworden.

Jean Brand, die rechter was en ook enige bekendheid genoot omdat hij in 1816 het volkslied *Wij leven vrij, wij leven blij, op Neêrlandsch dierb'ren grond* had geschreven, is in 1847 overleden in een kuuroord in de Bohemen. Vredelust vererfde daarop opnieuw op zijn dochter Bartholomée Brand. Zij behield het tot haar overlijden. Omdat haar enige dochter inmiddels kinderloos was overleden, had zij haar neef Pieter de Clercq Gzn. (1807-1879) benoemd tot haar enig en universeel erfgenaam. Hierdoor kwam Vredelust in 1878 terug in de familie die het al ruim 120 jaar in bezit had gehad. Maar voor slechts korte tijd; Pieter overleed reeds een jaar later en zijn erfgenamen besloten "de voormalige buitenplaats 'Vredelust', thans ingericht tot boerderij, met aanhoorige landerijen, te zamen groot H. 29.60,46" te veilen. Dit gebeurde op dinsdag 26 mei 1891, in

41 GA Amsterdam, PA 255 (Familiearchief de Clercq), inv. nr. 55g.

42 GA Amsterdam, PA 255 (Familiearchief de Clercq), inv.nr. 55c.

43 GA Amsterdam, PA 255 (Familiearchief de Clercq), inv.nr. 1324.

44 GA Amsterdam, NA 20800, akte 157 (not. R.J. toe Laer), 26 mei 1843.

45 GA Amsterdam, PA 255 (Familiearchief de Clercq), inv.nr. 89.

herberg De Roskam buiten Weesp. Het grootste perceel, met de boerderij, twee schuren, opgaand geboomte, tuinen, boomgaard en zestien kampen wei- en hooiland, bracht *f*26.000 op en werd gekocht door de heer J. Meylink te Weesp, de notaris die de veiling leidde. De drie andere percelen gingen voor nog eens ruim *f*13.500, naar drie verschillende kopers.

Tegenwoordig herinnert vrijwel niets meer aan de oorspronkelijke pracht van de verdwenen buitenplaats; alleen de achttiende-eeuwse boerderij van Vredelust is bewaard gebleven. Op een oude waterput naast de boerderij prijkt nog het jaartal 1784, als een kleine verwijzing naar een rijke geschiedenis, die ook een geschiedenis is van doopsgezinden aan het Gein.

Portfolio

Een keuze uit de prentencollectie van de Doopsgezinde Bibliotheek

In 1996 is een begin gemaakt met de voorbereiding van de restauratie en het conserveren van prenten in de Doopsgezinde Bibliotheek dankzij fondsen van de Mondriaan Stichting. Deze rijke collectie van vooral portretten, historieprenten en gebouwen wordt regelmatig gebruikt voor het illustreren van artikelen en boeken en voor bruikleen aan tentoonstellingen. Een groot deel van de prenten is inmiddels voorzien van een beschermende hoes en ontdaan van zuurhoudend papier. Naast prenten en tekeningen bezit de bibliotheek ook een steeds groeiende fotocollectie. Een van de fraaiste verzamelingen daarin is het album dat op 17 februari 1882 aan Dr. S. Hoekstra Bzn. werd aangeboden door of namens de 291 daarin in 1881-1882 geportretteerde proponenten en collega's. Voor de komende jaren staat een vervolg van de restauratiewerkzaamheden op het programma; daarnaast wordt een begin gemaakt met een via de computer toegankelijke catalogus op het bezit. Dit kan tot stand worden gebracht dankzij subsidies van het Prins Bernhard Fonds, de Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, en het VSB Fonds. Om de lezers van de Bijdragen op dit project te attenderen is voor dit katern gekozen voor een aantal minder bekende prenten uit de collectie.

I

Doopsgezinde kerk te Rotterdam. Ets van Aart Bijl (1885-1962) uit 1928. De kerk aan de Sint Laurensstraat werd op 28 mei 1775 plechtig in gebruik genomen met een rede over Ezra IV: vs. 14, 15 en 16 door Jacob Ouweijans. De bouw ervan was mogelijk geworden dankzij een legaat van Jan en Pieter de Bisschop. De kerk met het prachtige orgel, de schilderijen etc. is bij het bombardement van de stad in 1940 door brand verwoest.

II en III

Klaas de Vries (1716-1766). Gravure door R. Vinkeles naar een tekening van H. Maarseveen, gedateerd 1767. Drie staten van het portret, nl. de eerste proef, de staat voor de letter en de finale staat met daarbij de tekening die voor het maken van de gravure gebruikt is. Klaas de Vries, geboren te Emden, volgde zijn oplei-

ding te Franeker en aan het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam. Na Emmerich (1741-1744) was hij 22 jaar verbonden aan de gemeente bij 't Lam en vanaf 1759 ook aan het seminarie. Bij dit portret vindt men soms het gedicht van Jaarsma naar het Latijn van L. van Santen: Op de Afbeelding van Klaas de Vries.

IV

Ds. Hoite Godert Dornseiffen (1841-1922). Foto van C.B. Broersma uit Leeuwarden. Geboren in Heerenveen als zoon van een apotheker deed Dornseiffen op 3 november 1867 zijn intrede in Terhorne, waar hij tot zijn emeritaat in 1902 heeft gewoond en gewerkt. Beroemd is hij geworden om zijn schoolfonds voor schipperskinderen, waarmee hij in 1870 in zijn eigen gemeente begon. In 1882 leidde dit initiatief tot de stichting van het 'Schoolfonds voor Schipperskinderen in Friesland', waarvan hij tot in 1918 directeur was. De foto toont hem op veertigjarige leeftijd.

V

Jan Kops (1765-1849). Litho van B.T. van Loo naar J.H. Neuman uitgegeven door C.W. Mieling (ca. 1845). Jan Kops – een typerend voorbeeld van de politieke en maatschappelijke emancipatie van de doopsgezinden – werd in december 1781 ingeschreven als student vanwege de gemeente bij 't Lam. Hij was van 1788 tot 1800 leraar te Leiden, waar hij ontslag verkreeg om zijn benoeming tot Commisaris van het Departement van Landbouw bij het Agentschap van Nationale Economie te kunnen aanvaarden. In 1815 werd hij door koning Willem I beroepen tot hoogleraar plantkunde en landbouwhuishoudkunde te Utrecht. De voor Nederland nieuwe leeropdracht landhuishoudkunde behoorde toen tot de verplichte vakken voor theologanten, omdat de plattelandsdominee een rol als landbouwvoorlichter was toegedacht. Ondanks zijn drukke werkzaamheden bleef hij tot op hoge leeftijd te Utrecht en elders predikbeurten vervullen. De litho is naar een schilderij van Neuman uit 1845 dat in 1943 in het bezit was van zijn achterkleinzoon Ds. J.M. Leendertz.

VI en VII

Doopsgezinde kerk De Arcke Noachs te Amsterdam. Twee tekeningen in potlood, pen en penseel in grijs van Cornelis Pronk (1691-1759), gedateerd 1729. De tekeningen laten het interieur van de doopsgezinde kerk De Arcke Noachs naar

de preekstoel en naar de ingang zien. De vermaning van de Oude Friezen lag op een inpandig terrein tussen Prinsengracht, Prinsenstraat en Keizersgracht en was toegankelijk via gangen tussen de huidige nummers Prinsengracht 157 en 173 en Prinsenstraat 18 en 20. De kerk werd in 1674 gesticht als vermaning van de gemeente 'De Kleine Zon', maar kwam snel na de verzoening in 1677 in gebruik als pakhuis. In 1720 werd het opnieuw een vermaning ter vervanging van het achterhuis van Spuistraat 50, waar In de Arcke Noachs in de gevel stond. De tekenaar Cornelis Pronk had zich daar in 1714 ook laten dopen. Na het samengaan met De Zon bleef de kerk nog tot 1755 in gebruik, maar moest in 1764 plaats maken voor het Zonshofje (Prinsengracht 159-171). De manspersoon met hoed op de voorgrond vertoont gelijkenis met Pronk. Van deze tekeningen zijn in ieder geval drie kopieën bekend van het gezicht naar de preekstoel en vier van het gezicht naar de uitgang. In de literatuur over Pronk zijn deze tekeningen niet bekend.

VIII en IX

Jan Nieuwenhuizen (1724-1806). Litho van C.C.A. Last gedrukt in Den Haag door Soetens & fils met een zesregelig vers van C. Soetens, ca. 1834.

Joannes Albertus Sjoerdszoon Hoekstra (1763-1817). Gravure door L.L. Wolf naar F. Lund, ca. 1800.

Twee van de oprichters van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1784, toen zij in de buurgemeenten Edam en Monnickendam als leraar werkzaam waren. Hoekstra, geboren te Emden, werd in 1784 leraar te Edam. In 1786 ging hij naar Westzaan-Noord, vervolgens naar Utrecht en in 1793 naar Altona.

Nieuwenhuizen, geboren te Haarlem als zoon van de doopsgezinde leraar Maarten Nieuwenhuijzen, was eerst actief als boekhandelaar. Hij huwde in 1751 Geesje Wynalda, vermoedelijk de zus van Age. In 1758 werd hij leraar te Middelharnis, vervolgens te Aardenburg en in 1771 te Monnickendam waar hij tot zijn dood in functie bleef.

X

Pieter Noortdyk (ca. 1660-1708). Zwartekunstprent van Arnoud van Halen met daaronder van een aparte koperplaat afgedrukt de tekst en een tienregelig gedicht ondertekend door A.v.H[alen?]. Pieter Noortdyk, een leerling van Galenus Abrahamsz, was leraar te Utrecht van 1685 tot 1704 en bij de Amsterdamse Lammisten van 1704 tot zijn dood in 1708. Tot tweemaal toe weigerde hij de plaats van zijn leermeester aan het Lammistenseminarie te aanvaarden. De allegorische prent werd gemaakt bij zijn overlijden in 1708.

XI

Age Wynalda (1712-1792). Gravure door Is. de Wit jr. naar W. Hendrix. Wynalda, geboren te Dokkum, volgde de opleiding aan het remonstrants seminarie. Na Emden werd hij in 1736 te Haarlem beroepen, waar hij tot zijn dood actief bleef. In 1789 was hij betrokken bij de oprichting van het Haarlemse departement van het Nut van 't Algemeen, waarvan zijn collega leraar Adriaan Loosjes Pzn., die ook de versregels bij zijn portret schreef, president werd. Een afdruk voor de letter van ditzelfde portret bevindt zich eveneens in de collectie.

XII

Leendert Klein (1766-1826). Stippelgravure door D. Sluyter naar een tekening van H.P. Oosterhuis en uitgegeven te Amsterdam door J.C. Hagedoorn, 1826. Proefdruk. Op 30 september 1826 'in den Ouderdom van ruim 60 Jaren' overleed te Wormerveer Leendert Klein. In 1788 was hij proponent geworden bij Lam en Toren en vervolgens beroepen in Huizen. In 1791 werd hij de opvolger van Arent van Groenou in Wormerveer op 't Zuid.

XIII

Doopsgezinde kerk te Warns. Inkttekening (ca. 1877).

De nieuwe vermaning te Warns werd op 18 november 1877 in gebruik genomen met een rede over Psalm LXXXIV:2 door Ds. G.E. Frerichs. Drie jaar eerder had Frerichs nog geschreven over de vermaning uit 1665 als een langwerpige vierkant met een brede gaanderij van drie zijden 'dat nog heden staat en wegens zijn ouderwetsche gedaante aan het tegenwoordig geslacht over 't algemeen niet meer bevalt, en wellicht reeds door een nieuw vervangen zou zijn, indien het maar niet nog, zoals de ouderen zeggen, zoo hecht op zijne muren stond'.

XIV

Willem van Oosterwijk Hulshoff (1771-1795). Gravure in silhouet, 1795. In 1792 werd Hulshoff bevorderd tot proponent bij de doopsgezinden van 't Lam en de Toren. Ofschoon door meerdere gemeenten verzocht wilde hij eerst zijn studie voltooien aler hij zich aan een gemeente verbond. In 1794 werd hij ingeschreven te Utrecht maar zijn vroege dood verhinderde zijn bevordering tot magister in de wijsbegeerte. De in augustus 1795 toegekende gouden medaille door de

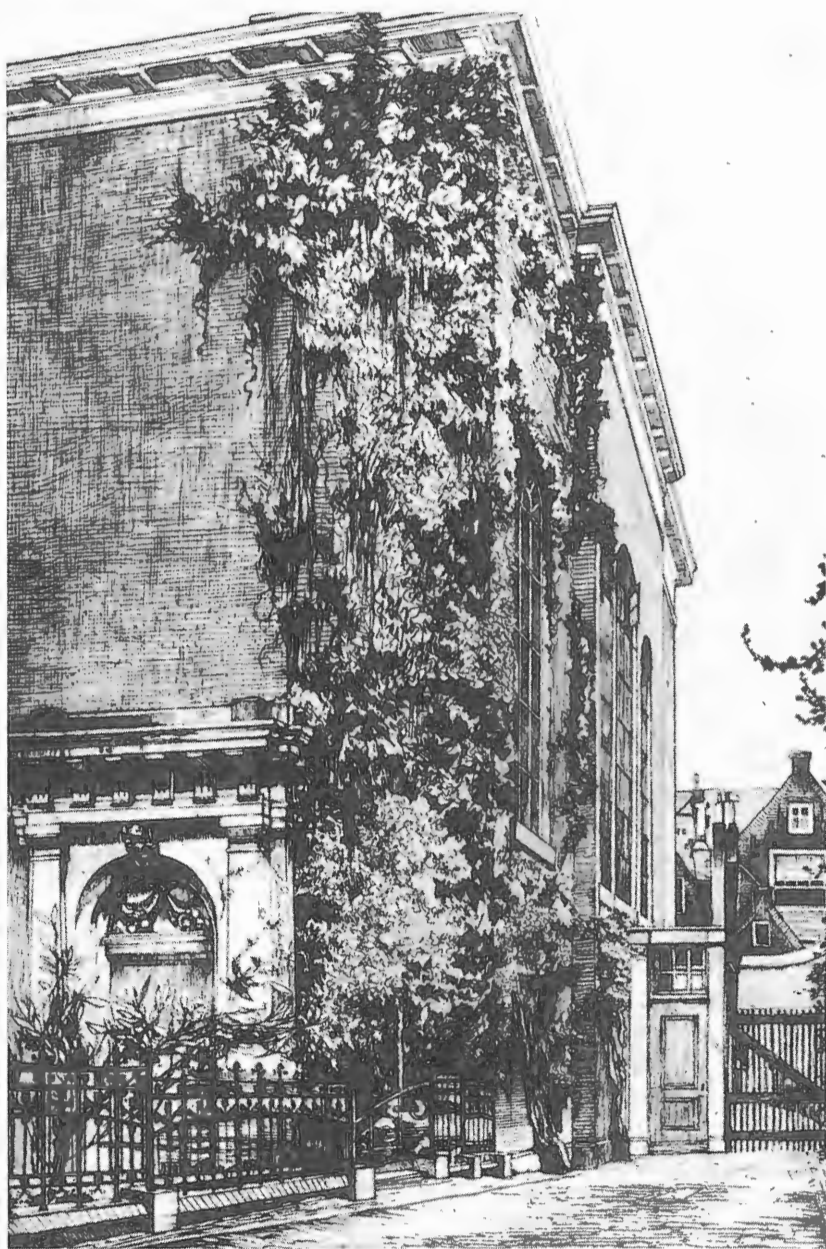
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan zijn 'De geschiedenis van Jozef, voor kinderen' heeft hij niet meer mee mogen maken. Met een oplage van 200.000 exemplaren is het ruim vijftig jaar het populairste schoolboek geweest dat door bovengenoemde maatschappij werd uitgegeven.

XV

Doopsgezinde kerk te Dordrecht. Potloodtekening ca. 1866. In 1624 werd een woonhuis in de Lange Breedstraat verbouwd tot vermaning. Hier werd in 1632 de confessie opgesteld en vermaande Tielman Jansz van Braght de gemeenteleden op zodanige wijze, dat door de grote toeloop de kerk bijna te klein werd. Het gebouw deed dienst als kerk tot ca. 1835, waarna door het verval van de gemeente de toenmalige koster Abraham Karsdorp het gebouw ten eigen voordele begon uit te baten. Na diens dood gedroeg zijn gelijknamige neef zich als wettelijk erfgenaam en weigerde iedere schikking. Bij een mislukte poging de zwaar zieke Karsdorp te bezoeken (ca. 1865) door een commissie uit de Rotterdamse kerkeraad, lukte het een afgevaardigde een vluchtige schets van het interieur van het kerkgebouw te maken. Na Karsdorps dood verkochten de erfgenamen het pand, waarna het werd gesloopt. Deze uitgewerkte tekening uit die tijd, alsmede die van het interieur – eveneens in de collectie aanwezig – zijn van dezelfde hand.

XVI

Doopsgezinde kerk te Alkmaar. Tekening in kleur naar J. de Bleijker (1813-1862). Toegang tot de doopsgezinde kerk voor de verbouwing in 1856. Hoewel vermoedelijk een kopie uit 1876 naar Bleijker laat de tekening aan de linkerkzijde wel iets meer van het huis zien dan de tekening in het archief te Alkmaar. Een open steeg, begrensd door twee kleine woningen, verbond de Koningsweg met de kerk. De sloop hiervan maakte ruimte vrij voor een kosterwoning en een plein voor de kerk zoals nu nog te zien is.

I. Doopsgezinde kerk te Rotterdam in 1928. Ets van Aart Bijl.

II en III. Klaas de Vries (1716-1766). Drie opeenvolgende staten van de gravure en de potloodtekening.

IV. Ds. Hoite Godert Dornseiffen (1841-1922). Foto.

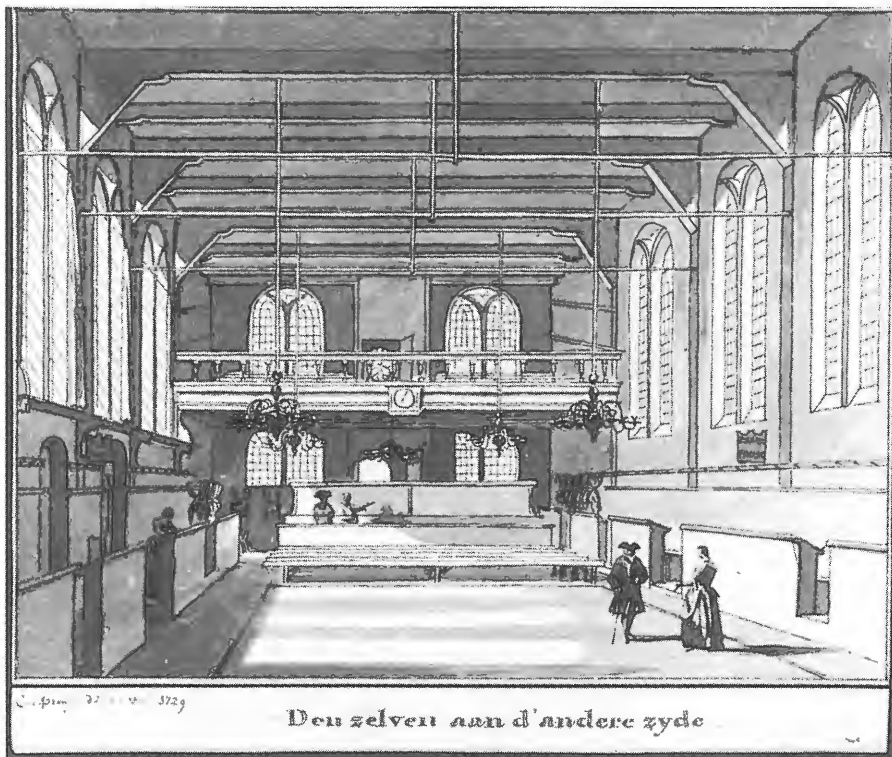

V. Jan Kops

V. Jan Kops (1765-1849). Litho.

VI en VII. Doopsgezinde kerk De Arcke Noachs te Amsterdam in 1729. Twee tekeningen.

VIII. Joannes Albertus Sjoerdszoon Hoekstra (1763-1817). Gravure.

JAN NIEUWENHUIZEN.

*De tydgeneet viel schairs door 't steeds van uren heen,
 • Wiskent elk toflyk deel tot nut van 't algemeen;
 Doch Nieuwenhuizen 's schijn, door veertien duizend leden
 By 't nagesticht vereerd, geacht en aangebeden 's,
 Niet thans het deel terichtzoms door 's mans grast bepaald,
 En naast dat toerlyk deel vqn treffend breed gemaakt.*

*Bevklagte van de Weerlooze Kerk,
Over het Droevig Afsterven
van den
Eerwaardigen en Geleerden
PIETER NOORTDYK,
Leeraar der Doopsgezinden te Amsteldam.*

*Verlaas myn Lempel breut 'nu mis ik myn Noortdyk;
Die Ziel Onkels sprak rust nu in t' Hemels Ruk;
Ontsliep was zyn Dood. o Weerlooze Gemeente!
Waarom niet tranen zlek; des Onvreesd' d'geheente.
Zijn L'vylas is nu uit, dat Tempellicht ydelgied;
Die Guldend'v'nd is slom; Geleendheidspraal van d' Hoofd*

*Niet af; Natuur voldaam; Uyk moet ten grave zinken.
De Ziel keert na haar God om eeuwig daar te blinken.
Ey, troost u dan met my; betrucht's Hans les en leer.
Zo blinkt gy na uw dood niet by zyn God en Heer.*
A. v. H.

Overleeden den 20. November 1708.

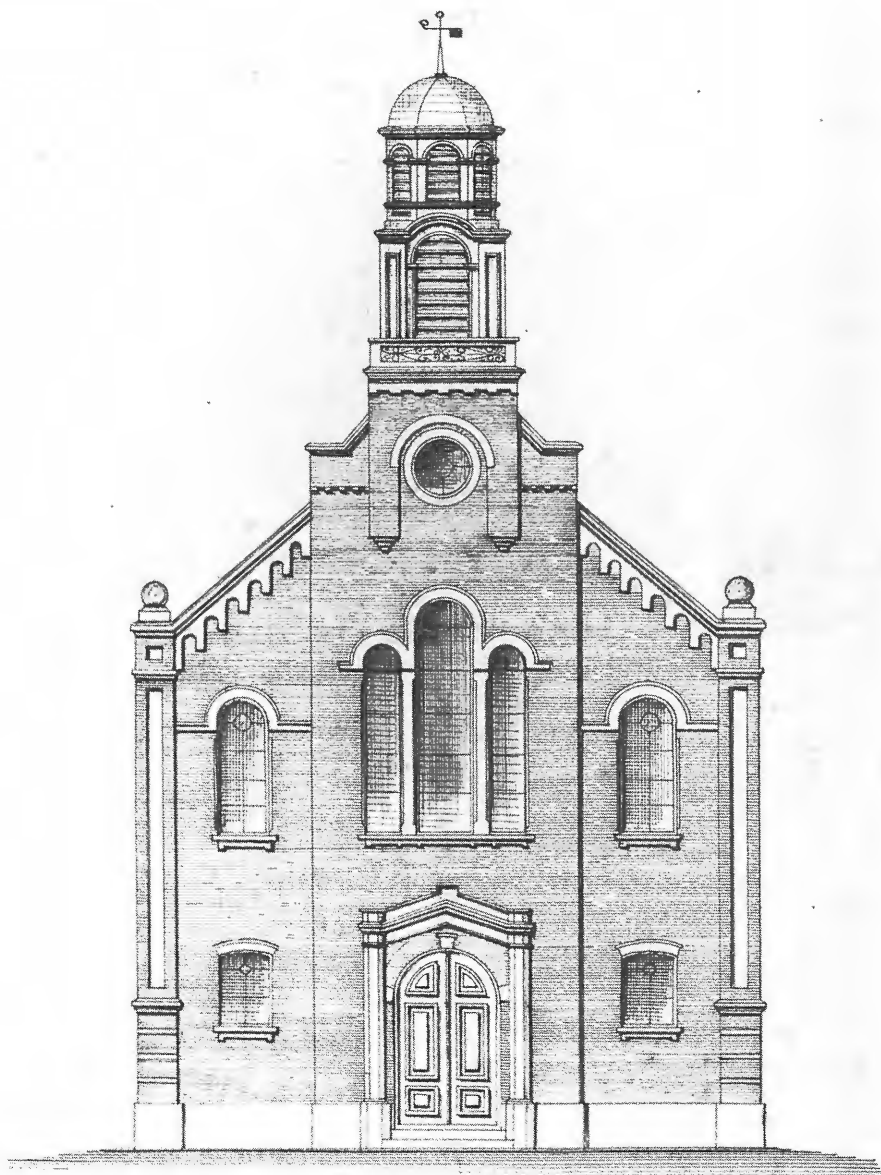
X. Pieter Noortdyk (ca. 1660-1708). Zwartekunstprent.

XI. Age Wynalda (1712-1792). Gravure.

XII. Leendert Klein (1766-1826). Stipfelgravure. Proefdruk.

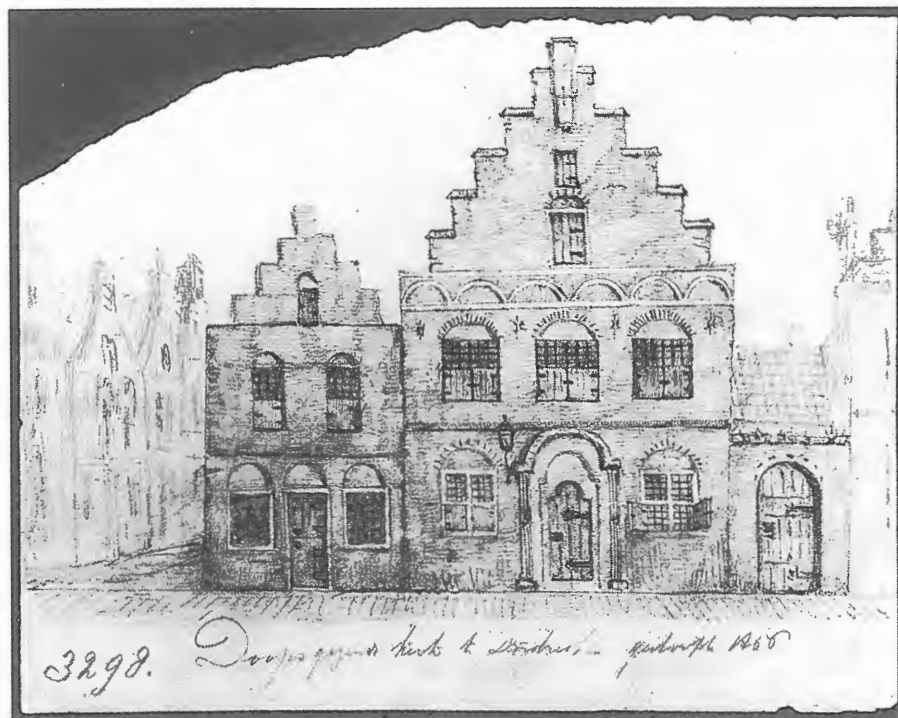

XIII. Doopsgezinde kerk te Warns (ca. 1877). Inkttekening.

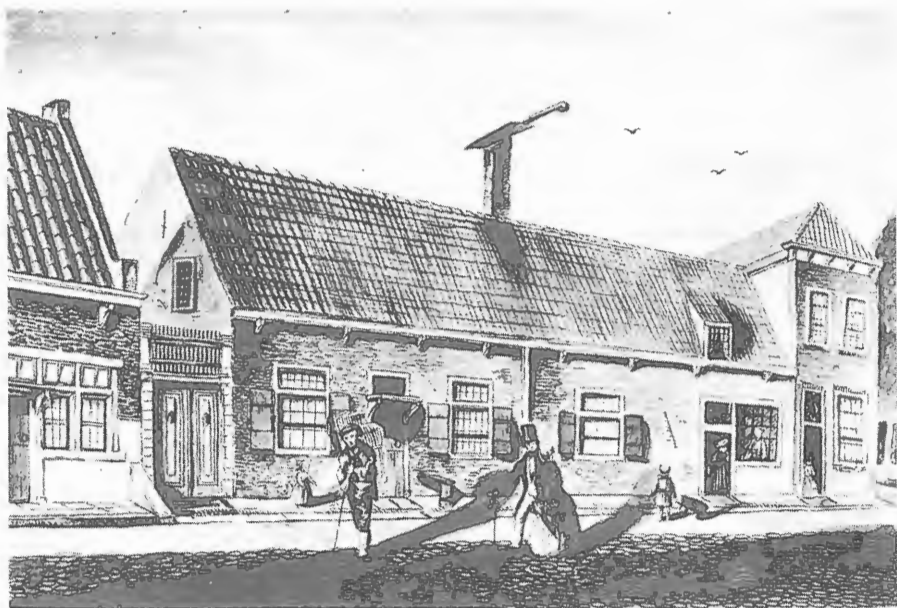

W. v. OOSTERWIJK HULSHOFF, Propriet.
obit, 17 Mei, 1795. oud 24 Jaar.

XIV. Willem van Oosterwijk Hulshoff (1771-1795). Gravure.

XV. Doopsgezinde kerk te Dordrecht ca. 1866. Potloodtekening.

Ingress tot de Doopsgezinde Kerk voor de wedding in 1856.

Van Oude Vlamingen en Nieuwe Zwitsers

Doopsgezinde bewegingen vanuit Deventer naar Groningen in het begin van de achttiende eeuw*

1 Inleiding

In 1721 trokken twee doopsgezinden, Gerrit van Calker en Gerrit ten Cate, leden van de strenge gemeente van de Groninger Oude Vlamingen in Deventer, naar Hoogezand. Niet om zich in deze Groninger veenkolonie te vestigen, maar om er een aantal broeders en zusters te bezoeken die in de voorgaande jaren uit Deventer waren weggetrokken en zich hier gevestigd hadden. Aan het vertrek van deze broeders en zusters waren strubbelingen van religieuze aard voorafgegaan. Zij hadden met hun vertrek letterlijk afstand genomen van de Deventer broeders en zusters. De in Deventer achtergeblevenen vonden dat de vertrokkenen tegenover de Deventer gemeente verantwoording moesten afleggen over hun vertrek en hun afscheiding. Gerrit van Calker en Gerrit ten Cate waren op pad gestuurd om die boodschap over te brengen en de afgescheidenen te vragen op 8 oktober 1721 naar Deventer te komen. De broeders en zusters in Hoogezand weigerden naar Deventer te gaan. Wel schreven zij op 4 oktober een lange brief aan de Deventer Oudvlaamse gemeente, waarin zij hun motieven uiteenzetten. Doordat deze brief bewaard is gebleven, kennen we het verhaal van de negen broeders en zusters die uit Deventer naar Hoogezand trokken. J.C. van Slee diepte de brief op uit het archief van de doopsgezinde gemeente van Deventer en publiceerde erover.¹ Ook mevrouw B. Rademaker-Helfferich schrijft in haar geschiedenis van de Deventer doopsgezinde gemeente over deze scheuring binnen de gemeente van de Groninger Oude Vlamingen.² Beide auteurs brengen de afscheiding in verband met de in 1711 naar de Nederlanden gevluchte Zwitserse doopsgezinden en de invloed die dezen hebben uitgeoefend op strenge Nederlandse doopsgezinden. Maar verder beschrijven zij een en ander als een tamelijk geïsoleerde gebeurtenis. P. Visser

* Mevrouw drs. B. Rademaker-Helfferich bedanken wij voor de vele waardevolle adviezen die zij ons bij de totstandkoming van dit artikel heeft gegeven.

1 J.C. van Slee, 'Historie der Doopsgezinden te Deventer sinds 1533 tot het einde der 18e eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna *DB*) 56 (1919) 74 vlg. De tekst van de brief is opgenomen als bijlage bij dat artikel (97 vlg.). De originele brief bevindt zich bij de Gemeentelijke Archiefdienst Deventer (hierna *GAD*), Archief der Doopsgezinde Gemeente te Deventer, Diaconiefonds, 1721, 20 (L).

2 B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988) 114-115.

plaatst het gebeuren in een wat breder kader. In zijn artikel 'Amischen in Nederland' schetst hij hoe Nederlandse en Zwitserse doopsgezinden elkaar vonden in een gelijke ascetische levensvisie.³ Dit leidde tot een samengaan van Nederlanders en Zwitsers in de doopsgezinde stroming van de Nieuwe Zwitsers. Twee van de ondertekenaars van de brief van 4 oktober 1721, Jan van Komen en Hendrik van Calker, die beschouwd mogen worden als de leidslieden van de negen Deventer afgescheidenen, hebben in de gemeenschap van de Nieuwe Zwitsers een voorname plaats ingenomen. Uit onderzoek, waarop wij in dit artikel nader zullen ingaan, blijkt dat er in het begin van de achttiende eeuw heel wat meer doopsgezinden dan de negen, vermeld onder de brief van 4 oktober 1721, uit Deventer zijn weggetrokken en dat dezen zich niet alleen in Hoogezand, maar ook in Groningen en in de omgeving van deze stad hebben gevestigd.

Het vertrek van al deze Deventer doopsgezinden moet een flinke schok veroorzaakt hebben, zowel in de Deventer gemeente van de Groninger Oude Vlamingen als in de Oudvlaamse gemeenschap in Noord- en Oost-Nederland in haar geheel. De Groninger Oude Vlamingen vormden een vrij gesloten gemeenschap met sterke onderlinge banden, zowel door hun geloof als door nauwe familierelaties. Het verbod om buiten de eigen geloofsgemeenschap te trouwen werkte die familierelaties sterk in de hand. Het vertrek van de negen leidde tot een scheuring niet alleen binnen de geloofsgemeenschap, maar ook binnen families. Het is in dit verband niet verwonderlijk dat, toen vanuit Deventer twee broeders werden afgevaardigd naar Hoogezand om de afgescheidenen over te halen naar Deventer te komen, tenminste een van hen een naast familielid was. De al genoemde Gerrit van Calker zal Gerrit Hendriks van Calker geweest zijn.⁴ Hij was een halfbroer van Jan Hendriks van Calker, die in 1721 al overleden was, maar wiens weduwe, twee oudste kinderen en schoonzoon tot de ondertekenaars van de brief van 4 oktober 1721 behoorden.

De groep van de negen van de brief was niet zomaar een groepje gemeentelieden dat was vertrokken. Voor het merendeel waren zij naaste familieleden van Steven Abrahams Cremer. Deze rijke brouwer was vele jaren lang de leidsman van de Deventer Groninger Oude Vlamingen. Dertig jaar lang was hij hun leraar; daarnaast is hij een tijd diaken geweest.⁵ In 1711 was hij de drijvende kracht achter de opvang van zo'n 340 doopsgezinde Zwitserse vluchtelingen in ons land. Visser typeert zijn positie in de strenge doopsgezinde gemeenschap van Noord- en Oost-Nederland heel treffend door hem 'de Deventer "Godfather der Amischen"' te noemen.⁶

3 P. Visser, 'Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sompige veengrond', *DB* 19 (1993) 107-129.

4 *Nederland's Patriciaat* 60 (1974) 400 ('Van Calcar/Van Kalker').

5 Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 192 en 193.

6 Visser, 'Amischen', 122.

Tot nu toe was het onduidelijk hoe het in 1721 met Steven Cremer zelf zat. Leefde hij nog of was hij al overleden? Mevrouw Rademaker gaat ervan uit dat hij in dat jaar als leraar van de Deventer Oudvlaamse gemeente werd opgevolgd door Steven Berends van Delden.⁷ Dat deze laatste inmiddels de leidsman geworden was van de Deventer gemeente, blijkt ook uit de aanhef van de brief van 4 oktober 1721: 'Geliefde Vrienden als Steven Berents van Delden, beneffens de andere Vrienden tot Deventer, die zulks mede angaat'. Ook op de vraag, hoe het Steven Cremer vergaan is na het vertrek van zo'n groot aantal familieleden naar Groningen, hebben wij ons onderzoek gericht.

De afscheiding van de negen heeft de hele gemeenschap van de Groninger Oude Vlamingen geschokt. Die conclusie kan worden getrokken uit de aantekening op het origineel van de brief in het archief van de Deventer doopsgezinde gemeente: 'daarop door Alle Dercks en hendrik berends outsten met onse toestemminge is geantwoort'. De zaak was van zo'n groot gewicht dat de afdoening werd overgelaten aan de hoogste gezagsdragers in de geloofsgemeenschap, de oudsten Alle Derks uit Groningen en Hendrik Berends Hulshoff uit Zenderen bij Borne.⁸ Wellicht hing dit ook samen met het volgende. Niet alleen uit Deventer, ook uit Hengelo zijn in dezelfde periode Groninger Oude Vlamingen naar Hoogezand en Sappemeer getrokken, waar zij zich bij de Nieuwe Zwitsers hebben aangesloten. C.L. ten Cate maakt in zijn genealogie van de Groningse takken van de familie Ten Cate melding van vier broers Ten Cate die zich vanuit Hengelo in deze Groninger veenkolonien vestigden. Tenminste drie van hen begonnen er een boerenbedrijf. Hij brengt het vertrek van deze vier in verband met dezelfde onvrede op religieus gebied die de negen broeders en zusters uit Deventer ertoe gebracht had naar Hoogezand te gaan.⁹ Centraal in ons onderzoek stond de vraag naar de achtergronden en de omvang van het vertrek vanuit Deventer naar Groningen. Het is daarom goed die Deventer gemeente van de Groninger Oude Vlamingen eens wat nader te bekijken.

7 Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 116 en 193.

8 Over Alle Derks: *The Mennonite Encyclopedia* (4 dln; Scottdale, Pennsylvania enz., 1973) (hierna *ME*), II, 39 ('Derks, Alle'). Over Hendrik Berends Hulshoff: H.C. Hulshoff, 'Groninger Oude Vlamingen in de eerste helft van de achttiende eeuw en de van Zenderen/Borne afkomstige familie van Hendrik Berendsz Hulshoff', *DB* 18 (1992) 51-82.

9 C.L. ten Cate, *Genealogie van de Groningse takken der (van oorsprong doopsgezinde) familie Ten C(K)ate uit Borne* (Utrecht, 1988), 5 vlg., 112, 126 en 128.

2 De Deventer gemeente van de Groninger Oude Vlamingen tussen 1650 en 1750

Het is niet onze bedoeling een uitvoerige beschrijving te geven van de Deventer gemeente van de Groninger Oude Vlamingen in de hier bedoelde periode. Wat dat betreft, volstaan wij met een verwijzing naar het werk van mevrouw Rademaker, *Een wit vaantje op de Brink*. Waar wij wat nader op willen ingaan – en daarop hebben wij ons onderzoek gericht –, zijn de omvang van deze doopsgezinde gemeente en de ontwikkelingen daarin.¹⁰ Verder hebben wij ons gericht op de vraag, wie deel uitmaakten van de gemeente en welke relaties er waren, vooral door huwelijk, met gemeenten van Groninger Oude Vlamingen elders. S. Blaupot ten Cate is in zijn bekende werk over de geschiedenis van de doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland erg summier met zijn gegevens over de omvang van de Deventer gemeente. Hij vermeldt dat de gemeente in 1710 bestond uit 25 broeders, in 1733 uit 21 broeders en 23 zusters en in 1754 uit twintig broeders en zeventien zusters.¹¹ Als belangrijke families binnen deze gemeente noemt hij ‘de geslachten Van Delden, Bussemaker, Van Calcar en Van Groningen.’¹² Meer bijzonderheden over de Oudvlaamse gemeente zijn te vinden bij mevrouw Rademaker. Als kern van deze groep noemt zij de families Cremer, Van Delden, Van Calker, Hesselink, Hulshoff en de Deventer tak van de Zutphense doopsgezinde familie Valck.¹³ In 1669 bestond de gemeente uit (tenminste) vijftien broeders. Hun namen vinden wij onder het stuk dat de Groninger Oude Vlamingen op 17 september 1669 inleverden ter beantwoording van de zogeheten Twaalf Artikelen, in het kader van het theologisch dispuut dat toen tussen de Deventer magistraat en de gereformeerden aan de ene kant en de beide Deventer doopsgezinde gemeenten aan de andere kant plaatsvond.¹⁴ De vijftien onder-tekenars van het stuk van de Groninger Oude Vlamingen waren: Abraham Willemsz Cremer, Daniel Berendsz Cremer, Berend Jansz [van Delden], Tewis van Calker, Hendrik van Calker, Dirk Gerrits, Berend Willemsz Cremer, Hendrik Tonissen [Hulshoff], Abraham Alofs [Alefs], Samuel Danielsz Cremer, Herman Berendsz [van Delden], Gerrit Berendsz [van Delden], Hendrik Hesselink, Berend Danielsz Cremer en Hendrik van Calker de jonge.

In 1688 bestond de gemeente uit (tenminste) twintig personen (zeventien broeders en drie zusters): Abraham Willemsz Cremer, Frerick Frericksen [van der Boogh], Berend Willemsz Cremer, Berend Danielsz Cremer, Thewes van Cal-

10 Daarnaast was er tot ongeveer 1710 in Deventer een doopsgezinde gemeente van de Verenigde Vlamingen en Hoogduitsers. Zie Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 61-65.

11 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland* (2 dln; Leeuwarden/Groningen, 1842) I, 127.

12 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis Groningen enz.*, I, 106.

13 Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 66.

14 Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 67 vlg.

ker, Hendrik Tonissen [Hulshoff], Samuel Danielsz Cremer, Derck Valck, Hendrik Lambertsz [ten Cate], Saartje Daniels Cremer, Jan van Calker, Gerrit Berendsz [van Delden], Peter Hesselink, Jenneken van Calker (weduwe van Hendrik van Calker de oude), Jan Berendsz [van Delden], Steven Abrahamsz Cremer, Hendrik Hesselink, Armgart van Calker, Peter Berendsz [van Delden] en Gerrit Berendsz Cremer. Zij ondertekenden de akte waarbij zij verklaarden in 1686 en 1687 het geld te hebben opgebracht voor de aankoop van enkele panden in de Korte Assenstraat die tot een eenvoudige kerk werden verbouwd.¹⁵

Uit ons eigen onderzoek komt het volgende beeld naar voren.¹⁶ In 1650 bestond de Deventer gemeente van de Groninger Oude Vlamingen uit negen echtparen. De familienamen die we daarbij tegenkomen, zijn: Van Calker, Cremer, Van Delden en Hesselink. Verder telde de gemeente twee weduwen, zeven overige volwassenen (drie vrouwen en vier mannen) en zeventien minderjarigen. Samen 44 zielen. Onder deze 44 vonden wij al alle vijftien personen die het stuk van 17 september 1669 zouden ondertekenen. Bij de negen echtparen kwamen zes partners – van wie vijf vrouwelijke en één mannelijke – van buiten Deventer. Twee vrouwelijke partners kwamen uit Groningen.

In 1675 telden wij vijftien echtparen. Daarbij kwamen wij de volgende familienamen tegen: Van der Boogh, Van Calker, Cremer, Van Delden, Hesselink en Hulshoff. Verder zes ongehuwde volwassenen (drie vrouwen en drie mannen) en 45 minderjarigen. In totaal 81 zielen. Tot deze 81 behoorden de zeventien broeders en drie zusters die de akte van 1688 zouden ondertekenen, met uitzondering van Derck Valck en Hendrik Lambertsz ten Cate. Deze laatsten zijn na 1675 door huwelijk naar Deventer gekomen. Bij de vijftien echtparen kwamen zeven vrouwelijke en drie mannelijke partners van buiten Deventer. Geen van hen was afkomstig uit Groningen. Van de ongehuwde volwassenen en de minderjarigen in 1675 trouwden er nadien wel zes naar Groningen.

Omstreeks 1700 heeft de Deventer Oudvlaamse gemeente haar grootste omvang gehad. In dat jaar telden wij 31 echtparen. De volgende familienamen kwamen wij daarbij tegen: Van der Boogh, Van Calker, Ten Cate, Cremer, Van Delden, Hesselink, Hulshoff, Van Roon en Valck. Verder telden wij drie weduwen, drie overige volwassenen (een vrouw en twee mannen) en 53 minderjarigen. Sa-

15 Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 80.

16 De vermelde gegevens zijn ontleend aan GAD, Ondertrouwboeken en Renunciatieboeken. Verder hebben wij gebruik gemaakt van *Nederland's Patriciaat* 28 (1942) 79 vlg. ('Hulshoff'), H.C. Hulshoff, 'Een tweede Doopsgezinde familie Hulshoff te Borne (Ov.)', *De Nederlandsche Leeuw* 1985, 52-65, *Nederland's Patriciaat* 60 (1974) 171 vlg. ('Van Calcar/Van Calker') en 399 vlg. ('Van Calcar/Van Kalker'), en P. Moussault (ed.), *Het geslacht Van Delden, nakomelingen van Berend van Delden die in de XVIde eeuw te Deventer leefde* (Laren, 1954).

men 121 zielen. Bij de 31 echtparen kwamen zes vrouwelijke partners van buiten Deventer, van wie drie uit Groningen. Tien mannelijke partners kwamen van buiten Deventer, van wie één uit Groningen. Van de 53 minderjarigen trokken er na 1700 maar liefst 30 naar Groningen (stad en provincie). Sommigen vertrokken met hun ouders, anderen trouwden met een Groningse partner, weer anderen vertrokken pas na hun huwelijk uit Deventer naar Groningen.

In 1725 telden wij 22 echtparen. Daarbij kwamen wij de volgende familienamen tegen: Van Calker, Ten Cate, Cremer, Van Delden, Van Dijk, Van Groningen, Hesselink, Hulshoff en De Vries. Verder vier weduwen, drie weduwnaren, twaalf overige volwassenen en veertien minderjarigen. Dit laatste aantal zal in werkelijkheid groter geweest zijn. Wanneer we het aantal minderjarigen stellen op 35 à 40, dan waren er in 1725 in totaal ongeveer 100 zielen. In elk geval een behoorlijke teruggang ten opzichte van 1700. Bij de 22 echtparen kwamen vier vrouwelijke partners van buiten Deventer, van wie drie uit Groningen. Vier mannelijke partners kwamen van buiten Deventer, van wie één uit Groningen. Van de ongehuwde volwassenen en de minderjarigen in 1725 trokken er nadien drie naar Groningen.

Ten slotte de situatie in 1750. Wij telden toen negentien echtparen (familienamen: Blaupot, Van Calker, Ten Cate, Cremer, Van Delden, Van Dijk, Van Groningen, Hesselink en Saaxuma). Verder kwamen wij tot in totaal 36 weduwen, weduwnaren, overige volwassenen en minderjarigen; ook de eerste Bussemakers kwamen wij toen tegen. Al met al dus 54 zielen.

Al moeten we de genoemde getallen relativeren – een reconstructie na zo lange tijd is uiteraard niet geheel betrouwbaar –, toch vallen er wel enkele belangwekkende ontwikkelingen te onderkennen:

- * Tot 1700 groeide de Oudvlaamse gemeente in aantal. Na 1700 nam het aantal zielen af, een ontwikkeling die zich ook na 1725 nog in sterke mate voortzette.
- * Wel zien we over de hele periode het aantal families waarvan leden tot de Oudvlaamse gemeente behoorden, toenemen. Dat gebeurde vooral door ‘introuwen’, maar ook door de komst van gezinnen van elders.
- * Tot 1675 waren de relaties tussen Deventer en Groningen nog niet erg intensief. Na 1675 zien we zowel een trek vanuit Deventer naar Groningen als een omgekeerde beweging tot stand komen. Daarbij zijn er vermoedelijk al vanaf het begin per saldo meer personen naar Groningen vertrokken dan vandaar naar Deventer gekomen. Vooral na 1700 kwam een grote trek naar Groningen op gang. Na 1725 waren er nog wel relaties met Groningen (zowel inkomende als uitgaande personen), maar deze hadden bij lange na niet meer die omvang als in de periode 1700-1725.

Op basis van deze cijfers mag worden aangenomen dat er een direct, causaal verband is tussen de trek naar Groningen en de teruggang van het zielen aantal van de Deventer gemeente van de Groninger Oude Vlamingen in de periode 1700-1725. Om de achtergronden te achterhalen van waaruit een trek naar Groningen mede verklaard kan worden, hebben wij ook gekeken naar welke de beroepen waren die de leden van de Deventer Oudvlaamse gemeente uitoefenden en waar zij woonden.¹⁷ In 1650 waren zij voor het merendeel kooplieden¹⁸, wonende in de Boterstraat, de Hofstraat, de Menstraat, de Kleine Overstraat en de Grote Poot. Eén, Hendrik van Calker de oude, was bierbrouwer aan de Brink. Ook in 1675 was het merendeel koopman. Behalve in de al genoemde straten woonden zij in de Korte Bisschopstraat, de Polstraat en de Rijkmanstraat. Daniel Berends Cremer, koopman in de Menstraat, kocht in 1669 een zeembereiderij buiten de Bergpoort.¹⁹

In 1700 was koopman nog steeds het meest voorkomende beroep. In dat jaar vonden we tevens doopsgezinde kooplieden aan de Brink. Bierbrouwers waren toen Grietje Abrahams Cremer, weduwe van Jan Hendriks van Calker, in de Polstraat en haar broer Steven Cremer aan de Brink. Berend Mattheussen van Calker was jeneverstoker in de Rijkmanstraat. En Gerrit Berends Cremer, koopman in de Hofstraat, had een lijnziederij. Ook in 1725 troffen we weer voor het merendeel kooplieden aan. Van hen woonden er tenminste drie aan de Brink. Daarnaast woonde aan de Brink de bierbrouwer Sake de Vries, die de brouwerij van Steven Abrahams Cremer had overgenomen. Verder vonden we vier doopsgezinde kooplieden in de Hofstraat. Het beeld dat uit deze beschrijving oprijst, is dat van een welvarende gemeenschap. Met de groei van de Oudvlaamse gemeenschap in de periode tot 1700 nam ook het aantal kooplieden onder hen toe. Aangenomen mag worden dat tevens hun aandeel in de Deventer economie toenam. In de periode 1700-1725 nam het aantal Oudvlaamse gezinnen af; ook het aantal kooplieden onder hen daalde. Of in relatieve zin hun betekenis binnen het Deventer economisch leven afnam, valt te betwijfelen. De toename van het aantal doopsgezinde kooplieden op een prominente locatie als de Brink duidt juist op een grotere welvaart.

17 De vermelde gegevens zijn ontleend aan GAD, Renunciatieboeken.

18 'Koopman' is hier gebruikt als verzamelbegrip: ieder die zich op een of andere manier met handel bezighield, is als zodanig aangeduid.

19 Bereiderij van honing, waarschijnlijk als toeleverancier voor koekbakkerijen.

3 De groep van de brief van 4 oktober 1721 nader beschouwd

Uit de ondertekening van de brief van 4 oktober 1721 kennen wij de namen van de afgescheidenen. Deze negen namen waren, in volgorde van ondertekening: Jan van Komen, Andries Stevens Cremer, Hendrik van Calker, Claas Bleeker, Grietje Abrahams, Grietjen Stevens Cremer, Grietjen van Calker, Willem Gerrits Kremer en Folckert Tiesz, dus zes mannen en drie vrouwen.²⁰

Grietje Abrahams (Cremer) (1658-na 1725)

De oudste ondertekenaar was de op dat moment 63-jarige Grietje Abrahams Cremer. Zij werd in Deventer geboren als dochter van de latere oudste van de Groninger Oude Vlamingen in Deventer, Abraham Willems Cremer (1631-1690), en Grietje Stevens ten Cate.²¹ De vader van Grietje Cremer had een koopmanschap aan de Brink, thans nummer 86-87. In 1680 was Grietje gehuwd met Jan Hendriks van Calker (na 1649-ca 1698), zoon van de tegenover Abraham Cremer aan de Brink gevestigde bierbrouwer Hendrik van Calker en Eefje Pieters Hesselink. Het echtpaar Van Calker-Cremer verwierf in 1681 de bierbrouwerij 'de Eenhoorn' in de Polstraat en breidde zijn bezit aldaar nog verder uit in 1696.²² Omstreeks 1698 stierf Jan van Calker. Het echtpaar kreeg zes kinderen. De oudste twee van deze kinderen waren Hendrik en Grietje Jans van Calker, die ook de brief van 4 oktober 1721 ondertekenden. Op 10 mei 1718 werd in de boeken van de Rentmeester van de Stadsvenen de aankoop geregistreerd van een plaats land – met, naar de koopsom te rekenen, een aanzienlijke behuizing daarop –, bekend als Rense Compagnie nr. 6, in Hoogezand.²³ Grietje van Calker-Cremer had het perceel gekocht van de doopsgezinde Jacob Derks Huizinga en diens oorspronkelijk uit Deventer afkomstige echtgenote Stijntje Mattheussen van Calker. In paragraaf 4 zullen wij deze Jacob Huizinga nog eens tegenkomen. Op 23 november 1718 werd de verkoop geregistreerd van de nog bij de weduwe Van Calker-Cremer in

²⁰ Wij hebben bij deze opsomming de schrijfwijze van de namen aangehouden, die de ondertekenaars zelf hebben gehanteerd.

²¹ Zie over de oudste Abraham Willems Cremer: Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 66 vlg.

²² GAD, Rechterlijke Archieven (hierna RA) 134i, d.d. 6 juni 1681 Deventer, resp. 134j, d.d. 4 mei 1696 Deventer.

²³ Gemeente-archief Groningen (hierna GAG), RA, IV-w2, fo 34, d.d. 10 mei 1718 Groningen.

²⁴ GAD, RA, 134l, fo 221, d.d. 23 november 1718 Deventer.

²⁵ GAD, RA, 134l, fo 232, d.d. 18 maart 1719 Deventer.

²⁶ GAD, RA, 134l, fo 230, d.d. 2 februari 1719 Deventer. Bij de verkoop door de weduwe Van Calker-Cremer van een hof, aan de overzijde van de IJssel gelegen, werden al haar kinderen met name genoemd, met uitzondering van Abraham en Izaak. Hoogstwaarschijnlijk waren zij al op jeugdige leeftijd gestorven.

het bezit zijnde bierbrouwerij in de Polstraat.²⁴ De verkoop van haar woonhuis aan de Brink werd geregistreerd op 18 maart 1719.²⁵ Op het moment van vertrek waren er nog twee kinderen, Eefje en Jan, bij haar inwonend.²⁶

Jan Jans van Komen (1685-1743)

Bij het opstellen van de brief heeft ongetwijfeld Jan Jans van Komen een belangrijke rol gespeeld. In 1685 werd hij in de stad Groningen geboren als zoon van Jan Jans van Komen (ca 1650?-1690) en diens tweede echtgenote Aaltje Berends (1660-1711), kooplieden in de Oude Boteringestraat. De familie Van Komen was oorspronkelijk afkomstig uit Appingedam. Aaltje Berends was een nazate van de in Hoogezand en omgeving actieve verveners Fedde Idskes, haar grootvader, en Berend Feddes, haar vader, die in de vervening een aanzienlijk vermogen hadden verworven. Toen Jan Jans van Komen sr. in 1690 stierf, had zijn vermogen een waarde van f30.599 (begroot in 1694).²⁷ Jan Jans van Komen jr. trouwde in 1712 in Groningen met *Grietje Jans van Calker* (1685-na 1731), dochter van de al genoemde Grietje Abrahams Cremer. Het echtpaar vestigde zich in Deventer in de Polstraat, waar zij een zeepziederij, 'de Kroone' genaamd, bezaten. Op 6 december 1718 werd de verkoop geregistreerd van hun woonhuis en de zeepziederij.²⁸ In Hoogezand (Rense Compagnie) zijn Jan Jans van Komen en zijn vrouw bij (schoon)moeder Grietje van Calker-Cremer gaan inwonen. Het huwelijk van Jan Jans van Komen jr. en Grietje van Calker bleef kinderloos.

Hendrik Jans van Calker (1683-tussen 1749 en 1755)

Hendrik Jans van Calker was de oudste zoon van de al genoemde Jan Hendriks van Calker en Grietje Abrahams Cremer. Op 13 december 1705 trad hij in Groningen in het huwelijk met Trijntje Jans van Komen (1682-na 1731), dochter van de ook al eerder genoemde Jan Jans van Komen sr. en Aaltje Berends. Na het overlijden van vader Jan Hendriks van Calker is Hendrik hem waarschijnlijk opgevolgd in de brouwerij in de Polstraat. Uit het huwelijk met Trijntje van Komen zijn elf kinderen geboren. Zoals reeds vermeld, werd de verkoop van de brouwerij door de moeder van Hendrik geregistreerd op 23 november 1718. Op 17 mei 1719 lieten Hendrik van Calker en zijn vrouw de aankoop van de hofstede 'Vredendal' in Hoogezand registreren.²⁹ In het jaar erop werd het bezit uitgebreid door aankopen van aangrenzende gronden. Omdat een aantal van de elf kinderen op jeugdige leeftijd was overleden, telde het gezin ten tijde van het vertrek waarschijnlijk nog vijf kinderen.

²⁷ GAG, Weeskamer 1694/16, d.d. 20 maart 1694 Groningen.

²⁸ GAD, RA, 1341, f° 226, d.d. 6 december 1718 Deventer.

²⁹ GAG, RA, IV-w2, f° 42, d.d. 16 mei 1719. Over 'Vredendal': G.N. Schutter, 'De Hofsteden' in: *Borgen en Hofsteden in en om Hoogezand-Sappemeer* (Hoogezand-Sappemeer, 1996) 117-118; verg. 130.

Claas Pieters Bleeker (na 1688-1764)

Claas Bleeker behoorde tot een van oorsprong Zaanse doopsgezinde familie. Hij was een zoon van Pieter Claassens Bleeker en de stad-Groningse Annechien Alberts Toringa. Tot 1714 woonde Claas Bleeker in Groningen. In dat jaar trouwde hij met Webbekens Stevens Cremer (1690-1759), dochter van Steven Abrahams Cremer en diens eerste vrouw Tjitske Jeipes. Op Steven Cremer zullen wij verderop in dit artikel (zie paragraaf 4) nog uitvoerig ingaan. Claas Bleeker en diens echtgenote vestigden zich in Deventer, waar hun oudste dochter werd geboren in 1716. Van hen is geen bezit van onroerende zaken bekend in de stad. Mogelijk dat Claas Bleeker en zijn gezin inwoonden bij Steven Cremer. Claas Bleeker kocht op 15 mei 1718 een boerderij op Kalkwijk.³⁰ Ten tijde van het vertrek naar Hoogezand telde zijn gezin één kind.

Grietje Stevens Cremer (1683-ca 1755)

Grietje Cremer was de oudste dochter van de al vaker genoemde Steven Cremer en Tjitske Jeipes. Op 19 februari 1720 trad Grietje Cremer voor het eerst in het huwelijk in het kerkje van de Zwitserse doopsgezinden in Kleinemeer (onder Sappemeer) met Berend Luijds Doornbusch (1691-ca 1725). Het huwelijk werd voltrokken door Hans Anken, op dat moment oudste van de Zwitserse doopsgezinden in Sappemeer en Groningen. Berend Doornbusch was een zoon van de welgestelde Luijd Jans Doornbusch (ca 1660-1727) en Jantje Berends (1664-1751).³¹ De familie Doornbusch bezat in Groningen, naast vele huizen en landerijen, bovendien een bierbrouwerij in de Heerestraat. Berend Doornbusch en Grietje Cremer verwierven pas in 1722 een boerderij aan het Achterdiep, nabij Sappemeer.³² Mogelijk was Grietje als ongehuwde met haar zuster Webbekens Cremer meegekomen naar Kalkwijk. Reeds in 1723 werd een nieuwe boerderij aangekocht in Noorderhogebrug, iets ten noorden van de stad Groningen gelegen, en werd de boerderij aan het Achterdiep van de hand gedaan.³³ Het verblijf aan het Achterdiep is dus van korte duur geweest. De aankoop in 1723 juist in Noorderhogebrug zal geen toeval geweest zijn; verderop in dit artikel komen wij daarop nog terug (zie paragraaf 4).

³⁰ GAG, RA, IV-w2, f° 36, d.d. 15 mei 1718.

³¹ Jantje Berends was een zuster van Aaltje Berends (1660-1711), gehuwd met Jan Jans van Komen sr., waardoor Berend Luijds Doornbusch een volle neef was van de ondertekenaar van de brief van 4 oktober 1721, Jan Jans van Komen jr. en van de echtgenote van Hendrik Jans van Calker.

³² GAG, RA, IV-w2, f° 74, d.d. 29 juli 1722 Groningen.

³³ GAG, RA, III-x-100, f° 224, d.d. 19 april 1723 Groningen, resp. GAG, RA, IV-w2, f° 106, d.d. 12 mei 1724 Groningen.

Andries Stevens Cremer (1684-na 1728)

Andries was de oudste zoon van Steven Cremer en Tjitske Jeipes en is waarschijnlijk ongehuwd overleden. Voor het laatst wordt van hem vernomen in 1728.

De laatste twee ondertekenaars: Willem Gerrits Cremer en Folkert Tiesz

De identiteit van de laatste twee ondertekenaars van de brief levert de meeste problemen op. Van beide personen is niet met zekerheid vast te stellen wie ze geweest zijn, maar op basis van onderzoek is wel een plausibel antwoord op deze vraag te geven. Ging het bij de hiervoor besproken ondertekenaars van de brief om naaste verwanten van Grietje Abrahams Cremer en kinderen uit het eerste huwelijk van haar broer Steven Abrahams Cremer, de laatste twee in rij zijn mogelijk sympathisanten geweest, waarbij Willem Cremer nog wel een zekere familiërelatie had met de ondertekenaars. Volgens mevrouw Rademaker zou het gaan om een kleinzoon van Steven Abrahams Cremer. Dit is evenwel onmogelijk als men zich realiseert dat Stevens zoon Gerrit pas in 1696 werd geboren en in 1729 in het huwelijk trad. De ondertekenaar Willem Gerrits Cremer is iemand anders geweest.

Willem Gerrits Cremer (1691-1742)

In Deventer woonde omstreeks 1721 geen Willem Gerrits Cremer die tot de gemeente van de Groninger Oude Vlamingen gerekend mag worden. De ondertekenaar is mogelijk de in de stad Groningen woonachtige Willem Cremer geweest. Hij was oorspronkelijk uit Deventer afkomstig en een zoon van Gerrit Berends Cremer (1661-1717) en Albertje Harckens (†1725), kooplieden in de Hofstraat. Vader Gerrit Cremer was een volle neef van Steven Abrahams Cremer. In 1717 was Willem Cremer in Groningen in het huwelijk getreden met de uit Groningen afkomstige Martje Jacobs Saaxuma en had hij zich daar in de Poelestraat als (koek)bakker gevestigd. Het echtpaar heeft Groningen nimmer verlaten. Beiden zijn in 1742 in de Poelestraat overleden. Behalve dat het echtpaar een korte periode een stukje grond op Kalkwijk, vlakbij de gronden van Claas Pieters Bleeker gelegen, heeft bezeten (1734-1735), hebben wij overigens geen aanwijzingen voor relaties met de afgescheidenen in Hoogezand gevonden.

Folkert Tiesz (?-?)

In eerdere publicaties over de afscheidingsbrief van 1721 wordt telkens melding gemaakt van een zekere Folkert Siesz. Nadere bestudering van de handtekening van Folkert onderaan de brief doet ons echter concluderen dat het niet handelt om de naam Siesz, maar om het patronymium Tiesz. Uiteraard is daarmee niet het probleem rondom zijn persoon opgelost. Waar de eerste acht ondertekenaars allen nauw verwant waren aan Grietje en Steven Abrahams Cremer (hoewel dat bij de zevende ondertekenaar, Willem Gerrits Cremer, al wat genuanceerder

ligt), ligt het voor de hand te veronderstellen dat dat ook voor de negende en laatste ondertekenaar gegolden heeft. Uitgebreid onderzoek naar de familie Cremer leert evenwel dat Folkert geen verwant was. Toch zal hij niet een onbekende van de familie zijn geweest. Een boedelinventaris uit 1729 werpt mogelijk iets meer licht op de onbekende negende ondertekenaar. Zoals reeds vermeld, werd Grietje Stevens Cremer omstreeks 1725 weduwe van Berend Luidrs Doornbusch. In 1729 had zij het voornemen om opnieuw in het huwelijk te treden. In verband met de bescherming van de financiële belangen van de twee minderjarige kinderen uit haar eerste huwelijk werd een inventaris opgemaakt van het vermogen van de overledene. Het is in deze inventaris dat we ene Folkert Tijssen aantreffen, namelijk als schuldenaar van Berend Luidrs Doornbusch voor een bedrag van f103.³⁴ Indien het hier om een en dezelfde persoon gaat, moet de laatste ondertekenaar in de kring rondom Grietje Stevens Cremer gezocht worden.

Wat kan nu uit het hierbovenstaande worden afgeleid? In de eerste plaats kunnen we constateren dat niet al degenen die met de uit Deventer uitgewekenen meegekomen waren, de brief ondertekenden. Bij de ondertekenaars missen we:

- * Trijntje van Komen, de vrouw van Hendrik van Calker;
- * Webbeken Stevens Cremer, de vrouw van Claas Bleeker;
- * de twee overige kinderen van Grietje Abrahams Cremer: de 33-jarige dochter Eefje van Calker en de in 1721 inmiddels 23-jarige zoon Jan Jans van Calker.

Naar de redenen, waarom zij ontbreken – terwijl iemand als Willem Gerrits Cremer, die al zoveel langer uit Deventer weg was, er wel bij stond –, blijft het gissen.

Hoeveel vertrokken er nu in totaal naar Hoogezand en Kalkwijk? Indien we de twee laatste ondertekenaars verder buiten beschouwing laten, gaat het om de gezinnen van Hendrik van Calker (twee volwassenen, circa vijf kinderen) en Claas Bleeker (twee volwassenen, één kind), de weduwe Grietje Abrahams Cremer samen met een volwassen en een minderjarig kind, Jan van Komen en zijn vrouw, de vrijgezel Andries Cremer en de inmiddels na haar vertrek uit Deventer gehuwde Grietje Stevens Cremer. In totaal zijn er dus uit Deventer weggetrokken: tien volwassenen met medeneming van zeven kinderen, in totaal dus zeventien personen.

Was het vertrek wel in 1721? Uit het vorenstaande kan worden afgeleid dat het vertrek eerder dan in 1721 heeft plaatsgevonden. Als eerste heeft Grietje Abrahams Cremer haar woning in Hoogezand aangekocht; de registratie ervan vond plaats op 10 mei 1718, kort daarop gevolgd door de registratie van de aankoop van de boerderij door Claas Bleeker, op 15 mei 1718. Eind 1718 en begin 1719 heeft Grietje Abrahams Cremer haar bezit in Deventer van de hand gedaan, even-

34 GAG, Weeskamer 1729/47, d.d. 2 september 1729.

als Jan van Komen. Hun vestiging in Hoogezand zal dus omstreeks deze tijd haar beslag hebben gekregen. Zoon Hendrik van Calker heeft in het voorjaar van 1719 zijn hofstede aangekocht. Daarmee hadden Grietje Abrahams Cremer en haar kinderen met hun gezinnen in 1718-1719 hun verhuizing achter de rug. Claas Bleeker woonde eveneens vanaf 1718 op Kalkwijk. Vanwege het ontbreken van akten van overdracht van bezit van de ondertekenaars Andries en Grietje Stevens Cremer is niet eenvoudig vast te stellen of zij eveneens in deze jaren meegekomen zijn naar Hoogezand of Kalkwijk. Omdat het huwelijk van Grietje Cremer reeds in 1720 in de Zwitserse kerk in Kleinemeer werd gesloten, is het zeer goed mogelijk dat zij ook al in die jaren is meegekomen. Uit de genoemde akten van overdracht mag dus geconcludeerd worden dat vijf van de negen ondertekenaars van de brief reeds in 1718-1719 in Hoogezand en op Kalkwijk woonachtig waren, terwijl een zesde ondertekenaar op het moment van het schrijven in deze nieuwe omgeving al een huwelijk had gesloten. Van Andries Cremer en Folkert Tiesz is het tijdstip van de vestiging in het Groninger land niet met zekerheid vast te stellen, terwijl Willem Gerriets Cremer zich nimmer in Hoogezand of de directe omgeving daarvan heeft gevestigd.

4 Verdere trek vanuit Deventer naar Groningen (stad en provincie)

Hiervoor zagen we dat de ondertekenaars van de brief hoofdzakelijk naaste verwanten van Grietje Abrahams Cremer waren, een groep van in totaal zeventien personen. Overigens gaan we er niet vanuit dat een struise 63-jarige de aanvoester van de groep is geweest; dat zullen haar zoon Hendrik van Calker en schoonzoon Jan Jans van Komen geweest zijn. Beiden zouden immers, zoals bekend, belangrijke posities gaan innemen binnen de Zwitserse geloofsgemeenschap. Behalve de zeventien personen die naar Hoogezand en Kalkwijk vertrokken, trokken er in dezelfde periode nog meer uit Deventer weg. Dat geldt met name voor het huisgezin van Steven Abrahams Cremer. Bovendien ging de scheuring in Deventer niet ongemerkt aan de Oude Vlamingen in Groningen voorbij. De in Groningen woonachtige Willem Berends Cremer vertrok namelijk in dezelfde periode eveneens met zijn gezin naar Kalkwijk. Steven Cremer vestigde zich niet in de omgeving van zijn zuster Grietje, hij verkoos een, gezien in het licht van de door Visser beschreven scheuring binnen de Zwitserse geloofsgemeenschap en de invloed van de Nederlandse doopsgezinden daarop, interessantere woonplaats.³⁵

Allereerst zal hierna uiteengezet worden wie met Steven Cremer vertrokken en wat hun wederwaardigheden in de periode 1718-1721 waren. Vervolgens gaan wij

35 Zie n. 3.

Afb. 1. Van 1693 tot 1720 dreef Steven Abrahams Cremer in dit pand aan de Brink (nu nr. 16) in Deventer de bierbrouwerij 'De Toren' (foto: B.E. Dop, 1997).

– in paragraaf 5 – op de gebeurtenissen in Groningen in. Uit archiefonderzoek is komen vast te staan dat Steven Abrahams Cremer met zijn vrouw en vier kinderen omstreeks 1720 Deventer heeft verlaten. Het ging hier om: Steven Abrahams Cremer, diens derde echtgenote Grietje Tammes, de dochters Fenneke en Hester en de zonen Willem en Izaak. Ook de ‘verloofde’ van Hester, Jan Berends Cremer, eveneens afkomstig uit Deventer, voegde zich bij hen in Harssens. In totaal ging het dus om zeven personen.

Steven Abrahams Cremer (1660-ca 1733)

Steven Cremer was de enige zoon van de al eerder genoemde Abraham Willems Cremer, en een broer van Grietje Abrahams Cremer. Opgegroeid aan de Brink, trouwde hij in 1682 met de uit de omgeving van Heerenveen afkomstige Tjitske Jeipes (?-1693), dochter van de aldaar als doopsgezinde leraar actieve Jeip Annes. Mogelijk heeft Steven eerst enige tijd in het koopmanschap van zijn vader gewerkt; pas in 1693 verwierf hij een bierbrouwerij, ‘de Toren’ genaamd, aan de Brink, thans nummer 16. De brouwerij was daarvoor eigendom geweest van de weduwe van Hendrik van Calker, vader van de ook al vaker genoemde bierbrouwer Jan Hendriks van Calker.

Steven Cremer trouwde driemaal. Uit zijn eerste huwelijk werden geboren de reeds vermelde kinderen Grietje, Andries, Webbeken en een zoon Abraham, over wie later meer. In 1693 trad Steven Cremer voor de tweede maal in het huwelijk, nu met zijn stiefzuster Oedeken Gerrits van Delden (1668-1705), dochter van Gerrit Berends van Delden, koopman en eigenaar van een spinnerij in de Rijkmanstraat, en van Hester Hindriks Bolte. Gerrit van Delden was kort voor het huwelijk van Steven hertrouwd met de weduwe van Abraham Cremer. Uit het tweede huwelijk van Steven werden de kinderen geboren die met Steven zelf zouden meevertrekken, te weten Fenneke, Hester, Willem en Izaak. Voorts werd er nog een zoon Gerrit geboren, over wie hieronder eveneens meer. In 1705 werd Steven Cremer voor de tweede maal weduwnaar. Hij hertrouwde ditmaal met de uit de stad Groningen afkomstige Grietje Tammes. In 1706 werd het huwelijk in Groningen voltrokken door de leraar Alle Derks. Gedurende zijn tweede huwelijk was Stevens welstand flink toegenomen: naast zijn onroerende zaken bezat hij nog eens ruim f30.000.

Tussen 1 juni 1719 en 31 mei 1720 droegen Geerd Pieters en zijn echtgenote Weelme de beklemden meierrechten van hun boerderij ‘de Koningslaagte’, gelegen in Harssens, een buurtschap onder Adorp, iets ten noorden van de stad Groningen, over aan Steven Cremer en zijn vrouw.³⁶ Op 4 juni 1720 werd de verkoop

³⁶ Rijksarchief Groningen (hierna RAG), Stukken betreffende de administratie der voormalige kloostergoederen, nr. 2516, f° 102.

³⁷ GAD, RA, 134I, f° 556, d.d. 4 juni 1720 Deventer.

Afb. 2. De boerderij 'de Koningslaagte' in de buurtschap Harssens, onder Adorp, waar Steven Abrahams Cremer zich in 1720 vestigde. Sindsdien is de boerderij enige malen verbouwd. In de oorlogsjaren 1940-1945 is het bedrijfsgedeelte door brand verwoest en in een wat andere vorm herbouwd (foto: B.E. Dop, 1997).

geregistreerd van het woonhuis met brouwerij aan de Brink, alsmede van de melterij en twee naast en aan elkaar gelegen huisjes in de Golstraat. De panden werden in eigendom overgedragen aan Sake de Vries.³⁷ In 1718 had Steven reeds ander bezit verkocht. Als laatste Deventer bezit verkocht hij in 1724 zijn aandeel in een windmolen, bekend onder de naam 'de Campermolen', op de stenen wal bij de Noorderbergpoort gelegen. Het vertrek van Steven Cremer uit Deventer zal, gezien het vorenstaande, in 1720 hebben plaatsgehad, één à twee jaar na het vertrek van zijn zuster Grietje Cremer.

Bij de boerderij in Harssens hoorden 67 grazen en 2 roeden 'goet hoog Land' en $11\frac{3}{4}$ grazen en 9 roeden 'Leeglant', samen $78\frac{3}{4}$ grazen en 11 roeden (omgerekend: ruim 32 ha). De huurprijs bedroeg aanvankelijk 176 gulden en 8 stuivers, later (met ingang van 1734) 189 gulden per jaar. In de rekeningen van de voormalige kloostergoederen, waartoe het gehuurde land behoorde en die in het be-

38 RAG, Stukken betreffende de administratie van de rentmeester der voormalige kloostergoederen, nr. 2546, f° 113.

zit waren van Stad en Lande (de provincie Groningen), staat vermeld dat de huur over 1734 nog is betaald door Steven Abrahams Cremer en zijn vrouw Grietje Tammes, maar dat op 27 maart 1734 huurders waren Willem Stevens Cremer en zijn vrouw Aafke Claasen.³⁸ Ook op de kaart die in 1734 is vervaardigd van de betreffende gronden, staat 'Willem Kremer onder Harssens' als gebruiker van deze gronden vermeld.³⁹ Blijkbaar is Steven Cremer eind 1733, begin 1734 overleden.

Het is geen toeval geweest dat Steven Abrahams zich juist hier vestigde. Verscheidene doopsgezinden die voor hem geen onbekenden waren, woonden in de nabije omgeving of hadden daar gronden in bezit. Hemelsbreed 1750 m van 'de Koningslaagte' vandaan lag de boerderij 'Groot Klooster', gebouwd op de restanten van het Selwerderklooster en bewoond door Hans Anken. Anken nam daar in 1719, eveneens als beklemd meier, 77 grazen en 77 roeden (ongeveer 31,5 ha) in gebruik voor een huurprijs van 213 gulden per jaar.⁴⁰ Hij was een van de leidlieden van de in 1711 gevluchte Zwitsers; bij de scheuring omstreeks 1720 werd hij de leidman van de Nieuwe Zwitsers.

Aan de gronden van Hans Anken grensde land dat in 1732 toebehoorde aan de weduwe van de al eerder genoemde Luid Jans Doornbusch.⁴¹ Verder grensde eraan land dat in 1732 in eigendom toebehoorde aan en ook in gebruik was bij

39 M. Schroor, *De Atlas der Provinciëlanden van Groningen (1722-1736)* (Groningen, 1996) kaart 65.

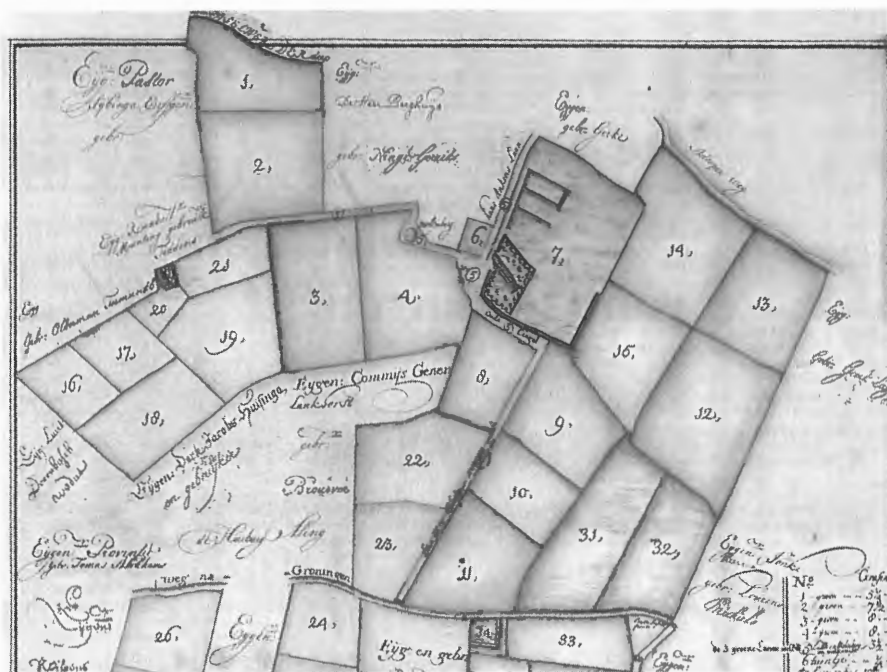
40 RAG, Stukken betreffende de administratie van de rentmeester der voormalige klooster-goederen, nr. 2516, f° 103. Hans Anken en zijn vrouw hadden in gebruik 'Alle Heijningen en Tuijnen in 't vierkant van 't Corpus aldaar mitsgaders de Grafte daaromme, beneevens ook de Noorder en Wester Cingel, met de moestuinen ten noorden van 't huis'. In 1732 had Anken ruim 120 grazen (ongeveer 49 ha) in gebruik (Schroor, *Atlas*, kaart 1).

41 Schroor, *Atlas*, kaarten 1 en 2.

42 Schroor, *Atlas*, kaarten 1 en 2.

43 In 1710 en 1711 hadden Jacob Derks Huizinga, zijn zoon Derk, Luid Jans Doornbusch en Pieter Ploegh het Grote en het Kleine Vinkhuis, onder Hoogkerk, ten westen van de stad Groningen, met het nodige land erbij gekocht voor de opvang van Zwitserse vluchtelingen. Een van de Vinkhuizen werd verhuurd aan de Zwitser Steffen Simon (H. Leutscher, *Genealogie Leutscher. Geschiedenis van een oorspronkelijk Zwitserse familie* (Haren, 1985) 252-253; J. Huizinga, *Stamboek of Geslachtsregister van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry* (Groningen, 1890) 105 (bijlage F)). Ook Abraham Lauffer, Hans Ankens tegenspeler in het geschil dat tot de scheuring binnen de Zwitserse gemeenschap leidde, heeft nog korte tijd als boer op een van de Vinkhuizen gewoond (Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 61). Al gauw zien we – vooral huwelijksrelaties hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld – op het Grote Vinkhuis zowel Lauffers als Leutschers verschijnen. Hieruit mag worden afgeleid dat de bewoners van deze boerderij tot het Oudzwitserse kamp behoorden. Was dat aanleiding voor Jacob en Derk Huizinga en Luid Doornbusch om in 1723, dus vrij kort na het conflict, de Vinkhuizen weer van de hand te doen?

Overigens had Luid Doornbusch ook elders bemoeienis gehad met, in dit geval de voorgenomen, opvang van Zwitsers. G.N. Schutter schrijft in zijn artikel over de buitenplaats 'De Vosh-

Afb. 3. Detail van kaart, vervaardigd door Henricus Teijsinga in 1732. De percelen nrs. 1 t/m 21 waren in gebruik bij Hans Anken. Op perceel nr. 7, het terrein van het vroegere Selwerderklooster, staat de boerderij 'Groot Klooster' (Rijksarchief Groningen, *De Atlas der Provinciellanden van Groningen*).

Afb. 4 (rechts). Detail van kaart, vervaardigd door Henricus Teijsinga in 1734. De percelen nrs. 1 t/m 17 waren in gebruik bij 'Willem Kremer onder Harssens'. Op perceel A, op de kaart aangeduid als 't heem en Melkvaalt', staat de boerderij 'de Koningslaagte' (Rijksarchief Groningen, *De Atlas der Provinciellanden van Groningen*).

de doopsgezinde Derk Jacobs Huizinga. Derk Huizinga had, evenals zijn vader Jacob Derks, in deze omgeving nog meer land in eigendom en gebruik.⁴² Zowel Luid Doornbusch als Jacob en Derk Huizinga waren betrokken geweest bij de opvang van de Zwitserse vluchtelingen.⁴³ Ongeveer even ver van 'de Konings-

len' in Kleinemeer over de aankoop in 1718 van deze buitenplaats voor dat doel door Luid Doornbusch als gevolmachtigde van de rijke Amsterdamse doopsgezinde koopman Rutger Schellinger. In 1725 werd 'De Vosholen' echter alweer verkocht (*Borgen en Hofsteden in en om Hoogezand-Sappemeer*, 51-52).

laagte' als Hans Ankens boerderij, maar dan meer in de richting van Noorderhogebrug, lag de boerderij van Claas Gerber. Deze behoorde, met zijn vrouw en twee kinderen, eveneens tot de Zwitserse vluchtelingen die in 1711 naar ons land kwamen. Ook hij was een oude bekende van Steven Cremer: voordat Claas Gerber zich in Groningen vestigde, was hij in 1711 eerst, samen met zijn gezin, door Steven Cremer naar Deventer gebracht. Of er na 1720 ook nog nauwe contacten waren valt te bewijzen: Claas Gerber ging tot de Oudzwitserse partij behoren; vanaf 1739 was hij zelfs een van hun leraren.⁴⁴ Claas Gerber was in 1734 beklemd de meier van 57 1/2 grazen en 49 roeden (ca 23,5 ha) provincieland.⁴⁵ Vrij kort na Steven Cremers vestiging op 'de Koningslaagte' kwam ook zijn dochter Grietje bij hem in de buurt wonen. Zoals al eerder vermeld, vestigden zij en haar man Berend Luidrs Doornbusch zich in 1723 op een boerderij in Noorderhogebrug, hemelsbreed zo'n 2,5 km van 'de Koningslaagte' verwijderd. Na Berends overlijden hertrouwde Grietje in 1729 met Jan Ypes uit Saaxumhuizen. Het echtpaar zette het boerenbedrijf in Noorderhogebrug voort.⁴⁶

Behalve Steven Cremer en zijn vrouw kwamen mee naar Harssens:

- * *Willem Stevens Cremer (1697-1777)*. Hij zou de boerderij in Harssens voortzetten na het overlijden van zijn vader.
- * *Hester Stevens Cremer (1699-tussen 1721 en 1724)*. Binnen een jaar na het vertrek uit Deventer trad zij in het huwelijk met *Jan Berends Cremer*.⁴⁷ Blijkens een attestatie, op 2 oktober 1749 afgegeven door Hans Anken als leraar bij de Zwitserse doopsgezinde gemeente in Groningen, werd Jan Berends Cremer op 5 januari 1718 binnen de Zwitserse gemeente gedoopt.⁴⁸ Mogelijk had hij omstreeks die tijd Deventer al verlaten om zich uiteindelijk bij zijn schoonfamilie in Harssens te voegen.
- * *Fenneke Stevens Cremer (1700-1732)*. Vanuit Harssens huwde zij op 17 november 1724 in Groningen met *Jan Berends van Calker (1696-1773)*. Voor een uitgebreide beschrijving van het leven van Jan van Calker verwijzen wij naar het artikel

44 Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 61; MEIV, 420 ('Sappemeer').

45 Schroor, *Atlas*, kaart 61.

46 Zie ook Schroor, *Atlas*, kaart 4 (uit 1731).

47 Jan Berends Cremer (1697-1775?) was een zoon van Berend Daniels Cremer, koopman in de Menstraat te Deventer, en van Martje Berends van Delden.

48 Gemeente-archief Amsterdam, archief 1120, inventaris nr. 276.

49 B. Rademaker-Helfferich, 'Jan van Calker, 1696-1773. De levensweg van een doopsgezinde piëtist aan de hand van zijn "*Levensberigt*"' (met een tekstuitgave van het '*Levensberigt*'), *DB* 20 (1994) 155-179.

50 Grietje Jans Doornbusch was een zuster van Luidr Jans Doornbusch (ca 1660-1727). Jan Berends van Calker was daarmee een volle neef van de Zwitsers Berend, Willemetje en Grietje Luidrs Doornbusch. Ook was er een – aangetrouwde – familierelatie met Jacob Derks Huizin-

van mevrouw Rademaker in *Doopsgezinde Bijdragen* 1994.⁴⁹ Wij volstaan daarom hier met het volgende. In 1696 werd Jan van Calker geboren als zoon van Berend Mattheussen van Calker (1668-1742) en Grietje Jans Doornbusch (1670-1742).⁵⁰ De vader van Jan van Calker bezat een jeneverstokerij en produceerde voorts, zoals broer Popko van Calker dat later in zijn levensbeschrijving omschreef, 'soete wateren'.⁵¹ Jan van Calker trok naar Groningen om daar het bakkershandwerk te leren en trouwde er in 1720 met Aaltje Jacobs van Hovel. Ze kochten in 1720 of 1721 de boerderij 'Hemmen', gelegen nabij Haren onder Groningen. In 1721 werd daar hun eerste kind geboren. Jan van Calker schreef zelf over deze periode: 'maar vermits wij beide onervaren in het boerenbedrijf, en zulk leeven niet gewoon waaren, zoo verkogten wij dezelve weder, en trokken naar Campen in Overijssel'. Dit vertrek moet zijn geweest tussen eind 1721 en mei 1723. In Kampen begon Jan van Calker een gerstepelmolen, die hij, na weduwnaar geworden te zijn, vanaf 1724 voortzette met Fenneke Stevens Cremer. Al op jonge leeftijd was Jan van Calker onder de indruk geraakt van de gevluchte Zwitserse doopsgezinden, die hij voor het eerst in 1711 in Deventer had leren kennen. Op 17 maart 1718 liet hij zich bij de Zwitsers dopen. De onenigheid en verdeeldheid binnen de Zwitserse gemeente waarvan in de jaren 1720-1721 sprake was, waren voor hem aanleiding zich van hen te distantiëren.

* *Izaak Stevens Cremer (1703-1722)*. Izaak Cremer overleed ongehuwd op 19-jarige leeftijd in Harssens.

Samenvattend komt het erop neer dat de kinderen uit het eerste huwelijk van Steven Cremer in 1718-1719 naar Kalkwijk zijn vertrokken, met uitzondering van zoon Abraham. En dat in 1720 de kinderen uit het tweede huwelijk van Steven met hem zijn meegegaan naar Harssens, nu met uitzondering van zoon Gerrit. Zijn deze beide zonen dan in Deventer gebleven? Niets is minder waar.

* *Abraham Stevens Cremer (1686-1749)*. Zoon Abraham heeft net als Jan Berends van Calker getracht een bestaan als landbouwer op te bouwen. Slechts van 1720 tot 1722 is hij eigenaar geweest van een boerderij aan het Achterdiep, nabij Sappemeer. Mogelijk is hij eerst teruggekeerd naar Harssens, om zich vervolgens als apotheker te vestigen in Groningen. Dat er ook van zijn kant relaties waren met de Zwitsers, blijkt uit het feit dat hij de boerderij aan het Achterdiep heeft gekocht doordat Johannes Abrahams Leutscher (1683-ca 1737), een van de Zwitserse vluchtelingen van 1711, als gevolmachtigde voor

ga. Deze laatste trouwde in 1702, voor de tweede keer, met Stijntje Mattheussen van Calker, een zuster van Berend Mattheussen en daarmee een tante van Jan Berends van Calker.

⁵¹ Autobiografie van Popko van Calker, in particulier bezit van mr. J.H. van Groningen in Schalkhaar. Het bevindt zich in de familiechroniek Van Groningen.

hem optrad.

Voorts is er nog de overblijvende zoon uit het tweede huwelijk: *Gerrit Stevens Cremer (1696-1755)*. Blijkens een aantekening van mej. A. de Visser van het Gemeente-archief Groningen woonde Gerrit Cremer reeds sinds 1718 in de stad Groningen.⁵² Mogelijk is hij rechtstreeks daarheen gegaan vanuit Deventer. In ieder geval is hij daar werkzaam geweest als uurwerk- en microscoopmaker en heeft hij daarmee grote faam verkregen. Dat hij de Zwitsers toegenegen was, mag wellicht worden afgeleid uit een klein legaat, vermaakt in zijn testament aan de Zwitserse doopsgezinde gemeente te Groningen in 1731.⁵³

Al met al kunnen we stellen dat behalve de zeventien personen die naar Hoogezand en Kalkwijk zijn vertrokken, zeven personen naar Harssens zijn gegaan, en waarschijnlijk daarmee samenhangend de twee andere zonen van Steven Abrahams Cremer. Als we Jan Berends van Calker meerekenen, hebben in totaal dus 27 personen Deventer verlaten. Op de Deventer Oudvlaamse gemeente – die in 1700 ongeveer 120 zielen omvatte – moet het vertrek derhalve een enorme uitwerking hebben gehad.

5 Effecten van de Deventer afscheiding in Groningen

Zoals blijkt uit de beschrijving van de personen die uit Deventer wegtrokken, was er een hechte band met de Zwitserse doopsgezinden die in 1711 en de jaren daarna naar ons land gevlucht waren. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat de Deventenaren trokken naar juist die plaatsen waar zich die Zwitsers gevestigd hadden. Dat waren de veenkoloniën Hoogezand en Sappemeer en de wat kleinere veenkoloniën die ook daartoe behoorden, zoals Kalkwijk, Kleinemeer en Achterdiep. En dat was verder de directe omgeving van de stad Groningen. Dat Sappemeer en omgeving aantrekkingskracht uitoefende op de Zwitsers, zal zowel religieuze als economische redenen hebben gehad. De meeste doopsgezinden in Sappemeer en omgeving behoorden tot de Groninger Oude Vlamingen. De oudste Alle Derks, die de zorg voor de opvang van de Zwitserse vluchtelingen in Groningen op zich had genomen, had dan ook vele relaties in deze veenkoloniën die

52 GAG, archief 200, inventaris nr. 87, m.b.t. microscoop- en uurwerkmaker Gerrit Stevens Cremer: blijkens het burgerboek verwierf Gerrit Stevens Cremer op 13 februari 1730 het kleinburgerschap van de stad Groningen, 'en alhier twaalf jaar gewoond hebbende'.

53 GAG, RA, III-ij, d.d. 18 oktober 1731 Groningen.

54 Deze prijzen waren laag als gevolg van de algemene malaise waarin de landbouw zich bevond in de periode tussen 1650 en 1750. Tegenslagen en rampen in deze periode deden daar nog een schepje bovenop. In dit verband zijn te noemen: de veepest in 1715 en volgende jaren,

hij bij die opvang kon inschakelen. Verder zal ook het vrij strenge doopsgezinde klimaat hier de Zwitsers, die allen behoorden tot de strenge richting van Jakob Amman, hebben aangesproken. De economische redenen moeten gezocht worden in de betrekkelijk lage prijzen van de landbouwgronden.⁵⁴

Ook de stad Groningen kende een grote gemeente van Groninger Oude Vlamingen. Zij was van de gemeenten die tot deze stroming behoorden, de grootste in het land. In 1710 telde zij 130 broeders en in 1733 113 broeders en 178 zusters.⁵⁵ In de stad Groningen was zij niet de enige doopsgezinde gemeente, maar wel de gemeente met de meeste leden. Zo kende de stad in het begin van de achttiende eeuw verder een Verenigde Waterlandse en Vlaamse gemeente, die in 1721 49 broeders en 74 zusters telde.⁵⁶ Na de komst van de Zwitserse vluchtelingen in 1711 en volgende jaren naar ons land ontstond in de stad ook een Zwitserse gemeente. Tot deze gemeente behoorden tevens Paltzers, doopsgezinden die al eerder uit de Palts gevlucht waren. Nadat in de jaren 1718 en 1719 de ontevreden rondom Hendrik van Calker en Jan Jans van Komen naar Hoogezand waren vertrokken, trokken in 1720 het huisgezin van Steven Cremer en Jan Berends van Calker naar de omgeving van de stad Groningen. Door hun nauwe familierelaties met Groningse doopsgezinde families, zoals de familie Doornbusch, kon het niet uitblijven dat de scheuring in Deventer ook effect in Groningen zou hebben.⁵⁷ Daarnaast is het aannemelijk dat de grote groep Zwitserse vluchtelingen die in Groningen en omgeving gehuisvest werd, net zoals de Zwitsers dat in Deventer hadden gedaan, ook hier de Oude Vlamingen zou beïnvloeden. Wij zagen al dat de Groninger Berend Luijds Doornbusch zich in 1720 met de Zwitserse Grietje Stevens Cremer in de echt liet verbinden door Hans Anken. Zijn zuster Willemte Luijds Doornbusch trouwde zelfs in 1722 met Hans Anken. Een andere zuster, Grietje Luijds Doornbusch, liet zich op 7 april 1723 dopen door Hans Anken en huwde een jaar later met de inmiddels weduwnaar geworden Jan Berends Cremer.

Er waren in Groningen tevens Oude Vlamingen die na hun bekering, net als

de Kerstvloed van 1717 en de strenge winters van 1709 en 1729, die desastreuze gevolgen voor de gewassen op het land hadden (L.S. Meihuizen, 'Sociaal-economische geschiedenis van Groningerland' in: W.J. Formsma e.a. (eds.), *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen, 1981) 312-316). Voor de veenkoloniën Hoogezand en Sappemeer kwam daar nog bij, dat het grote aanbod van grond vanwege de veenontginningen ook tot lage prijzen leidde (Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 43).

⁵⁵ Blaupot ten Cate, *Geschiedenis Groningen enz.*, I, 127.

⁵⁶ H. Dassel sr., *Menno's Volk in Groningen. Geschiedenis der Doopsgezinde Gemeenten binnen de stad Groningen* (Groningen, z.j. [1952]), 38.

⁵⁷ Wij constateerden hiervoor al (zie paragraaf 3), dat een doopsgezinde, Willem Gerrits Cremer, die sinds 1717 reeds in Groningen woonde, de brief van 4 oktober 1721 mee-ondertekende.

hun Deventer geloofsgenoten, hun materiële zekerheid in de steek lieten om een onzeker nieuw bestaan als landbouwer te beginnen. Zo moeten Willemtje Jans van Komen en haar echtgenoot Willem Berends Cremer omstreeks 1718-1719 in Groningen met dezelfde vragen hebben rondgelopen als hun Deventer verwanten. Beiden waren nauw verwant aan de ondertekenaars van de brief van 4 oktober 1721: Willemtje was een zuster van de ondertekenaar Jan Jans van Komen en schoonzuster van de ondertekenaar Hendrik van Calker, terwijl Willem Berends Cremer een volle neef was van Grietje Abrahams Cremer. Op 3 november 1719 werd de aankoop van een boerderij op Kalkwijk geregistreerd, pal naast de boerderij van Claas Bleeker.⁵⁸ In hetzelfde jaar zegde Willem zijn lidmaatschap van het koekbakkersgilde op⁵⁹ en op 29 oktober 1721 werd de verkoop van de koekbakkerij in Groningen geregistreerd.⁶⁰ Het vertrek van het gezin van Willem Cremer naar Kalkwijk heeft dus eind 1719, begin 1720 plaatsgevonden. Dat ook Willem Cremer en zijn vrouw Willemtje zich van de Oude Vlamingen hebben afgescheiden en bij de Zwitsers aangesloten, staat naar onze mening buiten kijf.⁶¹ Het meest opvallende is echter dat Willem Cremer zich, evenals Claas Bleeker, vestigde op het stukje Kalkwijk-west, een traject van nog geen 3 km lang, dat bij de Zwitsers – Zwitserse vluchtelingen én Nederlandse doopsgezinden – bijzonder in trek was.⁶²

Zo zien we niet alleen een groot aantal Deventenaren, maar ook een groepje stad-Groningse doopsgezinden zich afscheiden en overgaan naar de Zwitsers. Deze Groningse groep was aanzienlijk kleiner dan die uit Deventer. Bovendien zal in de zoveel grotere gemeente van de Oude Vlamingen in de stad Groningen – deze telde in die periode zo'n 300 leden – de afscheiding aanzienlijk minder

58 GAG, RA, IV-w2, f° 46, d.d. 3 november 1719 Groningen.

59 GAG, archief 293, inv. nr. 99, f° 106 Groningen.

60 GAG, RA, II-x-99, f° 62, d.d. 20 oktober 1721 Groningen.

61 Overigens is hiermee in tegenspraak het feit dat Willem Berends Cremer en Willemtje Jans van Komen nog in 1750 in het ledenboek van de Oude Vlamingen in Groningen vermeld staan (GAG, archief 386, inventaris nr. 12, Tabellarische lijst van bijdragen van lidmaten van de Oude Vlamingen aan de diaconie). Wij achten de aanwijzingen voor hun relaties met de Nieuwe Zwitsers echter zo overtuigend dat wij de vermelding in het ledenboek als een vergissing zien. Wij wijzen er ook op dat Willem en Willemtje al sinds 1719/1720 uit de stad Groningen vertrokken waren.

62 Hier vestigden zich o.a. de bekende Zwitserse vluchtelingen Hans Baur (of Boer) en Samuel Peter (Meihuizen) met hun gezinnen. Ook twee zonen van Hendrik van Calker, Jan en Izaak, treffen we hier op een gegeven moment aan. Verder de beide Twentenaren over wie we het in paragraaf 6 nog zullen hebben. Meer hierover in de nog te verschijnen bijdrage van B.E. Dop, 'De doopsgezinde kolonie op Kalkwijk', in: H. Berg e.a. (eds.), *Boerderijenboek De Oude Groningse Veenkoloniën* (Borgercompagnie, 1999).

diep ingegrepen hebben dan de scheuring in de Deventer gemeente heeft gedaan.

6 Parallele bewegingen van elders naar Groningen

In de Inleiding maakten wij al melding van vier broers Ten Cate die omstreeks 1720 vanuit Hengelo naar Hoogezand en Sappemeer trokken. Ten Cate brengt het vertrek van deze vier, ook Groninger Oude Vlamingen, in verband met dezelfde onvrede op religieus gebied die hun geloofsgenoten uit Deventer deed wegtrekken.⁶³ Reden voor ons om ook de relatie tussen Twente en Groningen aan een nader onderzoek te onderwerpen.

In Twente bevonden zich doopsgezinde gemeenschappen van Groninger Oude Vlamingen in het bijzonder in Borne en Hengelo. Hiertoe behoorden met name de families Bussemaker, Ten Cate en Hulshoff. Van alle drie families zijn ook takken in Deventer terecht gekomen. Daarnaast zijn enkele leden van de familie Ten Cate naar andere, meer gematigde doopsgezinde stromingen overgegaan. Bij de families Ten Cate en Hulshoff in Twente zijn ook relaties met Groningen te constateren.⁶⁴ Die relaties zijn door ons over drie perioden in beeld gebracht: 1675-1700, 1701-1725 en 1726-1750. Vóór 1675 werden nog geen relaties Twente-Groningen aangetroffen.

In de periode 1675-1700 trokken in totaal vijf gezinnen uit deze families naar Groningen: drie naar de stad, twee naar de provincie. Het vertrek van vier gezinnen vond zijn oorzaak in een huwelijk met een Groningse partner.

In de periode 1701-1725 vertrokken 23 gezinnen naar Groningen, niet alleen vanuit Borne en Hengelo, maar ook vanuit Goor. Bij ongeveer de helft (12) had het vertrek te maken met een huwelijkspartner die uit Groningen afkomstig was.

⁶³ Zie n. 9. Het ging hier, aldus Ten Cate, om vier zonen van Gerrit Stevens ten Cate en Trijntje Berends Cremer. Deze Trijntje zou een zuster zijn van Willem Berends Cremer, die zich in 1719/1720 met zijn vrouw Willemetje Jans van Komen op Kalkwijk vestigde; zie paragraaf 5. Deze familierelatie zou veel verklaren. Helaas hebben wij geen bevestiging kunnen vinden van deze familiebetrekking. In de ons bekende bronnen hebben wij slechts één broer (Gerrit) en twee zusters (Stijntje en Teuntje) van Willem Berends Cremer aangetroffen, dus geen Trijntje. Ten Cate noemt zelf op dit punt ook geen enkele vindplaats.

⁶⁴ Als bronnen voor dit deel van ons onderzoek hebben wij gebruikt: C.L. ten Cate, *De (van oorsprong doopsgezinde) familie Ten C(K)ate uit Borne* (Utrecht, 1986), W.E.M. en C.L. ten Cate, *Genealogie van de Goors/Hengelose tak der (van oorsprong doopsgezinde) familie Ten Cate uit Borne (ook Blaupot ten Cate)* (Utrecht, 1988), Ten Cate, *Genealogie Groningse takken Ten Cate*, en C.L. ten Cate, 'Leviraatshuwelijk van een Twentse Oude Vlaming rond 1700', *DB* 15 (1989) 116. Verder: Hulshoff, 'Een tweede Doopsgezinde familie Hulshoff', en Hulshoff, 'Groninger Oude Vlamingen en de familie van Hendrik Berendsz Hulshoff'.

Van deze 23 gezinnen trokken vijftien naar de stad, zeven naar Hoogezand-Sappemeer en een naar elders in de provincie.

Ten slotte vertrokken in de periode 1726-1750 zeven gezinnen – uit Borne, Hengelo en Goor – naar Groningen: zes naar de stad, een naar Kalkwijk. Van vier hing het vertrek samen met het huwelijk met een partner uit Groningen.

Ook vanuit Twente is in de periode 1701-1725 een sterke trek van doopsgezinden naar Groningen te constateren. Terwijl in de periode 1675-1700 vrijwel altijd een huwelijksrelatie tot vertrek naar Groningen leidde, is dat in de daarop volgende periode niet meer het geval. In de helft van de gevallen bestond er tevoren niet een binding van een van de partners met het Groninger land. Andere motieven hebben hier dus aan het vertrek naar Groningen ten grondslag gelegen. Van twee Ten Cates uit Hengelo hebben wij kunnen vaststellen dat zij zich hebben gevestigd op Kalkwijk, in de streek waar zich in het midden van de achttiende eeuw een grote concentratie van Oude en Nieuwe Zwitsers bevond.⁶⁵ Dat zij tot in dit geval de Nieuwe Zwitsers hebben behoord, mag blijken uit hun huwelijk met Zwitserse vluchtelingen. Het gaat hier om Abraham Gerrits ten Cate, een van de vier al eerder genoemde broers Ten Cate, en om Steven Jans ten Cate, geen naaste familie van Abraham Gerrits. Abraham Gerrits vestigde zich vermoedelijk in 1727 op Kalkwijk en hertrouwde in 1733 met Annigje Hansen Boer.⁶⁶ Steven Jans vestigde zich hier in 1723 en trouwde, waarschijnlijk in 1729, met Barbara Roth.⁶⁷

7 Achtergronden van het vertrek vanuit Deventer en elders naar Groningen

7.1 De kennismaking met de Zwitsers in 1710/1711

Dat de kennismaking met de Zwitserse vluchtelingen, die in Deventer, Kampen en Groningen (stad en provincie) werden opgevangen, een belangrijke rol heeft gespeeld bij de afscheiding van de Oude Vlamingen in Deventer en Groningen, is uit het beschreven verloop van de geschiedenis wel al duidelijk geworden. Welke diepe indruk de Zwitserse doopsgezinden maakten op een aantal van hun Ne-

⁶⁵ Zie n. 62.

⁶⁶ Ten Cate, *Genealogie Groningse takken Ten Cate*, 128 en 254.

⁶⁷ Ten Cate, *Genealogie Groningse takken Ten Cate*, 44 en 247. Barbara Ulrichs Roth was eerder getrouwd, in december 1718 of januari 1719, met Hindrik Alberts (RAG, Doop-, trouw- en begraafboeken, nr. 400 Ba, Sappemeer). Het was dat echtpaar dat op 24 februari 1723 aan Steven en Berend Gerrits ten Cate, twee broers van Abraham Gerrits, een plaats land met een boerderij daarop aan de Jagerswijk, onder Sappemeer, verkocht (Ten Cate, *Genealogie Groningse takken Ten Cate*, 233).

derlandse geloofsgenoten in Deventer, is treffend verwoord door Jan Berends van Calker in zijn *Levensberigt*:

In 't jaar 1711, als de Mennoniten uit Zwitserland verdreeven wierden, en een gedeelte van dezelve met een schip in Deventer aankwamen, en ik met mijn vader heen ging om dezelve te zien en te verwelkomen, voelde ik in mijn hart eene bijzondere liefde tot haar omdat ik geloofde dat zij waare kinderen Gods waren, en wel daarom te meer wyl zij om haares geloofs wille verdreeven waaren en haar aardsche goederen verlaaten hadden, zo dat ik het mijn leven niet vergeeten konde.

Mijn vader nam zeven van dezelve in zijn huis, die ik dagelijks tot zegen van mijn arm hert bezogt; men hadde ook verscheiden familiën van haar in een groot huis gehuisvest, alwaar zij verzamelingen hielden die ik ook dikwijls bezogt.⁶⁸

De 'naar innerlijke verlichting en een ascetische levensstijl hunkerende Nederlandse mennonieten'⁶⁹ vonden bij de sober en in een zeker isolement levende Zwitserse broeders en zusters een passend antwoord op hun religieuze behoeften.

Jan Berends van Calker leerde de Zwitsers kennen toen zij in 1711 in Deventer aankwamen en een aantal van hen in het huis van zijn vader opgenomen werd. Opvallend is dat meer van de afgescheidenen een actieve rol hebben gespeeld bij de hulpverlening aan en de opvang van de Zwitserse doopsgezinden in 1710 en de jaren daarna. Zo heeft Steven Abrahams Cremer een heel actieve rol gespeeld, zowel bij de voorbereiding van de tocht uit Zwitserland als bij de opvang zelf.⁷⁰ In Groningen waren het niet alleen Groninger Oude Vlamingen, die een rol speelden bij de hulpverlening aan de Zwitserse vluchtelingen. Ook twee leraren van de Verenigde Waterlandse en Vlaamse gemeente in de stad Groningen, Siewert Fransen en Eppo Botterman, maakten zich zeer verdienstelijk.⁷¹ De drijvende kracht achter de hulpverlening in Groningen was evenwel Alle Derks.⁷² Anders dan zijn Deventer evenknie Steven Cremer, die ook nog een aangetrouwde neef van hem was, heeft Alle Derks geen blijk gegeven van beïnvloeding door de Zwitsers. Op 3 juni 1711 was hij zijn vader Derk Alles opgevolgd als oudste van de Gro-

68 Rademaker-Helfferich, 'Tekstuitgave "*Levensberigt*" Jan van Calker', 168.

69 Visser, 'Amischen', 124.

70 Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 32-122. Verder is vanuit Deventer actief geweest Jan Freriks (Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 24). Hoe deze Jan op de kennismaking met de Zwitsers heeft gereageerd, is niet bekend. Wij sluiten niet uit, dat ook hij naar Sappemeer trok en zich daar bij de Zwitsers aansloot. In 1718 kocht namelijk een zekere Jan Frerikzen of Frericksen tweemaal een plaats land in de Borgercompagnie onder Sappemeer (GAG, RA, IV-w2, f° 39 en f° 40). In 1732 had hij ook land op Kalkwijk (GAG, archief 150, nr. 150, Meetboeken der Stadslanden en Heemsteden te Sappemeer). Wellicht is hier sprake van een en dezelfde persoon.

71 Zie Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, o.a. 103 (bijlage C).

72 Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 36-106.

ningering Oude Vlamingen, een functie die hij tot aan zijn dood, in 1733, zou blijven vervullen. Wanneer we kijken welke namen we verder nog geregeld tegenkomen bij de hulpverleners, dan kunnen we vaststellen dat van degenen die in Groningen bij de opvang van de Zwitsers waren betrokken, maar een kleine minderheid zich van de Groninger Oude Vlamingen afscheidde en naar de Zwitsers overging.⁷³ Van iets meer betrokkenen kan worden geconstateerd dat zij niet zelf de overstap maakten, maar wel familierelaties hadden met degenen die zich afscheidden.

7.2 De overgang naar de Nieuwe Zwitsers

In dezelfde periode als waarin de Deventer afgescheidenen naar Groningen trokken, voltrok zich de scheuring in de doopsgezinde Zwitserse gemeenschap in Groningen en Sappemeer. Aanleiding tot de scheuring was een geschil over de boerderij 'Groot Klooster', die door Hans Anken was betrokken in Selwerd. Een aantal gemeenteleden nam aanstoot aan de luxe uitstraling van de ingangspartij van de woning bij de boerderij, die bestond uit brede trappen en een hardstenen stoep. Deze gemeenteleden vonden dat niet passen bij de soberheid en de eenvoud van de Zwitsers en drongen bij Anken aan op versobering. Anken weigerde dat. De Zwitsers die het niet met hem eens waren, erkenden hem daarop niet meer als leraar. Daarmee was het uiteenvallen van de gemeenschap in Oude en Nieuwe Zwitsers een feit. De Nieuwe Zwitsers – met Hans Anken als belangrijkste leraar – hadden 40 à 50 lidmaten, de Oude Zwitsers 50 à 60. De leraren van beide groeperingen zouden zowel in de stad Groningen als in Sappemeer preken.⁷⁴

In de literatuur wordt in het algemeen aangenomen dat de scheuring zich omstreeks 1720 voltrok.⁷⁵ Ook Jan van Calker maakt melding van deze scheuring in zijn chronologisch opgezette *Levensberigt*, wanneer hij voorvallen in de jaren 1720 en 1721 bespreekt.⁷⁶ In elk geval moet de scheuring hebben plaatsgevonden, nadat Hans Anken op de boerderij 'Groot Klooster' was gaan wonen. En dat was, zoals we hebben gezien, in 1719.

Het geschil over de boerderij 'Groot Klooster' zal wel de druppel geweest zijn, die de emmer deed overlopen. Aan de scheuring zullen ook andere, diepergaande verschillen van inzicht zijn voorafgegaan.⁷⁷ Aan de ene kant de Zwitsers die sterk hechtten aan een stijl van leven volgens strenge bijbelse normen, waarbij zij

⁷³ Zie Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 43-116.

⁷⁴ Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 59-60. Huizinga verwacht echter Oude en Nieuwe Zwitsers; zie in dit verband ook Visser, 'Amischen', 122, n. 47.

⁷⁵ Zie m.n. Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 59.

⁷⁶ Rademaker-Helfferich, 'Tekstuitgave "*Levensberigt*" Jan van Calker', 170.

⁷⁷ Zie in dit verband Visser, 'Amischen', 122-123.

ook een groot gewicht toekenden aan uiterlijke conventies. Aan de andere kant de Zwitsers die het grootste belang toekenden aan innerlijke zuiverheid en een ascetische levensstijl. Aan de ene kant de Zwitsers die invloeden van buiten, met name van de zijde van Nederlandse doopsgezinden, afwezen en vasthielden aan het Hoogduits als kanseltaal. Aan de andere kant de Zwitsers die al heel vroeg banden aangingen met Nederlandse doopsgezinden. Bij de laatsten – de Nieuwe Zwitsers – zou na de scheuring in het Nederlands gepreekt worden. En Visser signaleert nog een derde tegenstelling: die tussen enerzijds de Zwitsers bij wie 'vermoedelijk de zorg voor het dagelijks brood (prevaleerde) boven reflectie op het geestelijk voedsel' en anderzijds 'het rijkere deel der Zwitserse immigranten' die 'zich eerder de "luxe" (hebben) kunnen permitteren van geestelijke bezinning'.⁷⁸ Uit deze schets van de tegenstellingen binnen de Zwitserse doopsgezinde gemeenschap blijkt wel dat er een duidelijk verband is geweest tussen de aansluiting van de Deventer afgescheidenen bij de Zwitsers en de scheuring in die Zwitserse gemeenschap.

Van nagenoeg alle naar de provincie Groningen gekomen Deventer doopsgezinden valt vast te stellen dat zij zich bij de Zwitsers hebben aangesloten. Als we verder in aanmerking nemen dat de eerste afgescheidenen al in 1718-1719 vanuit Deventer vertrokken, terwijl de splitsing in Oude en Nieuwe Zwitsers één of twee jaar later plaatsvond, dan kunnen we constateren dat deze afgescheidenen zich eerst bij de nog ongedeelde Zwitsers hebben gevoegd. Ook Jan Berends van Calker en Jan Berends Cremer lieten zich in 1718 bij hen dopen.

Na de scheuring hebben de afgescheidenen het kamp van de Nieuwe Zwitsers gekozen. Voor wat betreft de ondertekenaars van de brief van 4 oktober 1721 en Willem Berends Cremer en zijn vrouw, is dat in eerdere publicaties al aange-toond.⁷⁹ Op basis van ons onderzoek kunnen wij daaraan nog het volgende toevoegen. Voor Jan Berends Cremer werd in 1749 een attestatie afgegeven door Hans Anken. Hieruit mag worden afgeleid dat hij na de scheuring tot de Nieuwe Zwitsers is gaan behoren. Ook in de directe omgeving van Steven Abrahams Cremer hebben we relaties met de (Nieuwe) Zwitsers aangetroffen. Een kleindochter van hem trouwde met Hindrik Cornelis Leegte; deze was leraar (1768-1808), later tevens oudste (vanaf 1794) van de Nieuwzwitserse gemeente. Van Stevens zoon Andries is blijkens een (verloren gegaan) testament uit 1728 bekend dat hij f25 toedacht aan de Zwitserse armen.⁸⁰ In het al eerder genoemde testament van

78 Visser, 'Amischen', 125-126.

79 Zie Visser, 'Amischen'. Zie verder B.E. Dop, "'Terwyl in de Kalkwyk veele dier doopsgezinden woenen". Doopsgezinden in een Groninger veenkolonie in de achttiende eeuw', *DB* 21 (1995) 97-132; hierin zijn tevens resultaten van onderzoek van M.R. Kremer op dit punt verwerkt.

80 GAG, RA, III-cc-VIII, pag. 125, Groningen.

Stevens zoon Gerrit uit 1731 vonden we eveneens een legaat van f25 aan de Zwitserse armen. Van de (Nieuw)zwitserse gezindheid van Groningse familie Doornbusch blijkt uit het huwelijk van Berend Luidrs Doornbusch in 1720 met Grietje Stevens Cremer, voltrokken door Hans Anken. Willemetje Luidrs trouwde in 1722 met Hans Anken zelf. Grietje Luidrs werd in 1723 door Hans Anken gedoopt.

7.3 *Andere religieuze motieven*

Een afscheiding kent, gezien vanuit het gezichtspunt van de afgescheidene, meestal een positieve en een negatieve kant. De positieve kant is de overgang naar het nieuwe, een nieuw begin, de negatieve het zich afzetten tegen het oude. De afscheiding waarom het hier gaat, kende ook die beide aspecten. De positieve aspecten waren de kennismaking met de Zwitsers en de aansluiting bij hen. Hiervoor hebben we die kant van de afscheiding beschreven. De andere, negatieve kant, was de afkeer van de handel en wandel van de Deventer gemeente van de Groninger Oude Vlamingen. In hun brief van 4 oktober 1721 waren de negen afgescheidenen daar duidelijk over. Zij schreven afkeurend over

veele uytspattende en tegenaardige vrugten der natuure (...), gelijk men eenige jaren herwaarts overvloedig in veele van de vrienden heeft kunnen zien en anmerken in veelderley overeenstemming, gelijkformigmaking en vriendschap met de weereld, met deszelfs eere, achting en aanzien onder de menschen, met lust en liefde tot groote handel en coopmanschap, om dus het geld en goed te vergaderen, waardoor het vlees veel gelegenheid bekoome om boven maatelijkheid zijn lust te volbrengen in eten, drinken, kleding en huyshoudinge om mede na den loop der weereld zijn genoegten te nemen in pleisierreysen en andere vermakelijkheden en veel diergelijke verlustingen voor de aardsgezinde natuur.

Het bleef echter bij deze wat algemene bewoordingen; concrete feiten en gebeurtenissen noemden zij niet. Mevrouw Rademaker vermoedt dat in deze passage van de brief bedoeld wordt op mensen als Steven Berends van Delden, die in Deventer Steven Abrahams Cremer als leraar van de Groninger Oude Vlamingen was opgevolgd. Zij omschrijft Steven Berends als 'streng, autoritair en zeer op de penning'.⁸¹ Een oud-compagnon verweet hem tegen een lage rente geld te lenen, zelfs van de doopsgezinde diaconie, om dat vervolgens tegen een hogere rente bij diverse Deventenaren uit te zetten. 'Zo had Steven zelf tegen 2 ½ % geleend en maar liefst tegen 4 % weer uitgezet en wat een winst had hij daaruit niet gemaakt!'.⁸² Overigens was Steven van Delden niet de enige die deze praktijk bezig-

81 Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 116.

82 Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 118.

83 Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 118.

84 Rademaker-Helfferich, *Wit vaantje*, 118.

de: de broeders Berend Cremer, Jan van Calker en Jan van Delden getuigden dat dit dagelijks door vermogende lieden gedaan werd.⁸³ Ook door hen? Van Steven van Delden kon trouwens niet gezegd worden wat van andere rijke Deventer doopsgezinden wel gezegd werd, namelijk dat zij 'naar dat zij winnen, ook haar depences (uitgaven) (...) doen'.⁸⁴ Steven stond als zeer zuinig bekend. Waren dit de praktijken en gedragingen waaraan de afgescheidenen zich zo ontzettend gestoord hadden?

Van de elf mannelijke volwassenen die uit Deventer vertrokken, waren er twee in Deventer bierbrouwer geweest. Eén had in Deventer een zeepziederij gehad. Van de zes jonge volwassenen onder hen kennen we weliswaar niet het beroep dat zij in Deventer uitoefenden, maar weten we wel dat zij uit hetzelfde welvarende milieu van handel en nijverheid afkomstig waren. Ook Willem Berends Cremer, die in de stad Groningen een koekbakkerij had gehad, kwam uit een dergelijk milieu. Verder valt op dat de meesten van de vertrokkenen grootburger van Deventer waren.⁸⁵ Hoe vermogend sommigen van hen waren, zoals Steven Abrahams Cremer, hebben we al eerder beschreven. Dat men over de nodige financiële middelen beschikte, geldt trouwens voor het merendeel van de afgescheidenen. Illustratief in dit verband is dat drie van de ondertekenaars van de brief van 4 oktober 1721, te weten Hendrik van Calker, Grietje Abrahams Cremer en Claas Bleeker, in de jaren 1718-1720 in Hoogezand samen voor ruim f14.000 aan huizen, boerderijen en land kochten. Grietje Stevens Cremer kocht in 1722 nog eens voor f2620 een boerderij en land aan het Achterdiep.⁸⁶

Nu zochten de meesten een nieuw bestaan in de landbouw. Van zes van de elf mannelijke volwassenen die vertrokken, weten we dat zij landbouwer werden. Ook Grietje Stevens Cremer en Willem Berends Cremer kozen voor een agrarisch bestaan. Dat de landbouw een bijzondere aantrekkingskracht uitoefende,

⁸⁵ Dat geldt voor Steven Abrahams Cremer en al zijn kinderen (28 januari 1692), voor Jan Hendriks van Calker (29 januari 1694), waardoor ook Grietje Van Calker-Cremer en haar kinderen grootburgers waren, voor Jan Jans van Komen (6 oktober 1712) en voor Claas Pieters Bleeker (14 mei 1715) (GAD, Burgerboeken, nr. 125).

⁸⁶ Op basis van registraties van aankopen in GAG. Om de bedragen met het huidige prijspeil te vergelijken moeten deze met een factor 25 worden vermenigvuldigd.

Helaas ontbreken verkoopbedragen in de geregistreerde kooptransacties in Deventer. Dat de panden die Steven en Grietje Abrahams Cremer aan de Brink bezaten en die zij in 1720 resp. 1719 van de hand deden, relatief dure panden waren, valt af te leiden uit het hierop in 1732 geheven zgn. lantarengeld. Om het Deventer stadsbestuur in staat te stellen het onderhoud van de straatlantaarns en het salaris van de lantaarnopsteker te bekostigen werd een belasting onder die naam geheven. Huiseigenaren dan wel huurders van panden in de stad werden aangeslagen volgens een indeling in vier categorieën, afhankelijk van de waarde van hun pand. De rechtsopvolgers van Steven en Grietje Cremer aan de Brink werden aangeslagen in de hoogste categorie (GAD, Kohier Lantarengeld 1732, nr. 135).

blijkt ook uit het feit dat twee afgescheidenen – Jan Berends van Calker en Abrahams Stevens Cremer – eerst een bestaan als landbouwer probeerden op te bouwen. Pas toen dat niet lukte, zochten zij een andere bron van bestaan. Deze keuze voor een agrarisch bestaan is des te opvallender omdat de economische situatie in de landbouw in de periode tussen 1650 en 1750 bepaald ongunstig was. Was de afkeer van de ‘lust en liefde tot groote handel en coopmanschap’ zo groot dat de afgescheidenen tegen het economisch tij in kozen voor een eenvoudig en sober, maar ook risicovol bestaan in de landbouw, dicht bij de natuur?⁸⁷

7.4 Invloed van familierelaties

Als gevolg van de grote trek van doopsgezinden uit Deventer naar Groningen, die vanaf 1675 op gang kwam, ontstonden vele familiebanden tussen de achterblijvers in Deventer en hun geloofsgenoten in Groningen. Uiteraard hebben de vergaderingen van de Groninger Sociëteit der Oude Vlamingen en de veelvuldige contacten tussen de oudsten en de doopsgezinde gemeenten in het algemeen ook ertoe bijgedragen dat de contacten tussen de diverse doopsgezinde families, verspreid over meerdere steden, hecht bleven.

Vanuit dit oogpunt bezien, is het dan ook niet verwonderlijk dat de groep ondertekenaars van de brief van 4 oktober 1721 en het huisgezin van Steven Cremer hun blik op de stad Groningen en de nabije omgeving en op Sappemeer en omgeving hebben gericht. Naast de aantrekkingskracht die de aanwezigheid van een Zwitserse gemeenschap in deze contreien heeft uitgeoefend, zal zeker ook hulp of bemiddeling van in de omgeving woonachtige familieleden een rol hebben gespeeld bij de vestiging in het Groninger land.⁸⁸ Verder wijzen wij erop dat de ondertekenaars Claas Bleeker, Jan van Komen en de echtgenote van Hindrik van Calker, Trijntje van Komen, zelf in de stad Groningen hadden gewoond.

⁸⁷ Overigens menen wij te mogen stellen dat de afgescheidenen die naar Hoogezand en Sappemeer zijn getrokken, redelijk goed hebben geboerd. In de meetboeken van de Rentmeester van de Stadsvenen vinden wij in 1732, dus ruim tien jaar na hun vestiging in deze contreien, in elk geval zes van de afgescheidenen geregistreerd als rechthebbenden van in totaal 20 plaatsen met een gezamenlijke oppervlakte van 77,5 ha. Het gaat hier om Grietje Abrahams Cremer, Hendrik Jans van Calker, Claas Pieters Bleeker, Willem Berends Cremer, Abraham Gerits ten Cate en diens broer Steven. Daarnaast hadden de erven van Luijd Jans Doornbosch nog twee plaatsen met een totale oppervlakte van 5,7 ha.

⁸⁸ Zie bijvoorbeeld de aankoop van het woonhuis van Jacob Derks Huizinga en diens vrouw door Grietje Abrahams Cremer. Mogelijk heeft bij deze aankoop een familierelatie een rol gespeeld. Huizinga's vrouw Stijntje Mattheussen van Calker was mogelijk een nicht van de echtgenoot van Grietje Abrahams Cremer. Deze familierelatie is echter, naar ons bekend, niet geheel onomstreden. Hoe dit ook zij, Stijntje van Calker en Grietje Cremer zullen elkaar vanuit Deventer in elk geval goed gekend hebben.

Dat Hoogezand, Sappemeer en de daartoe behorende kleinere veenkoloniën bij de Deventenaren in beeld kwamen, had mogelijk ook nog met een andere familierelatie te maken. Zoals we al zagen, stamde de moeder van de Van Komens, Aaltje Berends, uit een vervenersfamilie, die al enkele generaties in Hoogezand en omgeving actief was. Bekend is dat Aaltje Berends van haar vader, de vervener Berend Feddes, nogal wat gronden in haar bezit had verkregen in deze regio. Jan van Komen maakte in 1731 in zijn testament melding van een inventaris die datzelfde jaar was opgemaakt en waarop zijn gronden uit de nalatenschap van zijn ouders stonden vermeld. Willemetje Jans van Komen, vrouw van Willem Berends Cremer, bezat tot 1719 nog van haar moeder geërfde landerijen in de Rense Compagnie en Kiel-Windeweer.⁸⁹ In de stad Groningen sloten ook Groninger Oude Vlamingen zich aan bij de (Nieuwe) Zwitsers. Op de familierelaties van een aantal van hen met de Deventer groep zijn wij hiervoor al uitvoerig ingegaan.

8 Hoe ging het verder met de afgescheidenen?

Zoals wij al schreven, nam na Steven Cremers dood zijn zoon Willem het boerenbedrijf op 'de Koningslaagte' over. Tot in de jaren zeventig van de achttiende eeuw staan Willem Stevens Cremer en zijn vrouw Aafke Claasen als huurders van de gronden in 'de Koningslaagte' vermeld.⁹⁰ Hieruit mag worden afgeleid dat Willem Cremer tot aan zijn dood, in 1777, op deze boerderij heeft gewoond. Alle anderen die met Steven Abrahams Cremer naar Harssens waren meegekomen, zijn hier weer weggetrokken. Willem Stevens Cremer werd op 'de Koningslaagte' opgevolgd door Hendrik Cornelis Leegte, die in 1757 was getrouwd met Willems dochter Annigje.⁹¹ Deze Hendrik Leegte was van 1768 tot 1808 leraar bij de (Nieuwe) Zwitsers in de stad Groningen en vanaf 1794 oudste. Hij overleed op 2 december 1808. Tot ver in de negentiende eeuw is de boerderij bewoond gebleven door personen die een band hadden met de doopsgezinde gemeenschap van de Zwitsers. Hendrik Leegte was in 1785, voor de tweede keer, getrouwd met Stijntje Christiaans Anken, een kleindochter van de bekende Hans Anken. Stijntje was toen weduwe van Abraham Davids Leutscher. Via Hendrik Leegtes weduwe Stijntje kwam 'de Koningslaagte' in het bezit van de familie Leutscher. De laatste van deze familie die de boerderij bewoonde, was Rudolf Jacobs Leutscher

89 GAG, RA, IV-w2, f° 50.

90 Zie bijv. RAG, Stukken betreffende de administratie van de rentmeester der voormalige kloostergoederen, nr. 2622, f° 33: over 1772 aan huur betaald: 177 gulden en 4 stuivers.

91 RAG, huwelijkscontract d.d. 26 augustus 1757, RA, XXXV b1, f° 69 (2e ged.) Zuidwolde.

92 Leutscher, *Genealogie Leutscher*, 99-100, 101, 128, 129, 155.

(1813-1895).⁹² De boerderij staat er nog steeds; een gevelsteen boven de staldeur herinnert aan deze laatste Leutscher.

Wanneer wij kijken naar de groep afgescheidenen die naar Hoogezand is getrokken, en met name naar de familie Van Calker, dan zien wij het volgende. Hendrik van Calker, die zich in 1719 vanuit Deventer in Hoogezand had gevestigd, nam zelf al een belangrijke positie in bij de Nieuwe Zwitsers in Sappemeer, getuige de door hem geschreven *Voorreden* bij Jan van Komens *Belydenisse des Geloofs onder de Doopsgezinde Christenen*, verschenen in 1744. Nakomelingen van hem gingen ook huwelijksrelaties aan met de familie van Hans Anken. Twee kinderen trouwden met kinderen van Hans Anken: dochter Grietje Hendriks van Calker huwde met Christiaan Hansen Anken en zoon Jan met Christina Hansen Anken. Grietje overleed op vrij jonge leeftijd, kinderloos. Uit een volgend huwelijk van Christiaan Anken werd de al eerder genoemde Stijntje Anken geboren. Zoon Jan Hendriks van Calker was leraar bij de Nieuwe Zwitsers van 1755 tot (vermoedelijk) 1775. Hetzelfde geldt voor een andere, jongere zoon, Izaak, die van 1770 tot 1796 leraar was.⁹³ Ook Izaak trouwde, zelfs tweemaal, met een Zwitserse vluchtelinge. Terwijl vader Hendrik woonde aan het Heerendiep in Hoogezand, trokken de zoons Jan en Izaak naar Kalkwijk, waar zij het boerenbedrijf uitoefenden. Nakomelingen van Izaak van Calker hebben nog generaties lang een landbouwbedrijf op Kalkwijk-Lula gehad.

In deze beknopte beschrijving van de ontwikkelingen op 'de Koningslaagte' en van die in Hoogezand vallen enkele gemeenschappelijke elementen op: ook volgende generaties bleven werkzaam in de landbouw, namen een vooraanstaande positie in in de doopsgezinde gemeenschap van de (Nieuwe) Zwitsers, en er ontstonden familiebanden met nakomelingen van Zwitserse vluchtelingen.

9 Conclusies

De komst van zo'n 340 Zwitserse vluchtelingen naar ons land in 1711 is niet zonder gevolgen voor de Nederlandse doopsgezinde gemeenschap gebleven. Op vele strenge doopsgezinden in ons land hebben de Zwitsers, met hun wijze van geloofsbeleving, met hun eenvoud en hun soberheid, diepe indruk gemaakt. Bij bijna een kwart van de Deventer doopsgezinde gemeenschap ging dit zo ver dat deze Deventenaren een zeer rigoureuze stap zetten. Binnen tien jaar scheidden enkele tientallen Groninger Oude Vlamingen in Deventer zich af, gevolgd door geloofsgenoten in Groningen en in Twente. De afgescheidenen sloten zich bij de Zwitsers aan. Zij waren heel sterk gemotiveerd om één gemeenschap te vormen

93 Huizinga, *Stamboek Meihuizen*, 61; ME IV, 421.

met de Zwitserse broeders en zusters, en vooral met die stroming onder de Zwitsers die sterk hechte aan innerlijke zuiverheid en een ascetische levensstijl. Die motivatie blijkt o.a. ook uit de positie die de Nederlanders gingen innemen in de Zwitserse geloofsgemeenschap. Van de eerste generatie afgescheidenen namen Jan Jans van Komen en Hendrik Jans van Calker na het vertrek uit Deventer een belangrijke positie in bij de Nieuwe Zwitsers. Maar ook onder volgende generaties treffen we, zowel in Hoogezand-Sappemeer als in Groningen en omgeving, leraren van de (Nieuwe) Zwitsers aan. Wat verder opvalt bij deze volgende generaties, is het relatief grote aantal huwelijken met Zwitserse vluchtelingen of nakomelingen van hen.

De afgescheidenen volgden de Zwitsers niet alleen in religieus opzicht; de meesten van hen zochten – net als de Zwitsers – een bestaan in de landbouw. Volgende generaties zetten dat bestaan als landbouwer voort. Voor de eerste generatie betekende dit een rigoureuze breuk met het verleden, waarin vooral handelsactiviteiten voor een niet gering inkomen hadden gezorgd. Hebben aan de keuze voor een agrarisch bestaan, voor een nieuw leven in eenvoud en soberheid op het land, vooral motieven van religieuze aard ten grondslag gelegen? Of heeft mogelijk ook de faam van de Zwitsers als kundige en succesvolle landbouwers hun voorbeeld doen volgen?

In de weinige schriftelijke bronnen waarin de afgescheidenen iets hebben vastgelegd over hun geloofsbeleving, is geen klip en klaar antwoord te vinden op de vraag of achter de keuze voor een agrarisch bestaan godsdienstige motieven schuil gingen. Wel vinden wij in de brief van 4 oktober 1721 een duidelijke veroordeling van de ‘lust en liefde tot groote handel en coompmanschap’. In deze brief wordt vooral geopponeerd tegen een aantal uitwassen, terwijl Hendrik van Calker in zijn *Voorreden bij de Belydenisse des Geloofs onder de Doopsgezinde Christenen* van Jan van Komen in wat algemenere bewoordingen bepaalde koopmanspraktijken veroordeelt:

Dat niet alleen, maar ook (is te denken) doen onze gemelde voorzaaten, om den naame Gods, en deze volgende waarheden te beleeven, uit Vlaanderen en Braband, als ook veele vrienden uit Zwitserland, zyn verdreeven geworden, en zig onder dezen Staat in de vereenigde Neederlanden hebben neergezet, dat mede niet weinig is bevonden, dat men niet genoegzaam de goedheden van God heeft erkend en waargenomen; maar in die schoone vrijheit te veel deel genomen, niet alleen in twist en

94 De titel van het in 1744 bij Hindrik Vegnerus te Groningen uitgegeven werk luidt: *Belydenisse des Geloofs onder de Doopsgezinde Christenen. Dewelke nog op aarden bekennen te zyn een zien- en-kenbaare Kerke Gods, bestaande uit geloovige en wedergebooren persoonen; om na 't voorbeeld van de eerste Christenen, huis te houden. Tot dienst van 'te gemeen, en in 't bezonder ten nutte van onze geloofsgeenooten opgesteld; by wyze van vrage en antwoord, door wylen Jan van Koomen*. Het bevat een *Voorreden an den waarheit zoekenden leezer* van ‘U lieden liefhebbende vrind Hendrik van Kalker’. Het citaat is uit deze *Voorreden*, 22-23.

twedragt, waar door sedert dien tyd van gedagte voorzaten, veel bedroefde gedeelheden zyn veroorzaakt: maar ook nog (dat te bezorgen is), dat men zig met te veel lust en liefde, in koopen en verkoopen (verre boven onze pligt en beroep) heeft ingelaten.⁹⁴

Wie zich bewust aan deze koopmanspraktijken wil onttrekken, moet wel voor een andere wijze van bestaan kiezen. Mogen we in deze passage dan ook impliciet een keuze voor een (nieuw) bestaan in eenvoud en soberheid op het land lezen? Een dergelijke bewuste keuze voor een boerenbestaan is geen vreemd verschijnsel onder met name orthodoxe doopsgezinden. Tot op de dag van vandaag zien de Amish in Noord-Amerika 'in het licht van het scheppingsverhaal (...) het boerenbestaan als een antwoord op Gods oproep om de aarde "te vervullen" (Gen. 1:28) "in het zweet uws aanschijns" (Gen. 3:19). In die zin is het bewerken van het land voor de Amish geen beroep maar een roeping.'⁹⁵ Ook in West-Europa waren, tot in deze eeuw, voor de strengere doopsgezinden het doopsgezind-zijn en een agrarisch bestaan onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dat geldt in het bijzonder voor de doopsgezinde plattelandsgemeenten in Duitsland, Zwitserland en Frankrijk.⁹⁶

De afscheiding was vooral voor de uit Deventer vertrokkenen een drastische breuk met het verleden. Een breuk die verder ging dan een vertrek uit de geloofsgemeenschap waartoe men had behoord, en uit de stad van herkomst. Ook de keuze voor een boerenbestaan maakte naar ons oordeel een wezenlijk onderdeel uit van die breuk. Deze bewuste keuze, door mensen die geen agrarisch verleden hadden, betekende voor hen een nieuw begin, in sociaal, economisch én religieus opzicht.

95 P. Ester, *De stillen op het land. Kleine sociologie van de Amish in Amerika* (Kampen, 1996) 121.

96 P. Schowalter, 'De Doopsgezinden in Duitsland, Zwitserland en Frankrijk' in: *500.000 doopsgezinden. Een schets* (Amsterdam, 1966) 32 en 34.

Jan van Gilse 1810-1859

liberaal doopsgezind theoloog

In onze huiskamer hangt een schilderijtje, olieverf op hout. Het is het portret van een man, geschilderd door Gerrit Postma, weesjongen uit De Oranjeappel, dezelfde die in 1842 de regenten had gekonterfeit. Dit portret dateert uit 1845. Daarvan getuigt ook de kleding. Deze man was mijn overgrootvader, Jan van Gilse (afb. 1). Hij was toen vijfendertig jaar en leraar bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente in Amsterdam. Het portret hangt boven zijn mahoniehouten secretaire die wij ook hebben geërfd. Vroeger hadden we daarbij nog de mahoniehouten stoel waarin hij aan die secretaire moet hebben gezeten. Die is nog een generatie verder meegegaan maar daar tenslotte te log en te zwaar bevonden en bij het oud vuil gezet. De man op het portret kijkt pienter, haast olijk uit zijn oogjes. Maar, heb ik van mijn vader meegekregen, hij was niet zo vriendelijk als hij er uitziet: hij was scherp en streng.

In mijn studeerkamer hangt een ander portret van hem, een litho van ene S. Altman Sr. 'naar eene Photogr.', gedrukt door de firma Desguerrois & Co. voor uitgeverij J. Leendertz te Amsterdam.¹ Daarop zit hij in die stoel (afb. 2). Hij is dan al wat ouder. Hij draagt een toga. Inmiddels is hij namelijk hoogleraar geworden aan het doopsgezind seminarie. Ik bezit nog een stuk of wat zwart-op-wit portretjes van hem, een uit een studenten Almanak² en een paar van in memoriams.³

Hij is jong gestorven – hij was 49 jaar – 'aan een gewone typhus', zegt zijn biograaf, tijdgenoot en vriend, hoogleraar in de oosterse letteren aan het Athenaeum, P.J. Veth.⁴ In die doodsoorzaak moet Veth zich hebben vergist. Sinds zijn vierendertigste had Van Gilse veel last van 'een borstkwaal', kennelijk tuberculose, en ernstige complicaties daarvan moeten uiteindelijk zijn dood hebben veroorzaakt.

1 Een ander exemplaar in de Doopsgezinde Bibliotheek, UB Amsterdam, afgebeeld in A.G. Hoekema, *Tot heil van Java's arme bevolking* (Hilversum, 1997).

2 *Studenten Almanak Amsterdam 1858*, gravure van W. Steelink, vermeld in: J.F. van Someren, *Catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders I* (Amsterdam 1888), 150 (lijkt veel op het vorige).

3 a: Sterk bijgewerkt portret, lijkt op het vorige.

b: Portret 'naar eene teekening' van G.J. Bos, gravure van W.H. Stam, bij een in memoriam in *Nederlandsch Magazijn* 1860 no. 3.

4 *Het leven van Dr. J. van Gilse, eene inleiding tot de uitgave zijner verspreide en nagelaten geschriften* (Amsterdam, 1861), p. 285.

Afb. 1. Olieverfportret van Jan van Gilse. Eigendom van de schrijver.

Afb. 2. Gelithografeerd portret van Jan van Gilse.

De man heeft mij altijd geïntregeerd. Ik wist weinig van hem af. Hij was doopsgezind leraar, net als ik. Maar hij was ook een hartstochtelijk theoloog, ik niet. En hij schreef. Ik ook. Maar hij schreef écht. Hij was redacteur van het literaire tijdschrift *De Gids*, en een geveesd recensent. In mijn boekenkast staan behalve de biografie vier deeltjes door dezelfde Veth verzameld werk.⁵ Ook bezit ik zijn Leidse dissertatie uit 1836, een kritisch en exegetisch commentaar op Ezechiël 17.⁶ Pas toen mij onlangs werd gevraagd om lemmata te schrijven over hem en over zijn oudste zoon⁷ voor het *Biografisch Woordenboek voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, ben ik mij gaan verdiepen in leven en werk van deze voorouder. Het werd een boeiende speurtocht waarbij ik in mijn eigen bezit verscheidene documenten vond en ook een beroep heb kunnen doen op de medewerking van de heer Plak van de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek.

Jan van Gilse had een sleep kinderen: het waren er twaalf in totaal, van wie er vier jong zijn gestorven. Zijn eerste vrouw, Jeannette Brester, drie jaar jonger dan hij, stierf aan de gevolgen van een miskraam op tweede kerstdag 1838. Zij liet een zoon en een dochter achter. Anderhalf jaar later trouwde hij met Alexandrina Geertruida Craandijk, die een jaar ouder was dan hij (afb. 3). Uit dat huwelijk werd in 1847 mijn grootvader geboren.⁸ Biograaf Veth zinspeelt trouwens op een eerste liefde van Jan, uit zijn tweede studiejaar, hij was toen negentien. De vader van het meisje had er kennelijk een stokje voor weten te steken want Veth haalt uit een ballade van Onno Zwier van Haren aan:

Doch Keetjes vader, rijk in gelden,
In weiden, vee en zuivelteelt,
Wil van geen schoonzoon hooren melden
Met kleener overvloed bedeed.
En dus, zoo haast het eerste teeken
Der schuchtre rijpheid uit koomt breken
En de oogen neêrslaat van de maagd,
Krijgt Keetje last om hem te vlieden,
Die haar van alle jonge lieden
Alleen en eeniglijk behaagt.⁹

5 *Verspreide en nagelaten geschriften van Dr. J. van Gilse* (4 dln., Amsterdam, 1860). Bij zijn leven zijn er nooit preken van hem gedrukt (zie n. 43) maar deze zijn postuum uitgegeven ten behoeve van studenten die als gevolg van zijn ziekte hem zelden of nooit hadden horen preken.

6 *Commentarium Exegeticum Et Criticum in Caput XVII Vaticiniorum Ezechiëlis* (Amstelodami, 1836).

7 Jacob van Gilse (25 januari 1836 - 8 juni 1917), leraar te Zaandam-West en Groningen.

8 Alexander Gerard (1847-1928), doopsgezind leraar achtereenvolgens te Wormer en Jisp, Leer en Zwolle.

9 Veth, *Van Gilse*, 25, 26.

Afb. 3. Alexandrina Geertruida Craandijk (Amsterdam 1809-1886), echtgenote van Jan van Gilse (1810-1859).

Afb. 4. Het buiten Hof-Slot.

Gelukkig maar, moet de lezer opmaken uit wat Veth verder schrijft. Want Jans liefdesverdriet werd de prikkel tot een fanatieke studiezijn die al heel snel vruchten afwierp en hem nooit meer zou begeven. Trouwens, met zijn tweede vrouw heeft hij het in materieel opzicht goed getroffen, want haar vader zat er bepaald warm-pjes bij. Die bezat land in Soest en omgeving. Het familiehuis Hof-Slot zou nog lang fungeren als toevlucht voor rustige weekends en vakantie (afb. 4).

Jans grootvader, ook een Jan van Gilse (21 februari 1756-12 juni 1782), zoon van een chirurgijn in Rotterdam, kreeg op kosten van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam, waar zijn vader diaken was, een opleiding aan het doopsgezind seminarie van Pieter Beets in Hamburg-Altona.¹⁰ Vervolgens werd hij als achttienjarige in 1774 beroepen bij de Zonisten in Zaandam-West, trouwde daar twee jaar later met de twee jaar jongere Agatha Middelhoven en stierf aan 'een borstkwaal' in 1782. Het enige kind, Jacob, was toen drie jaar. Inmiddels was Jans verhandeling over Gods voorzienigheid door Teyler bekroond¹¹ en had hij in

¹⁰ DB 1864, 104-106.

¹¹ *Werken van Teyler's Godgeleerd Genootschap II*, 351-424.

juli 1781 een pittige toespraak gehouden ter verwelkoming van zijn collega Hendrik van Gelder, 'Over de agting, welke men den leeraars en hunne bediening verschuldigd is', te beschouwen als een trap na tegen diens voorganger, Michiel de Bleyker, die in zijn ogen te strak was in de leer.¹²

Moeder Agatha hertrouwde in 1783 met de leraar Hendrik van Voorst van de Lamisten in Zaandam-Oost en ging ook zelf over naar die gemeente. In Zaandam-Oost werd zoon Jacob houtmolenaar op de molen De Zalm. Hij trouwde in 1807 met de ruim drie jaar oudere Jannetje van Neck. Mijn overgrootvader Jan was hun oudste zoon. Hij werd op 19 oktober 1810 geboren. Er volgde nog een zoon, Hendrik. Die kreeg als achternaam Van Voorst van Gilse. Hij zou in 1832 sneuvelen als vrijwilliger tijdens de Belgische opstand.¹³ Moeder overleed toen Jan zes jaar was. Vader Jacob had een slechte gezondheid. Hij hoopte dat Jan hem in de molen zou opvolgen. Maar de toenmalige doopsgezinde leraar, ds. S.E. Wieling, zag een aanstaande collega in hem en wilde hem, bij gebrek aan middelbaar onderwijs in Zaandam, graag opleiden voor het seminarie. Jan vond er weinig aan, voerde niets uit en bracht zijn leraar tot wanhoop. Deze adviseerde hem maar te stoppen en orgeldraaier te worden in Amsterdam – maar dan zou hij wel iemand moeten vinden om de wijsjes voor hem in te steken. Zover is het niet gekomen want in 1828 deed Jan met succes toelatingsexamen en werd hij bovendien door het Fonds De Vogel aanvaard voor een beurs.¹⁴

Jan trof het dat het seminarie juist in het voorgaande jaar een geheel nieuwe bemanning had gekregen met Samuel Muller (*1785), leraar van de Amsterdamse gemeente en de vijftien jaar jongere Wopko Cnoop Koopmans, doctor in de letteren en na een studie aan het Amsterdams seminarie sinds 1824 leraar bij de gemeente in Utrecht. Muller was in Zaandam de opvolger geweest van Hendrik van Voorst en de voorganger van Wieling. Jan van Gilse kende hij van de wieg af. Muller gaf dogmatiek, praktische theologie en mennonitica, Koopmans Nieuwe Testament, ethiek en kerkgeschiedenis. De studenten waren voor hun propedeuse aangewezen op het Athenaeum en werden verder geacht ook colleges van de lutherse en remonstrantse seminariehoogleraren bij te wonen. Het Athenaeum had één leerstoel voor de theologie. G.J. Rooijens was daar de pas nieuwe hoogleraar. De propedeuse omvatte letteren, wiskunde, fysica en logica. De hoogleraren in de letteren boeiden Jan zeer: de classicus D.J. van Lennep en Taco Roorda, die oosterse letteren gaf: Hebreeuws, Aramees en Arabisch.¹⁵

In zijn tweede propedeutische jaar, na het liefdesdébacle, maakte iemand Jan attent op een prijsvraag van de Leidse faculteit voor een historisch onderzoek

12 J. van Gilse, *Redenvoering* (Amsterdam, 1781).

13 *Nederland's Patriciaat* 1953, 92.

14 Veth, *Van Gilse*, 12, 13.

15 Veth, *Van Gilse*, 18-24.

naar de profetie van Obadja. Amper twintig jaar oud verwierf hij met zijn werkstuk een eervolle vermelding. Een half jaar later vroeg de Groningse faculteit om een vergelijkend onderzoek van het apocriefe boek Jezus Sirach en het boek Spreuken. Jan deed weer mee en won.¹⁶ En na nog eens anderhalf jaar schreef Leiden een prijsvraag uit over de ethiek bij de z.g. apostolische vaders, de eerste schrijvende theologen in de vroegste tijd van het kerkelijk christendom. Jan behoorde tot de drie gelijkelijk bekroonden.¹⁷ Inmiddels voltooide hij ook de eigenlijke theologische studie aan het seminarie. Cnoop Koopmans wist zijn literaire vermogens te stimuleren en van Muller, die een vaderlijke vriend voor hem was en zou blijven, leerde hij hoe je wel en niet moest preken.

Aan curatoren van het seminarie vroeg hij in de zomer van 1833 om uitstel van het proponentsexamen. Het Athenaeum had niet het recht om een doctorstitel te verlenen. Daarom wilde Jan voor een jaar naar Leiden om daar de toelating tot een promotie te verwerven. Het werd hem toegestaan.¹⁸ Aan de Leidse faculteit wist hij heel veel op te steken. J.H. van der Palm was de éminence grise, bijbels theoloog van de oude stempel, met een meer esthetische dan kritische waardering voor het Oude Testament. Dit in tegenstelling tot H.A. Hamaker, bij wie Roorda zich in de oosterse letteren had bekwaamd en die de toen gloednieuwe historisch-kritische tekstbeschouwing beoefende. Joh. Clarisse, voordien hoogleeraar in Harderwijk, had een enorm brede kennis van alle gebieden van de theologie. N.C. Kist doceerde voornamelijk kerkgeschiedenis. Jan trok veel op met medestudenten, onder wie de met hem uit Amsterdam gekomen latere *Gids*-redacteur R.C. Bakhuizen van den Brink en de latere kerkhistoricus W. Moll en ook de genoemde enkele jaren jongere Veth.¹⁹

Terug in Amsterdam deed Jan in de zomer van 1834 zijn proponentsexamen. Die winter trouwde hij en deed hij, bevestigd door zijn leermeester Muller, zijn intree in Koog-Zaandijk, waar hij een tweede predikantsplaats vervulde naast ds. Jan Bruin. Hij zou zich hier in de eerste plaats wijden aan het pastoraat en aan zijn jonge gezin. De oudste zoon Jacob is er geboren. Ondertussen werkte hij aan zijn dissertatie. Op 10 juni promoveerde hij te Leiden, met Kist als promotor. Daarmee werd hij de eerste doopsgezinde doctor in de theologie (S. Muller had een eredoctoraat ontvangen). Wie hij was en waar hij voor stond, blijkt uit enige van de stellingen bij het proefschrift.²⁰ Ik probeer de Latijnse tekst zo duidelijk mogelijk te vertalen:

Stelling 1: Bij een ernstig en eerlijk geloof is de mens in zijn geheel betrokken, met al zijn vermogens, al zijn gedachten, handelingen en gevoelens.

16 *Annales Academiae Groninganae*, 1832.

17 *Annales Academiae Lugd. Batavae*, 1833.

18 Veth, *Van Gilse*, 42.

19 Veth, *Van Gilse*, 43-53.

20 Zie noot 6.

Stelling 2: Luister niet naar hen die de natuurlijke theologie voor de christelijke theoloog van geen of weinig nut achten. Zonder deze kan het christelijke geloof niet goed worden beoordeeld noch begrepen en ook niet naar behoren worden verdedigd.

Stelling 3: Calvijn zegt in zijn 'Institutie' terecht tegen die fanatici die met voorbijvliegen van de Heilige Schrift hun toevlucht zoeken tot een (of de? AGvG) openbaring: het is niet onze taak om van de Geest die ons is beloofd nieuwe en ongehoorde openbaringen te construeren of een nieuw soort evangelie te hermunten en ons zo af te brengen van de ontvangen leer van het evangelie, maar juist om die leer in onze geesten in te prenten.

Stelling 7: Meen niet dat de pauselijke hiërarchie in wat de middeleeuwen worden genoemd de christelijke zaak niets dan schade heeft toegebracht. Want zij heeft gediend om de ruwe Europese geesten zo te beschaven dat ze de leer van het evangelie zouden kunnen ontvangen en leren die de hervormers vervolgens hebben vernieuwd.

Stelling 8: Voor de christelijke ethiek bestaat er niets dat er niet toe doet.

Stelling 9: Een preek moet zijn gebaseerd op een tekst uit de Heilige Schrift. Die mag dus nooit ontbreken maar evenmin dienen als titel of motto.

De bijbel is en blijft de enige grondslag voor de preek, zal hij tot in zijn laatste college zijn studenten voorhouden.²¹ De plaats die hij toekent aan de natuurlijke theologie verklaart waarom hij de opkomst van de Groninger richting aanvaardbaar zou toejuichen. De eerste en de achtste stelling belichten de strikte eerlijkheid en integriteit die zijn leven en werk hebben gekenmerkt. De derde stelling verklaart de felheid waarmee hij later het schermen met het duizendjarige rijk bij de kring van Da Costa zal bestrijden. En de zevende stelling illustreert zijn nuchtere wijze van oordelen op het gebied van de kerkgeschiedenis.²²

In het zelfde jaar beëindigde Muller de werkzaamheden die hij naast zijn hoogleraarschap nog bij de gemeente te Amsterdam verrichtte. De gemeente besloot tot het beroepen van een derde leraar naast A. Doyer en J. Boeke. De keus viel op Jan van Gilse. De (hervormde) vader van een catechisant probeerde hem voor Koog-Zaandijk te behouden met het aanbod van een koets met twee paarden en onderhoud voor een jaar. Toen Van Gilse het beroep toch aannam, kreeg hij als troostprijs een zwaar vergulde pendule met een speelwerk. Het was een exacte kopie van de klok die een hervormde collega kort tevoren als afscheidsgeschenk van zijn gemeente had gekregen. Het gevaarte bevindt zich op mijn studeerkamer. Eén van de vier wijsjes is het *Wien Neêrlandsch Bloed*. Tijdens de Belgische Opstand was er behoefte gebleken aan een nationaal volkslied en daartoe een prijs-

²¹ Zie noot 69.

²² Zie bijv. ook noot 56.

vraag uitgeschreven. De Zaanse klokkenmaker heeft het lied – dat tenslotte ook de prijs zou krijgen – er ter promotie opgezet.

Op 7 april 1837 deed Van Gilse zijn intrede in Amsterdam. De volgende twaalf-eneenhalf jaar zou hij in de eerste plaats dominee zijn. Er kwam wel het een en ander bij. Zo zou hij met zijn beide collega's en de beide hoogleraren zowel curator van het seminarie zijn als bestuurder van de A.D.S.²³ Toen zijn leermeester Roorda in de zomer van 1842 naar Delft vertrok als docent voor de inlandse talen aan de pas ingestelde opleiding voor de burgerlijke dienst in Oost-Indië, ontstond er een leemte in de opleiding van doopsgezinde seminaristen. Curatoren stelden hun medecurator Van Gilse aan om gedurende de cursus 1842/43 colleges te geven in de oosterse letteren. Na afloop van het studiejaar besloten bestuurders der A.D.S. bij penne van de secretaris, de hoogleraar Cnoop Koopmans, in een fraaie brief Van Gilse te bedanken voor zijn diensten en hem als bewijs van die dank een bedrag van honderd gouden dukaten te verlenen. Voor een benoeming in de vacature aan het Athenaeum wenste Van Gilse niet in aanmerking te komen omdat hij de gemeente niet in de steek wilde laten. Zijn vriend P.J. Veth werd de opvolger van Roorda.²⁴

In 1843 nam een groepje Amsterdamse notabelen op instigatie van de befaamde dichter-medicus Jan Pieter Heije het initiatief om te komen tot het oprichten van een vereniging voor ziekenverpleging. Zij vroegen daarbij twee predikanten, de hervormde B. ter Haar en de doopsgezinde Van Gilse, aan wie de taak was toegedacht om de aan te trekken ziekenoppassers geestelijk klaar te stomen en op peil te houden voor het vervullen van hun taak. Voor de praktische opleiding zou de medicus en latere hoogleraar Schneevooft zorgen. Men voelde zich geïnspireerd door de voorbeelden van de tien jaar tevoren te Parijs opgerichte St. Vincentiusvereniging, het diaconessenwerk van Th. Fliedner in Kaiserswerth en soortgelijke initiatieven in andere landen. Al op 1 mei 1844 kon het internaat voor de pleegzusters – wijkverpleegsters dus – worden geopend aan de Binnen Amstel. Binnen enkele jaren groeide hieruit het ziekenhuis dat tot voor kort aan de Prinsengracht in stand is gebleven. Bij de opening voerden de medisch hoogleraar C.B. Tilanus en Jan van Gilse elk het woord.²⁵

Ten behoeve van de leden, die uiteraard ook de geldschietters waren, wilde het bestuur een verslag uitbrengen over het eerste jaar van de activiteiten. Die taak werd aan Van Gilse opgedragen. Maar toen het zover was, bleek deze gevelde door een hardnekkige borstkwaal. Naderhand zou hij, gebruik makend van de gedwongen rust, een zeer uitvoerig werkstuk leveren waarbij hij de Amsterdamse opzet ook vergeleek met diverse soortgelijke projecten in het buitenland.

²³ Veth, *Van Gilse*, 61.

²⁴ Veth, *Van Gilse*, 62, 63.

²⁵ Veth, *Van Gilse*, 67.

Dit verslag bereikte de redactie van het tijdschrift *De Gids*.²⁶ Deze vond er aanleiding in om Van Gilse te vragen als vaste medewerker. Het tijdschrift, opgericht in 1836, had in de negentiende eeuw een minder uitgesproken literair karakter dan tegenwoordig. Remieg Aerts, die er onlangs op promoveerde, spreekt in de ondertitel van zijn boek *De Letterheren* over 'liberale cultuur'.²⁷ De vele bijdragen die Van Gilse zou leveren, van 1852 af ook als redacteur, lagen veelal op theologisch terrein maar pasten geheel in dat liberaal-culturele klimaat.

Sinds vader en zoon Nieuwenhuizen in 1784 in Monnickendam de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stichtten, hebben doopsgezinden daar vaak een belangrijke rol in gespeeld. De zetel werd al na drie jaar verplaatst naar Amsterdam. Als leraar der doopsgezinden aldaar werd ook Van Gilse bij het hoofdbestuur betrokken. In 1848 tot voorzitter benoemd, leidde hij de jaarvergadering in de zomer van 1849. Bij die gelegenheid hield hij een opmerkelijke rede over 'de volkstoorn'.²⁸ Daarin bepleitte hij het bevorderen van een helder, duidelijk en in de goede zin populair taalgebruik. Met populair bedoelde hij: voor iedereen verstaanbaar. Het onderwerp zat hem hoog. Bedenk dat het Latijn de taal van de wetenschap was, niet alleen in publicaties maar ook bij de universitaire colleges. In het Nederlands plachten intellectuelen zich zowel mondeling als schriftelijk bij voorkeur zo deftig mogelijk uit te drukken, daarmee bewust een barrière schepend ten opzichte van 'het gewone volk'. Ofwel men meende neerbuigend zich te moeten laten horen in wat men als de taal van dat gewone volk beschouwde, dus plat. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen had, zei de voorzitter in zijn toespraak, een prijsvraag uitgeschreven voor het vervaardigen van een handleiding voor een juiste uitspraak van het Nederlands. In zijn betoog pleitte hij voor het geven van het goede voorbeeld. Een taal die voor gewone mensen duidelijk is, is zeker ook duidelijk voor de geletterden, is zijn stelling.

In 1855 leidde Van Gilse nog eenmaal een jaarvergadering. De eenheid en daarmee de toekomst van het Nut stonden op het spel. De vergadering van het voorgaande jaar had bij de herziening van de 'wet' van de Maatschappij de tot dan geldende voorwaarde voor het lidmaatschap, dat men tot een 'christelijk kerkgenootschap' diende te behoren, laten vallen. De aanleiding daartoe vormde de twee jaar tevoren gemaakte bepaling waarbij 'in Nederlandsch-Indië, bij uitzondering, niet-christenen tot de Maatschappij zouden worden toegelaten'. Die over-

26 J. van Gilse, *Over instellingen tot verpleging van zieken met een verslag van de oprichting der Vereniging tot Ziekenverpleging te Amsterdam en van hare werkzaamheden gedurende het jaar 1844* (Amsterdam, 1845).

27 Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997). Van Gilse wordt genoemd op 177, 238, 240-241, 245, 247, 270, 276, 281 en 288.

28 J. van Gilse, 'De volkstoorn', *Bijdragen ter bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen* 8 (1849/1850), no. 1, 29-32.

zeese departementen wilden namelijk niemand om zijn geloof van het lidmaatschap uitsluiten.²⁹ Maar de zaak speelde zeker ook in Nederland en gold daar in het bijzonder de joden. Toen in 1854 het besluit tot vreugde van het hoofdbestuur en zeker van Van Gilse eenmaal was genomen, is het vervolgens in Nederlandse plattelandsdepartementen gaan gisten. Op hun eis werd het punt voor 1855 opnieuw geagendeerd. Met milde openingswoorden zette voorzitter Van Gilse de toon. Tijdens de vergadering behield hij zijn kalmte en onpartijdigheid. Bij de stemming bleek een meerderheid helaas voor het herstel van de oude beperkende bepaling. De eenheid was behouden. De bepaling zou een paar jaar later als nog worden geschrapt. De kwestie toont dat Van Gilse irenisch begaafd was en zeker niet anti-joods. Wel zal hij straks met artikelen in *De Gids* in aanvaring komen met de kring van tot het christendom overgegane joden rond het blad *De Heraut*.³⁰

Als in 1847 de voorbereidingen beginnen voor een eigen doopsgezind zendingswerk is Van Gilse, inmiddels seminariehoogleraar geworden, er bij betrokken.³¹ Voordat in 1851 de eerste zendeling, Pieter Jansz kan worden uitgezonden, hebben Muller en hij het nodige aan diens opleiding gedaan.³² In zijn openingswoord als voorzitter in de jaarvergadering van de Vereeniging zinspeelde Van Gilse op de doop van Jansz' eerste leerlingen.³³ Jansz is, getuige diens dagboek, in 1855 met hem in correspondentie.³⁴

Van 1852 tot kort voor zijn dood zou hij nog op een andere manier betrokken zijn bij de zending. Het Nederlandsch Bijbelgenootschap nam hem op in het hoofdbestuur. Als opvolger van de lutheraan F.J. Domela Nieuwenhuis werd hij secretaris buitenland. Hij voerde de correspondentie met bijbelvertalers op Java, Sumatra, Celebes en Borneo en bracht daar jaarlijks verslag over uit.³⁵ In 1856 concipieerde hij een brief aan de minister van Koloniën waarin het hoofdbestuur zich beklaagde over het door de vertaler aan de westkust van Sumatra gemelde optreden van Nederlandse ambtenaren dat de uitbreiding van de islam zou bevorderen. Uit het verslag van Van Gilse over 1857 bleek dat de minister het signaal ter harte had genomen. Dit secretariaatswerk werd inmiddels zo omvangrijk dat op voorstel van Van Gilse dr. J.P.N. Land hiervoor werd vrijgesteld. Diens benoeming in mei 1859 heeft hij nog meegemaakt maar door zijn overlijden heeft hij de functie niet meer zelf kunnen overdragen.³⁶

29 Veth, *Van Gilse*, 270-276. Zie ook het *Dagboek van Pieter Jansz*, 30, 31.

30 Zie noot 45 vlg.

31 Th.E. Jensma, *Doopsgezinde zending in Indonesië* ('s-Gravenhage, 1968) 5.

32 Jensma, *Doopsgezinde zending*, 10.

33 T. Kuiper in *DB* 1886, 75-82.

34 Hoekema, *Tot heil*, 98.

35 Veth, *Van Gilse*, 261, 270; zie ook bij *Necrologie* 1, 1853.

36 Veth, *Van Gilse*, 269, 270.

Na een jarenlange voorbereiding verschenen in 1852 en 1855 onder redactie van de Amsterdamse hoogleraren W. Moll, P.J. Veth en F.J. Domela Nieuwenhuis de eerste delen van een (bijbels) *Woordenboek voor het christelijk gezin*.³⁷ Meer dan tachtig artikelen, die alle betrekking hebben op thema's uit en rondom het Oude Testament, zijn van de hand van Van Gilse. Met gebruikmaking van de meest recente wetenschappelijke gegevens wist deze toch helder en begrijpelijk te schrijven.

Op 4 maart 1849 overleed Cnoop Koopmans. Van Gilse was toen voorzitter van de A.D.S. en belegde als zodanig tegen de 24e een bestuurdersvergadering die zou besluiten tot het doen vervullen van de vacature. De opdracht bleef in principe dezelfde: exegese Nieuwe Testament, kerkgeschiedenis en ethiek, hermeneutiek (door Koopmans ingevoerd) en patristiek (als onderdeel van de kerkhistorie). Maar toegevoegd werden inleiding Nieuwe Testament en exegese Oude Testament. Ook sprak men over de taal van het onderwijs. Die bleef, met één stem tegen, het Latijn. Niet onwaarschijnlijk dat Van Gilse, die in 1857 een artikel zou schrijven voor *De Gids* over het gebruik van het Latijn taal in de theologie die tegenstemmer was.³⁸

De vereiste dubbele vergadering op 23 mei bekrachtigde de besluiten. Daarop werd volgens de regels eerst uit een zestal namen en vervolgens uit een drietal gekozen waarna Van Gilse met een grote meerderheid werd benoemd. Acht dagen later nam deze de benoeming aan met de mededeling dat hij per 1 juli ontslag had gevraagd aan de Amsterdamse kerkenraad en dus op die datum kon beginnen.

De oratie op 9 oktober, uiteraard in het Latijn, had als onderwerp de onontbeerlijkheid van de wetenschap der godgeleerdheid voor het vervullen van de evangeliebediening.³⁹ Een pikant thema in de doopsgezinde wereld. Meer dan honderdvijftig jaar later is het nog steeds actueel. Om leraar te kunnen zijn, betoogde Van Gilse, moet je je de verklaring van de Heilige Schrift lerend eigen hebben gemaakt en daarnaast de andere vakken van de theologie. Zijn leermeester Muller werd nu zijn naaste collega. Beiden waren zeer op elkaar gesteld: Muller waardeerde Van Gilses brede theologische kennis en visie en Van Gilse wist de mennonitica en de dogmatiek bij Muller in de beste handen. Op het gebied van de praktische theologie en vooral de homiletiek verschilden zij niet van inzicht zodat, toen Muller in 1856 vanwege zijn leeftijd terugtrad, Van Gilse dat gebied gemakkelijk van hem kon overnemen.

³⁷ Veth, *Van Gilse*, 117-129.

³⁸ J. van Gilse, 'Over het gebruik van de latijnsche taal in de theologie', *De Gids* 21 (1857) 504-536; herdrukt in *Verspreide Geschriften*, II, 1-42.

³⁹ J. van Gilse, *De theologiae disciplina, ad bene gerendum munus sacrum omnino necessaria* (Amsterdam, 1849).

Ter gelegenheid van Mullers zilveren hoogleraarschap op 30 juni 1852 bood Van Gilse in het Latijn een verhandeling aan over de canon van het Nieuwe Testament volgens een door L.A. Muratori in Milaan ontdekt en in 1740 uitgegeven tekstfragment.⁴⁰ Op de brief van Jakobus en die aan de Hebreëen na zijn alle boeken van de canon bij de schrijver van het fragment bekend. Het moet omstreeks 170 zijn vervaardigd in de omgeving van de gemeente te Rome. Interessant is dat de conclusies van Van Gilse hun actualiteit nog niet hebben verloren.⁴¹

In de jaren van zijn hoogleraarschap werden zowel de banden tussen de drie kerkelijke seminaria onderling als die met het Athenaeum steeds nauwer. Als opvolger van Muller werd in het najaar van 1856 Sytse Hoekstra Bzn uit Rotterdam benoemd. Toen deze op 17 februari 1857 zijn intrede deed, kort nadat zowel bij de remonstranten als bij de luthersen leerstoelen door nieuwe hoogleraren waren bezet, was naar het oordeel van de studenten de tijd rijp voor een volledige fusie van de opleidingen in één theologische faculteit. Zover kwam het nog niet maar de samenwerking werd met inachtneming van elks zelfstandigheid wel zeer intensief.

Voor een overzicht van de wetenschappelijke colleges van Van Gilse mag hier worden verwezen naar de desbetreffende hoofdstukken in de biografie van Veth.⁴² Zo veel als enigszins mogelijk was, werden die colleges in het Nederlands gegeven. Intussen ging zijn gezondheid langzaam achteruit met als gevolg dat hij soms colleges moest verzuimen. Misschien heeft hij juist daardoor tijd gevonden voor wetenschappelijke studie en het schrijven van artikelen. Hier volgt min of meer chronologisch een overzicht van publicaties. In 1846 schreef hij zijn eerste bijdrage voor *De Gids*: een beoordeling van twaalf preken van F.J. Domela Nieuwenhuis over teksten uit het Oude Testament.⁴³ Eigenlijk, zo zou hij trouwens altijd blijven volhouden, moet men preken niet uitgeven: ze zijn er om te worden gehoord.⁴⁴ Inhoudelijk maakte Van Gilse bezwaar tegen het gebruik van het Oude Testament voor een nieuw-testamentische boodschap.

De tweede bijdrage was een bespreking van een uitgave van door P. Hofstede de Groot gehouden *Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God*.⁴⁵ Bij veel waardering voor het pionierswerk van de Groningers en de goede stijl van de schrijver vond Van Gilse wel dat het unieke karakter van de openbaring in de Heilige Schrift niet voldoende tot zijn recht kwam.

40 J. van Gilse, *Disputatio de antiquissimo librorum SS. Novi Foed. catalogo, qui vulgo Fragmentum Muratorii appellatur* (Amsterdam, 1852).

41 Zie bijvoorbeeld het *Bijbels-historisch woordenboek*, Aula nr. 393 (Utrecht, 1969), 406.

42 Veth, *Van Gilse*, hoofdstuk 18-22, blz. 161-213.

43 *De Gids* 10 (1846) 837-862.

44 Zie ook noot 5.

45 J. van Gilse, 'De geschiedenis van de opvoeding des menschdoms en de openbaring des Bijbels', *De Gids* 12 (1848) 430-461.

In de april- en meinummers van *De Gids* van 1852 besprak Van Gilse prekenbundels van J.J. van Oosterzee, J.J.L. ten Kate en C.E. van Koetsveld.⁴⁶ Daarin tekende hij inhoudelijk bezwaar aan tegen een preek van Ten Kate over 'de Wandelende Jood' naar aanleiding van teksten uit Ezechiël 36. Van Gilse las er een chiliastische interpretatie uit: als zou het hier niet gaan om het herstel van Israël na de Babylonische ballingschap maar om het in het boek Openbaring aangekondigde duizendjarige rijk. Hij waarschuwde tegen zulk selectief lezen waarbij de tekst van Openbaring 20:1-6 werd gezien in het directe verlengde van Ezechiël 36 en zo bepaalde Joodse verwachtingen werden geannexeerd.

In het weekblad *De Heraut*, waarmee tot het christendom bekeerde joden zending onder joden willen bedrijven, protesteerde redacteur C. Schwarz met enkele vragen aan de recensent tegen het verwijt van misbruik van bijbelteksten en het oordeel dat voorstanders van de verwachting van zulk een duizendjarig rijk 'niet door grondige redenen zijn te overtuigen.'⁴⁷ Pas vijf jaar later zou Van Gilse reageren met 'Het duizendjarig rijk en het gezag der Heilige Schrift.'⁴⁸ De aanleiding vormde een pamflet van Mr. Is. da Costa: *Wat er door de theologische faculteit te Leyden al zoo geleerd en geleverd wordt, eene stem der smart en des beklags*. Da Costa beklagde zich over de aantasting van het onfeilbare gezag van de tekst van de Heilige Schrift. Na een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis van de opvattingen inzake de verwachting van het duizendjarige rijk nam Van Gilse het op voor een 'historisch-grammaticale' tekstbeschouwing. Schwarz reageerde in *De Heraut* met een uitvoerig artikel dat zich over zes nummers zou uitstrekken en waarin hij zich geheel achter de door Van Gilse gewraakte biblicistische opvattingen van Da Costa stelde.⁴⁹

Terug naar de publicaties van Van Gilse. In het *Jaarboek voor Wetenschappelijke Theologie* van 1851 verscheen een uitvoerig artikel over leven en werk van de kerkhistoricus Dr. August Neander, een uitwerking van een college van oktober 1850.⁵⁰ In *De Gids*-nummers van januari en februari 1853 besprak Van Gilse uitvoerig de bekroonde inzending van dr. H.G. Hasse op een prijsvraag van Teylers tweede stichting (de historische) over de vereniging van geestelijke en wereldlijke macht in de Kerkelijke Staat.⁵¹ Over het uitvoerige historische deel was hij zeer lovend maar wat betreft de actuele politieke situatie niet tevreden, wat hij mede

46 J. van Gilse, 'Nieuwe bundels preken', *De Gids* 16 (1852) 401-436, 545-592.

47 *De Heraut* 1852, nrs. 21 en 38.

48 J. van Gilse, 'Het duizendjarig rijk en het gezag der Heilige Schrift', *De Gids* 21 (1857) 1-46; herdrukt in: *Verspreide geschriften*, II, 43-101.

49 *De Heraut* 1857, 352-355, 363-365, 387-390, 400-402, 413-415, 434-437.

50 J. van Gilse, 'Iets over Dr. August Neander', *Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie* 9 (1851) 249-308; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, I, 76-122.

51 J. van Gilse, 'Over de vereniging van de geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat', *De Gids* 17 (1853) 1-29, 214-229; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, I, 76-122.

weet aan de vraagstelling van de prijsvraag. Het voor en tegen van het handhaven van politieke macht voor de toekomst van de rooms-katholieke kerk kwam volgens de recensent niet voldoende uit de verf.

Zijn bespreking van het in 1852 verschenen eerste deel van een *Geschiedenis der christelijke kerk in tafereelen*,⁵² waarin hij als voorbeeld voor zijn bezwaren de bijdrage van Prof. H.I. Royaards laakte – wiens wetenschappelijke werk hij zeer waardeerde maar die hij kennelijk niet geschikt achtte voor het schilderen van ‘tafereelen’ –, veroorzaakte een definitieve verwijdering van prof. N.C. Kist, eens zijn Leidse promotor. Kort na het verschijnen van de recensie stierf Royaards en Kist nam het onvoorwaardelijk voor hem op. Zo had hij het niet bedoeld, schreef Van Gilse hierop in een brief aan Kist, maar hij bleef onverkort bij zijn bezwaar.⁵³ Buigzaam was Van Gilse dus niet.

Naar aanleiding van het in 1852 verschenen werk van de benedictijn Dom J.B. Pitra verwelkomde Van Gilse de aankondiging dat de benedictijnen zich opnieuw zouden gaan wijden aan de studie van de kerkhistorie.⁵⁴

Vervolgens liet hij weinig heel van het eerste deel van L.S.P. Meybooms *Leven van Jezus*. Meyboom onderscheidde een innerlijk, een uiterlijk en een sociaal aspect aan het leven van Jezus. Van Gilse achtte zulk onderscheid kunstmatig.⁵⁵

In juni 1855 recenseerde Van Gilse een artikel van Karl Hase (Jena) over de ontwikkeling van het protestantisme waarin hij Hases ruime kijk verdedigde tegen de orthodoxie.⁵⁶ In november van dat jaar sprak Van Gilse in *Godgeleerde Bijdragen* een vernietigend oordeel uit over een commentaar op Prediker van de hand van de conector D. Burger van het Doesburgse gymnasium, waarvan de tekst in Hebreeuws en Latijn was afgedrukt.⁵⁷ Hij betreurde deze uitgave omdat zij voor de (veronderstelde) Duitse lezers een negatief beeld gaf van de stand van de oud-testamentische exegese in ons land.

Een artikel in *De Gids* in maart 1856 ging over ‘De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid’.⁵⁸ Dat laatste woord moet men in de taal van die tijd letterlijk nemen: het betreft de eigen aard. De aanleiding was een toespraak van Hofstede de Groot bij diens zilveren ambtsjubileum. De Groot overzag wat zijn rich-

52 J. van Gilse, ‘Kerkgeschiedenis in Nederlandsch gewaad’, *De Gids* 17 (1853), 170-190.

53 Veth, *Van Gilse*, 253-260.

54 J. van Gilse, ‘Het herleven der geleerde Benedictijnen’, *De Gids* 17 (1853), 369-392; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, I, 133-162.

55 J. van Gilse, ‘Eene beschrijving van het leven van Jezus’, *De Gids* 18 (1855) 145-185.

56 J. van Gilse, ‘De ontwikkeling van het protestantisme’, *De Gids* 19 (1855) 673-694; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, III, 41-74.

57 J. van Gilse, ‘Het boek Prediker en zijne nieuwste verklaring’, *Godgeleerde Bijdragen* 11 (1855) 843-872; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, III, 41-74.

58 J. van Gilse, ‘De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid’, *De Gids* 20 (1856) 305-340; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, I, 192-238.

ting had gesteld. Van Gilse maakte bezwaar tegen het systeem van Gods voortgaande pedagogie waarbinnen men probeerde alles een plaats te geven. Hij was het met de Groningers eens dat de hoofdzaak is: Gods openbaring in Jezus Christus – zoals het al door Schleiermacher was gesteld. Maar nu bleef, vond hij, de léér van Jezus onderbelicht. Geen wonder dat de in Groningen opgeleide predikanten ‘gemoedelijk’ (het gemoed rakend) preekten, hetgeen voor Van Gilse te mager was.

In de *Godgeleerde Bijdragen* van 1857 bouwde Van Gilse voort op het thema van de canon in een uitvoerig en zeer helder betoog over ‘de oorspronkelijke beteekenis van de benaming epistolai katholikai.’⁵⁹ Als laatste bijdrage van zijn hand verscheen het volgende jaar in dat tijdschrift nog een nieuw-testamentisch artikel: ‘Over de beteekenis van gennèthènai anoothen, Joh.III vs.7 en 9.’⁶⁰ Ook dit stuk heeft naar mijn mening zijn waarde behouden.

In een bespreking van T.K.M. von Baumhauer, *Voorlezingen over de vier Evangelien*, meende Van Gilse dat de schrijver zich aan zijn onderwerp had vertild.⁶¹ Het is goed de gemeente op de hoogte te brengen van de verdiensten van het historisch-kritisch onderzoek. Maar het is verwarrend en verkeerd om de lezers te betrekken in het zoeken naar oplossingen van onopgeloste wetenschappelijke problemen inzake oorsprong en ‘echtheid’.

Voorts publiceerde hij over Hugo de Groot, Ulrich van Hutten en de brieven van Schleiermacher. Het stuk over Hugo de Groot was een reactie op artikelen van C. Broere, hoogleraar aan het rooms-katholiek seminarie te Warmond en diens bestrijder, Dr. E.J. Diest Lorgion, hervormd predikant te Groningen. Geen sprake van, stelde Van Gilse, dat Grotius katholiek zou zijn geworden.⁶² Over David Friedrich Strauss’ biografie van Ulrich van Hutten bleek hij zeer te spreken.⁶³ Zo vond hij ook dat de pas verschenen brieven van Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher een prachtige kijk gaven op diens leven.⁶⁴

In februari 1858 schreef Van Gilse een artikel dat hij naderhand zou betreuren. Het was een kritiek op het werk van ds. W. Francken uit Rotterdam, *De biecht voor God van een groot man, of de bekentenissen van Aurelius Augustinus, naar 't oorspronkelijke be-*

59 J. van Gilse, ‘De oorspronkelijke beteekenis van de benaming epistolai katholikai’, *Godgeleerde Bijdragen* 9 (1857) 705-792; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, III, 75-173.

60 J. van Gilse, ‘Over de beteekenis van gennèthènai anoothen, Joh. III vs. 7 en 9’, *Godgeleerde Bijdragen* 8 (1858) 625-649; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, III, 174-201.

61 J. van Gilse, ‘Tets over de populaire behandeling van vraagstukken betreffende de harmonie en kritiek der euangeliën’, *De Gids* 22 (1858) 141-150; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, III, 202-217.

62 J. van Gilse, ‘Is Hugo de Groot roomsch geworden?’, *De Gids* 22 (1858) 357-388; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, II, 102-141.

63 J. van Gilse, ‘Ulrich von Hutten’, *De Gids* 22 (1858) 653-702; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, II, 142-206.

64 J. van Gilse, ‘De brieven van Schleiermacher, eene getuigenis van zijn leven’, *De Gids* 22 (1858) 681-746; herdrukt in: *Verspreide Geschriften*, II, 207-289.

kort.⁶⁵ Achteraf wist hij dat hij de schrijver onrecht had gedaan door niet correct te lezen. Veth meende de fout te moeten wijten aan zijn slechte gezondheidstoestand.

Kort voor zijn dood werd Van Gilse benoemd tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. In een aandoenlijk briefje vroeg hij Muller om raad: hij wilde de benoeming niet aannemen. Immers enkele jaren tevoren had hij met de redactie van *De Gids* geprotesteerd tegen de oprichting van dit instituut nadat Thorbecke de 'oude' Akademie in haar ogen terecht had opgeheven. Maar nu was hij bang om door te bedanken voor Don Quichote te spelen. Op Mullers advies aanvaardde hij de benoeming. Eenmaal heeft hij nog een zitting bijgewoond. In 1851 was hij benoemd tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Daar heeft hij twee maal een vergadering bezocht.⁶⁶ Ook was hij sinds 1854 lid van Teylers Godgeleerd Genootschap.

Wat uit het laatste jaar opvalt, is de warmte in het contact met zijn studenten. G.E. Frerichs en J. de Vries hebben elk een in memoriam geschreven voor hun beider studenten Almanakken voor 1860. Beider sterke herinneringen aan wat het laatste college zou blijken te zijn stonden kennelijk in de geheugens gegrift. Het was een college homiletiek. Van Gilse waarschuwde

voor het gevaar van een klinkende metaal of een luide schel te worden. Het ligt niet in een schoone stem, niet in een fraaije voordragt, maar op een hart vol liefde komt het aan! Ook gij zult de harten roeren, zoo gij zelf maar hartelijk ingenomen zijt met de zaak, tot welker bevordering gij optreedt; zoo gij maar overtuigd zijt, dat er alleen in het Evangelie heil is voor eene zondige wereld! Die overtuiging moet vast bij u zijn, alzoo, dat gij zoudt kunnen sterven voor het Evangelie, niet voor een Evangelie, zooals het is neêrgelegd in de geloofsformulieren der gezindten, maar voor dat Evangelie dat Jezus heeft gepredikt, en waarin Paulus kracht vond om te lijden en te strijden tot aan zijn dood!⁶⁷

Het lijkt mij een goed slot voor dit artikel. 'In den nacht van den 24sten op den 25sten Mei ging hij in tot de eeuwige ruste', schreef Veth. Drie dagen later werd Van Gilse begraven in de Noorderkerk te Amsterdam. Aan het graf spraken zijn collega S. Hoekstra en de student A. Ballot. Mederedacteur H.J. Schimmel had een vers gemaakt dat hij voordroeg en dat de hoogste lof bevatte die toen in de kring van *De Gids* gold:

Speur' de broeder niet naar namen,
Waar hij hém meê roemen kan...
't Grootst en 't edelst, het vloeit zamen
In het woord: hij was een man.⁶⁸

65 J. van Gilse, 'Beoordeeling', *De Gids* 22 (1858), 343-351.

66 Veth, *Van Gilse*, 276-278.

67 Veth, *Van Gilse*, 213

68 'Een vent', zou nu de kwalificatie zijn.

Bijlage

Necrologie betreffende Jan van Gilse

1. *Levensbericht van Jan van Gilse (Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden)* door S. Muller, met de volgende *Lijst der gedrukte schriften van Jan van Gilse* (Leiden 1859).

- 1832 *Expositio doctrinae fontis libri Sapientiae Jesu Sirachidis, et comparatio libri cum Proverbiis Salomonis.* – *Annales Academiae Groninganae.*
- 1833 *Expositio et censura principiorum, praeceptorumque moralium, quae scriptis Patrum Apostolicorum continentur.* – *Annales Academiae Lugd. Batavae.*
- 1836 *Specimen exegeticum et criticum, exhibens commentarium in cap. XVII vaticiniorum Ezechielis.* – Amstelod. Joh. Müller.
- 1845 *Over instellingen tot verpleging van zieken enz.* bl. 78. Afzonderlijk uitgegeven te Amsterdam, bij van Heteren.
- 1846 Beoordeeling van Twaalf preken over teksten uit het Oude Testament, door F.J. Domela Nieuwenhuis – *De Gids*, bl. 837-862.
- 1848 De geschiedenis van de opvoeding des menschdoms en de openbaring des Bijbels. – *De Gids*, bl. 430-461.
- 1849 *Oratio de Theologiae disciplina, ad bene gerendum munus sacrum omnino necessaria.* Amstelod. Joh. Müller.
- 1850 Nieuwe bundels preken. – *De Gids*, bl. 401-436 en 545-592.
- 1851 Iets over Dr. August Neander – *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie*, Dl. IX. bl. 249-308.
- 1852 *Disputatio de antiquissimo librorum SS. Novi Foed. catalogo, qui vulgo Fragmentum Muratorii appellatur.* pag. 30, forma 4ta. Amstelod. Joh. Müller.
- 1853 Over de vereeniging van de geestelijke en wereldlijke oppermagt in den Kerkelijken Staat. – *De Gids*, blz. 1-29 en 214-229.
Kerkgeschiedenis in Nederlandsch gewaad. – *De Gids*, bl. 170-190.
Het herleven der geleerde Benedictijnen. – *De Gids*, bl. 369-392.
Verslagen van den staat en de werkzaamheden van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, in en voor de Overzeesche Bezittingen, – *Handelingen* 1853, 58-81; 1854, 54-75; 1855, 53-87; 1856, 51-67; 1857, 49-71; 1858, 52-73
De Volkstoon. – *Bijdragen ter bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen*, jrg. 8, 29-32
- 1854 Alle artikelen die betrekking hebben tot de Inleiding in de boeken van het Oude Testament, afkomstig uit den tijd vóór en in de ballingschap, en tevens tot de Inleiding in de Apokryphen van het Oude Testament. Onder

- deze talrijke artikelen zijn er vele van aanmerkelijke uitgebreidheid. – *Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk Gezin*. Dl. I en II.
- 1855 Voorafpraak ter opening van de Algemeene Vergadering der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen. Handelingen bl. 6-13.
Eene beschrijving van het leven van Jezus. – *De Gids*, bl. 145-185.
De ontwikkeling van het Protestantisme. – *De Gids*, bl. 673-694.
Het boek *De Prediker en zijne nieuwste verklaring*. – *Godgeleerde Bijdragen* 11de stuk, bl. 843-872.
- 1856 De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid, – *De Gids*, bl. 305-340.
- 1857 Het duizendjarig rijk en het gezag der Heilige Schrift. – *De Gids*, bl. 1-46.
Het gebruik van de latijnsche taal in de theologie. – *De Gids*, bl. 504-536.
Over de oorspronkelijke beteekenis van de benaming *epistolai katholikai*: Algemeene Zendbrieven. Eene bijdrage tot de geschiedenis van den Kanon des Nieuwen Testaments. – *Godgeleerde Bijdragen*, 9de stuk, bl. 705-792.
- 1858 Beoordeeling van Dr. T.K.M. von Baumhauer, *Voorlezingen over de vier Evangelien*. – *De Gids*, bl. 141-150.
Is Hugo de Groot Roomsch geworden? – *De Gids*, bl. 141-150.
Ulrich von Hutten – *De Gids*, bl. 653-702.
Beoordeeling van W. Francken Az. *De biecht voor God van een groot man, of de Bekenntnissen van Augustinus* – *De Gids*, bl. 343-351.
De Brieven van Schleiermacher, eene getuigenis van zijn leven. – *De Gids*, bl. 681-746.
Over de beteekenis van *gennèthènai anoothen*, Joh. III. vs. 7 en 9. – *Godgeleerde Bijdragen* 8e stuk, bl. 625-649.

Deze lijst is vrijwel compleet. Zij omvat echter niet de punt dichtjes die in *De Gids* zijn verschenen.

2. 'In memoriam J. van Gilse', in: *Handelingen van het Nederlandsch Bijbelgenootschap*, 1859, 25-26, 55-56.
3. 'Ter gedachtenis van Professor van Gilse' door S. Muller, waaraan toegevoegd 'Toespraak bij het graf van mijnen vriend en ambtgenoot, den hoogleeraar Dr. Jan van Gilse' door S. Hoekstra. Bijlage bij: *Verslag der A.D.S. voor het jaar 1859* (Amsterdam, 1860)
4. 'Levensschets van Dr. Jan van Gilse', in: *Onze Tijd*, 1860, 274-275.
5. 'Necrologie' van Jan van Gilse, door D. Harting. In: *Nederlandsch Jaarboek voor Wetenschappelijke Theologie* II 428.

6. 'Ter nagedachtenis van den hoogleeraar Jan van Gilse', door Chr. Sepp. In: *Godgeleerde Bijdragen* XXXIII 449.
7. Jan van Gilse. In: *Nederlandsch Magazijn*, 1860 no. 3, 17-18 (met een portret, zie noot 3).
8. 'Levensberigt van Jan van Gilse', door H.J. Koenen. In: *Jaarboek Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 1859, 95-97.
9. 'Ter nagedachtenis van Dr. Jan van Gilse', door G.E. Frerichs. In: *Almanak van het Amsterdamsche Studentencorps M.O.D.U.S voor 1860*, 49-66.
10. 'Ter nagedachtenis van den hoogleraar Dr. J. van Gilse', door J. de Vries. In: *Amsterdamsche Studenten Almanak voor het schrikkeljaar 1860*, 69-86.
11. Vermelding in: *Boekzaal* 1859, 563-564.
12. Vermelding in: *Algemeen Handelsblad*, 26 mei 1859.
13. Vermelding in: *Amsterdamsche Courant*, 26 mei 1859.
14. Verslag van de begrafenis in: *Algemeen Handelsblad*, 30 mei 1859.
16. Vermelding in: *De Teekenen des Tijds* No. 46, 12 augustus 1859.

Bibliografie betreffende Jan van Gilse

Citaten van diens naam en werk, voor zover niet in de noten vermeld

A. Tijdschriften

- Boekzaal*, 1837a, 19-28: ongesigneerde bespreking van Van Gilses dissertatie.
 S. Muller in: *Jaarboekje voor de Doopsgezinde Gemeenten*, 1850, 15, 184-197.
 S. Cramer in: *DB* 1889, 153.
 S. Cramer in: *DB* 1901, 21, 23.
 D. Chantepie de la Saussaye in: *Ernst en Vrede* III 1855; kritiek op Van Gilses opmerkingen over Meyboom in *De Gids* 19 (1855), 145-185.
 H.F.T. Fockens in: *Godgeleerde Bijdragen* 1854, 383-391; recensie van Van Gilses door de Leidse faculteit in 1833 bekroonde werk.
 H.F.T. Fockens in: *Godgeleerde Bijdragen* 1854, 819-839; recensie van Van Gilses door de Groningse faculteit in 1832 bekroonde werk.

- G.W. Stemler in: *Godgeleerde Bijdragen* 1853, 404-416, over Van Gilse studie over het Fragmentum Muratorii.
- Godgeleerde Bijdragen* 1861, 1018-1022: 'Van Gilse's geschriften', ongesigneerde recensie van het in de noten 4 en 5 genoemde werk van P.J. Veth.
- Waarheid in Liefde* 1837 III 607-608: vermelding van dissertatie en van te Groningen bekroond werk.
- H.E. Vinke in: *Tijdschrift voor Godgeleerdheid en Wijsbegeerte* 1857, 370-379, voortbouwend op Van Gilses artikel over epistolai katholikai (*Godgeleerde Bijdragen* 1857, 705-792).

B. Overigens

- H. Bouman, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars* (Utrecht, 1862) 380
- G. Brom, *Cornelis Broere en de katholieke emancipatie* (Utrecht/Amsterdam, 1955), 457, 460, 406
- S. Coolsma, *J. de Liefde* (Nijkerk, 1917) 162, 245
- G.F. Gronemeyer, *Gedenkboek Nederlandsch Bijbel Genootschap 1814-1914* (Amsterdam, 1914) 7
- J. Hartog, *Geschiedenis van de Predikking* (Utrecht, 1886) 389, 401
- A.J. Onstenk, *Ik behoor bij mezelf* (Assen, 1973) 78, 79, 176
- M. van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming* (Amsterdam, 1940) 113
- L.J. Rogier, *Katholieke herleving*, 2e druk, 1956, 86
- Chr. Sepp, *Bibliotheek der Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers* (Leiden, 1886) 19, 25, 53, 57, 98, 114, 368, 421, 477, 492
- Chr. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland 1787-1858* (Leiden, 1869) 221
- Teyler 1778-1978* (Haarlem, 1978) 56
- Simon J. de Vries, *Bible and theology in the Netherlands* (Wageningen, 1968) 28, 86
- Wederdopers, menisten, doopsgezinden* (Zutphen, 1981) 93, 134
- N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952) 202

C. Verzamelwerken

- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV, 657.
- CE III.
- Mennonite Encyclopedia* II, 520.
- Biografisch Woordenboek voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* III, 254-257.
- Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam 1932, 588 vlg.

Honderdvijftig jaar doopsgezinde zending in historisch perspectief

Ontstaan

Toen op 29 oktober 1847 een groepje bekende Amsterdamse doopsgezinden de *Vereeniging van Doopsgezinden tot bevordering der Evangelieverspreiding, voornamelijk in de Nederlandsche Overzeesche Bezittingen* (meestal Doopsgezinde Zendings Vereeniging of DZV genoemd) oprichtte, ging het in zekere zin om een voortzetting van het Hulpgenootschap van het Zendelinggenootschap der Baptisten, dat 26 jaar eerder, in 1821, in doopsgezinde kring was ontstaan.¹ Eigenlijk bestaat de doopsgezinde zending dus al 176 jaar. Maar ook dan zijn doopsgezinden in ons land geen trendsetters geweest. Want toen in 1792 in Engeland de *Baptist Missionary Society* was opgericht, volgde reeds een jaar later vanuit de kring van volgelingen van Graaf Nikolaus von Zinzendorf de oprichting van het *Zeister Zendings Genootschap* en in 1797 die van het *Nederlandsch Zendelinggenootschap* (NZG). De moderne zendingsbeweging bestaat in ons land dus minstens 200 jaar; dat is op 22 november en op 19 december 1997 gevierd in Rotterdam, waar het NZG werd opgericht en de eerste Zendingsschool stond. In het hoofdbestuur van het NZG hebben trouwens verschillende doopsgezinden gezeten; de Haarlemse predikant Jacobus Craandijk hield bij het eeuwfeest in 1897 als voorzitter zelfs de jubileumtoespraak!²

1 Zie Th.E. Jensma, *Doopsgezinde zending in Indonesië* [diss. UvA], ('s-Gravenhage, 1968), 1-5. Deze noemt als eerste bestuursleden R. Koopmans, S. Muller en P. van Eeghen. Het archief van dit Hulpgenootschap is te vinden in het Gemeentearchief Amsterdam als PA 385.

2 J. Craandijk (1834-1912) stond lang in Rotterdam als predikant: van 1862-1884. Uiteraard verklaart dat ten dele zijn contacten met het NZG. Vanaf 1884-1900 was hij predikant in Haarlem. Hij is ook de schrijver van een boek over het NZG: *Het Nederlandsch Zendelinggenootschap in zijn willen en werken geschetst* (Rotterdam, 1869). Daarin benadrukt hij enkele malen dat het NZG een *algemeen christelijk* zendingsgenootschap is, niet gebonden aan enige kerkelijke leer. Over het doel kan Craandijk zeggen: 'Zendingswerk is *opvoeding*', 18. Craandijk gaat alleen in het voorbijgaan in op het ontstaan van andere zendingsverenigingen naast het NZG. Zijn boek bevat een uitvoerige inleiding, 'Wat wil het Nederlandsch Zendelinggenootschap', en beschrijft vervolgens in drie tijdvakken het eigenlijke werk. Craandijk was zeker niet de enige en ook niet de eerste doopsgezinde binnen het NZG. Nicolaas Messchaert (1774-1833), eveneens uit Rotterdam, was vanaf 1816 een van de circa 60 *directeuren* en ook Pieter van der Goot (1817-1877) was gedurende zijn periode als predikant te Rotterdam, dat wil zeggen tot 1851, lid van het NZG. Kennelijk bestond een soort Rotterdamse 'oecumene' in die jaren. De Harlingse predi-

Sterke identiteit van doopsgezinden rond 1850

We gaan hier niet in op de vraag, waarom doopsgezinden enigszins achteraan kwamen, en ook niet op de vraag waarom ze in 1847 de band met de Engelse Baptisten doorsneden. Dat valt elders te lezen.³ In elk geval kunnen we ten eerste stellen, dat de doopsgezinde identiteit in de Nederlandse samenleving en in kerkelijke kringen rond 1850 kennelijk zo duidelijk was dat men het aandurfde en nodig achtte een eigen zendingsvereniging op te richten, en ten tweede dat de economische kracht van die particuliere groep doopsgezinden zo sterk was en hun cultureel-maatschappelijke horizon zo ruim, dat ze die taak ook aankonden. In het allereerste bestuur namen onder meer zitting Samuel Muller, hoogleraar aan het Seminarium en jarenlang de drijvende kracht in het genoemde Hulpgenootschap; Ds. Jan Boeke, tot zijn dood in 1854 predikant van Amsterdam; de predikant en latere hoogleraar Jan van Gilse; Christiaan Pieter van Eeghen, firmant van het Handelshuis Van Eeghen; en Anthonie de Haan, diaken van de Amsterdamse gemeente en eveneens werkzaam in de handel. Van Eeghen onderhield nauwe banden met ds. Ottho Gerhard Heldring die in Zetten een inrichting had gesticht voor wat toen heette 'gevallen vrouwen', en via hem en anderen met het Réveil.⁴ Muller, Boeke, en Van Gilse waren tevens bestuurders van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Boeke was daarnaast ook bestuurslid van het *Nederlands Bijbel Genootschap* en corresponderend lid van het *Groninger Godgeleerd Gezelschap*.⁵

Zo tekent zich een behoorlijke breedte aan inzichten en gezag af in dat eerste bestuur. Het is dan ook geen wonder dat bijna alle predikanten van onze broederschap positief stonden tegenover de circulaire die men liet rondgaan om donateurs te werven. Alleen Joost Hiddes Halbertsma uit Deventer is van meet af aan op principieel vrijzinnige gronden tegen geweest.⁶ Twee andere voorgangers

kant Pieter Cool (1807-1891), aanhanger van het modernisme en een der oprichters van de *Doopsgezinde Bijdragen*, hoorde in 1847 tot de stichters van de Friese afdeling van het NZG, aldus Chr.G.F. de Jong, "Vrede door het bloed des kruises." Zending J.E. Jellesma's interpretatie van het devies van het Nederlandsch Zending Genootschap', in Th. van den End, Chr.G.F. de Jong e.a., *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997* (Zoetermeer, 1997) 71-90.

3 Th.E. Jensma, *Doopsgezinde Zending*, voorts Alle Hoekema, 'Why the Dutch Were the First Mennonites to Send Missionaries Overseas' in *Conrad Grebel Review*, Vol. 15, Nrs 1/2, Winter/Spring 1997, 23-34.

4 Zie over Heldring: H. Reenders, *Alternatieve Zending. Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) en de verbreiding van het christendom in Nederlands-Indië* [diss. ThU Kampen], (Kampen, 1991). Een van Van Eeghen dochters was gehuwd met een zoon van Heldring.

5 Zie J. Vree, 'Doopsgezinde theologen en Groninger godgeleerden in de jaren 1834-1872', *Doopsgezinde Bijdragen* 20 (1994) 195-217. Ook Samuel Muller had wel sympathie voor verschillende van de Groningers. Van Gilse stond kennelijk kritischer tegenover hun streven.

6 Jensma, *Doopsgezinde Zending*, 4.

hadden om andere redenen bedenkingen. Ds. F.E. Wieling van Surhuisterveen vond dat eerst maar eens iets gedaan moest worden aan de materiële en geestelijke noden van de ongelovige heidebewoners in zijn werkgebied. En ds. W.H. van der Hoek uit Kromwal (later de gemeente Ytens geheten) was van oordeel dat zending onder de niet met de Verlichting meegaande doopsgezinden in de Pfalz, Zwitserland en de Verenigde Staten voorrang moest hebben; in hun conservatisme stond ze op één lijn met heidenen en moslems.⁷ Maar deze stemmen bleven een zeer kleine minderheid. Er was broederschapsbrede steun voor dit nieuwe werk.

Verhouding beschaving en evangelieverkondiging

Een belangrijk discussiepunt binnen de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en ook binnen de zending in die dagen was de vraag, of het mogelijk is echte beschaving te brengen buiten het evangelie om. Die discussie zou in het NZG vooral van belang worden, toen de kritische ex-zendeling S.E. Harthoorn in 1863 met een boekje *De Evangelische zending en Oost-Java* de knuppel in het hoenderhok gooide. Hij stelde in feite: eerst is (algemene) beschaving nodig. Pas daarna heeft het zin dat zendelingen met de evangelieboodschap komen.⁸ Vertaald naar onze tijd gaat het eigenlijk om de relatie ontwikkelingswerk en zending. Voorzover ik kan overzien, werd binnen het bestuur van de DZV over deze en soortgelijke kwesties ruim gedacht, als het ware binnen de totale bandbreedte die tussen het Nut en het Réveil ligt. De notulen van de bestuursvergaderingen kenmerken zich door een waardige openheid naar de samenleving; daarnaast hielden de bestuurders ook goed zicht op de oude doperse traditie.

De eerste zendelingen van de Doopsgezinde Vereeniging, ver weg in een uithoek van Midden-Java, waren in dat opzicht veel strenger; men kan hen orthodox-piëtistisch noemen. Pieter Jansz (1820-1904), een halve eeuw lang een soort boegbeeld van de doopsgezinde zending op Java, is op Java nooit lid van het Nut geworden; zijn hervormde collega Hoezoo, die in Semarang voor het NZG werkte, wél. Jansz heeft bovendien zijn vroegere collega Harthoorn in 1865 in een scherp pamflet van repiek gediend naar aanleiding van diens kritische brochure.⁹ En Hillebrandus Klinkert (1829-1913), die vanaf 1855 Jansz kwam assisteren en later in opdracht van het Nederlands Bijbel Genootschap (NBG) de bijbel in

⁷ Jensma, *Doopsgezinde Zending*, 6-7.

⁸ Zie A.Th. Boone, *Bekering en beschaving. De agogische activiteiten van het Nederlandsch Zendingengenootschap in Oost-Java (1840-1865)* (Zoetermeer, 1997) [diss. VU], vooral 120-183.

⁹ P. Jansz, *Java's zendingsveld, beschouwd na de beoordeeling door S.E. Harthoorn in zijn werkje: De Evangelische zending en Oost-Java* (Amsterdam, 1865).

het Maleis vertaalde, was in Rotterdam bijna van de Zendingsschool van het NZG gestuurd vanwege een conflict met de docenten daar, die hij veel te modernistisch vond. Hij miste op de zendingsschool een echt gelovig klimaat. Alleen door bemiddeling van ds. P. van der Goot (toen predikant in Rotterdam, kort daarop verhuizend naar Amsterdam en vervolgens jarenlang secretaris van de DZV) mocht hij blijven.

Het merkwaardige feit doet zich dus voor, dat de doopsgezinde zendelingen rechtzinniger in hun opvattingen waren dan hun hervormde collega's van het NZG, van wie in de loop der eerste decennia trouwens verschillende afvielen, omdat ze wel een innerlijke opdracht voelden om op Java beschaving te brengen, maar niet om te bekeren. De verwarring binnen het thuisfront van het Nederlandsch Zendinggenootschap, dat eerst door de zogenaamde Groninger richting van theologen werd beheerst en vervolgens ten dele in de ban kwam van de moderne theologie, zou leiden tot het ontstaan van meer orthodoxe, piëtistische afsplitsingen: de *Nederlandsche Zendingsvereniging*, die vanaf 1859 op West-Java ging werken, de *Utrechtse Zendingsvereniging* en de *Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereniging*. Binnen de DZV bleef de eenheid wel bewaard, al vond men ook bij doopsgezinden wel aanhangers van de Groninger richting en van het modernisme.

In kringen van het Nut stond beschaving voorop; het christendom was daarmee los-vast verbonden. In ons land sprak dat eigenlijk vanzelf. Maar toen in Batavia een afdeling van het Nut opgericht werd, leidde die vanzelfsprekende koppeling tot een principieel probleem: waarom zou een beschaafde moslem-Javaan geen lid van het Nut kunnen zijn? De vraag noopte het Hoofdbestuur van het Nut in Nederland om een commissie in te stellen.¹⁰ Immers, tot dan had men hier 'Israëlieten' geweerd! Uiteindelijk veroorzaakte de kwestie een scheuring in de jonge afdeling, en mede daardoor is het werk van het Nut in Indië nooit goed van de grond gekomen. Hier zien we beschaving en evangelie al uiteen gaan. In de zendingsverenigingen stond het evangelie voorop, maar wel verbonden met een beschavingsideaal. Vandaar dat mensen als Jansz meteen begonnen een school op te richten voor Javaanse kinderen; de school van Jansz was zelfs de eerste particuliere Javaanstalige school op Java. Wel lag Jansz af en toe overhoop met de On-

¹⁰ In genoemde commissie hadden zitting de seminariehoogleraar S. Muller, de Amsterdamse predikant J. Boeke en P.J. Veth (1814-1895), van 1842 tot 1864 hoogleraar Oosterse talen, Hebreeuwse oudheden en uitlegkunde van het O.T. aan het Athenaeum Illustre in Amsterdam en vanaf 1864 hoogleraar te Leiden in de Land- en Volkenkunde van de Indische Archipel. Veth zat in het hoofdbestuur van het NBG en was in 1850 voorzitter van het Nut. Geen van drieën was ooit in Indië geweest. Zie *Tot heil van Java's arme bevolking. Een keuze uit het Dagboek van Pieter Jansz, doopsgezind zendeling in Jepara, Midden-Java*, geannoteerd en van een inleiding voorzien door A.G. Hoekema, 31 noot 6 en de daar vermelde literatuur en archiefstukken.

derwijscommissie van de koloniale overheid. Want mocht onderricht in de beginselen van het christendom wel tot het lesprogramma horen? Dat strookte niet met de formele neutraliteit van het koloniaal bestuur in godsdienstzaken. Gelukkig voor Jansz had de ambtenarenbureaucratie het zo druk met het zoeken naar een antwoord op de vraag of de genoemde Onderwijscommissie wel bevoegd was in te grijpen bij een particuliere, en dan nog Javaanstalige school, dat hij rustig zijn gang kon blijven gaan.

Medische zorg

Aan beschaving en ontwikkeling werd door de zending nog in een ander opzicht aandacht geschonken. De medische zorg voor Javanen in de desa's was minimaal. In de hele residentie Jepara-Pati, een gebied van zo'n 2000 km², werkte in het midden van de negentiende eeuw slechts één gouvernementsarts. Zowel Jansz als zijn latere medewerker N.D. Schuurmans (1838-1908) (afb. 1) hebben zeer veel gedaan op het terrein van hygiëne en medische zorg voor de dorpsbevolking in het algemeen, en wat Schuurmans betreft onder prostituées in het bijzonder. Beiden kregen daarvoor vanaf 1872 enkele jaren lang overheidssubsidie 'aangezien genoemde zendelingen met veel toewijding en succes de hun opgedragen diensten in het belang der zieke bevolking hebben verrigt'.¹¹ Diezelfde koloniale overheid had toen reeds lang vergeten dat men in 1860 Jansz' toelating als zendeling had ingetrokken, omdat hij in 1859 een opruiend traktaatje geschreven zou hebben.¹²

11 Zie Besluit Gouverneur-Generaal 10 September 1872 nr. 31; voorts 11 Augustus 1873 nr. 14; 16 Augustus 1874 nr. 25; en tenslotte 6 Augustus 1875 nr. 20. Daar wordt medegedeeld dat verdere voorstellen van deze aard niet gehonoreerd zullen worden. In het laatste Besluit wordt aan Jansz f300,00 toegekend en aan Schuurmans f700,00. Schuurmans heeft zich ook belast met visitatie van prostituées en ontvangt 'wegens dit minder aangename werk' een hogere beloning. De Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid die in 1875 was aangetreden, W.A. Henny, vond het niet nodig dat de beloning, afkomstig uit het budget voor de vacante post van geneesheer in de Residentie, omhoog ging en had twijfels over de deskundigheid van de zendelingen. Maar de chef van de Geneeskundige Dienst maakt, aldus een citaat, duidelijk dat 'zich te Japara, een in verval zijnde plaats met arme inwoners, nimmer meer een civiel geneesheer vestigen' zal. Ook spreekt hij het volste vertrouwen uit in Jansz en Schuurmans.

12 Zie A.G. Hoekema, "De tijd is vervuld". Opmerkingen over een konflikt met de overheid door een onschuldig traktaatje van Pieter Jansz', *Doopsgezinde Bijdragen* 2 (1976) 144-159.

Afb. 1. Portret van Nicolaas Dirk Schuurmans (Amsterdam 1838-Haarlem 1908), van 1863 tot 1878 werkzaam als zendeling op Java, daarna in Nederland in dienst van de DZV.

Interkerkelijk genootschap tegenover denominationele vereniging

Het Nederlandsch Zendelinggenootschap had een interkerkelijk karakter. De positieve kant daarvan is: het NZG representeerde avant la lettre de oecumene, en het ging uit van de op zichzelf correcte gedachte, dat men in de koloniën niet de richtingenstrijd moet overplanten die in ons land de kerkelijke verhoudingen beheerste en beheerst. Maar welk type kerk gesticht moest worden, bleef door deze opzet enigszins vaag. J.E. Jellesma en W. Hoezoo, de bekendste zendelingen van het NZG in het midden van de negentiende eeuw op Java, konden in wezen tegen Jansz zeggen: voor ons is de volwassendoop naast de kinderdoop geen probleem. Als u dat ook zou kunnen beamen, zou samenwerking tussen ons veel eenvoudiger zijn.¹³ Dat is hetzelfde inclusieve en ruimhartige standpunt dat men nu bij velen in de Hervormde kerk ook aantreft. We mogen aannemen dat J. Craandijk, die ik al noemde als voorzitter van het NZG aan het eind van de negentiende eeuw, met die houding kon leven¹⁴, evenals andere doopsgezinde leden van het NZG. Maar voor Jansz was het onaanvaardbaar en voor zijn bestuur ook. Bij Jansz leidde de houding van zijn NZG-collega's tot een verkoeling van de onderlinge verhoudingen, mede omdat als gevolg van deze opvatting een aanpalend werkgebied in het dorp Kayu-apu onder NZG-beheer bleef, ofschoon Jansz in Jeparo veel dichter bij dat dorp woonde dan Hoezoo in Semarang. Het DZV-bestuur in Nederland heeft wel altijd een goede verstandhouding met het bestuur van de NZG bewaard. Dat kon men ook. De Nederlandse doopsgezinden keerden immers niet in een identiteitscrisis! Ze maakten een gouden eeuw door en bewogen zich gemakkelijk in hoge kringen.

Jansz heeft overigens, voordat hij zijn eerste catechisanten kon dopen, nog een balletje opgegooid over de mogelijkheid om de doop bij onderdompeling toe te passen – op zichzelf een heel legitieme vraag, praktisch een zinvol symbool en goed uitvoerbaar op Java. Die vorm van doop zou het theologische onderscheid dat tussen hem en de NZG-zendelingen bestond, duidelijker hebben gemaakt. Maar deze suggestie was voor zijn bestuur in Nederland een brug te ver. Dan had men wel een Hulpgenootschap van de Baptisten kunnen blijven. C.P. van Eeghen had in 1847 de doop bij onderdompeling al een voorbeeld genoemd van een be-

¹³ Zie Jellesma's brief aan Jansz van 20 april 1852, Archief DZV PA 305/421; vgl. *Tot heil van Java's arme bevolking*, 14.

¹⁴ Voor Craandijk was opvoeding het doel van de zending, zoals we hebben gezien. Gemeentevorming stond in dienst van dat doel: 'In één woord, het gemeentelven werd beschouwd als een der groote opvoedingsmiddelen tot geestelijken wasdom', *Het Nederlandsch Zendelinggenootschap*, 177. Als de gemeente alleen middel is, zijn de vorm ervan en ook doop en avondmaal minder belangrijk; verg. 174-176.

krompen biblicisme!¹⁵ Na dit negatieve antwoord is Jansz overigens nooit op deze kwestie teruggekomen. Al was hij soms lastig, hij heeft altijd loyaal de instructies van zijn bestuur uitgevoerd.

Zending taak van elke christen

Toen de DZV in 1847 werd opgericht, was er in methodisch opzicht één principeel verschil met de werkwijze van het NZG. Jansz werd niet uitgezonden als zendeling, maar als particulier onderwijzer, die voor zijn eigen kost moest zorgen en naast zijn gewone werk het evangelie zou verkondigen. Vermoedelijk heeft deze gedachte een dubbele achtergrond gehad. Allereerst was de al genoemde Ds. O.G. Heldring in Hemmen samen met anderen, waaronder Van Eeghen, die jarenlang penningmeester is geweest van Heldrings Zettense inrichtingen, bezig met de uitwerking van de idee om christen-werklieden uit te zenden.¹⁶ Een aantal van zulke mensen is inderdaad vertrokken naar Indië, en oorspronkelijk bestond het plan om ook een doopsgezinde jongeman, Herman Carel van Calcar, op die basis naar Bali of Java te sturen. Omdat deze jongen niet geschikt bleek, is dat plan nooit doorgegaan. Daarnaast zal voor de DZV een theologisch argument hebben gegolden. Was niet vanuit de doperse traditie evangelieverkondiging een zaak van alle christenen?

Jansz ging dus als privépersoon naar Java. Hij kreeg weliswaar een recommedatie mee, maar droeg niet een bijzonder ambt vanwege de broederschap en had niet zoals zijn NZG-collega's een uitgebreide instructie met belijdende aspecten. Wel ging het Bestuur er natuurlijk van uit dat Jansz vroeger of later Javanen zou dopen en daarna avondmaal zou bedienen. Dat laatste zou overigens tot problemen leiden met de Indische (staats)kerk. Jansz moest de koloniale overheid wel toestemming vragen om op Java te werken. Maar hij vroeg dus toelating als particulier onderwijzer, niet als zendeling; daar had naar dopers inzicht de overheid niets mee te maken. Het heeft het koloniaal bestuur veel hoofdbrekens gekost een modus te vinden om met deze nieuwigheid om te gaan. Uiteindelijk kreeg Jansz na vele maanden tot zijn verrassing niet alleen toestemming om als onderwijzer te werken, maar ook als zendeling. Het koloniale bestuur dacht dat men zo controle kon uitoefenen over zijn doen en laten. Dat zou tegenvallen; Jansz bleek in de komende decennia behoorlijk eigenzinnig.

Hoe dan ook, hij moest maar zien waar hij terecht kwam. Dat bleek niet een-

15 C.P. van Eeghen in een brief aan zijn vriend O.G. Heldring op 7 april 1847, aanwezig in het Réveil-Archief UB UvA.

16 Zie H. Reenders, *Alternatieve zending*, Deel II, 85-305.

voudig. Bijna was hij huisonderwijzer geworden van de vooruitstrevende Javaanse Regent Pangeran Ario Tjondronegoro IV van Demak, ten oosten van Semarang. Helaas was de druk van behoudende moslems op deze Regent zo groot, dat hij het plan om zijn kinderen westers onderwijs te laten geven moest laten varen. Saillant detail is dat het ging om de grootvader van Raden Ajeng Kartini (1879-1904), rond de eeuwwisseling in Jepara de bekendste voorvechtster voor emancipatie van de vrouw, en nu een nationale figuur in Indonesië.¹⁷ Toen deze kans evenals andere mogelijkheden aan hem voorbij gingen, trad Jansz uiteindelijk in dienst bij een Armenische christen, Markar Soekias, die in de buurt van Jepara een groot landgoed bezat. Het is dus zuiver toeval dat de doopsgezinde zending begon in de landstreek die wij kennen als het Muriagebied.

Met de genoemde Armeniër ontstonden al gauw conflicten. Jansz' particuliere school genereerde bovendien nauwelijks inkomsten; die moesten komen uit het schoolgeld van de weinige westerse kinderen in de omgeving. Uiteindelijk kwam Jansz daardoor financieel gezien hoe langer hoe meer ten laste van de DZV zelf. Het oude doperse principe: een waarachtig christen oefent een seculier beroep uit in de samenleving en is tevens evangelist in zijn of haar vrije tijd, moest noodgedwongen worden opgegeven en zou helaas niet weer tot leven gewekt worden.

Zending in eigen land niet nodig

Het ging om evangelieverkondiging en beschaving in de overzeese gebiedsdelen (afb. 2); in ons eigen land werd dat niet nodig geacht. Het evangelie was hier al aanwezig, en beschaving eigenlijk ook. Java lag voor de hand als werkgebied voor de DZV, mede omdat het door de koloniale overheid net was opengesteld voor de zending. Ook hadden doopsgezinden als C.P. van Eeghen daar handelscontacten opgebouwd.

Wel zijn dikwijls andere gebieden genoemd, toen de arbeid van Jansz in de eerste jaren vruchteloos leek te zijn: Bali en Sumatra bijvoorbeeld. Zelfs heeft het DZV-bestuur op het punt gestaan om de derde kandidaat die klaar stond, Thomas Doyer (1822-1861), naar de Goudkust in West Afrika te zenden. In 1637 had de graaf Johan Maurits van Nassau, gouverneur van Brazilië, de Portugezen ver-

17 Zie over Pangeran Ario Tjondronegoro H. Bouman, *Meer licht over Kartini* (Amsterdam, 1954) 7-9 en Pramoedya Ananta Toer, *Panggil aku Kartini sadja* (Bukittinggi/Djakarta, 1962) 25-29 (met portret op p. 26). Beide bronnen vermelden dat deze verlichte regent tien jaar na de aankomst van Jansz, in 1861, wel een gouverneur voor zijn kinderen aanstelde, C.E. van Kesteren. Een selectie uit brieven van Kartini is in vele drukken verschenen als *Door duisernis tot licht*. F.G.P. Jaquet verzorgde een wetenschappelijke uitgave *Kartini. Brieven aan Mevrouw R.M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten* (Dordrecht/Providence USA, 1987).

Afb. 2. Titelpagina van *De kleine Medearbeider*. Dit maandblad van de DZV verscheen van 1899 tot 1911 en werd daarna tot 1917 voortgezet als *Doopsgezind Maandblad voor uit- en inwendige zending*.

jaagd van het fort Elmina, gelegen vlak bij het huidige Gold Coast in Ghana. Tot 1874 wapperde daar de Nederlandse vlag, zoals Engelsen en Denen in de buurt andere forten bezetten en van daaruit handel dreven. Doyer was bestemd om vanuit Fort Elmina (dat nog bestaat) het evangelie te verbreiden onder de Asanti's. Alleen omdat Jansz een tijd ziek was en Klinkert niet kon aarden in Jepar, werd ook Doyer tot zijn teleurstelling naar Java gestuurd. Meer dan een eeuw later, van 1962 tot 1969, zouden Roelf en Juliette Kuitse overigens wel, in het kader van een interkerkelijk 'Islam in Africa'-project, in Ghana werken.

Verval aan het eind van de negentiende eeuw

De kracht die tussen 1850 en 1860 van de jonge DZV uitstraalde, was aan het eind van die eeuw enigszins weggeëbd. De doopsgezinde zending had zowel financieel als wat menskracht betreft hulp van geloofsgenoten uit de Oekraïne en Duitsland

Afb. 3. Gezinsportret van Gerhard Nikkel (1861-1932), een van de veertien Duits-Russische zendingelingen die voor de DZV hebben gewerkt. Nikkel was afkomstig uit Gnadenfeld, Oekraïne. Hij werkte van 1888 tot 1900 in Mandailing, Sumatra, en was daarna Missionsreisprediger onder de mennonieten in de Oekraïne. Hij was eerst gehuwd met Anna Carolina Kuipers uit Haarlem, en na haar dood met haar zuster Wilhelmina Albertine Kuipers. Het portret is uit 1908.

nodig om op de been te blijven (afb. 3).¹⁸ Toen bleek dat men op Java buiten het Muriagebied geen nieuw zendingsterrein kon krijgen omdat overal intussen andere zendingsverenigingen werkzaam waren en de koloniale overheid angstvallig waakte tegen dubbele zending, verlegde het bestuur de blik naar Mandailing in West-Sumatra.¹⁹ Maar eigenlijk kwam men daar reeds te laat. Mandailing grenst

18 Zie over de assistentie van Russische Mennonieten op de zendingsterreinen van de DZV: Alle Hoekema, 'The Russian Connection: the Contribution of German-Russian Mennonites on the mission fields in Indonesia', in Leny Lagerwerf, Karel Steenbrink and Frans Verstraelen (eds), *Changing Partnership of Missionary and Ecumenical Movements. Essays in Honour of Marc Spindler*, Leiden/Utrecht 1995, 100-112.

19 Zie Jensma, *Doopsgezinde Zending*, 114-125.

enerzijds aan het Batakgebied, waar de Lutherse zending vanuit Duitsland al vaste voet had gekregen, en anderzijds aan de Minangkabau, waar de islam net een dominante positie had verworven. Dat maakte de evangelieverkondiging moeizaam. Niettemin mogen vooral de namen van Heinrich Dirks (1842-1915) en veel later van Peter Nachtigal (1881-1928), beiden uit de Oekraïne afkomstig, met eerbied worden genoemd wat het werk in Mandailing betreft.

Discussies om buiten Indonesië, bijvoorbeeld in Afrika, nieuwe terreinen te zoeken, zijn er bij mijn weten in de negentiende eeuw niet meer geweest. De breedte van denken die het eerste bestuur had gekenmerkt, versmalde enigszins aan het einde van de negentiende eeuw. Dat euvel vinden we in de Nederlandse broederschap als geheel terug in die periode, zij het dat de zending de kant opging van piëtisme en de broederschap in meerderheid die van het modernisme.

Gebrek aan slagkracht in het begin van de twintigste eeuw

In de eerste decennia van onze eeuw werd het werk in het Muriagebied wel intensiever, in elk geval tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de Russische revolutie in 1917. Dat kon geschieden dankzij een systeem van zogenaamde koloniën, christelijke desa's die goed aansloten bij de nogal gesloten dorps samenleving die de zendelingen uit de Oekraïne thuis gewend waren geweest, en dankzij een netwerk van zendingsscholen en klinieken, mede in stand gehouden door overheidssubsidies voor bepaalde takken van het werk. Echt vernieuwend was alleen het modern opgezette medische werk van de zendingsscholen H. Bervoets (1864-1933), eerst werkend in Mojowarno, Oost-Java, en vanaf 1907 in Ketlet, en vanaf 1920 K.P.C.A. Gramberg (1895-1996). Niet alleen een aantal klinieken en een ziekenhuis werden opgebouwd, maar ook een uitgebreide instelling voor leprapatiënten, Donorojo.²⁰

De doopsgezinde zending zelf miste evenwel slagkracht, omdat ze zich ingroef op het platteland. Dat elders op Java een beweging ontstond naar de steden toe, waar vanaf 1908 het denken over en de actie voor nationale onafhankelijkheid meer en meer invloed kregen, ontging zowel het bestuur van de DZV als de meeste zendelingen. Het is Gramberg geweest, die tijdens een Europees verlof in 1926 de kat de bel aanbond in een uitvoerig memorandum aan het

²⁰ Bij het tienjarig bestaan in 1926 en bij het twintigjarig bestaan van Donorojo in 1936 verschenen rijk geïllustreerde jubileumboeken over dat werk. Daaruit blijkt dat men zelfs beschikte over een eigen spoorlijntje en over eigen papiergeld. Donorojo is na 1945 niet overgegaan in de handen van de GITJ, die in 1942 geheel zelfstandig was geworden, maar in handen van de overheid. De kerk, naar een ontwerp van dokter K.P.C.A. Gramberg gebouwd en voorzien van glas-in-lood ramen (een grote bijzonderheid op Java), wordt nog gebruikt.

Afb. 4. Portret van Dr. A.K. Kuiper (1864-1944), van 1914 tot 1924 voorzitter van de DZV, en ook daarna nog nauw betrokken bij de zending.

bestuur.²¹ Eerst daarna is men vernieuwend gaan optreden en werden medewerkers in steden als Kudus en Pati geplaatst.

Deze vernieuwing loopt eigenlijk parallel met vernieuwingen binnen de Nederlandse broederschap via de zogenaamde Gemeentedagbeweging, ook wel Elspeetse beweging genoemd.²² Het ontstaan van die belangrijke beweging in 1917 – een soort Réveil dat in onze kring mede onder invloed van Engelse Quakers tot stand kwam – geeft aan dat de Nederlandse doopsgezinden in een dal terecht waren gekomen. Verschillende personen die door de Gemeentedagbeweging zijn beïnvloed, vinden we in de jaren voor 1940 (en ten dele daarna) terug in het bestuur van de DZV, zoals J.M. Leendertz, A.K. Kuiper (afb. 4), C. Nijdam, en A.J. Meerdink-van den Ban.

Opmerkelijk is dat de broederschap in deze periode, toen ze – zij het tijdelijk – haar zelfvertrouwen had hervonden, makkelijker contacten legde met andere kerken. Dat gold ook voor het bestuur van de zending en voor de werkers op Java. Aan dr. Hendrik Kraemer, afgevaardigde van het Nederlands Bijbel Genootschap en scherpzinnig analyticus van de maatschappelijke en kerkelijke veranderingen in Indië, en ook aan anderen werden adviezen gevraagd over de structuren en regels die nodig waren voor de komende zelfstandigheid van de broederschap op Java, en deze adviezen werden serieus opgevolgd.

Tendensen in na-oorlogse decennia

We kunnen slechts een kort moment stilstaan bij de laatste vijftig jaar, de periode na 1945. Daarbij valt het volgende op.

Niet alleen door het werk van de Gemeentedagbeweging (na de oorlog Gemeenschap voor Doopsgezind Broederschapswerk geheten), maar vooral door ingrijpende vernieuwingen tijdens de bezetting binnen alle kerken in gang gezet, ontstond ook een nieuw elan in de doopsgezinde broederschap. Bovendien was duidelijk dat de oude koloniale verhoudingen in Indonesië definitief tot het verleden behoorden. Daarover had het bestuur van de DZV zich overigens publiekelijk wel een stuk duidelijker mogen uitspreken. Er is slechts zeer weinig bekend over de houding van de DZV ten aanzien van het ‘Indië-vraagstuk’, dat toch als

²¹ Zie Jensma, *Doopsgezinde Zending*, 94 vlg.

²² Het ontstaan en het grote belang van deze Gemeentedagbeweging zijn bij mijn weten nog nooit uitvoerig beschreven. Veel materiaal is te vinden in de *Brieven* die gedurende enkele decennia, tot in de Tweede Wereldoorlog, verschenen. Twee korte impressies van de hand van C. Nijdam en C. Inja verschenen als onderdeel van een terugblik op ‘60 jaar Gemeentedagbeweging, Elspeetse Vereniging, Gemeenschap voor Doopsgezind Broederschapswerk’ (“Bewogen Beweging”) in *Doopsgezind Jaarboekje 1977*, 31-37.

het belangrijkste politieke debat in de jaren na 1945 zeer velen in de greep hield.²³ Overigens, ook de ADS heeft het hier laten afweten. Niettemin kan gesproken worden van een nieuwe bezieling binnen de broederschap.

Dat gevoel proeft men uit de houding van de doopsgezinde broederschap tegenover oecumene en zending. Deze twee begrippen werden en worden vaak in een adem genoemd, omdat ze de mondiale context leveren voor de kerk. De doopsgezinde broederschap werd in 1948 vanzelfsprekend lid van de Wereldraad van Kerken. Bestuurlijk trad ook een logische verandering op: zending werd een broederschapszaak. Van Doopsgezinde Zendingen *Vereniging* werd men Doopsgezinde Zendingen *Raad*, officieel in 1958, maar feitelijk al snel na de oorlog.²⁴ Daarmee volgde men het voorbeeld van de zogenaamde zendingscorporaties (NZG, NZV, UZV) die in 1951 opgingen in de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk. In de kerkorde van de NHK uit datzelfde jaar staat apostolaat vernieuwend voorop.

Tegelijk ontstonden ook nieuwe en andersoortige contacten met de Noord-

23 De notulen van de bestuursvergadering van de DZV op 20 mei 1946 delen mee 'dat Ds. Daalder uit Haarlem geen contributie wenschte te betalen voordat het bestuur der DZV een duidelijke verklaring heeft gepubliceerd inzake de verhoudingen in Indië, iets dus in de trant als Oegstgeest heeft gedaan. Unaniem is het Bestuur van meening een dergelijke verklaring over politieke toestanden niet te kunnen of mogen geven, maar dat de verbreiding van het Evangelie overal ter wereld nodig is en blijft, overeenkomstig het gebod van onzen Heer en Voleinder des Geloofs, volgens Mattheüs 28.' Nadere discussies of uitspraken over de kwestie-Indië zijn in de notulen niet te vinden. Alleen wordt op 21.8.1949 melding gemaakt van een brief van Cor Inja met de aankondiging dat de Doopsgezinde Vredesgroep van 3 tot 5 september van dat jaar een conferentie zou wijden aan het thema Indië. Op 10.7.1956 vermelden de notulen, dat een Oproep van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk over Nieuw Guinea na zorgvuldige bestudering besproken zou worden. Het is hoogstwaarschijnlijk niet tot zo'n gesprek gekomen, laat staan tot een eigen stellingname.

24 Eind 1956 circuleerde binnen het Bestuur van de DZV al een discussiestuk over deze verandering. De huidige verenigingsvorm wordt principieel onjuist geacht. Zending hoort een zaak te zijn 'van alle doopsgezinde gemeenten gezamenlijk, nl. de verbreiding buiten de Nederlandse grenzen der evangelieboodschap, welke taak op niet te miskennen wijze aan alle christelijke gemeenten is opgedragen en zonder ernstige schade aan het gemeentelijk leven niet kan worden verwaarloosd.' Ook praktisch levert de huidige organisatievorm problemen op, zowel in de samenwerking met buitenlandse doopsgezinden als in die met zendingsorganen van andere geloofsgemeenschappen in eigen land. Daarom is een verandering nodig, die ook mogelijk is door een kentering binnen de doopsgezinde broederschap. 'Werd vroeger door vele Nederlandse doopsgezinden het zendingswerk beschouwd als een particuliere, zoal niet schadelijke, dan toch zeker niet bijzonder nuttige liefhebberij van een klein groepje, meer en meer groeit toch in de gemeenten het besef, dat hier een verantwoordelijkheid, een plicht en een taak van de gehele broederschap ligt.' Deze concept-nota draagt onmiskenbaar het stempel van W.F. Golterman. Archief DZV, PA 305/125.

Amerikaanse Mennonites, in de eerste plaats met het Mennonite Central Committee, dat meteen na 1945 in heel Europa begonnen was met praktisch hulpwerk. In ons land pakte men de draad op door de oude, slapende *Algemeene Commissie voor Buitenlandsche Nooden* tot leven te wekken. Dat werd de *Algemene Commissie voor Bijzondere Noden in binnen- en buitenland*, op 27 maart 1947 opgericht.²⁵ Opvallend en jammerlijk is het, dat men toen niet meteen ontdekt heeft, welke verbindingslijnen tussen zending en hulpwerk hoorden te bestaan. Dat had daarmee te maken, dat het werk van de zending in die periode nog gericht was op Indonesië, en dat van Bijzondere Noden op Nederland en, wat ruimer, op Europa.

Hoe dan ook, het werk van de doopsgezinde zending kreeg nieuwe impulsen. Die ontstonden mede doordat jonge, energieke, uiterst bewogen en door de Indonesische kerken gewaardeerde figuren werden uitgezonden in de eerste decennia na 1945. Voor Java, waar de broederschappen mede tengevolge van de Japanse bezetting geheel autonoom waren geworden, waren dat de Franse arts Martha Ropp (eerst uitgezonden voor het MCC trouwens, dat rond 1949 gemakkelijker toegang had tot Indonesië dan Nederlanders), Jan en Mary Matthijssen-Berkman (eigenlijk bestemd voor Irian Jaya), en kort daarop Roelf Kuitse. Naar het nieuwe, oecumenische terrein op de Vogelkop van Irian Jaya, tot 1961 nog een stukje Nederlandse kolonie, gingen mensen als Herbert en Mienke Marcus-van den Nieuwenhuysen, de familie ds. Piet Messie, de Zwitserse verpleegsters Ruth en Lydia Bähler en daarna Lieuwe en Janna Koopmans-Kingma (afb. 5).²⁶

Vanaf 1958 kreeg die arbeid ondersteuning en bekendheid in eigen land door de aanstelling van een studiesecretaris: eerst Jan Matthijssen, en vanaf 1964 Leo Laurensse. Door de arbeid van deze werkers, en van een aantal anderen op het veld (vooral op Irian Jaya) kreeg de hele broederschap in de jaren tussen 1945 en 1965 oog voor mondiale veranderingen in de kerken als zodanig. De stimulerende leiding van W.F. Golterman bij dat alles moet zeker worden vermeld. Voorts werd de naam van ds. Suhadiweko Djojodihardjo uit Pati, onder andere door enkele bezoeken van hem en zijn vrouw aan Europa, heel vertrouwd in ons land.

Nog een andere, verbredende impuls ontstond, toen de samenwerking met Zwitserse, Duitse en Franse mennonieten in 1951 gestalte kreeg binnen het Europäisches Mennonitisches Evangelisations Komitee (EMEK). Zo kregen Nederlandse doopsgezinden ook toegang tot andere werkvelden, zoals Tsjaad en Ecuador, en in de jaren zeventig de Foyer Grebel in Parijs. Overigens zou EMEK

²⁵ Zie de proponentsscriptie van J.E. Klanderman, *Hulplijnen. Het Hulpwerk van de Doopsgezinde Broederschap in Nederland in de periode 1947-1980*, 1991.

²⁶ Zie Jensma, *Doopsgezinde Zending*, 153-173. Daarnaast werkte een groot aantal andere zendingsmedewerk(st)ers in het gebied, die goeddeels een overheidsaanstelling hadden als verpleegkundige of onderwijzer(es).

Afb. 5. Het kerkje van het lepra-rehabilitatiecentrum Sele be Solu, nabij Sorong, Irian Jaya, waar vanaf 1957 de Zwitserse verpleegsters Ruth en Lydia Bähler, en naderhand ook Elisabeth Gerber decennialang hebben gewerkt. De foto geeft de situatie in 1971 weer.

aan de arbeid in Parijs eerst na ampele discussie gaan meedoen, want hoorde Parijs wel bij dat deel van de wereld, waar een *zendings*organisatie moest werken? De participatie in dat stuk werk is een eerste signaal dat men oog kreeg voor de pluriforme samenleving dicht bij huis en voor de noodzaak om in eigen omgeving te komen tot de stichting van nieuwe gemeenten.²⁷ De samenwerking binnen EMEK was een logisch vervolg van het feit dat de DZR al Franse, Zwitserse en

²⁷ De Foyer Grebel in Parijs was tot stand gekomen dank zij arbeid van Noord-Amerikaanse Mennonites via de Mennonite Board of Mission (MBM) in Elkhart. Historisch gezien worden lijnen zichtbaar van het gedachtegoed van H.S. Bender, hoogleraar aan het Seminary in Elkhart, leerlingen van Bender als J.H. Yoder (eerst werkzaam bij MBM, naderhand verbonden aan de Associated Mennonite Biblical Seminaries in Elkhart) en de godsdienstsocioloog P. Peachey, naar het ontstaan van enkele radicaal vernieuwende gemeenschappen in onder andere Elkhart en Chicago en vandaar naar het beleid van MBM ten aanzien van gemeentestichting in Europa. Zie de proponentsscriptie van J.H. Kikkert, *Radicale christelijke gemeenschappen missiologisch bezien. Een vergelijkend onderzoek naar een drietal door Noord-Amerikaans doopsgezind initiatief ontstane 'zendingsgemeenten' in Europa*, 1998.

Duitse medewerkers had gehad. Nu werd een en ander ook bestuurlijk geïnternationaliseerd.

Daarmee ontstond evenwel ook een nieuw spanningsveld, dat tussen oecumenisch en evangelikaal denkende doopsgezinden. In een iets latere tijd heb ik persoonlijk dat spanningsveld als heel vruchtbaar ervaren, ook voor de verdieping van mijn eigen geloof. Tegelijk trok het in de jaren zeventig de lijnen tussen zending en werelddiaconaat verder uit elkaar. Bijzondere Noden, Internationale Mennonitische Organisation (IMO, een samenwerkingsverband van vooral Noord-Duitse en Nederlandse hulpwerkorganen), MCC en oecumene aan de ene kant stonden in sommige opzichten als concurrenten tegenover DZR, EMEK (waarin vooral de meer piëtistische Zuid-Duitse en Franse mennonieten, alsmede de Zwitserse doopsgezinden meewerkten) en evangelikalen aan de andere kant. Het brede, inclusieve denken, dat we in 1847 aantroffen, toen beschaving (zeg maar: ontwikkeling, hulpwerk) en evangelie (zeg maar: zending) tenminste binnen het bestuur van de DZV als onlosmakelijk verbonden polen werden gezien, is noch in de jaren zeventig, noch daarna in de jaren tachtig van de twintigste eeuw voldoende zichtbaar gebleven. Telkens opnieuw is veel energie gespendeerd om zending en hulpwerk nationaal en in Europees verband bestuurlijk te verenigen binnen hun oorspronkelijke, bijbelse bedding. Het is tot op heden niet gelukt. Opnieuw liggen de doopsgezinden achter bij andere kerken in ons land.

Enkele conclusies

Ik kom tot een paar voorlopige conclusies ten aanzien van 150 jaar doopsgezinde zending.

Allereerst, als er één les is die we in elk geval mogen overnemen van dat bestuur van 1847, dan is het: evangelieverkondiging is een zaak van iedereen. Het is niet nodig om als full-time zendeling te worden uitgezonden. Wel is een goede voorbereiding op die opdracht nodig! De voorbereiding van Jansz, Klinkert en anderen duurde zelfs enkele jaren en omvatte taalstudie én bijbels-theologische vakken. Een niet te eenvoudige praktisch-doperse cursus, toegespitst op de missionaire situatie, zou naast de bestaande doperse cursus heilzaam zijn voor dit doel.

Voorts is duidelijk dat de doopsgezinde broederschap, anders dan 150 jaar geleden, wel in een crisis of tenminste overgangssituatie verkeert. Deze crisis is heviger dan die uit de jaren twintig van onze eeuw. Toen was er een vernieuwende, inspirerende Gemeentedagbeweging. Nu is het vormings- en toerustingswerk zelf een onderdeel van de problematiek.

Juist vanwege het voorgaande punt is het niet verwonderlijk dat de aandacht

van de doopsgezinde zending zich nog nauwelijks richt op het verre buitenland. Nu Nederland geen overzeese gebiedsdelen meer heeft, dreigen we onze eigen kolonie te worden. Vanaf 1979 zeggen de statuten van de Doopsgezinde Zendingsraad, dat het om evangelieverkondiging in de gehele wereld gaat. Met de participatie in de Foyer Grebel te Parijs kwam het werk al dichtbij huis. Nu lijkt de hele wereld vooral dichtbij te liggen; kennelijk bestaat het gevoel dat zowel beschaving als evangelie hier ontbreken.²⁸ Natuurlijk is aandacht voor gemeentebouw, voor nieuwe vormen van evangelische presentie en voor gemeentestichting in eigen land beslist nodig. Zo ging het in de zestiende en zeventiende eeuw ook. En toch betekent het oecumenisch, theologisch en missionair gezien een riskante verarming als we het daarbij aan het eind van de twintigste eeuw zouden laten. We mogen niet vergeten dat de doopsgezinden in de zeventiende en achttiende eeuw, toen communicatie veel moeizamer verliep, wel reeds beschikten over talloze contacten buiten de landsgrenzen.

Ontwikkeling en evangelie hoorden rond 1850 bij elkaar. Natuurlijk denken we in het westen, door schade en schande iets wijzer geworden, anders en hopelijk minder superieur over de beschavingen die elders al aanwezig zijn. Toch is het jammer dat deze polen uit elkaar gegroeid zijn. Beide kanten van deze medaille weten niet goed meer wat ze moeten doen. Het lenigen van noodhulp is uiteraard altijd mogelijk. Daartoe had men bij de Nederlandse doopsgezinden in de achttiende eeuw al het Fonds Buitenlandsche Nooden. Maar wat is beschaving, ontwikkeling in diepste zin vanuit een christelijk perspectief? Is men bij het Werkverband Ontwikkelings Samenwerking van de ADS en bij Bijzondere Noden in staat dat uit te leggen en door te geven? En wat is de essentie van het evangelie precies? Weet men dat bij de DZR eenduidig te formuleren? Levert zending zonder ontwikkeling en zonder een duidelijk vredesgetuigenis niet een geamputeerd evangelie op? De vraag blijft in hoeverre jonge kerken elders in de wereld een (westers) 'doopsgezind' karakter moeten krijgen. De discussie daarover begint binnen de Mennonite World Conference (MWC) serieuze vormen aan te nemen. Deze discussie is uiteindelijk niet dezelfde als die tussen Jansz en de NZG-zendelingen Hoezoo en Jellesma. Het *Anliegen* van die laatsten destijds loopt als het ware parallel met de gedachte in vele evangelikale kringen en bij sommige oecumenisch denkende kerken nu: de vorm van de *kerk* als instituut doet er niet zo toe. De gesprekken binnen de MWC zeggen het iets anders: de vorm en de naam van de *radicale beweging* van volgelingen van Christus zijn niet werkelijk be-

28 Het *Doopsgezind Maandblad voor uit- en inwendige zending* (1911-1917), voortzetting van *De kleine medearbeider* (1899-1910), waaraan vooral C.P. van Eeghen (1853-1917), J.W. van Stuyvenberg (1868-1950) en J. Loosjes (1874-1935) meewerkten, voerde wel *inwendige zending* in zijn titel, maar publiceerde toch voornamelijk berichten van de overzeese zendingsvelden. De DZV zelf hield zich in het geheel niet bezig met inwendige zending.

langrijk. Die hoeven niet noodzakelijkerwijs doopsgezind of mennonite te heten noch te zijn; dat zijn historische, westerse gestalten van deze mondiale radicale beweging.

Als de laatste stelling juist is, namelijk dat het om historische, 'contextuele' gestalten gaat, dan kan de daarbij aansluitende slotvraag van dit betoog alleen maar zijn: moeten de Nederlandse doopsgezinden wel zo nodig 'doopsgezind' blijven of moeten ze proberen een nieuwe vorm voor de oorspronkelijke radicale beweging te vinden? Daarmee ben ik eigenlijk weer terug bij het begin. Deze vraag heeft immers te maken met het dilemma: revitalisering van de bestaande vormen of vernieuwing van buitenaf.²⁹ Een antwoord op die vraag mag de DZR geven over 50 jaar, als men tijdens een volgend jubileum kan terugblikken op de situatie van 1997.

Voordracht gehouden tijdens de viering van het 150-jarig bestaan van de Doopsgezinde Zendings Vereniging, op 24 oktober 1997 te Schoorl.

²⁹ Men kan natuurlijk ook stellen dat het om revitalisering *en* vernieuwing moet gaan. Zie L. Laurens, *Werven of sterven. Over de toekomst van de doopsgezinde gemeente* (Amsterdam, 1985).

‘Wel in, maar niet van de wereld’

Cultuursociologische schets van de Amish gemeenschap in Amerika

Inleiding¹

Lancaster County, Pennsylvania, wordt wel de ‘Garden spot of America’ genoemd. Een tamelijk welvarende streek die op het gebied van de landbouw een reputatie hoog heeft te houden (afb. 1). Maar het gebied is vooral bekend vanwege de aanwezigheid van meer dan 20.000 Old Order Amish, een orthodox-religieuze doperse gemeenschap die zich kenmerkt door een markante levensstijl die wel zeer afwijkt van de ‘American way of life’. De Amish vormen een fascinerende gemeenschap die tal van moderne verworvenheden zoals het bezit van een auto, radio, televisie, telefoon, elektriciteit verbiedt. Zij verplaatsen zich per paard en wagen (‘buggy’), bewerken het land niet met de tractor maar met paarden en ezels, hebben hun eigen scholen met hun eigen lekendocenten en sturen hun kinderen niet naar het voortgezet onderwijs. De Amish gaan op identieke wijze gekleed. Mannen en jongens in zwarte broek, eenkleurig overhemd, bretels, strooien hoed, half-lang recht afgesneden haar zonder scheiding (afb. 2); gehuwde mannen dragen een ongetrimde baard, zonder snor. Vrouwen en hun dochters dragen eveneens sobere kleding, lange zwarte, paarse of donkerblauwe jurken, schort, zwarte kousen, ongeknipt lang haar, ‘opgerold’ in een soort knot, scheiding in het midden, bedekt door een bonnet; sieraden en make-up ontbreken. Men spreekt onderling een Duits dialect. Contacten met de buitenwereld worden gereguleerd, de Amish huwen onder elkaar, echtscheiding is verboden evenals geboortebeperving. Gedoopte leden die zware overtredingen begaan worden in de ban gedaan en gemeden (‘shunned’). Verzekeringen worden niet afgesloten, men heeft een eigen hecht georganiseerd systeem van onderling hulpbetoon. De Amish maken geen gebruik van sociale uitkeringen of overheidssubsidies. Ouderen worden niet naar een bejaardentehuis gestuurd, maar

1 Dit artikel is een bewerkte versie, met toestemming van de uitgever, van mijn boek *De Stillen op het Land. Kleine Sociologie van de Amish in Amerika* (Kok Agora/Syntax, 1996; tweede druk, 1997; <http://cwis.kub.nl/en/dbi/tup>). Het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt, is door mij uitgevoerd in 1995 toen ik als ‘visiting professor’ was verbonden aan het Young Center, Elizabethtown College, Elizabethtown, Pennsylvania. Dit centrum werd tot voor kort geleid door Prof. Don Kraybill, één van de meest gereputeerde Amish-kenners. Ik dank hem voor de inspirerende samenwerking.

Afb. 1. 'Op het gebied van de landbouw een reputatie hoog te houden'.

door hun kinderen verzorgd. Lidmaatschap van 'wereldse' organisaties wordt ontmoedigd. Alcohol en doorgaans roken zijn taboe.

De Amish vormen een bloeiende en groeiende gemeenschap die de laatste twintig jaar in aantal verdubbeld is. Redenen hiervan zijn de grote gezinsomvang (gemiddeld zeven kinderen per gezin) en het per saldo geringe percentage Amish dat de gemeenschap verlaat. Anno 1998 zijn er circa 150.000 Old Order Amish in de Verenigde Staten, verspreid over meer dan twintig staten.² Ruwweg tweederde van de Amish bevindt zich in drie staten: Pennsylvania (Lancaster County), Ohio (Holmes County) en Indiana (Elkhart-Lagrange County). De vraag die snel rijst is hoe een dergelijke traditionele doperse gemeenschap zich in het zicht van het derde millennium staande kan houden in een hoog-moderne samenleving als de Amerikaanse, met een dergelijk wezenlijk verschillende levensstijl en een waarden- en normenpatroon dat haaks staat op individualisme en consumentisme en een technologie die op zijn best meewarig wordt bekeken. Hoe kunnen de Amish zich afschermen tegen de Amerikaanse maatschappij die

² Meer precies: drieëntwintig staten, circa achthonderdvijftig kerkdistricten en één provincie in Canada (Ontario).

Afb. 2. ‘jongens in zwarte broek, eenkleurig overhemd, bretels, strooien hoed’.

zich in tal van opzichten rap ontwikkelt naar een postmoderne samenleving? Hoe houden ze een cultuur in stand die gemeenschapszin predikt en soberheid en eenvoud benadrukt? Hoe houden ze tal van technologische innovaties buiten de deur? Hoe trekken ze de grens tussen traditie en aanpassing aan moderniteit? In dit artikel doe ik een poging deze vragen te beantwoorden. Ik zal laten zien dat de Amish geen statische gemeenschap vormen, maar permanent verweekeld zijn in een proces van culturele grensbewaking, onderhandeling en compromisvorming.

Maar eerst kort iets over de ontstaansgeschiedenis van deze gemeenschap. Volgens goed dopers gebruik zijn de Amish ontstaan als gevolg van een schisma na een heftig en principieel debat over religieuze kernwaarden. Hiervoor moeten we terug naar het Europa van de zeventiende eeuw en meer in het bijzonder naar Zwitserland.

Een zuivere kerk ‘zonder vlek of rimpel’

In deze kolommen behoeft niet te worden uitgelegd dat de geschiedenis van de doperse beweging er een is van vervolging, strijd, lijden, discriminatie, vrijheids-

beroving, deportatie en martelaarschap. In de zeventiende eeuw veranderde de Zwitserse overheid van tactiek jegens de dopers. Ze werden niet langer direct terechtgesteld, maar beboet, gevangen gezet en gedeporteerd. In 1670 vaardigde de stad Bern een decreet uit waarbij dopers die geen eed van trouw zwoeren aan de stad, binnen twee weken uit het land gezet zouden worden. Terugkeer zou onverbiddelijk tot executie leiden. Latere decreten voegden daaraan toe de confiscatie van landbezit en strenge straffen voor burgers die dopers onderdak verleenden of anderszins hielpen.³ Deze ontwikkelingen brachten hen ertoe Zwitserland massaal te ontvluchten, hetzij naar de Elzas, hetzij verder Rijnopwaarts naar de Pfalz. In deze gebieden was na het beëindigen van de bloedige Dertigjarige Oorlog, waarin de protestantse en katholieke scheidslijnen in Europa opnieuw getrokken werden, een groot gebrek aan kundige boeren die de door de oorlog aangetaste akkers konden bewerken. Vele Zwitserse dopers uit het Berner Oberland en het Emmental verkozen deze vorm van emigratie boven vervolging in hun vaderland en paktten hun biezen.

Onder hen bevond zich ook de oudste Jakob Ammann, naar wie de Amish later zijn vernoemd. Het is opmerkelijk hoe weinig er over Ammann bekend is. Zijn afkomst is duister, details over zijn persoonlijk leven zijn nauwelijks voorhanden. Bovendien heeft hij geen geschriften nagelaten, het is zelfs de vraag of Ammann überhaupt kon lezen en schrijven. 'Jakob Ammann is zowel de meest belangrijke als de meest onbekende persoon in de Amish cultuur' (Schmitt, 1975).⁴ Hij verdiende vermoedelijk zijn brood als kleermaker en keuterboer. We weten dat Ammann rond 1690 als oudste van de doperse gemeente in Markirch (Sainte Marie-aux-Mines) in de Elzas diende en er bekend stond als de 'Patriarch' of 'der Amy'; meerdere bronnen omschrijven hem als opvliegend en gedreven.⁵

De positie, zoals gezegd, van de Zwitserse Broeders aan het eind van de zeventiende eeuw was verre van gemakkelijk. 'Vervolging, emigratie en de instroom van nieuwe bekeerlingen leidden tot het ter discussie stellen van traditionele veronderstellingen met betrekking tot godsdienstige identiteit en cohesie'.⁶ Conform de Dordrechtse geloofsbelijdenis van 1632, in 1660 overgenomen door de doperse gemeenten in de Elzas, voerde Ammann een aantal vernieuwingen in

3 Zie S.M. Nolt, *A History of the Amish* (Intercourse, 1992).

4 In: E.S. Yoder, *The Beachy Amish Mennonite Fellowship Churches* (Hartville, 1987) 45. Hier en elders in dit artikel worden niet-Nederlandstalige citaten vertaald.

5 Vgl. R.B. Baecher, 'The "patriarch" of Sainte-Marie-aux-Mines'. Paper gepresenteerd op de conferentie *Three hundred years of persistence and change, Amish Society 1693-1993*, Elizabethtown College, 22-25 juli, 1993, J.A. Hostetler, *Amish society*. Fourth edition (Baltimore, 1993), en Nolt, *History of the Amish*.

6 J.D. Roth (ed.), *Letters of the Amish Division: A Sourcebook* (Goshen, 1993) 9.

waaronder de voetwassing en het mijden van geëxcommuniceerde leden. De Zwitserse Broeders in het moederland accordeerden deze belijdenis evenwel niet, maar hanteerden de eerdere *Belijdenis van Schleithem* (1527) waarin voetwassing en mijding niet opgenomen waren.⁷ Ook was Ammann voorstander van het tweemaal in plaats van eenmaal houden van het avondmaal. Aldus ontstond een kloof tussen kerkdiscipline en kerkpraktijk tussen de gemeenten in de Elzas en in Zwitserland. In 1693 werden Ammann en een aantal andere oudsten door verschillende doperse gemeenten in de Elzas op missie gestuurd naar het Emmental om overleg te plegen met de Zwitserse oudsten. Van de laatsten was Hans Reist de belangrijkste representant; deze bleek overigens afwezig bij de eerste twee besprekingen, hetgeen door Ammann en de zijnen hoog werd opgenomen. Een reeks van verhitte debatten vond plaats die goeddeels bekend zijn geworden uit brieven die deelnemers aan deze debatten elkaar schreven. Roth (1993) rubriciert de gevoerde disputen rond zes thema's; in volgorde van toenemende belangrijkheid: de frequentie van het avondmaal, voetwassing, kerkdiscipline, de redding van de 'trouwhartigen'⁸, zonden die om tuchtiging van de kerk vragen en de mijding van gemeenteleden over wie de ban is uitgesproken.⁹ Ammann en zijn mede-oudsten verweten de Zwitserse Broeders dat zij te toegevend waren in zaken rond kerkucht en zondaars ongestraft lieten: de scheiding tussen kerk en wereld werd niet scherp genoeg getrokken.

Verreweg het belangrijkste meningsverschil en klassiek thema in de doperse geschiedenis, betrof het verbod op omgang (*Meidung*) met kerkleden die onder de ban vielen. Het debat spitste zich toe op de vraag of een persoon over wie de gemeente de ban heeft uitgesproken uitgesloten diende te worden van elke vorm van sociale interactie. Ammann en de zijnen waren voorstander van een strenge mijding. 'Wij geloven en getuigen dat indien iemand totaal corrupt is, hetzij vanwege zijn kwade levensgang of vanwege zijn valse leer, dat hij afgescheiden is van God en dientengevolge van de gemeente en dat deze zelfde persoon – in overeenstemming met de leer van Christus en zijn apostelen – daarom gemeden dient te worden door alle gemeenteleden en aangesloten gemeenten.'¹⁰ Daarop

7 Zowel de Schleithem als de Dordrechtse Belijdenis worden door de Amish tot op de dag van vandaag in ere gehouden, de laatste is opgenomen in hun gebedenboek *Die ernsthafte Christenpflicht*. Zie ook I.B. Horst, *The Dordrecht Confession of faith: 350 years. Pennsylvania Mennonite Heritage* (1982) 5: 2-8.

8 Deze *Treuhertigen* of *Halbtäufer* waren nominale leden van de Zwitserse staatskerk die de dopers in tijden van vervolging bijstand (voedsel en onderdak) boden. De kwestie was nu of zij wel of niet onder Gods verlossende genade vielen. Ammann en de zijnen meenden van niet, immers de 'trouwhartigen' hadden hun geloof in God niet bezegeld met de volwassendoop en maakten geen deel uit van de gemeente. Hans Reist en zijn groep namen een milder standpunt in.

9 Vgl. noot 6.

10 Roth, *History of the Amish*, 40.

brak een heftige ruzie los waarbij de scheldpartijen niet van de lucht waren. De gebeurtenissen volgden elkaar snel op. Toen Reist bij een volgende verzoeningsbijeenkomst weer niet kwam opdagen, werd hij op staande voet door Ammann in de ban gedaan, tezamen met vijf andere Zwitserse Broeders. De bijeenkomst werd afgesloten zonder dat beide partijen elkaar de hand schudden. De afscheiding was een feit, althans in psychologische zin. Ook op volgende verzoeningsbijeenkomsten hielden Ammann en zijn groep vast aan de strenge mijdingsdoctrine; de kloof bleek onoverbrugbaar en daarmee was de afscheiding een feit. De meeste gemeenten in de Elzas waren op de hand van Ammann en ook velen uit de Pfalz kozen zijn kant.

Gaandeweg verlangde Ammann van zijn volgelingen (*die Jakob Ammann's Gemeind*) dat afzondering van de wereld ook tot uiting moest komen in eenvoudige en traditionele kleding (een zichtbare herinnering aan de zondeval) wars van moderne invloeden, en het laten groeien van de baard en het afscheren van de snor (symbool van militarisme). Hun kleding werd niet ingesnoerd door 'knopen', maar door 'haken en ogen'. De volgelingen van Ammann werden door dit gebruik *Häftler* genoemd, dit ter onderscheid van de groep waarvan zij zich afscheidden hadden en die bekend werden onder de naam *Knöpfler*. Dergelijke uiterlijke onderscheidingen visualiseerden de 'status aparte' van de Amischen en 'voorzagen de leden van een constante stimulus voor sociale distantie en het besef van hun verschillen', aldus Hostetler.¹¹ Jakob Ammann zelf verdwijnt allengs uit beeld, ieder verder spoor ontbreekt. Het is ironisch dat een man van wie zo weinig bekend is, naamgever is geworden van een florierende etnisch-religieuze gemeenschap van meer dan 150.000 zielen in Amerika.

Emigratie naar Amerika

De positie van de volgelingen van Jakob Ammann was meer dan benard. De godsdienstige vervolging was meedogenloos, zij ontbeerden iedere legale religieuze status, werden niet tot de gilden toegelaten, hun kinderen werden niet wettelijk erkend, het feit dat ze niet in het leger wilden dienden leidde tot een constante druk van de overheid, hun godsdienstig leven werd extreem ingeperkt en hun land geconfisqueerd. Het verdrag van Westfalen (1648) dat het eind van de Dertigjarige Oorlog markeerde, stond de landheren in de Pfalz toe hun eigen godsdienst in de regio vast te stellen, waarbij de keuze beperkt was tot katholiek, luthers of hervormd. Andere gezindten werden verdreven. Er heerste grote hongersnood en de pest eiste talloze slachtoffers. Tijdens de Pfalz Oorlog (1688-

11 Hostetler, *Amish society*, 39.

1697) werden vele boerderijen verbrand en geplunderd en de hoge oorlogsbelastingen legden een zware druk op het leven van alledag. Dit alles liet de Amish – en met hen andere godsdienstige minderheden – maar één keus: emigratie.¹² De Amish landverhuizing naar Amerika voltrok zich in twee fasen.¹³ In 1737 arriveerde de eerste grote groep emigranten in Philadelphia, via Rotterdam en Londen, met het schip de *Charming Nancy*, na een reis van 83 dagen. Met steun van de Nederlandse doopsgezinde gemeenschap. Eerder had William Penn op zijn reis door het Rijngebied onderdrukte religieuze groepen godsdienstige vrijheid aangeboden in zijn staat Pennsylvania. Vele om hun geloof vervolgde groepen (waaronder Mennonieten, Quakers en Herrnhutters) maakten van dit aanbod gebruik. In totaal zouden in de achttiende eeuw ongeveer 500 Amish naar de Nieuwe Wereld emigreren. De eerste nederzettingen in Pennsylvania werden gesticht in Berks County en Lancaster County, later gevolgd door Somerset County, Mifflin County, Lebanon County en Chester County. De beginjaren waren verre van gemakkelijk: aanvallen door indianen, mislukte oogsten, klimatologische verschillen, andere culturele gebruiken, een vreemde taal, en een kerkelijk leven dat van voor af aan moest worden opgebouwd. Het zich om redenen van principiële geweldloosheid afzijdig houden van de onafhankelijkheidsoorlog tegen de Engelsen werd hen ook niet in dank afgenomen. De meeste Amish vestigden zich als boer, sommigen verdienden hun brood als molenaar. Tarwe was verreweg het belangrijkste gewas dat verbouwd werd.

De tweede emigratiegolf vond plaats in de negentiende eeuw, ruwweg tussen 1816 en 1860. Hier vormen de Franse Revolutie (1789-1799) en de daarop volgende Napoleontische oorlogen het decor. De Amish verkregen weliswaar godsdienstvrijheid, maar de prijs was hoog: men moest dienen in de keizerlijke legers. Bovendien ondervonden de Amish in toenemende mate moeite hun eigen cultuur en tradities te handhaven. Amish en Mennonieten groeiden naar elkaar toe, hetgeen in sommige gevallen zelfs tot hereniging leidde. Gemengde huwelijken kwamen meer en meer voor. Ook nu bleek emigratie de oplossing, daarin aangemoedigd door de lichte emigranten die hen was voorgegaan. Daarbij komt dat

12 De eerste lichte Amish vertrok overigens naar Nederland, met behulp van het ‘Fonds voor Buitenlandse Nooden’ van de Nederlandse doopsgezinde gemeenschap, om vanuit ons land naar elders te emigreren. Zij vestigden zich in en rond Kampen, Groningen en Sappemeer en stichtten eigen gemeenten. Na verloop van jaren zouden de Amish zich evenwel vermengen met de lokale doopsgezinden. Vgl.: P. Visser, ‘Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sompige veengrond’, *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993) 120: ‘In een tijdsbestek van ruim een eeuw, ofwel binnen vier generaties, waren de ooit ethisch hoogverheven, markante en strenge Amischen in het sompige Hollandse landschap verzonken en vervloeid met (...) de doperse gemeenschap.’

13 Zie Beachy, 1987 en Nolt, *A history of the Amish*, voor een historische schets van deze emigratiegolven.

de negentiende eeuw zich door een ware emigratieroes kenmerkte: miljoenen Europeanen trokken de oceaan over en vonden een nieuw bestaan in Amerika en Canada. Daaronder zo'n drieduizend Amish die eveneens de oversteek waagden, nu via Baltimore en New Orleans, en zich vestigden in staten als Ohio, Indiana, Illinois, New York, Iowa en Ontario, waar de landprijzen over het algemeen laag waren.¹⁴

Was met de emigratie een einde gekomen aan de doperse traditie van schisma en afscheiding? Niets is minder waar. Zoekend en tastend trachtte een goeddeels ongeorganiseerde Amish gemeenschap haar pioniersweg te vinden. Als kerk moest ze in dit nieuwe land ook nieuwe morele autoriteit verwerven en sterk leiderschap was daarvoor noodzakelijk. Duidelijk was dat de *Ordnung* – het geheel van voorschriften voor het leven van alledag – diende te worden aangescherpt om de nieuwe omstandigheden het hoofd te bieden en dat leidde tot grote spanningen binnen de Amish gemeenschap. Immers, welke aanpassingen aan de nieuwe cultuur zijn in lijn met het 'oude geloof' en welke niet?

Uiteindelijk culmineerden deze spanningen in 1877 in een definitieve scheiding der geesten, waarbij de Amish zich splitsen in een 'liberaal' en een 'conservatief' kamp, ofwel de *Amish Mennonites*¹⁵ en de *Old Order Amish*. 'Het derde kwart van de negentiende eeuw was een tijd van ongekennde onenigheid, verschil van mening en schisma', aldus Nolt.¹⁶ Ook de volgende eeuw zou nog tal van splitsingen met zich brengen, waarbij het dispuut zich steeds richt op óf het al dan niet goedkeuren van bepaalde nieuwigheden, óf een rekkelijke dan wel meer precieze visie op ban en mijding.¹⁷ Wat dit laatste betreft: steeds vormen dit treffende herhalingen van het verhitte debat tussen Jakob Ammann en Hans Reist, jaren her in het Zwitserse Emmental.

14 Circa tweeduizend Amish bleven achter in Europa, maar hebben zich niet als aparte gemeenschap kunnen handhaven. De laatste Europese Amish gemeenschap, zij het in verwaterde vorm, bevond zich in Zweibrücken-Ixheim (Pfaltz) maar 'fuseerde' in 1937 met een nabije doopsgezinde kerk. Daarmee is het wat trieste boek van de Amish in Europa gesloten. Vgl. B.C. Längin, *Plain and Amish. An Alternative to Modern Pessimism* (Scottsdale, 1994). Een herziene en vertaalde uitgave van zijn eerdere boek *Die Amischen: Vom Geheimnis des einfachen Lebens* (1990).

15 Zij zouden in de volgende decennia nagenoeg geheel opgaan in de Mennonite Church.

16 Nolt, *A history of the Amish*, 126.

17 In 1910 scheidden de *Beachy Amish* zich van de Old Orders af vanwege groeiende onvrede met de strikte ban- en mijdingspraktijken van de laatsten en de wens moderne technologie (waaronder de auto) te gebruiken. In de jaren twintig splitsten de *Beachy Amish* zich van de Old Order Amish af omdat zij weigerden de ban uit te spreken over leden die naar meer liberale gemeenten overstapten. Spoedig zouden de Beachy Amish het gebruik van de auto, telefoon en elektriciteit toestaan. En in de jaren zestig scheidden de *New Order Amish* zich af, enerzijds omdat men meer 'bevindelijk' van aard was, hogere morele maatstaven eiste inzake tabak- en alcoholgebruik en men telefoon en moderne landbouwapparatuur wilde tolereren.

‘Wordt dezer wereld niet gelijkvormig’

De Amish godsdienst is een ‘gulzige’ en totale godsdienst die alle domeinen van het leven dicteert en volledige overgave vraagt. Het is een holistisch en inclusief geloof, alle elementen van de Amish microkosmos (werk, huwelijk, gezin, opvoeding, kerk, sociale relaties, omgang met de wereld) staan onder het dwingend gezag van Gods woord. Wezenlijk voor de Amish is een letterlijke interpretatie van de Bijbel, Gods woord is helder en ondubbelzinnig, behoeft onomwonden navolging en kent geen theologische speelruimte. Dus als het Nieuwe Testament leert dat een vrouw ‘die bidt of profeteert’ (1 Cor. 11:5) het hoofd dient te bedekken dan wordt dit door de Amish als een letterlijk gebod beschouwd en derhalve in praktijk gebracht. Als Christus oproept tot voetwassing door zijn discipelen (Joh. 13:14) dan interpreteren de Amish dit woordelijk en conformeren zij zich aan dit voorgeschreven ritueel. Als de Bijbel zich uitspreekt tegen echtscheiding (Mat. 19:6) dan volgen de Amish dit verbod nauwgezet op zonder theologische mitsen of maren. Onomwonden wordt vastgehouden aan de achttien artikelen van de Dordrechtse geloofsbelijdenis van 1632. Theologische fijnslipperijs wordt gezien als *Hochmut*, alsof de mens het beter zou weten dan God zelf. De Amish kennen dan ook geen theologische geschriften.¹⁸

De Amish zien zichzelf als een uitverkoren volk dat een scherpe distantie moet betrachten ten opzichte van de geperverteerde, zondige wereld. Zij beschouwen zich als ‘in’ maar niet ‘van’ de wereld, zij zijn vreemdelingen en pelgrims. Zij benadrukken de verdorvenheid van de wereld en de fundamentele onmacht van de mens. Hun levensvisie kenmerkt zich door een zekere zwaarmoedigheid en gelatenheid (*Gelassenheit*). Afstand tot de in zonde vervallen buitenwereld dient bewaard te blijven. De prediking kent een hoog gehalte aan hel en verdoemenis, slechts door een consciëntieuze naleving van de bijbelse voorschriften bestaat er kans op redding.

De kerkelijke organisatie van de Amish is even eenvoudig als hun leefstijl. Kerkelijke hiërarchie is nagenoeg afwezig, het primaat ligt bij de autonome gemeente: het kerkdistrict. Dit district is de basiseenheid van de Amish gemeenschap en omspant tussen de circa twintig en veertig gezinnen, die in onderlinge nabijheid binnen een nederzetting wonen. De Amish gemeenschap kent drie (onbetaalde) kerkelijke functies: de *Vellicherdiener*, de gekozen kerkelijk leider van het kerkdis-

18 De enige mij bekende uitzondering hierop is het boekje *1001 Questions and answers on the christian life* (1992) waarin een aantal basisdoctrines en geloofsprincipes van de Amish zijn neergelegd. Aan dit geschrift hebben meer dan twintig Amish kerkleiders meegewerkt. Illustratief is dat dit initiatief is genomen door een persoon die katholiek is opgevoerd, maar later tot de Old Order Amish toetrad.

trict, aangeduid als bishop,¹⁹ de *Breddicher* ('minister'; een soort van hulp-predikant) en de *Armendiener* (diaken).

De Amish hebben geen kerkgebouwen, maar houden hun kerkdiensten (*Tschöörtsch*) om de twee weken beurtelings thuis bij een van de aangesloten gezinnen. De omvang van een kerkdistrict wordt bepaald door een zeer simpele overweging: het aantal kerkleden dat het doorsnee Amish gezin ten behoeve van de zondagse kerkdienst (*Gemeesundig*) in de woning of schuur kan herbergen. Dit kan oplopen tot ruwweg tweehonderd broeders en zusters. De tussenliggende zondag (*Zwischta*) wordt gebruikt voor familie- en vriendenbezoek. De diensten beginnen vroeg in de ochtend, duren circa drieëneenhalf uur en worden besloten met een gezamenlijke maaltijd. Mannen en vrouwen betreden de woning of schuur via een afzonderlijke ingang en nemen – evenals de kinderen – gescheiden plaats. Plaatsing is gebaseerd op sekse en leeftijd. De Amish kerkdiensten zijn extreem sober, er is geen muzikale omlijsting, er wordt niet vanaf een kansel gepreekt, religieuze ornamenten ontbreken. De liturgie van de dienst is de laatste honderd jaar nagenoeg onveranderd.²⁰ De preek (*es Schweere Deel*) is voornamelijk in het Pennsylvania Dutch (*Deutsch*), doorspekt met Duitse en soms ook Engelse zinsneden en neemt zo'n vijf kwartier in beslag. Er wordt uit het blote hoofd gepreekt, zonder aantekeningen. De reguliere gebeden en gezangen zijn in het Hoog-Duits.²¹ De wijs van de gezangen is mondeling overgeleverd en het tempo is opvallend langzaam.²² Een Amish kerkdienst is een collectieve belijdenis van *Demut*, nederigheid en onderwerping. De dichte fysieke nabijheid van de gemeenteleden is een treffende expressie van hechte onderlinge groepsbanden en sociale verbondenheid. Het emotionele karakter van het ritueel vormt een bevestiging van de Amish 'communitas' en is 'balsem voor de ziel'.

Essentieel in de Amish godsdienst is de vrijwillige volwassenendoop. Eerst indien deze doop is ondergaan en de doopgelofte is afgelegd, is men een volwaardig lid van de kerk en maakt men deel uit van de *Rat der Gemein*. Ook vormt de doop een noodzakelijke voorwaarde voor het kunnen voltrekken van een kerkelijk huwelijk. De doopplechtigheid zelf wordt door de gehele gemeenschap als een uiterst belangwekkend en zeer emotioneel moment ervaren en fungeert als een collectieve benadrukking van verbondenheid en groepscohesie. De doop is een wezen-

19 Zie P. Ester, *De stillen op het land*, 51-52, voor de betekenisvolle wijze waarop de Amish hun bishop kiezen.

20 Vgl. P. Yoder, *Tradition and Transition. Amish Mennonites and Old Order Amish, 1800-1900* (Scottsdale, 1991).

21 Gebundeld in de *Ausbund*, een verzameling van honderdveertig (martelaars)liederen die in de zestiende eeuw geschreven zijn door vervolgte en gevangen genomen dopers.

22 Afzonderlijke syllaben worden over verschillende tonen uitgerekt (*Langsam Weis*), waardoor een gezang van slechts enkele coupletten twintig minuten in beslag kan nemen.

lijke ceremoniële 'rite de passage' in het leven van de Amish, met alle rechten en plichten van dien. De doopceremonie bevestigt het anders zijn van de Amish, het afgescheiden zijn van een gevallen wereld. Maar tevens fungeert de doop als teken van het opgenomen zijn in de gemeenschap en bekrachtigt dat men deel uit maakt van een kerk die het lichaam van Christus is. Bovendien, en ook dit is essentieel, bekent de gedoopte jongere zich definitief tot het naleven van de Amish mores en verplicht deze zich aan de *Ordnung*. Daarmee is de doop een tweesnijdend 'zwaard': het versterkt en bevestigt de collectieve beleving van solidariteit en het bindt het toegetreden lid aan de Amish gemeenschap en aan de strikte regels die daarin gelden. Met het afleggen van de doopgelofte wordt een periode afgesloten waarin Amish jongeren nog zekere vrijheidsgraden (*Rumspringa*) werden toegestaan. Vanaf dit moment is echter totale overgave en conformisme geboden.

De eeuwige kwestie: ban en mijding

Zoals beschreven, is de discussie rond excommunicatie van dwalende kerkleden een constante maar pijnlijke factor in de geschiedenis van de Amish, die tot de nodige onmin en afscheidingen aanleiding heeft gegeven. Wat is de huidige positie van de Old Order Amish als het gaat om ban en mijding? In wezen dezelfde als door hun naamgever Jakob Ammann drie eeuwen eerder werd verdedigd. De kerk als lichaam van Christus dient zuiver en van vreemde smetten vrij te zijn. Gemeenteleden die ernstige overtredingen begaan, terechtwijzing niet accepteren of persisteren in hun dwalingen, dienen gemaand en gedisciplineerd te worden. In grote lijnen bepaalt de *Ordnung* welke gedragingen ongeoorloofd zijn. In de regel betreft dit zaken als het hebben van een auto, het aangesloten zijn op het elektriciteitsnet, het gebruik van een tractor in het veld, afwijkingen van de kledingcodes, het hebben van een telefoon in huis. Net als in iedere gemeenschap komt bij de Amish uiteraard ook deviant gedrag voor, het zijn geen morele heiligen.²³ Er bestaat niet zoiets als een onschuldige cultuur. Hun strikte en voor velen benauwende systeem van ge- en verboden en een rigide sociale controle kunnen niet verhouden dat er gemeenteleden zijn die afwijken van de normen, spelregels en codes. Het sanctiesysteem (*Strafe*) zoals de Amish dit kennen, kent een oplopende graad van disciplineren. Private vermaning, schuldbekentenis en publieke vermaning (zittend of geknield) ten overstaan van de gemeente, en de ban. Het gaat wat dit laatste betreft om relatief zware overtredingen en zonden, zoals het volharden in gedrag waarvoor een broeder of zuster eerder een publie-

²³ Zo kwamen recent verhalen naar buiten over drugshandel waarbij Amish jongeren zouden zijn betrokken (*Trouw*, 3 juli 1998).

ke schuldbekentenis heeft afgelegd en beterschap beloofde. Het plaatsen in de ban gaat gepaard met sociale mijding (*Meidung*) waarin het contact (*im Handel und Wandel*) met de 'afvallige' uiterst beperkt is. Deze mag ter kerke gaan, maar moet de dienst verlaten voor de gezamenlijke maaltijd aanvangt. Deze ban kent een eerste periode van zes weken waarin het gebannen lid tijd heeft over zijn zonden na te denken en 'om het stigma van *shunning* te proeven';²⁴ het is een harde les in nederigheid maar ook in vernedering. Na afloop van deze tijdelijke ban dient de moedwillige zondaar, wil deze deel blijven uitmaken van de gemeente, publieke boetedoening doen (geknield). De meest extreme bestraffing binnen het arsenaal van sancties waarover de Amish beschikken, is de excommunicatie en het mijden van leden die een doodzonde begaan hebben. Overspel, echtscheiding en het breken van de doopgelofte door het verlaten van de kerk, leiden tot onmiddellijke excommunicatie. Het excommuniceren van gemeenteleden is een als uiterst smartelijk ervaren beslissing met enorme sociale gevolgen. Een Amishman over wie de ban is uitgesproken mag niet met zijn familieleden aan dezelfde tafel eten en mag geen seksuele omgang met zijn vrouw hebben. Ook zij dient hem te mijden (*Löffelmeidung*). Er mag geen gebruik gemaakt worden van de diensten van een banneling, men mag niet samen met hem in een buggy zitten en onderlinge handel mag niet bedreven worden.

De ban is een ultieme vorm van sociale controle en sociale quarantaine.²⁵ De interactie met de geëxcommuniceerde is minimaal, de conversatie beperkt zich tot het hoognodige. Sociale isolatie is de prijs die betaald moet worden voor het bevleken van de kerk als lichaam van Christus. Mijding is daarmee een geruisloos maar machtig wapen van sociale controle met een enorme psychologische impact. Een persoon die de Amish kerk verlaat en daarmee de doopgelofte breekt, zal tot het einde van zijn leven gemeden worden. De psychische kosten van defectie en normoverschrijdend gedrag zijn daarmee extreem. De stille stigmatisering die van ban en mijding uitgaat, is voor velen ondraaglijk en heeft daarom een sterk preventieve en afschrikwekkende werking.²⁶

Gelatenheid en sociale distinctie

Het primaat van de gemeenschap en het dwingend gezag van Gods woord impliceert het insnoeren van de individuele persoonlijkheid. Deze zelfverloochening

24 D.B. Kraybill, *The Riddle of Amish Culture* (Baltimore, 1989) 112.

25 Kraybill, *The Riddle of Amish Culture*, 117.

26 Er zijn gevallen bekend van geëxcommuniceerden die zelfmoord hebben gepleegd of die tegen hun kerk een proces hebben aangespannen om hun ban ongedaan te maken. Zie Hostetler, *Amish society*, 345-349.

zien we terug in alle facetten van de Amish cultuur. In de doperse traditie gebruikt men een prachtige term om deze ingetoomde, afwachtende en gereserveerde blik op de wereld te omschrijven: ‘gelatenheid’.²⁷ De geweldloosheid van de Amish, het niet aanspannen van rechtszaken, het zich afzijdig houden van politieke activiteiten, hun uniforme en simpele kleding zijn duidelijke voorbeelden van de sociale functies van gelatenheid. Ook Kraybill laat de bredere werking van dit fenomeen zien: het beïnvloedt niet alleen de persoonlijkheid (kalm, rustig, ingetogen), maar ook de basiswaarden van de Amish (nederigheid, lijdelijkheid, soberheid, gehoorzaamheid, berusting), hun culturele symbolen (kleding, paard en buggy), hun sociale structuur (kleinschalig, compact, lokaal) en hun kerkelijke rituelen en ceremonies (doop, avondmaal). De lichaamstaal is beheerst, men zal zelden opstaan om een bezoeker de hand te schudden, de gesproken taal is bedachtzaam, een overdaad aan woorden wordt als ijdelheid beschouwd. Luidruchtigheid en theatrale zelf-expressie worden gemeden (*Wir müssen in Christus still halten*); stiltes in een gesprek worden niet als gênant ervaren, de onderlinge communicatie is afgewogen.²⁸ Eenvoud, nederigheid en soberheid weerspiegelen zich in tal van culturele gebruiken van de Amish: identieke kleding, gemeenschappelijke eigen taal, eenvoudige inrichting van hun huizen, afwezigheid van spiegels (‘het’ symbool van narcisme), ontbreken van ‘high tech’ apparatuur (radio, televisie), het zich verplaatsen per paard en wagen, en de gelaten wijze waarop zij hun doden begraven. ‘Het doel van het Amish leven is een ingetogen, zachtmoedig en gedomesticeerd “zelf” dat voorrang geeft aan de hogere doelen van de gemeenschap.’²⁹

Sociale distinctie is een kerndimensie van de bewust gekozen afzondering van de wereld. Het is een dubbelzijdig fenomeen waarin enerzijds de boodschap van het ‘anders zijn’ naar de buitenwereld wordt afgegeven en anderzijds deze boodschap intern functioneert als een bekrachtiging van de eigen identiteit. Het dichotome ‘wij-zij’ denken bevestigt het eigen gelijk en functioneert als versterking van de groepscohesie. De ‘smalle’ maar rechtvaardige weg van de Amish tegenover de ‘brede’ maar zondige weg van de wereld (*unser satt Leit* tegenover *anner satt Leit*). De rituele gebruiken van de Amish reflecteren niet alleen de fundamentele waarden die zij nastreven, maar vormen ook een collectieve beklemtoning van identiteit. Kleding, haardracht, paard en wagen zijn uitingen van gezochte eenvoud en nederigheid maar evenzeer visuele symbolen van afzondering en identiteit. Zij fungeren als collectieve culturele codes van het behoren tot de

27 Vgl. S.L. Cronk, ‘*Gelassenheit*: the rites of the redemptive process in Old Order Amish and Old Order Mennonite communities’, *Mennonite Quarterly Review* 55 (1981) 5-44.

28 Zie Hostetler, *Amish society*, 387-390 voor een boeiende verhandeling over de rol van ‘stilte’ in de Amish Cultuur.

29 Kraybill, *The Riddle of Amish Culture*, 30-31.

Amish gemeenschap en zijn een materiële benadrukking van gedeelde identiteit. De uniformiteit van deze culturele codes cijfert het individu weg en cursiveert de groepssolidariteit.

Culturele grensbewaking: onderhandeling met moderniteit

Separatie van de buitenwereld is een kernbestanddeel van de Amish cultuur. Maar de Amish zijn niet afgesneden van deze buitenwereld, op tal van manieren zijn zij zowel formeel als informeel verbonden met de hen omringende Amerikaanse samenleving. Ze zijn onderworpen aan de Amerikaanse wetgeving, hun tamelijk uitzonderlijke onderwijssysteem behoeft politieke sanctionering, en hun bedrijfsvoering is onderhevig aan wettelijke regulering en verplichtingen. Ze regelen hun financiële zaken via banken, hun agrarische producten worden afgezet op een publieke markt van afnemers, omdat de Amish geen zelf-voorzienende gemeenschap zijn, moeten ze de nodige diensten en goederen extern betrekken, ze doen een beroep op medische voorzieningen en jaarlijks bezoeken honderdduizenden toeristen hun woon- en leefgebied. Totale afsluiting is dan ook een mythe. De verstengeling met de Amerikaanse samenleving wordt alleen maar intensiever. De toenemende noodzaak – door de sterk gestegen prijzen van landbouwgrond – om een broodwinning buiten het boerenbestaan te vinden, brengt hen steeds meer in contact met de buitenwereld. Deze toenemende interactie met de Amerikaanse samenleving maakt dat grensbewaking een constant punt van zorg is. Juist omdat de afzondering van de buitenwereld relatief en niet absoluut is, is een scherpe bewaking van de vaak delicate grens tussen en de Amish gemeenschap en de rest van de samenleving geboden, een grens die een scheidslijn markeert tussen twee radicaal verschillende sociale ordes. Deze scheidslijn is echter niet vanzelfsprekend en de plausibiliteit ervan dient permanent te worden aangegeven. De Amish dienen zich dan ook aanhoudend te bezinnen op mogelijke grensconflicten. Dit impliceert dat de Amish verwikkeld zijn in een continu proces van *onderhandeling* met de buitenwereld waarbij sommige vernieuwingen wel en andere niet geaccepteerd worden. In het algemeen kan gesteld worden dat innovaties eerder worden geaccepteerd naarmate ze de economische basis van de Amish gemeenschap verbeteren, de relatie met godsdienstige kernwaarden en symbolen niet onder spanning brengen, groepscohesie niet in gevaar brengen en individualisme niet bevorderen, gezinssolidariteit in stand houden, de afhankelijk van de buitenwereld niet vergroten en de vernieuwing geen voorbode is van een verdere reeks innovaties.³⁰ Ik zal een drietal gebieden

30 Kraybill, *The Riddle of Amish Culture*, 240-244.

uitwerken die een fraaie illustratie vormen van hoe de Amish omgaan met vernieuwingen en uitdagingen waarvoor de buitenwereld hen stelt: onderwijs, sociale zekerheid en moderne technologie. Duidelijk zal worden dat de Amish verre van een statische gemeenschap vormen, ook zij veranderen, maar beheerst en onder eigen regie en voorwaarden.

Onderwijs

De hevigste confrontaties tussen de Amish en de Amerikaanse overheid hebben zich zonder twijfel voorgedaan op het terrein van het onderwijs.³¹ Inzet daarbij was de terugkerende vraag in welke mate de staat deelname aan het voortgezet onderwijs mag afdwingen aan een groep die daar religieuze bezwaren tegen heeft. Eigen regie van opvoeding en onderwijs is een cruciaal element van de Amish zienswijze. Socialisatie in eigen kring stelt hen in staat dominante Amish waarden aan een volgende generatie over te dragen en hun kinderen af te schermen van wat als verderfelijke invloeden worden gezien. Onderwijs in eigen scholen, met eigen Amish docenten, in de directe woonomgeving en volledige zeggingskracht over de inhoud van het onderwijscurriculum vormen tezamen een ijzersterke troef in het netelige ‘spel’ van grensbewaking en separatie. Maar het heeft veel zweet en tranen gekost voordat deze troef kon worden uitgespeeld.

De onderwijscontroverse die daaraan vooraf ging, weerspiegelt een botsing tussen twee radicaal onderscheiden morele ordes. In de Amerikaanse samenleving staat (hoger) onderwijs voor persoonlijke ontplooiing, opwaartse mobiliteit en verbetering van kansen op de arbeidsmarkt. Voor de Amish geldt evenwel dat het primaire doel van onderwijs het bijbrengen van gemeenschapswaarden en praktische vaardigheden is, waarin voor ‘wereldse wijsheid’ geen plaats is.³² Het volgen van onderwijs na het niveau van de lagere school wordt als het cultiveren van persoonlijke ijdelheid gezien, neemt de basis onder ‘gelatenheid’ weg, vervreemdt de leerling van gezin en gemeenschap en trekt jongeren in een wereldse atmosfeer. Immers, ‘de wijsheid van deze wereld is voor God dwaasheid’ (1 Cor. 3:19).

Tot ruwweg het midden van deze eeuw hadden de meeste Amish nederzettingen geen eigen scholen, maar bezochten hun kinderen openbare ‘one-room’ plattelandsscholen. Separatie-technisch leverde dit weinig problemen op, omdat de scholen zich in de directe omgeving bevonden en vaardigheden en waarden onderwezen die spoorden met de Amish leefwijze; de niet-Amish leerlingen wa-

31 Vgl. A.N. Keim, *Compulsory Education and the Amish: The Right not to be Modern* (Boston, 1975).

32 De lessen op Amish scholen zijn overigens in het Engels en niet in hun dialect.

ren doorgaans ook boerenkinderen. Bovendien hielden deze scholen in hun programmering nadrukkelijk rekening met het ritme van het boerenbestaan. Echter ook in Lancaster County zette het onderwijsbeleid gaandeweg in op schaalvergroting binnen het onderwijs, waarbij de 'one-room' scholen op dienden te gaan in grotere 'consolidated schools'. Voor de Amish was dit onaanvaardbaar. Hun kinderen zouden voortaan per bus naar school vervoerd worden en les krijgen van hen vreemde docenten en onderwezen worden in onwenselijke vakken als seksuele voorlichting en gymnastiek. Bovendien voorzag de nieuwe wetgeving in het verlengen van de leerplichtige leeftijd waardoor Amish kinderen ten minste een jaar 'high school' moesten volgen. De Amish gemeenschap was in rep en roer, ouders lieten hun kinderen bewust doubleren in de hoogste (achtste) klas zodat ze niet naar een 'high school' hoefden en hielden hun kinderen zelfs op straffe van boetes en gevangenschap thuis. Kerkdistricten kochten de oude 'one-room' scholen op en stichtten hun eigen scholen. Amish ouders weigerden hun kinderen naar de 'consolidated schools' te sturen en in menig geval drong de lokale politie de Amish scholen binnen om de kinderen op te halen. Foto's van verbijsterde en intens angstige Amish kinderen die de korenvelden in vluchtten, hebben zelfs de internationale pers gehaald.

De politiek realiseerde zich dat het de Amish ernst was en een oplossing was derhalve geboden. Na lange disputen, petitie's, bijeenkomsten, confrontaties, werd in onderhandelingen uiteindelijk na vele jaren een compromis getroffen dat van een wonderschone eenvoud was. De Amish werd toegestaan na voltooiing van het achtste schooljaar in eigen beheer een aanvullende beroepsopleiding van een jaar te verzorgen. Het compromis vormde een intelligente onderhandelingsuitkomst waarbij de politici konden wijzen op het vasthouden aan de leerplichtige leeftijd en de Amish hun kinderen niet naar het voortgezet onderwijs hoefden te sturen. In 1972 werd dit beleid geaccordeerd door de Supreme Court, waarmee een einde kwam aan een decennia-lange controverse. De facto vormt het een legitimatie van het eigen 'verzuilde' schoolsysteem van de Amish en sanctioneert het niet-deelname aan voortgezette educatie. Sinds meer dan vijftientig jaar heerst er rust op het onderwijsfront en is er geen sprake meer van grote geschilpunten. Per saldo is de autonomie van de Amish op onderwijsgebied enorm versterkt.

Sociale zekerheid

Het systeem van hechte onderlinge hulpverlening en solidariteit is het cement van de sociale architectuur van de Amish gemeenschap. Het biedt hen de mogelijkheid de contacten met de buitenwereld te minimaliseren, verstevigt de eigen identiteit en vormt in zekere zin de legitimatie van hun bestaansrecht. Maar, zo-

als gezegd, de Amish leven niet in een sociaal vacuüm, net als iedere andere bevolkingsgroep in Amerika legt de samenleving hen rechten en plichten op. Dit geldt zeker ook voor het terrein van de sociale zekerheid.

De naoorlogse uitbouw van de Amerikaanse verzorgingsstaat schiep tal van overheidsvoorzieningen, zoals pensioenvoorzieningen, armoedebestrijdingsprogramma's, gezondheidszorg en gehandicaptenzorg. Veel van deze voorzieningen zijn bedoeld om in geval van nood een sociaal vangnet te kunnen bieden. Van meet af aan waren de Amish gekant tegen dergelijke verplichtende verzorgingsarrangementen, omdat het vormen van geësceneerde solidariteit zijn, die de basis onder de Amish cultuur wegslaan. Zij achten zich als gemeenschap meer dan adequaat in staat om in de behoeften van de eigen noodduftigen te voorzien, hun ouderen te verzorgen, weduwen en weduwnaars bijstand te verlenen, broeders en zusters in financiële nood te helpen. De Amish hebben in de afgelopen drie eeuwen een goed functionerend systeem van onderlinge hulpverlening opgebouwd en wensen dit niet in te ruilen voor afhankelijkheid van anonieme overheidsvoorzieningen.³³ Het betalen voor en aannemen van sociale zekerheidsuitkeringen druist in tegen hun basiswaarden van gezamenlijkheid en onderling hulpbetoon, verhoudt zich averechts tot 'gelatenheid' en is een inbreuk op Gods belofte van trouw aan zijn volgelingen.³⁴ Net als bij de onderwijscontrole gaat het ook hier om een botsing tussen waardensystemen. Terwijl de meeste bevolkingsgroepen om méér inkomensprotectie in de vorm van sociale zekerheid vragen, willen de Amish verschoond blijven van deze bescherming. Hetzelfde geldt voor landbouwsubsidies: de Amish zullen zich neerleggen bij overeengekomen beperkingen van de melkquota, maar geen aanspraak maken op de bijbehorende subsidies.

De eerste conflicten deden zich voor in de jaren vijftig en betroffen een wetsvoorstel om de sociale zekerheidsvoorzieningen te laten uitstrekken tot zelfstandige boeren. De Amish waren hier fel tegen gekant omdat dit voorstel zou impliceren dat het grootste deel van de Amish gemeenschap onder het stelsel van sociale zekerheid zou vallen. Vele Amish weigerden de sociale zekerheidspremies te betalen en dit leidde tot menige confrontatie met de Amerikaanse overheid. Overleg volgde, de Amish stuurden een petitie naar het Congres, voorzien van meer dan 14.000 handtekeningen, en een Amish delegatie reisde af naar Was-

33 'Indien individuen inkomen zouden ontvangen uit sociale zekerheidsvoorzieningen of andere welzijnsprogramma's, dan vrezen de Amish dat hun gemeenschapsbanden ondermijnd worden en de cohesie van hun cultuur in gevaar komt', P.J. Ferrare, 'Social security and taxes', in: D.B. Kraybill (ed.), *The Amish and the State* (Baltimore, 1993) 125-144.

34 Het is dus niet zo dat de Amish geen belasting willen betalen. Men voldoet loyaal de inkomstenbelasting, de onroerend goedbelasting, persoonlijke eigendomsbelasting en de lokale schoolbelasting.

hington om vrijstelling van sociale zekerheid te bepleiten. Eerst in 1965 bracht de regering Johnson uitkomst: de Amish kregen als enige religieuze 'sekte' volledige vrijstelling van verplichte deelname aan het sociale zekerheidssysteem. In 1988 werd additioneel bepaald dat ook Amish werknemers in dienst van Amish werkgevers gevrijwaard zijn van het betalen van sociale zekerheidspremies.

Tot op heden maken de Amish geen gebruik van sociale zekerheidsvoorzieningen, medische hulpprogramma's zoals *Medicare* en *Medicaid* of landbouwsubsidies.³⁵ Ook hier wordt de scheidslijn met de buitenwereld scherp getrokken.

Moderne technologie

Het is onjuist te denken dat de Amish tegen iedere vorm van moderne technologie zijn. Technologische innovaties die een steviger grondvlak leggen onder de existentie van de Amish als etnisch-religieuze subcultuur worden zelfs met een zekere graagte geaccepteerd, mits ze geen bedreiging vormen voor het traditionele waardenpatroon. Daar waar spanningsverhoudingen optreden, volgt een onherroepelijk verbod of wordt gezocht naar een aanvaardbaar compromis.

Het bezit van een auto (*Maschien*) door kerkleden is een niet-onderhandelbaar taboe binnen de Amish samenleving en leidt onherroepelijk tot excommunicatie.³⁶ De auto is voor de Amish een extreme symbolisering van moderne waarden als autonomie, vrijheid, individualisme, onderscheiding en ongebondenheid. De auto brengt de verlokkingen van de zondige wereld (*sindiche Welt*) binnen direct bereik, 'ontgeografiseert' de ruimte en is daarmee een bedreiging voor het bewust kleinschalige karakter van de Amish samenleving en het lokale kerkdistrict als basiseenheid van de Amish cultuur. Bovendien ontkent de auto de suprematie van paard en wagen binnen de gemeenschap. Het zich verplaatsen per paard en wagen (afb. 3) vormt een natuurlijke aansluiting op de kernwaarden van de Amish: het staat symbool voor kleinschaligheid en eenvoud, stelt fysieke grenzen aan mobiliteit, bindt de kerkleden aan de directe lokale omgeving, houdt de wereld op afstand, dempt sociale ongelijkheid, en is een zichtbare markering en herkenning van het behoren tot de Amish gemeenschap. De noodzakelijke traagheid van dit type vervoer visualiseert soberheid en nederigheid als kernindicatoren van 'gelatenheid'.³⁷

35 Wel kennen de Amish de zogeheten *Amish Aid Society*, een soort van eigen assurantiemaatschappij waar men zich kan verzekeren tegen materiële schade als gevolg van brand of storm.

36 Let wel: het betreft hier kerkleden die de doopgelofte hebben afgelegd. De speelruimte voor jongeren die deze gelofte nog niet hebben gedaan is aanzienlijk groter. Menig Amish jongere kan de verleiding van de auto dan ook niet weerstaan.

37 Op het bezit van een auto rust weliswaar een taboe maar niet op het gebruik ervan. Amish

Afb. 3. 'Het zich verplaatsen per paard en wagen'.

De redenen waarom de Amish de tractor op het land verbieden komen goeddeels overeen met de motieven die ten grondslag liggen aan het verbod op autobezit. De tractor wordt als pseudo-auto gezien die de afzondering met de wereld in gevaar brengt (*Die Traktor zieht di aus dem Paradis!*). Hoezeer het paard ook een levende representatie is van Amish basiswaarden, beseffen de Amish dat hun concurrentiepositie als boer niet al te zeer in de knel mag komen. Immers, voor vele werkzaamheden is het paard een minder geschikt alternatief. Hoe deze spanningsverhouding tussen traditie en moderniteit, tussen kernwaarden en economische overleving, op te lossen? Ook hier is een praktische, maar separatietechnisch 'elegant' antwoord gevonden. Het compromis luidt dat onder alle omstandigheden het paard heer en meester op het land blijft, maar dat het gebruik van de tractor is toegestaan in en rond de schuur. Dit laatste o.a. voor het draaien van irrigatiepompen, het blazen van kuilvoer in opslagplaatsen, het opslaan van maïs in silo's e.d. Om het onderscheid met de auto te accentueren, mag de tractor niet voorzien zijn van rubberen banden waardoor het rijden op de openbare weg verhinderd wordt. Veel toeristen denken dat de Amish het geld niet hebben om de tractorwielen te voorzien van banden, maar het is een zelf opgelegde beperking die de trek in de bredere wereld letterlijk blokkeert. In het veld mag de tractor evenwel niet gebruikt worden, hier regeert het paard (*Gaul*). Maar hoe het hoofd boven water te houden zonder de inzet van moderne landbouwwerktuigen? Hoe te voorkomen dat verdere mechanisering van de landbouw het paard overbodig maakt? Ook hier is een mooi intern onderhandelingscompromis bedacht: moderne landbouwmachines zijn toegestaan *mits* ze door paarden en niet door een tractor getrokken worden. Amish boeren hebben gretig gebruik gemaakt van deze geboden speelruimte, waardoor ze beschikken over ploegen, hooisnijmachines, hooibaalmachines, mestverspreiders en maïsbinders, uiteraard zonder rubberen banden. Veel van deze machines worden gedreven door benzinemotoren, maar altijd voortgetrokken door een span paarden (afb. 4). Het aardige van dit compromis is, dat het op aanvaardbare wijze traditie aan moderniteit koppelt: kernwaarden blijven in tact onder gelijktijdige verbetering van de concurrentiepositie van de Amish.³⁸

De Amish zijn niet aangesloten op het Amerikaanse elektriciteitsnet. Ook hier zijn de argumenten dat het de afscheiding van de wereld symboliseert en men niet afhankelijk wil zijn van wereldse voorzieningen. Minstens zo belangrijk is echter dat met aansluiting op het net tal van zondige verlokkingen als televisie,

mogen dan ook meerijden in een auto die eigendom is van een niet-Amish bestuurder. Deze dubbele standaard van bezit en gebruik wordt door vele buitenstaanders als hypocriet ervaren. Door autobezit te verbieden maar autogebruik toe te staan, blijft de afstand tot de wereld behouden maar kan men zich in noodzakelijke gevallen toch snel verplaatsen.

38 Vgl. G.L. Fisher, *Farm Life and its Changes* (Gordonville, 1978).

Afb. 4. ‘gedreven door benzinemotoren, maar altijd voortgetrokken door een span paarden’.

radio, video, computers, air-conditioning in het verschiets liggen. De Amish zijn natuurlijk niet tegen elektriciteit (*Lektrik*) als zodanig, maar wel tegen de in hun ogen destructieve verleidingen die hiermee in huis worden gehaald. Maar ook hier werd de Amish inventiviteit in stelling gebracht: flessengas wordt gebruikt voor speciaal daarvoor geschikt gemaakte koelkasten, fornuizen en lampen worden gevoed door nafta of kerosine, kachels stoken hout of kolen, wasmachines zijn voorzien van kleine benzinemotoren, opslagtanks voor de melk worden gevoed door dieselgeneratoren, kleine apparaten lopen op 12-volt batterijen of accu's.

Eind jaren zestig dreigde er een belangrijk conflict met de melkfabrieken die ook van de Amish boeren eisten dat ze hun melk in gekoelde opslagtanks in plaats van in traditionele melkbussen dienden te bewaren³⁹ en dat voortaan de melk ook op zondag zou worden opgehaald. Maar hoe kun je tanks koelen zonder elektriciteit? Hoe te voorkomen dat de melk op de Dag des Heren zou wor-

³⁹ Op straffe van het verlies van de A-kwalificatie van de melk waardoor een veel lagere prijs aan de Amish boeren zou worden doorberekend.

den opgehaald? Ook hier kwam men tot een waardig compromis. Na inspannend overleg met de melkinspecteurs werd overeengekomen dat de koeltanks gevoed zouden worden door dieselgeneratoren en voorzien van een tijdklok op 12-volt batterijen. De melkinspecteurs zegden toe dat met dit compromis het ophalen van de melk op zondag van de baan was. Door dit vergelijk bleven de Amish verschoond van aansluiting op het elektriciteitsnet, was kwaliteitsgarantie voor hun melk gewaarborgd en bleef de sabbat geheiligd.

Binnen de Old Order Amish gemeenschap rust een taboe op het hebben van een individuele privé-telefoon. De discussie rondom telefoonbezit is niet van historie onthoofd: het vormde één van de belangrijkste redenen van de afscheiding van de Peachy Amish in 1910 waarbij de Old Orders in Lancaster County meer dan een vijfde van hun aanhang verloren (vgl. noot 17). In de gedachtenwereld van de Amish leidt het hebben van een privé-telefoon tot ongecontroleerde communicatie met de buitenwereld die zich letterlijk aan het gezicht en gehoor onttrekt. De telefoon is symbool van de wens om ongcensureerd verbonden te zijn met de wijdere wereld.⁴⁰ De bewust gekozen afzondering van de wereld wordt hier op individueel niveau doorbroken. Bovendien leidt het tot anonimisering en erodering van sociale contacten en een afname van directe, persoonlijke contacten binnen de Amish gemeenschap. Het elkaar frequent en onaangekondigd bezoeken is één van de hoekstenen van de Amish cultuur. De telefoon maakt een einde aan 'face-to-face' contact, waaronder de symboliek van de lichaamstaal, en 'decontextualiseert' daarmee de communicatie waardoor er sprake is van wat Kraybill 'halve berichten' noemt. De telefoon dringt het gezinsleven binnen en verstoort de harmonie. Maar ook de Amish hebben in geval van nood behoefte aan toegang tot dit snelle communicatiemiddel. Bovendien zijn door de hoge prijzen van landbouwgrond vele Amish gedwongen kleine bedrijfjes te beginnen die continue bereikbaarheid door de klant en leveranciers vereisen.⁴¹ Om deze redenen staan kerkdistricten het bezit van een gemeenschappelijke buitentelefoon toe, met een niet geregistreerd nummer. Deze buitentelefoon bevindt zich in een overdekt houten huisje ('phone shanty') en wordt doorgaans door drie à vier gezinnen gedeeld. Veel toeristen ervaren deze buitentelefoons als een onbegrijpelijke vorm van hypocrisie en kleinzieligheid. Maar anders bezien, kan ook gezegd worden dat het hier gaat om een sociaal geconstrueerd compromis tussen traditie en vooruitgang. De vrijheidsgraden worden verruimd zonder dat cultuurele essentialia verloren gaan. De buitentelefoons garanderen een zekere onder-

40 Vgl. D.Z. Umbly, 'Amish on the line: The telephone debated', in: D.B. Kraybill & M.A. Olschan (eds.), *The Amish Struggle with Modernity* (Hannover and London, 1994) 97-111.

41 Deze nieuwe vormen van bedrijvigheid naast het traditionele boerenbedrijf zullen een substantiële invloed hebben op de Amish cultuur. Zie voor een toekomstbeeld: Ester, 1996, D.B. Kraybill & S.M. Nolt, *Amish Enterprise. From Plows to Profits* (Baltimore and London, 1995).

linge controle, maar bieden tevens toegang tot de buitenwereld indien daartoe noodzaak bestaat.⁴²

Door weloverwogen om te gaan met de uitdagingen die de moderne wereld hen stelt, daar waar nodig concessies te doen, maar ook door ferme grenzen te trekken indien de culturele eigenheid in gevaar komt, hebben de Amish hun identiteit kunnen handhaven. Wezenskenmerken van de Amish als een orthodoxe subcultuur hebben ertoe bijgedragen dat zij meer dan adequaat zijn toegerust om dit onderhandelingspel van culturele grensbewaking met verve te spelen. Gecontroleerde omgang met de buitenwereld, onderwijs in eigen kring, hechte socialisatie en rigide sociale controle, onderling hulpbetoon, sterke en ondubbelzinnige worteling in de doperse godsdienst, groot gemeenschapsbesef, eenduidige culturele symbolen (kleding, paard en buggy), en tweetaligheid, zijn objectief gezien uitstekende troeven gebleken om drie eeuwen moderne ontwikkelingen het hoofd te bieden en assimilatie te voorkomen. ‘Deel van het genie van de Amish is de kundigheid om verandering toe te staan maar ondertussen nieuwe grenzen te stellen die de afzondering van de wereld bewaren.’⁴³

De moraal van het verhaal

Vroeger of later komt de vraag aan de orde wat wij van de Amish kunnen leren. Deze vraag laat zich echter makkelijker formuleren dan beantwoorden. De Amish cultuur is een overkoepelend baldakijn dat alle domeinen van het leven omspant en bepaalt. Je kunt niet ‘een beetje’ Amish zijn, het is alles of niets. Toch heeft blijkbaar de Amish leefwijze voor elk wat wils. Progressief Amerika roemt de standvastige geweldloosheid van de Amish tijdens de Vietnam Oorlog en conservatief Amerika looft de traditionele gezinswaarden die kenmerkend zijn voor de Amish samenleving (afb. 5). De milieubeweging is onder de indruk van de geringe vervuiling die hun kleinschalige landbouw met zich brengt en van hun uiterst milieuvriendelijke transportwijze. Landbouwexperts zijn geïmponeerd door de hoge productiviteit van het spaarzaam gemechaniseerde Amish boerenbedrijf. Gezondheidsenthousiasten wijzen op de sobere en gezonde leefstijl van de Amish en opvoedkundigen zijn gecharmeerd van de hechte gezinsbanden en de zorg voor kinderen binnen de Amish samenleving. Politici staan verbaasd over het feit

⁴² Overigens is de praktijk hier vaak sterker dan de leer: uit eigen waarneming heb ik kunnen vaststellen dat het hebben van een individuele telefoon meer en meer gebruik wordt onder met name de eigenaren van kleine Amish bedrijven. Sommige bishops laten dit oogluikend toe om de continuïteit van deze bedrijfjes niet in gevaar te brengen.

⁴³ Kraybill, *The Riddle of Amish Culture*, 248.

Afb. 5. 'traditionele gezinswaarden'.

dat de Amish doelbewust afzien van hun legitieme aanspraak op sociale zekerheidsuitkeringen. De welzijnssector is gegrepen door de wijze waarop ouderen in de Amish samenleving worden opgevangen en refereert aan het systeem van onderlinge hulpverlening zoals gebruikelijk onder de Amish. Moralisten van verschillende huize zijn gefascineerd door het gegeven dat misdaad, drugs, alcoholverslaving, zelfmoord, echtscheiding en abortus nagenoeg onbekende fenomenen zijn binnen de Amish cultuur. Toeristen zijn verrukt van dit merkwaardige op identieke manier geklede volk dat zich per paard en wagen en niet per auto verplaatst en in hun huizen geen televisie, radio, muziekinstrumenten, elektriciteit en telefoon toelaten. Veel intellectuelen ervaren het als een weldadig bad om kennis te maken met een cultuur waar cynisme afwezig is, waarin waarden en gedrag hecht op elkaar betrokken zijn, verbale hoogstandjes niet worden gewaardeerd, poreuze en povere intellectualisering van problemen wordt doorgeprikt. Cultuursociologen, tot slot, zijn geboeid door de vraag hoe de Amish hun traditionele cultuur in stand kunnen houden in een sterk geïndividualiseerde en gefragmenteerde Amerikaanse samenleving.

Zo biedt de Amish cultuur een *bricolage* van fascinaties waarin velen iets van hun levensbeschouwelijke, politieke of emotionele gading vinden. De Amish worden beschouwd als contemporaine pelgrims die zich verre houden van de patho-

logieën van de moderne samenleving. Een ongecorrumpeerde cultuur waarin hoge morele maatstaven gelden. Het prijskaartje van het opmerkelijke gegeven dat de Amish cultuur identificatiemogelijkheden biedt aan zeer uiteenlopende groepen, is een sterk geromantiseerde en een haast ergerlijk overdreven uitvergrotting van positieve eigenschappen van de Amish. Friezen geeft vele en mooie voorbeelden van dit idyllische doch volstrekt stereotiepe beeld van de Amish.⁴⁴ De meervoudige fascinatie van veel Amerikanen met de Amish, hoe oppervlakkig en kortstondig ook, wordt ingegeven door een gevoel van verloren onschuld. De Amish doen hen zichtbaar herinneren aan een andere en achteraf bezien wellicht ook betere tijd, waarin overzichtelijkheid, eenvoud, eenheid en dienstbetoon de veronderstelde boventoon voerden. Maar zoals ik eerder aangaf, er bestaat niet zoiets als een ‘onschuldige’ cultuur. Met evenveel gemak laten zich de schaduwzijden van de Amish samenleving omschrijven. Ik noem hun geringe tolerantie van deviant gedrag, hun in veler ogen rigide sekseverdeling, hun star provincialisme, de onverbiddelijke en autoritaire insnoering van individuele vrijheden en ontplooiingsmogelijkheden, het uit den boze zijn van levensbeschouwelijke variatie, hun onbuigzaam dogmatisme en het strenge verbod op naar (althans onze smaak) onschadelijke genoegens. Kortom, er is geen enkele reden tot idolisering of idealisering van de Amish; evenmin als welke andere cultuur dan ook, hebben zij in dit opzicht recht op uitzonderingsclausules. Om Max Weber te parafraseren: de Amish zijn geen ‘morele virtuozen’, geen hedendaagse nobelen.

Maar wat kunnen we dan wel van de Amish leren, als daar al behoefte aan is? Ik geloof dat het antwoord op deze vraag te maken heeft met de wijze waarop de Amish met moderniteit omgaan en de bewust gekozen restricties die zij zichzelf daarbij opleggen. Het meest fascinerende aspect in mijn ogen van de Amish is dat zij, anders dan hun meer moderne tijdgenoten, niet als blinde kippen achter iedere vernieuwing aanhollen. Het boeiende van de Amish is dat zij zich bij iedere sociale of technologische vernieuwing afvragen hoe deze innovatie zich verhoudt tot hun ‘core values’, of deze hun identiteit versterkt of juist in gevaar brengt. Sommige vernieuwingen zullen zij overnemen, maar andere doelbewust verwerpen. Maar altijd is dit besluitvormingsproces gebaseerd op concrete en bewuste afwegingen en keuzes die rechtstreeks worden afgeleid uit hun godsdienstige levensbeschouwing. Men kan kritiek hebben op de finale uitkomst van dit afwegingsproces, maar niet op de aard ervan. Innovaties zullen nooit klakkeloos worden overgenomen. Het fascinerende van de wijze waarop de Amish met vernieuwing omgaan is dat innovatie gekoppeld wordt aan identiteit, terwijl in de hen omringende samenleving veeleer sprake is van ontkoppeling. De Amish wil-

44 J.F. Friesen, ‘The myth of the ideal folk society versus the reality of Amish life’, *Pennsylvania Folklife* 43 (1994) 1401-1445.

len vernieuwing een gevoel van richting en betekenis geven waarbij duidelijke zelf opgelegde restricties gelden. Voor de (post)moderne mens is sociale en met name technologische innovatie een betrekkelijk 'blind', ongestuurd en grenze-loos proces, nauwelijks onderwerp van fundamentele bezinning. De Amish echter beoordelen vernieuwing vanuit de onderlinge betrokkenheid van moderniteit, identiteitsbewaking en basale waarden. Het is dit onderlinge samenspel dat verloren is gegaan in het huidige tijdsgewricht en het is op dit punt dat de Amish cultuur inzicht biedt en bredere relevantie heeft. Uiteraard gaat het daarbij niet aan om de Amish methode te kopiëren, dat is de inzet ook niet. Maar het moderniseringsproject zoals dit toesnelt naar het *fin-de-siècle* lijkt mij gebaat bij een nadere bezinning waarbij ook meer kwalitatieve doelstellingen en zelfbeperkingen en gedragsstandaarden in beeld worden gebracht. Het eenvoudigste maar ook meest intrigerende antwoord op de vraag wat wij van de Amish kunnen leren, wordt echter gegeven door Amishman Amos Beiler die ik voor mijn onderzoek interviewde: 'als jullie ons geloof zo respecteren, verdiep dan je eigen geloof; als jullie onze leefstijl zo respecteren, leef dan zelf eenvoudiger en gezonder; als jullie ons boerenbestaan zo bewonderen, leef dan zelf dicht bij de natuur; als jullie ons gezinsleven zo hoogschatten, besteedt dan zelf meer tijd aan je eigen gezin; als jullie zo geboeid zijn door ons gemeenschapsleven, wees dan zelf minder individualistisch'. Wijze woorden van een wijze oude man.

Doopsgezinden in Harlingen en het Pachtersoproer van 1748*

Op donderdag 30 mei 1748 speelden zich in Harlingen, Frieslands belangrijkste havenstad, enkele opmerkelijke gebeurtenissen af:

Tegens den avond begon de bui der algemeene onlusten in deze Provincie hier ook neder te vallen. Eenige kleine Jongens, omtrent 50 in getale op de gewoone Parade-plaets zich verzameld en in orde van Bataeilje gesteld hebbende, marcheerden daarop direct naer het Opzigers Huiskens, waerop zy straks met eenige kleine steentjes begonnen te werpen. Deze bende zoo in qualiteit als quantiteit eerlang toenemende, haelde men vervolgens het Huiskens geheel onder den voet, verscheurde alle de Boeken en Papieren, reet en sneed Matrassen, Bedden, Dekens, Kussens en Koopmanschappen, die aengehaeld waren, aen stukken, en wierp het een met het ander, eenige zakken met geld niet uitgezonderd, in de haven.¹

Na deze vernietigende aanslag op het kantoor en de boekhouding van de plaatselijke belastinginners, die beurtschippers en kooplieden passagegelden en invoerrechten oplegden, trok de menigte langs de molens op de stadswallen. Hier moesten de bij elke molen geplaatste huisjes van de 'cherchers' eraan geloven. Deze commiezen registreerden de af te dragen belastingen op het gemaal. 's Avonds legden zij de molens aan de ketting om belastingvrij malen te voorkomen. 'Dit alles des volgenden morgens ten 5 uren verricht zynde, zette men, met slaenden Trom en vliengenden Vaendele, het de Stad door naer de Collecteurs, en haelde, met den degen in de vuist, de boeken uit de huizen.²

Het Pachtersoproer

Vele belastingen werden in die tijd door de Friese overheid verpacht aan particulieren. Deze belastingpachters namen op hun beurt mensen in dienst om de

* Bewerking van een voordracht gehouden op de door de Werkgroep Elitevorming onder Doopsgezinden (in samenwerking met de Onderzoeksschool Rudolf Agricola-Instituut en de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap) georganiseerde studiedag 'Doopsgezinden in de achttiende eeuw' (Rijksuniversiteit Groningen, 21 november 1997).

¹ *Nederlandsche jaerboeken* (19 dln; Amsterdam, 1747-1765) 1748: 548.

² *Nederlandsche jaerboeken* 1748 : 548.

door hen gepachte belastingen te innen. Zo registreerden 'collecteurs' in hun 'collectboeken' de voor hun bazen ontvangen belastinggelden. Bij gebrek aan controle van de overheid op de belastinginning konden pachters en hun opzichters, controleurs en cherchers zich allerlei strapatsen veroorloven. In het bijzonder het armere deel van de Friese bevolking, dat ook het meest te lijden had van de relatief hoge accijnzen op eerste levensbehoeften, keek met scheve ogen naar de cherchers, die overal in de provincie een jaarsalaris van f200 genoten. Dat bedrag was wel erg gemakkelijk verdiend, vond 'het gemeen' alom. Ook de hoge heren van de regering lagen onder zware verdenking van belastingfraude. Stelden zij niet zelf de belastingpachters aan, met wie heel eenvoudig gemene zaak kon worden gemaakt? Volgens een invloedrijke jonker en gedeputeerde, die veel kennis bezat van 's lands financiën, had de buitenwacht een overdreven voorstelling van het zakkenvullen van de pachters en zijn dienaren. Maar zelf wist deze regent al te goed dat het op hem en zijn collegabestuurders scheldende en tierende volksdeel daar heel anders over dacht.³

Bovenstaand verslag uit de *Nederlandsche Jaerboeken* laat zien dat er in de laatste dagen van mei 1748 een onvervalst belastingoproer in Harlingen plaatsvond. De volkswoede richtte zich immers in eerste instantie op de meest herkenbare symbolen van een gehaat pachtstelsel. Geheel blind was deze volkswoede overigens niet. Men marcheerde in gelid vanaf de vaste paradeplaats van de Schutterij en voerde trommels en vaandels met zich mee. Vanaf het allereerste begin diende enig ceremonieel ter legitimatie van handelingen van 'burgers en ingezetenen' van de stad die de bestaande orde verstoorden. Die orde was echter in de loop der tijd gecorrumpeerd geraakt en dus kon het verzet daartegen gezien worden als burgerplicht.

In de week tussen zondag 26 mei en Pinksterzondag 2 juni was heel Friesland in de ban van wat later het Pachtersoproer is gaan heten. In maart 1748 hadden zich vergelijkbare ongeregeldeheden voorgedaan in het gewest Groningen. Enkele dagen voor de uitbarsting van het Friese oproer was een Groninger commissie van burgers, op weg naar de stadhouder te Den Haag, door Friesland gereisd. Deze Groningers spoorden al wie het maar wilde horen aan tot verzet tegen de Friese regenten en hun fiscale beleid. Zelf hadden ze immers met succes hún regenten tot fiscale veranderingen gedwongen.⁴ Dat de commissie naar Den Haag

3 C.J. Guibal, *Democratie en Oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen, 1934) 143-144; Hotso Spanninga, 'Willem IV en de Doelistenbeweging in Friesland', in: J.J. Huizinga e.a. (red.), *Van Leeuwarden naar Den Haag. Rond de verplaatsing van het stadhouderlijk hof in 1747* (Franeker, 1997) 97-122, aldaar 102. Zie ook noot 4.

4 Guibal, *Democratie*, 146; de auteur baseert zich voor de beschrijving van het begin van het oproer vooral op de eigentijdse bron: G.H. van Borssum Waalkes (red.), *Een dagverhaal van jhr. Johan Vegelin van Claerbergen omtrent de trouwelen van het jaar 1748* (Leeuwarden, 1899) 1-5.

reisde, vloeide voort uit het feit dat Willem IV in 1747, na de inval van Franse troepen in Zeeuws-Vlaanderen, tot stadhouder in alle gewesten van de Republiek was aangesteld en zijn residentie had verplaatst van Leeuwarden naar Den Haag. De stadhouder genoot grote populariteit onder grote delen van de bevolking in de steden en op het platteland van de Republiek. Velen hoopten en verwachtten dat hij het land in militair en economisch opzicht ging redden en de macht van de regentenoligarchie aan banden kon leggen. In enkele gewesten hadden de regenten al moeten toegeven aan de eis om het stadhouderschap in mannelijke en vrouwelijke lijn erfelijk te maken. In Friesland was in maart 1748 de kwestie van de erfelijkheid in vrouwelijke lijn in de Statenvergadering ter sprake gekomen. De erfopvolging in mannelijke lijn gold al sedert 1675. Tot een definitief besluit konden de Friese Staten toen nog niet komen.⁵

De eerste oproerigheden tegen het verachte systeem van de belastingpacht speelden zich in Friesland af in de grietenij Tietjerksteradeel.⁶ Op zondag 26 mei was te Bergum het eerste chercherhúisje vernield. In de omliggende dorpen gebeurde weldra hetzelfde. 's Maandags bereikten de berichten daaromtrent Leeuwarden. In de volgende dagen hoorden de gedeputeerden en de leden van het Hof van Friesland steeds weer nieuwe berichten over vernielingen van chercher- en opzichterhúisjes. Het in de stad gelegen garnizoen verbleef echter elders vanwege de in 1747 uitgebroken oorlog tussen de Republiek en Frankrijk. Militair ingrijpen was vooralsnog onmogelijk en de regenten moesten weldra concessies doen aan het opstandige volk. Friese schippers en kooplui verkondigden ondertussen in Holland dat zij inmiddels vrij waren van alle pachten. Half juni kwam het in dit gewest tot hevige uitbarstingen tegen belastingpachters. Eerst gebeurde dat in de vervallen textielsteden Haarlem en Leiden, vervolgens in Den Haag en Amsterdam.⁷

5 Zie voor een uitvoeriger behandeling van (de invloed van) de gebeurtenissen in 1747: J.J. Huizinga, 'Van Leeuwarden naar Den Haag', in: Huizinga, *Van Leeuwarden naar Den Haag*, 9-25; Spanninga, 'Willem IV', 103.

6 De in de volgende alinea's beschreven gang van zaken werd hoofdzakelijk ontleend aan: *Nederlandsche jaerboeken* (1748) 548-549; nagenoeg hetzelfde verslag is opgenomen in: [J. Dotingh] *Het verward Frieslant of omstandig bericht, Vervattende in sigh, De Beroerten, Oneenigheden en Verwarlingen, ontstaan onder de Ingeseetenen van voorsz. Provincie. Als mede 't Geene by de Gecommitteerden op de Doele vergadert, is voorgevallen zedert den 5 Juny 1748* (Leeuwarden, 1749) 58-60. Dezelfde berichten zijn in verkorte vorm, maar met een verwarrende datering, ook te vinden in: G.A. Wumkes, *Stads- en dorpskroniek van Friesland 1700-1900* (2 dln; Leeuwarden, 1930/1934) I, 110 vlg. Een heldere samenvattende beschrijving en beschouwing van het Pachtersoproer en in het bijzonder van de daarop volgende Doelistenbeweging in Friesland biedt het eerder aangehaalde artikel van Spanninga (noot 3).

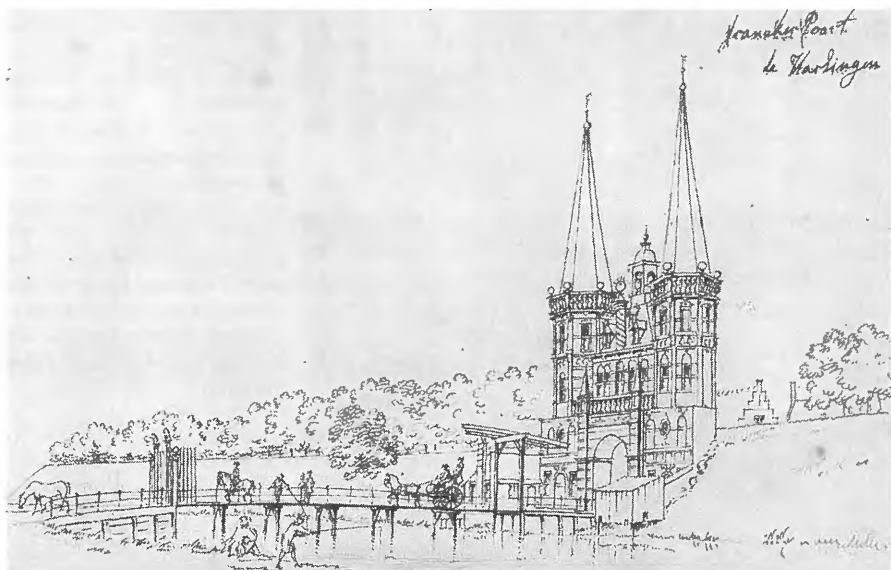
7 Jan A.F. de Jongste, 'Dageraad der democratie? De politieke dimensie van de burgerlijke oproerigheid tijdens stadhouder Willem IV (1747-1751)', *Groniek* 27 (1994) nr. 124, 45-37, aldaar 50.

‘Hier komen onze Verlossers’

Keren we terug naar het begin van het oproer te Harlingen. Toen 's morgens vrijdag 31 mei een Amsterdamse schipper met zijn vracht van Harlingen naar Leeuwarden wilde varen, klopte hij eerst bij een Harlinger burgemeester aan om te vragen wat hij moest doen. Er was in de hele stad geen opzichter meer te bekennen. De burgemeester kon (of durfde) hem geen officiële order te geven. De oproerige menigte bij de haven hielp de schipper echter graag door Harlingen heen. Daarna werd hier besloten om alle burgers van de stad op te roepen om rond één uur 's middags op de Stadsdwinger bij de Franeker Poort te verschijnen. Wie daar zonder oranje kokarde verscheen, kon op een nat pak rekenen. De op de dwinger bijeengestroomde 'veele honderden van Burgers van allerleye conditie' wezen vervolgens een kleinere groep uit hun midden aan, die in de herberg Romen bij meerderheid van stemmen gecommiteerden koos. De in totaal 58 Harlinger gecommiteerden ontvingen de opdracht om de Edele Mogende Heeren Staten een aantal eisen voor te leggen. De volgende dag zou er in Leeuwarden namelijk een Statenvergadering plaatsvinden. Van de gecommiteerden die zich aan deze last waagden te onttrekken, zouden de huizen worden geplunderd. Nadat de gecommiteerden eenmaal waren gekozen, werd afgesproken dat zij de volgende dag in alle vroegte met drie speciaal gehuurde trekschuiten naar de hoofdstad zouden vertrekken. De overige burgers uit de herberg kregen te horen dat zij weer de vrijheid hadden om naar huis te gaan.

Kort na achten kwamen de drie trekschuiten op zaterdagmorgen 1 juni in Leeuwarden aan. Om half zes 's morgens was er al een grote troep boeren met aan het hoofd de predikant van Lekkum, onder tromgeroffel en vendelgezwaai, door de stad getrokken. Men was op weg naar het dorp Huizum om daar, ten huize van de collecteur, de collectboeken van Leeuwarderadeel in beslag te nemen. De menigte had ook 'alle instrumenten om een Huis te kunnen om ver stooten' meegenomen. Maar zo ver hoefde het hier niet te komen; wel werd het collectboek onmiddellijk aan flarden gescheurd 'ende de bladeren over de weg gestrooid.' Over de 58 Harlingers, die allemaal een Oranje kokarde droegen, meldt het verslag in de *Nederlandsche jaerboeken*: 'Naewlijks begonnen deze Gecommiteerden hier voet aen land te zetten, of men ontmoette hen met een luidruchtig vreugdegejuich, roepende: *hier komen onze Verlossers*. Dus werden zy met slaende trommelen, waldhorenen, en pyperen ter Stad in, en voorts 7 van hun ten Landhuize opgeleid, terwyl de overigen met het van ongeduld brandende Gemeen naer den uitslag der zake buiten bleven wachten.'⁸

8 *Nederlandsche jaerboeken* (1748), 525; 'Verward Frieslandt', 9. In vele dorpen dwongen oproerlingen de plaatselijke predikant de klokken te laten luiden om de mensen in de omgeving op te roepen en mee te gaan de collectboeken op te halen. De namen van de delegatie van ze-

Gezicht op de Franeker Poort van Harlingen, door Cornelis Pronk in 1754. Links het geboomte waarachter de Stadsdinger lag waar de “breede gemeente” van Harlinger burgers zijn gecommiteerden koos op vrijdagmiddag 31 mei 1748. (Collectie Fries Museum)

Door de roerigheid in het gewest waren er die dag maar weinig Statenleden naar de hoofdstad gekomen. De Landdag kon niet doorgaan en de wel verschenen gevolmachtigden (onder wie ook enkele leden van het Mindergetal, zoals de Harlinger burgemeester Wybrand van Itsma) spoedden zich naar Gedeputeerde Staten. De eveneens aanwezige gedeputeerde jonker Johan Vegelin van Claerbergen, tevens grietman van Doniawerstal, tekende de stemming van de heren in zijn dagboek op: ‘De molenhuisjes lagen om; de collectboeken van alle pagten de collecteurs ontnomen; de opsigters buiten functie [...]; alles verward; de ingezetenen verwoed en aen alle ongebondenheit overgegeven, en alles een ruïne.’⁹ Het gezelschap stond juist op het punt de pacht van het gemaal maar af te schaffen, toen de Harlinger delegatie haar opwachting maakte. Van Itsma bracht zijn

ven waren: koopman Jan Jansen Jongsmā, rentenier Robyn Arjens, oud-burgerhopman Junius Alema, koopman Sjoerd Talma, zoutzieder Freerk Fontein, mr. gortmaker en burgemeester Sjoerd Bouwes Bosscha en boelgoedontvanger Saco Herman van Idsinga. Arjens en Fontein waren kerkeraadslid van de Doopsgezinde Gemeente te Harlingen.

⁹ *Dagverhaal*, 10.

“Hier komen onze Verlossers”: de glorieuze optocht van de 58 Harlinger gecommiteerden op zaterdagmorgen 1 juni 1748 door de straten van Leeuwarden, waarbij ze werden toegejuicht door een enthousiaste menigte. Niet het gemeen maar de compagnieën van de Leeuwarder uitbuurten leverden trommelaars en fluitspelers. Gravure door R. Vinkeles en C. Bogerts. (Collectie Fries Museum)

stadgenoten naar binnen, met wie hij die morgen trouwens al vooroverleg had gehad.

Behalve een begeleidend schrijven van de magistraat van Harlingen bood de delegatie ‘met behoorlijke eerbewijzinge’ – d.w.z. blootshoofds – een door alle gecommiteerden ondertekend schrijven en het de vorige dag opgestelde eisenpakket aan de Friese regering aan.¹⁰ Als haar woordvoerder trad op de boelgoed-

¹⁰ Rijksarchief in Friesland (Leeuwarden), Archief Mindergetal, ‘Journaal en Aantekeninge van het gepasseerde op’t Landschapshuis, ter gelegenheit der ontsene onlusten, in Junij en volgende maanden van het Jaar 1748’, inv.nr. 1445, 1-6.

ontvanger S.H. van Idsinga. De president van het college van gedeputeerden was op dat moment jonker Epo Sjuick van Burmania. Evenals Van Itsma was Burmania een vertrouweling van de stadhouder.¹¹ In de zomer van 1745 had Van Idsinga de stadhouder in Harlingen rondgeleid en hem gewezen op de achteruitgang van de stad vanwege de drukkende belastingen. Vrije negotie, zo had hij Willem IV voorgehouden, was de remedie om de neergang te stoppen. Toch zijn hier wel mooie nieuwe huizen bijgekomen, had de stadhouder snedig opgemerkt; ruim tien jaar eerder, in 1734, hadden de Harlingers hem uitbundig verwelkomd, toen hij voor het eerst met zijn kersverse bruid Anna van Hannover voet op Friese bodem zette. De boelgoedontvanger kon het niet ontkennen, maar de prins moest zich wel realiseren dat vele grote pakhuizen in de stad nu leegstonden.¹²

Bij zijn aanbieding van de eisen van de Harlinger burgerij benadrukte Van Idsinga dat hij en de andere gecommitteerden niet anders konden dan hier voor de heren te verschijnen. 'En daer geen favorabel antwoord op quame inderdaad de stad Harlingen sou cunnen worden een verwoesting en bloedbad door de terrible gistinge van 't gemeen', vatte Vegelin van Claerbergen nogal aangedikt zijn woorden samen. Verder vergeleek Van Idsinga de vermaledijde havenpachten met Alva's tiende penning. En had ook niet Frieslands vertegenwoordiger bij de Vrede van Münster in 1648, 'Heere Donia', uitdrukkelijk de 'vrye Commercie' bedongen?¹³ Bijzonder geduldig was de al maar aangroeiende menigte buiten het Collegegebouw bepaald niet. De grote resterende groep van Harlinger gecommitteerden onder hen wist de gemoederen voorlopig te bedaren.¹⁴ De Harlinger eisen bestonden uit de afkondiging van de successie van het stadhouderschap in zowel mannelijke als vrouwelijke lijn, de afschaffing van de provinciale havenpachten en de pacht op het gemaal en de opheffing van alle lokale, de handel belemmerende pachten en van 'onegaal' drukkende accijnzen. De ingezetenen van Harlingen zouden zich zeker niet keren tegen een nieuw, rechtvaardig belastingstelsel, maar verpachting van belastingen was uitgesloten. Tenslotte was het de taak van de stadhouder alle ongerechtigheden in de huidige bestuur- en rechtspraktijk op te ruimen. De dertien aanwezige regenten kozen eieren voor hun geld. Zij besloten onmiddellijk de pacht op het gemaal en alle andere pachten af

11 Samen schreven deze beide vrienden de bekende *Schuite- en jagt-praatjes*, die in de jaren 1736-1738 verschenen. Daarin werd het algemeen stadhouderschap als wezenlijk staatsrechtelijk onderdeel van de Republiek bejubeld. 'Sedertdien vormden zij een onafscheidelijk duo'; A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaars en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1990) 217.

12 Yme Kuiper, 'Friese kunstkabinetten en Hollandse relaties: schilderijencollecties van Stinstra's uit Harlingen, 1760-1820', in: Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefde verhouding* (Zutphen, 1997) 213-226, aldaar 217.

13 'Verward Frieslandt', 16. De rede van Van Idsinga staat hier integraal afgedrukt; 13-18.

14 *Nederlandsche jaerboeken* (1748), 550.

te schaffen. Wie nog andere bezwaren had kon deze op 5 juni a.s. indienen, de dag waarop de Staten opnieuw bijeen zouden worden geroepen. Aan de president burgemeester van Leeuwarden werd gevraagd om precies half twaalf de stadsklokken te luiden en van de pui van het stadhuis het pas opgestelde regeringsplakkaat af te kondigen. Aldus geschiedde.¹⁵

Even heerste er in Leeuwarden een euforie, want ook de magistraat had allerlei plaatselijke belastingen ingetrokken. Er werd met hoeden gezwaaid en 'Vivat Orange' geroepen. In de volgende dagen bleef het echter overal in de provincie onrustig en werden hier en daar bezittingen van regenten en pachters vernield. In reactie daarop kondigde al de dag voor de Statenvergadering de in Leeuwarden aanwezige regenten de erfopvolging in vrouwelijke lijn af.¹⁶ Nog steeds waren er geen geregelde troepen in Friesland teruggekeerd en op de stedelijke schutterijen durfden de regenten niet echt vertrouwen.

Het voorbeeld van Harlingen om gecommiteerden aan te wijzen, werd vanaf die eerste junidag overal nagevolgd. De tien espels en drie uitbuurten van Leeuwarden, bijvoorbeeld, kozen zeventien gecommiteerden. De gecommiteerden van die uitbuurten zonden op 3 juni een brief de provincie rond met het verzoek om op 5 juni niet meer dan vier afgevaardigden per stad of grietenij naar Leeuwarden te sturen. Het stadsbestuur van Leeuwarden had namelijk toegestaan dat de vergadering van gecommiteerden in de Jacobijnerkerk werd gehouden. Iedere uitbuurt bezat een eigen compagnie met officieren en manschappen. Op de grote dag van 5 juni zouden deze compagnieën voor orde en rust rond de Jacobijnerkerk zorgen.¹⁷ Het Vliet, een bedrijvige gemeenschap met veel kooplui, molenaars en handwerkers, was één van die Leeuwarder uitbuurten. Zelf waren de Vlietsters, die geen stadsrechten bezaten maar wel de stedelijke belastingen moesten betalen, de grote gangmakers geweest bij de vernielingen van de cherchen- en opzichterhuisjes rond en in Leeuwarden.¹⁸

Doopsgezinde en gereformeerde gecommiteerden

In Harlingen zelf wachtte de bevolking die zaterdag 1 juni in spanning af met welk resultaat de gecommiteerden zouden terugkeren. Tegen de avond trok 'een talryke hoop volks' naar het huis van de bekende, in Harlingen geboren, doopsgezinde voorganger Johannes Stinstra. Hij was een zoon van de houthandelaar en bibliofiel Simon Stinstra en de zeer gefortuneerde redersdochter Trijn-

15 'Verward Frieslandt', 19-21.

16 'Verward Frieslandt', 21-22.

17 Het schrijven staat afgedrukt in: 'Verward Frieslandt', 29-30.

18 Spanninga, 'Willem IV', 104-105.

tje Gooitjens Braam. In 1742 was Stinstra door de Staten van Friesland een preekverbod opgelegd. Gereformeerde theologen en predikanten, zowel van binnen als van buiten Friesland, hadden daar op aangedrongen, omdat zij Stinstra verdachten van sociniaanse sympathieën.¹⁹ De Doopsgezinde Gemeente van Harlingen had alles in het werk gesteld om dit preekverbod eerst tegen te houden en later te laten opheffen, maar tevergeefs.²⁰ Mede als zijn vervanger had de gemeente begin 1748 de jonge, uit Utrecht afkomstige en aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam opgeleide, Cornelis van Engelen aangewezen.²¹ Het resolutieboek van de gemeente laat zien dat Stinstra in zijn schorsingsperiode (die tot 1757 zou duren) voortdurend betrokken bleef bij de besluitvorming binnen het Harlinger doperdom.

Toen Stinstra de menigte voor zijn huis te woord stond, werd hem de brandende vraag gesteld of hij de volgende dag voor of na de middag wilde prediken, 'zullende zij hem dan met eenige honderd man op stoel brengen'. De geschorste leraar voelde zich duidelijk voor het blok gezet en sputterde tegen dat de Edele Mogenden hem het preken hadden verboden. Uit de menigte werd daarop geantwoord dat tegenwoordig alle wetten zwijgen – 'wij zijn hier Wetgevers'. Stinstra vroeg bedenktijd tot acht uur om overleg met zijn vrienden te kunnen plegen.²² Uit de kerkenraadsnotulen van de gemeente vernemen we dat Stinstra de zaak besprak met een kleine groep van kerkenraadsleden. Het overgrote deel ervan was namelijk als gecommiteerde van 'de breede gemeente' naar Leeuwarden gestuurd. De broeders spraken af dat alleen bij uiterst geweld Stinstra zou preken. In het geval dat dit nog niet genoeg was, mocht Stinstra zeggen dat de kerkenraad heel spoedig gecommiteerden naar de prins-stadhouder zou zenden. De notulen vermelden eveneens de afloop van deze geschiedenis: 'Dog hij heeft niet nodig gehad zig hiervan te bedienen, alzo de menigte zig 's avonds door hunne Gecommitteerden, die in tijds t'huis gekomen, gemakkelijk heeft laten en ter neder zetten.'²³

Wie waren nu precies die 58 Harlinger gecommiteerden, die in Leeuwarden al tot 'verlossers van het land' waren uitgeroepen? In het rijke, in 1749 anoniem gepubliceerde, verslag van het Pachtersoproer en zijn vervolg, dat hoogstwaarschijnlijk was geschreven door dr. Johannes Dotingh – afkomstig uit een Leeuwarder burgemeestersfamilie en advocaat bij het Hof van Friesland – staan al hun

19 S.B.J. Zilverberg, 'Johannes Stinstra, een achttiende-eeuws strijder voor tolerantie', *Doopsgezinde Bijdragen* (1980) 154-163.

20 Chr. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd* (2 dln., Amsterdam, 1865) II, 109-140.

21 Sepp, *Johannes Stinstra*, II, 149-150; N.C.H. Wijngaards, 'Inleiding', in: dezelfde, *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen (1726-1793)* (Zutphen, z.j.) 3-22, aldaar 4.

22 *Nederlandsche jaerboeken* (1748), 550-551.

23 Rijksarchief in Friesland, Archief Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Harlingen, inv.nr. 33.

namen vermeld.²⁴ Voor zover ik kon nagaan waren negentien gecommiteerden (een derde van het totale aantal) doopsgezind.²⁵ Aangezien rond het midden van de achttiende eeuw omstreeks tien procent van de Harlinger bevolking doopsgezind was, waren de doopsgezinden flink oververtegenwoordigd onder de gecommiteerden. Als gevolg van het Pachtersoproer zou er op termijn een nieuw belastingstelsel worden ingevoerd: de quotisatie, een belasting naar draagkracht. Daarvoor werden begin 1749 quotisatiecohorten aangelegd. Met behulp daarvan krijgt men nader inzicht in de (globale) rijkdom en de beroepsachtergrond van de Harlinger gecommiteerden.²⁶

Qua welstand blijkt dat het gemiddelde vermogen van de doopsgezinde afgevaardigden beduidend hoger ligt dan dat van hun mede-gecommiteerden die belijddend lid of liefhebber van de gereformeerde kerk waren: 22.000 tegenover 9.000 gulden. Voor beide categorieën geldt dat de allerrijkste Harlingers ontbreken. Omdat van de aangewezen doopsgezinden ongeveer tweederde deel tot de kerkenraad behoorde, wijst er toch veel op dat hier juist de toplaag onder de doopsgezinden sterk was vertegenwoordigd. Bovendien bestonden er tussen hen (en ook met de allerrijkste doopsgezinden van de stad) allerlei nauwe familiebetrekkingen. Het overgrote deel van de doperse afgevaardigden was koopman, reder of ondernemer (met name zeep- of zoutzieder). Men komt bekende doopsgezinde familienamen tegen als bijvoorbeeld Fontein, Wilschut, Hanekuik, Oosterbaan en Stijl; het resterende duo was de bekende boekhandelaar-uitgever Folkert van der Plaats en de rentenier Robyn Arjens. Beide mannen waren zeer bevriend met Johannes Stinstra. Arjens was in 1740 aangesteld als boekhouder van de in 1695 opgerichte Friese Doopsgezinde Sociëteit en bezat daardoor vele contacten in de provincie.²⁷

De overige gecommiteerden vormden een veel gemêleerder gezelschap. Ongeveer een derde was koopman, maar daarnaast vinden we hier onder andere vroedschapsleden, een burgemeester, een convooimeester, een bankier, een apotheker, een pannebakker, een beurtschipper, een hopman, en verder reders, brouwers, bakkers en molenaars, ja zelfs een controleur en een commies. De con-

24 'Verward Frieslandt', 10; zij worden ook vermeld in: Rijksarchief Friesland, Archief Mindergetal, 'Journaal [...] van het Jaar 1748', 4.

25 Rijksarchief in Friesland, Archief Doopsgezinde Gemeente te Harlingen, inv.nr. 59. Sepp schrijft ten onrechte dat de Harlinger burgerij '11 Doopsgezinden en 9 Hervormden' als gecommiteerden aanwees. Hij verwart hier de situatie in Harlingen met die te Workum; Sepp, *Johannes Stinstra*, II, 138.

26 P. Nieuwland en A. van Dalfsen, *De Quotisatiecohorten. Namen, beroepen en welstand van de Friese bevolking in 1749*, deel 3 (Leeuwarden, 1983).

27 Sepp, *Johannes Stinstra*, II, hoofdstuk 7 en 8. Zie voor een typering van het mennistenleven in Harlingen tussen 1672 en 1748: Joost Vermoolen, *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Mesdag* (Zutphen, 1998) 175-182; Yme Kuiper, 'Stinstra's uit Harlingen', 215-218.

voormeester Sloterdijk kon met een geschat vermogen van f50.000 gelden als de rijkste niet-doperse gecommiteerde, de molenaar Simon Meiles als de minst begoedigde (f200).

Stadsbestuur en economie

Ons beeld van de Harlinger gecommiteerden kunnen we verder verscherpen door er nog enkele andere gegevens aan toe te voegen. Zoals bekend mochten doopsgezinden en andere niet-gereformeerden in de Republiek geen regeringsfuncties uitoefenen. Dat gold eveneens voor Harlingen, waar de doopsgezinden extra gelden aan de stad betaalden vanwege het niet meedoen aan de stadsbewaking. Het Harlinger stadsbestuur kende in 1748 een vroedschap van veertig leden en een magistraat van acht burgemeesters, die werden benoemd door de stadhouder. Gelet op het aantal inwoners van het stadje – ruim 7.000 op dat moment – was dat een tamelijk omvangrijk bestuur. Via de eerste onder de stadsregenten (de zogeheten *premier*) oefende Willem IV sedert jaren veel invloed uit op de regering van Harlingen.²⁸ In de tijd voor 1746 trad de in Amsterdam geboren Dancaker de Kempnaer, die in 1711 lid van de vroedschap was geworden en vervolgens burgemeester, als premier op. Hij leidde het stadsbestuur met strakke teugel. Zijn opvolger was de eerder genoemde mr. Wybrand van Itsma, die tevens Willem IV's luitenant-stadhouder in Friesland was, dat wil zeggen de eerste onder alle Friese premiers van die tijd. De Kempnaer was, tot zijn overlijden in 1746, bepaald geen vriend van Johannes Stinstra geweest.²⁹ Van Itsma, daarentegen, kon het goed met de eigengereide Stinstra vinden en hij wilde bij gelegenheid het Harlinger doperdom wel helpen om zijn schorsing ongedaan te maken. Meer nog dan De Kempnaer kon Van Itsma de stadhouder bewegen bepaalde personen in Harlinger vacatures te benoemen, te meer omdat hij ook Friesland vertegenwoordigde in de Staten-Generaal en Willem IV regelmatig in Den Haag ontmoette.

Bezien we de samenstelling van de Harlinger vroedschap en magistraat uit de jaren rond 1748 nader, dan blijken er grote sociale verschillen te bestaan tussen bijvoorbeeld de burgemeesters. Naast een rentenier met een geschat vermogen van enkele tonnen komen we een kapitein op het jacht van de Prins tegen (goed voor een vermogen van f20.000) en een mr. koekebakker (f5.000). Ook de vroedslieden zijn vogels van diverse pluimage: renteniers, kooplieden, reders en zoutzieders, maar tevens een mr. kleermaker, een mr. horlogemaker, een mr. bak-

²⁸ Over het premierschap in Friesland: Gabriëls, *Heren*, 212 vlg.

²⁹ L. Knappert, 'Stadhouder, grietman en predikant. Een conflict tussen Kerk en Staat in Friesland, 1741', *De Vrije Fries* 25 (1917) 1-31, aldaar 13.

ker, een schoolmeester en een blikslager. Evenals bij de gereformeerde gecommiteerden was de gereformeerde burgerij over de volle breedte vertegenwoordigd in de stadsregering. Meer nog dan in Leeuwarden of een Hollandse stad als Hoorn, waren in de Harlinger vroedschap naast de voorname en rijke standen ook de hogere en lagere middengroepen vertegenwoordigd. In deze heterogene samenstelling kwam ook in de jaren na het Pachtersoproer geen verandering en datzelfde gold voor het premierschap van Van Itma.

Uit de genoemde quotisatiecohieren blijkt verder dat de de haven- en handelstad Harlingen, met zijn ziederijen, brouwerijen, weverijen en keramische industrie ook een omvangrijke arbeidende stand kende. Economische neergang of stagnatie trof in de jaren voor 1748 deze samenleving, en vooral haar onderkant, harder dan Friese steden en plaatsen die meer als agrarische streekcentra fungeerden.³⁰ In 1744 bedroeg het aantal bedeeden in Harlingen bijna 13% van de bevolking; daarmee lag het 5% hoger dan in geheel Friesland.³¹ Aannemelijk is dat juist onder hen vrij veel doopsgezinden voorkwamen. Aan het begin van de achttiende eeuw werd namelijk bijna 20% onder de doopsgezinden bedeed, terwijl zij toen nog een groter deel van de Harlinger bevolking uitmaakten dan in 1748. Dit alles maakt begrijpelijk dat de patronen van de arbeidersstand, oftewel de kooplieden en ondernemers, sterk vertegenwoordigd waren onder de Harlinger gecommiteerden. Hun bij de Staten van Friesland ingediend eisenpakket had ook veel meer een fiscale en economische strekking dan een politieke. Wat het laatste betreft gunde de gereformeerde en doopsgezinde burgerij van Harlingen aanvankelijk de stadhouder het initiatief. Het kan haast niet anders of de lange traditie van een stad geleid door een nauw met de prins bevriende regering was daar mede debet aan.

In de economisch moeilijke jaren 1740, toen ook de veepest in Friesland heerste, werden met goedkeuring van het stadsbestuur en Gedeputeerde Staten verschillende gilden in Harlingen opgericht. Het jaar 1744 vormde het dieptepunt van de economische en fiscale malaise. In kringen van Friese kooplieden en schippers, en vooral die te Harlingen, werd de roep om afschaffing van de havenpachten steeds sterker. Begin 1745 kwamen zes aanzienlijke burgers van Harlingen bijeen om de gespannen situatie te bespreken. Reders en fabrikanten, zo constateerden zij, moeten hun invloed op de werklieden en matrozen aanwenden om onder andere plundering van chercherhuisjes te voorkomen. Verder stelden zij een rekest op voor de prins. Daarin pleitten zij voor de afschaffing van de havenpachten. Het stuk werd ondertekend door 124 Harlinger burgers, aange-

30 J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (2 dln., Leeuwarden, 1973) I, 232-233, 282-283 en 291.

31 Nieuwland en Van Dalfsen, *Quotisatiecohieren*, 30.

vuld met 13 handtekeningen uit Makkum, 45 uit Workum en 18 uit Franeker.³² Gezien de economische belangen van de stad kon het Harlinger stadsbestuur zich volledig vinden in het rekest. Binnen de Friese Staten, waar de (groot)grondbezittende plattelandsaristocratie van adellijke en eigenerfde grietmannen (uit de kwartieren Oostergo, Westergo en de Zevenwouden) de grootste invloed bezat, was er geen meerderheid voor de afschaffing van de havenpachten te vinden. De Friese overheid had een torenhoge schuldenlast en geen enkele belastingopbrengst kon op dat moment worden gemist, meenden deze heren.

De Doelisten contra de Staten

Woensdag 5 juni 1748 was een bijzondere dag in de politieke geschiedenis van Friesland. Op het Landschapshuis te Leeuwarden waren de Friese Staten in vergadering bijeen, en in de Jacobijnerkerk maakten de gecommiteerden uit de hele provincie hun opwachting. Om half tien gingen daar de deuren dicht en bleek het gezelschap uit ruim driehonderd afgevaardigden te bestaan.³³ Lang niet iedereen had zich gehouden aan het verzoek om niet meer dan vier personen te sturen. De stad Workum, bijvoorbeeld, had de helft van haar in totaal twintig gecommiteerden naar Leeuwarden laten reizen.³⁴ Het openingswoord werd uitgesproken door Uilke Wytses de Vries, een koopman en doopsgezind leraar bij de Leeuwarder gemeente van Vlamingen en Waterlanders. Hij woonde op de genoemde uitbuurt het Vliet en had zich tot 1726 in Emden opgehouden.³⁵ Zijn vader was eveneens koopman en voorganger. Vanaf het gestoelte van de prins verzocht De Vries de gecommiteerden zich over de vier kwartieren te verdelen die ook de Statenvergadering kende.³⁶ Dat waren de drie hierboven al genoemde plus dat van de Steden. Per kwartier ging men de klachten en eisen bundelen en vervolgens proberen er een voor alle kwartieren aanvaardbaar geheel van te maken.

Uiteindelijk werd er overeenstemming bereikt over veertien punten; alleen het kwartier Zevenwouden en de gecommiteerden van het dorp Oenkerk zetten daarnaast nog enkele, veel radicalere punten op papier.³⁷ Opvallend onder de veertien punten zijn de heel algemeen geformuleerde artikelen twee en tien, waarin gesteld wordt dat de 'poincten reformatoir van 1672 en 1673' en de 'alou-

³² S.H. van Idsinga, *Zedig en vrijmoedig onderzoek ...* (Groningen, 1777) 27-28.

³³ *Dagverhaal*, 44.

³⁴ *Nederlandsche jaerboeken* (1748), 556.

³⁵ J.J. Kalma, *Naamlijst der Friese doopsgezinde leke- of liefdeprekers en predikanten* (Leeuwarden, 1962) 58.

³⁶ 'Verward Frieslandt', 32.

³⁷ 'Verward Frieslandt', bijlage 8.

de wetten' als fundament van de regering moeten dienen.³⁸ Zevenwouden wilde voortaan de predikanten laten kiezen door de lidmaten en niet alleen meer door grondbezitters. En Oenkerk eiste dat grietmannen en hoge rechters hun ambtsuitoefening maar uit eigen zak gingen betalen. Friesland stond toch immers aan de rand van de financiële afgrond.

Tegen de avond verscheen een delegatie uit de kerk op het Landschapshuis om de punten aan te bieden. Angstig voor verder oproer en plundering van hun huizen besloten de Statenleden maar toe te geven. Naast de al eerder gedane toezeggingen over de erfopvolging en de pachten gingen de Staten nu akkoord met zaken als financieel toezicht, verlaging van tractementen en herziening van het stemrecht ten plattelande. Verder kregen alle oproerkraaiers amnestie. Zelfs met de eisen van Zevenwouden gingen de heren uiteindelijk accoord, mits de prins ze goedkeurde. Echt zeker van hun zaak waren de regenten niet, want de volgende dag zonden ze een commissie van vier edelen naar Den Haag voor spoedoverleg met Willem IV.³⁹

De gecommiteerden gingen vaak de volgende dag weer naar huis en werden overal met feest en ritueel ingehaald. In Workum, waar een grote minderheid van doopsgezinden woonde, 'verzocht men ieder Burger en Ingezeten om in de wapenen te verschynen, en de Gecommitteerden met alle teekenen van eer in te halen.' Op het stadhuis spreidde men een laken over de leuning van het bordes, waarna de op verzoek van de gecommiteerden gepubliceerde Statenresolutie werd voorgelezen. Daarna begaven de twintig gecommiteerden, onder wie elf doopsgezinden, zich naar hun vaste vergaderplaats herberg Het Paradijs. Vervolgens boden zij hier de meegekomen burgers een versnapering aan.⁴⁰

Nog op 5 juni hadden twee Harlinger gecommiteerden – Julius Alema en Robyn Arjens – bij Gedeputeerde Staten een aan hen gezonden briefje ingeleverd voor nader onderzoek.⁴¹ Daarin werd de magistraat van Harlingen ervan beschuldigd armengelden achterover te hebben gedrukt om daarmee een eigen potje te vormen. Pas na enkele weken kreeg de procureur-generaal opdracht om op lokatie onderzoek te gaan doen. Ondertussen liepen de gemoederen in Harlingen zelf hoog op. De schutterij bewaakte wekenlang de huizen van sommige burgemeesters tegen de vernielzucht van dat deel van de bevolking dat bestraffing van de fraudeurs eiste.⁴² Verschillende gecommiteerden en burgers uit

38 Rijksarchief in Friesland, Archief Mindergetal, 'Journaal en Aantekening [...] van het jaar 1748', 8-9.

39 Spanninga, 'Willem IV', 113-114.

40 *Nederlandsche jaerboeken* (1748), 556-557.

41 Het qua stijl en spelling opvallende briefje staat afgedrukt in: Guibal, *Democratie*, 152-153.

42 Rijksarchief in Friesland, Archief Mindergetal, 'Journaal en Aantekeningen [...] van het Jaar 1748', 13 en 24-25.

De Noorderhaven te Harlingen. Links van het midden het Stadhuis, waar omstreeks 1748 premier Wybrand van Itsma de scepter zwaaide. Aan deze kade stonden ook verschillende woonhuizen en pakhuizen van vermogende doopsgezinde kooplieden en reders. Uitwerking van een tekening door Cornelis Pronk uit 1754. (Collectie Fries Museum)

Harlingen, onder wie de mouter en koopman Sjoerd Talma, verzochten onder tussen de Staten eindelijk eens in te grijpen. Premier en statenlid Van Itsma zat met 'dese kladde in de regering' geweldig in zijn maag. De fraude was van voor zijn tijd, hield hij zijn collega's eind juni voor. Afgezien van enkele drijvers als Talma was de Harlinger gemeenschap content, omdat de procureur-generaal zich inmiddels met de zaak bemoeide.⁴³ Verder wilden omstreeks die tijd weverknechten een rekening vereffenen met hun vroegere baas. Alleen door tussenkomst van de gecommiteerden kon de vernieling van diens huis worden voorkomen.⁴⁴

Op 10 juni kwamen de Staten en de gecommiteerden weer apart bijeen. De laatsten vergaderden overigens niet meer in de Jacobijnerkerk, maar in de Doele, het gebouw van de Leeuwarder schutterij; vandaar ook hun nieuwe naam: 'Doelisten'.⁴⁵ Zoals vijf dagen eerder al besloten was, had iedere grietenij en stad nu een tweetal gecommiteerden gestuurd. Voor Harlingen waren dat de koop-

⁴³ *Dagverhaal*, 93 en 97-98.

⁴⁴ *Dagverhaal*, 101-102.

⁴⁵ Een familielid van dr. Joh. Dotingh was bouwmeester geweest van dit gebouw; Gemeente-archief Leeuwarden, Genealogische Collectie: Dotingh.

man Alema en de doopsgezinde rentenier Robyn Arjens, voor Workum de oud-secretaris van de stad Pier Binkes en de doopsgezinde koopman Johannes Coopmans, en voor Leeuwarden de lakenkoopman Jonas Oldersma met de koopman en doopsgezinde leraar Uilke de Vries. Tot de rijkste burgers van het gewest behoorden deze zes burgers niet. Wel waren zij allemaal redelijk gegoed. In hoeverre was dit zestal representatief voor de hele groep van gecommiteerden? Het ligt voor de hand dat de stedelijke afvaardiging ongeveer hetzelfde beeld laat zien. Naast de vele kooplieden, ook twee predikanten van de publieke kerk, een schipper en een doopsgezinde doctor in de medicijnen (uit Franeker). Ongeveer een kwart van de groep van 22 was doopsgezind. Bij de drie plattelandskwartieren is het totaalbeeld anders: vele gegoede boeren, enkele kooplieden, brouwers en notarissen, vier gereformeerde predikanten en één doopsgezinde leraar (uit Makkum), en twee schoolmeesters. Het aantal doopsgezinden onder deze 60 Doelisten uit de dertig grietenijen was uiterst bescheiden, hooguit een vijftiende deel. Kortom, alleen onder de stedelijke afgevaardigden waren de doopsgezinden goed vertegenwoordigd.⁴⁶

Niet alleen de Staten maar ook de Doelisten zochten de stadhouder op in Den Haag. De prins was echter ziek en had daarna zijn handen vol aan de onrust in Holland. In de maand juni veranderde er niet veel in het Friese politieke krachtenveld. Zo lang Willem IV geen besluiten nam over de Friese zaken bleven de Doelisten met hun oproerige achterban een bedreiging voor de regenten. En beide partijen verwachtten veel van de stadhouder. In juli voegden de Doelisten weer hele waslijsten van nieuwe punten toe aan hun staatsrechtelijke en bestuurlijke wensen. Die waren onmiskenbaar radicaler geworden: de afvaardiging naar de Staten moest in die zin worden veranderd dat de adel en de grietmannen geen meerderheid meer bezaten op het Landschapshuis; er diende een geheel vrij ondernemerschap te komen, los van hinderlijke octrooien; en, als klap op de vuurpijl, een vergadering van gecommiteerden zou ieder jaar in de Doele bijeenkomen om het financiële beleid en de staatsrechtelijke hervorming te controleren.⁴⁷

Ondertussen had de prins zijn koers bepaald: liever bijstelling van de regentenoligarchie dan vergrote volksinvloed.⁴⁸ Eind juli rukten troepen vanuit Overijssel op naar Zuid-Friesland. Op 31 juli voeren acht schepen, waarin zich 800 militairen hadden verstopt, de haven van Harlingen binnen. 'Tegen de avond aldaar aenlande, werdende door de lediggangers, welke altoos op de haven of daaromtrent gevonden werden, aengesien voor schepen welke wederom stroo quamen

46 Vergelijk ook J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw* (2 dln., Drachten, 1952) I, 328-331. De auteur staat vooral stil bij het aandeel van de boeren onder de Doelisten.

47 Spanninga, 'Willem IV', 114-118.

48 Guibal, *Democratie*, 174.

halen', noteerde jonker Vegelin van Claerbergen met genoegen in zijn dagboek.⁴⁹ De regenten konden opgelucht adem halen. Vanaf dat moment wisten zij hun soevereiniteit gedekt door militairen.

In september overlegde een door de prins naar Friesland gezonden delegatie met de Staten en de Doelisten. Op 16 september kwamen de Doelisten voor het laatst bijeen en hield Uilke de Vries een slottoespraak.⁵⁰ Drie maanden lang hadden de Doelisten en de Staten touwgetrokken om de macht, maar het was de stadhouder die aan het langste touw trok, want zijn positie in het Friese staatsbestel werd uiteindelijk fors versterkt. Midden december 1748 kwam Willem IV zelf naar Friesland om zijn 61 artikelen tellende Reglement Reformatoir bekend te maken. Sommige punten van de Doelisten had hij, in afgezwakte vorm, overgenomen, maar het regentendom, en zeker de adel, had meer reden tot tevredenheid. Zijn macht was niet wezenlijk aangetast. Artikel 11 van het reglement luidde dat het stemrecht, zowel in regerings- als kerkelijke zaken, hetzelfde bleef. Verder moesten, volgens artikel 24, statenleden en ambtenaren voorstanders zijn van de 'waare Gereformeerde Christelijke religie, soo als die thans in de publike Kerken dezer Provincie werd geleerd.'

Tien compagnieën burgers defileerden voor de prins in Leeuwarden, waarna de officieren van Het Vliet hem nog eens uitgebreid complimenteerden met zijn komst naar Friesland. Op 19 december verschenen drie kerkenraadsleden van de Doopsgezinde Gemeente van Harlingen (de Doelist Robyn Arjens, de kooplieden Evert en Claas Oosterbaan) en hun voorganger Jan Boelaard op audiëntie bij de stadhouder. Na hem gefeliciteerd te hebben met de geboorte van een zoon kwamen zij vanzelfsprekend terug op de zaak-Stinstra. De prins had het deze dagen erg druk, maar hij zou de zaak in zijn gedachten houden, deelde hij de Harlinger delegatie mee. Te zijner tijd zou Stinstra via Van Itsma wel horen wat Zijne Hoogheid nog voor hem kon doen. 'Dat de Gecommitteerden daarop hunne Compliment van Afscheid gemaakt hebbende na Huis vertrokken.'⁵¹

Slotbeschouwing

Na een uitvoerig archief- en literatuuronderzoek publiceerde C.J. Guibal in 1934 zijn dissertatie *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek*. De auteur staat ook langdurig stil bij de Doelistenbeweging. De doopsgezinden speelden daarin volgens hem een belangrijke rol.⁵² Wat hiervoor over de doopsgezinden

49 *Dagverhaal*, 148.

50 'Verward Frieslandt', 130 vlg.

51 Rijksarchief in Friesland, Archief Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Harlingen, inv.nr. 33.

52 Guibal, *Democratie*, 144-211; over de doopsgezinden: 150 (noot 1).

onder de gecommiteerden van Harlingen en Workum werd gezegd of over het optreden van Uilke de Vries, lijkt Guibals gelijk te bevestigen. Toch moeten we in dit verband geen overhaaste conclusies trekken. Zelf haalt Guibal de eigentijdse verslagen van Dotingh en Vegelin van Claerbergen aan om zijn visie te staven. Waar Guibal weinig oog voor had zijn echter de verschillen op dit punt tussen beide verslaggevers. De edelman-gedeputeerde Vegelin van Claerbergen, zoals ook de bezorger van zijn geschrift opmerkt, had het niet op de mennisten en Vegelins opmerkingen over hun rol bij het oproer laten aan duidelijkheid niets te wensen over. Maar op de keper beschouwd gaat het in zijn *Dagverhaal* niet over hun daadwerkelijke betrokkenheid bij het oproer maar over hun imago. Volgens de geboren regent Vegelin waren de Harlinger mennisten de ergsten van allen, omdat 'sij geern op 't kussen willen zitten'.⁵³ Maar of zij dat werkelijk wilden valt te betwijfelen. Daarentegen wordt in het verslag van Dotingh op geen enkele manier gesuggereerd dat de doopsgezinden het vliegwieltje waren van het Pachtersoproer of de Doelistenbeweging.

Bij Vegelins negatieve beeld van de (Harlinger) doopsgezinden lijkt een aantal zaken nauw met elkaar verweven. Voorop kan staan zijn vernietigend oordeel over de in juli ingediende eisen van de Doelisten die volgens hem geen enkel begrip hadden van 'wat in een staet van regering op 't fondament van regt en redenen billijk en nuttig was'.⁵⁴ Onder de Doelisten bevonden zich vele 'Mennoniten en Remonstranten [...] die praetendeerden het rad naer haer sin te doen drayen.' Maar gelukkig waren er gereformeerde predikanten die zich daar, samen met een aantal boeren, sterk tegen verzetten.⁵⁵ Juist de mennisten, meende hij nadat het oproer was bedwongen, wilden de soevereiniteit bij de notabelen van het land weghalen en haar in handen geven van alle ingezetenen zonder onderscheid.⁵⁶ Verder was Vegelin een trouw aanhanger van de publieke kerk en een overtuigd calvinist. Dat zal hier zeker een rol hebben gespeeld. Soms lijkt het er op dat Vegelin achter het Pachtersoproer en de Doelistenbeweging een soort complot van doopsgezinden ziet. De grote schuldigen zijn voor hem de Harlinger en de Vlietsters. Van de meeste zaken der Doelisten lag het eerste fundament te Harlingen. Altijd polste men 'de breede raed van die luy. Deze adviseurs, in beraed, en de Vlietsters in promptitude sijn grote baesen geweest, de laetsten in een moment overal haer spions of gelastigde uitsendende'.⁵⁷ En op de Doele had Uilke de Vries veel, invloed 'want de Mennisten aen elkanderen hangende als klad-den hebben in al dat werk seer geprimeert en geconfedereert geweest met die

53 *Dagverhaal*, 249.

54 *Dagverhaal*, 119.

55 *Dagverhaal*, 140.

56 *Dagverhaal*, 244.

57 *Dagverhaal*, 148-149.

van Groningen.⁵⁸ Vegelins afkeer van de doopsgezinden mag duidelijk zijn, maar achter zijn toorn stak evenzeer de gekwetste eer van een aristocratische regent die vreesde zijn macht met leden van een lagere stand te moeten delen. In zijn ogen waren dat personen die hun burgerlijke beleefdheid hadden afgelegd om daarna, onder druk van en samen met 'het gemeen', 's lands fundamentele wetten aan te tasten.

Opvallend blijft dat al die eisenpakketten van de Doelisten geen punten bevatten die direct verband houden met een mogelijke politieke emancipatie van de doopsgezinden in Friesland. Verder lijkt het er op dat de gegoede Harlinger doopsgezinden zich in 1748 juist vooral willen inzetten voor economische en fiscale hervormingen ten faveure van hun eigen bedrijven en van de economie en arbeidsverhoudingen in hun stad. Daar kwam bij dat in 1748 de zaak-Stinstra nog altijd als een donkere wolk zweefde boven de Doopsgezinde Gemeente. Samen met de schutterij probeerden de gecommiteerden, met als kerngroep de rijkere doopsgezinde burgers, de rust en orde in de stad zo goed mogelijk te bewaren in een tijd dat de magistraat daar niet toe in staat was. Gematigdheid in plaats van – zoals Vegelin dat zag – radicalisme kenmerkte het optreden van de Harlinger mennisten in de roerige maanden van 1748. In het begin van de jaren 1750 begon de Friese economie weer aan een periode van opgang.⁵⁹ In 1754 werd er uit Harlingen bericht dat de treurige toestand waarin de stad zich voor weinige jaren bevond geheel ten goede was veranderd. Nog in datzelfde jaar schonk de weduwe van stadhouder Willem IV voor de raadkamer van het Harlinger stadhuis een portret van haar en haar gemaal.

Bijlage

De 58 gecommiteerden uit Harlingen (1748):

doopsgezinden:

E.D. Wiltschut; koopman	25.000
Gysb. Wiltschut; mr. bontreder	28.000 (54.000)
Folkert Pyters [Schellingwou]; koopman	50.000
Folkert van der Plaats; boekhandelaar	9.000
Auke Janzen Backer; koopman	50.000
Robyn Arjens; rentenier; Doelist	35.000
Jan van der Plaats; koopman	12.000
L.S. de Bruyn; koopman	9.000
Simen Fockes Backer; mr. koperslager	5.000
Douwe Hanekuik; zeepzieder	25.000

⁵⁸ *Dagverhaal*, 194.

⁵⁹ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, I, 392.

C.E. Oosterbaan; walvisreder, zoutbrander	30.000
F.J. van der Hout; koopman	20.000
C.T. Ysenbeek; bontreder	10.000
Claas Nauta; mr. distillateur	7.000
Freerk Fontein; zoutzieder	30.000
C.W. Hoogstraten; lakenkoper	18.000
Gerrit Tjallings; mr. gortmaker	9.000
Jelle Stijl; bontreder	20.000
Sierk Tolsma; koopman	30.000

gereformeerden:

Junius Alema; koopman, Doelist	30.000
J.L. Westra; lakenkoper, walvisreder	12.000
Sjoerd Hannema; koopman textiel	30.000
Sjoerd Talma; koopman, mouter	47.000
Jan Jansen Jongsma; koopman	1.800
A. van der Meulen; apotheker	12.000
Simon Sloterdijk; convoymr.	50.000
Joannes Hylkama; mr. brouwer	9.000
Joannes Tiebbs; mr. gortmaker	400
Hendrik Wassenaar; koopman	11.000
Benjamin Schaav; old hopman	12.000
Jan Overzee; vroedsman; mr. brouwer	5.000
L. Leend. Buisman; beurtschipper	9.000
Jacobus Dronryp; coffyschenker	5.000
J. van der Woude; commies	7.000
Jacob Hibma; koopman; pannebakker	9.000
Flippus Janzen Swart; voorzanger Grote Kerk	5.000
J.R. Gongryp; mr. bakker	7.000
Wigle de Vries; strandmeester binnendijk	1.500
Simen Meiles; mr. molenaar	200
Allert Geertz; mr. molenaar	500
Cornelius Coen; commissaris op den Abt	14.000
Salomon Gerlofs; mr. bakker	7.000
S.H. van Idsinga; boelgoedontvanger	17.000
Cornelis Brouwer; bontreder	16.000
R. van Dalzen; controleur	18.000
W.B. Westerhof; lakenkoper	4.000
Pyter Keimpes; koopman	7.000
Arjen Wassenaar; koopman, winkelier	3.500
Jacob Tuininga; old hopman	4.500
T. van der Sluis; koopman	25.000
J. van Wetzens; secretaris vijf deelsdijken	12.000
S.B. Bosscha; burgemeester, mr. gortmaker	9.000
Taeke Stephanus; vroedsman, wijnkoper	4.000
Magnus van Aarszen; bankier	6.000
Wiltetus Hendrikz.; mr. slager	4.500
Willem Post; ?	?
Meye Harmens; zeehandelaar (?)	?

Bronnen: 'Verward Frieslandt'; *Quotisatiekohieren* (deel 3); RAF, Archief Verenigde Doopsgezinde Gemeente.

Geld en geloof bij de gemeente der Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen

Inleiding

‘Verzamelt u geen schatten op aarde waar mot en roest ze toonbaar maken en waar dieven inbreken en stelen. Want waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn’.¹ Deze bekende tekst uit de Bergrede is niet de enige passage in het Nieuwe Testament waarin Jezus zijn toehoorders attendeert op het gevaar van rijkdom en bezit. De rijke jongeling in Mattheus 19:16-26 bijvoorbeeld krijgt van Jezus het advies om zijn goederen te verkopen en de opbrengst te verdelen onder de armen, waarbij hem een schat in de hemelen beloofd werd. Jezus gaf zijn toehoorders duidelijk te verstaan dat rijkdom een belemmering vormde om Gods genade deelachtig te worden.² Bovendien maakte hij, in de traditie van de Farizeeën en de Essenen, bezwaar tegen het gebruik van geld en zelf bezat hij het dan ook niet. De discipelen hadden een gezamenlijke beurs waarvoor Judas de verantwoordelijkheid had, wat waarschijnlijk de reden was waarom juist hij omgekocht werd om Jezus te verraden.³

Michael Wilks betoogt in zijn inleiding tot het boek *The Church and Wealth* dat niet alleen rijkdom, maar ook privébezit in de kerkgeschiedenis sinds apostolische tijden voor onrust hebben gezorgd.⁴ De verschillende oplossingen voor dit probleem kunnen volgens Wilks grofweg in twee hoofdgroepen worden verdeeld. Aan de ene zijde moesten volgens velen de uitspraken van Jezus beschouwd worden als aanwijzingen tot perfectionering. Ze duiden als het ware op een rangorde van bezittersklassen. De normen voor leden van kloosterorden golden niet voor leken. Monniken werden geacht zich te richten op de navolging van Christus door een ascetische leefwijze, armoede en het afzien van bezit.⁵ Voor leken echter waren rijkdom en armoede door God ingesteld als geneesmiddel tegen de zonde om door geloof en goede werken redding te brengen voor het le-

1 Mattheüs 6:19-21.

2 Zalig zijden armen, want uwer is het Koninkrijk Gods (Lucas 6:20).

3 M. Wilks, *Thesaurus Ecclesiae, The Church and Wealth* (Oxford, 1987) xvi.

4 Wilks, *Thesaurus Ecclesiae*, xvi.

5 G. Constable, *Three studies in medieval religious and social thought* (Cambridge, 1995) 174-175, 295.

ven na de dood. Goede werken zoals het gehoorzamen aan de evangelische geboden om zorg te dragen voor de armen kon men slechts uitvoeren als men zelf niet arm was. Voor anderen daarentegen was de gemeenschap van de heiligen in Jeruzalem de basis voor de leer van de kerk met betrekking tot bezit: de armoede van alle christenen werd in principe gecontinueerd door te erkennen dat alles in werkelijkheid God en zijn kerk toebehoorde, en wel aan de heiligen in het koninkrijk Gods in de hemel. De mens op aarde bezat helemaal niets. Hij was eenvoudigweg de beheerder van de goddelijke rijkdommen.⁶

De dopers geloofden dat het goddelijk bezit beheerd werd door de gemeente van heiligen, de gemeente van mensen die tot het inzicht waren gekomen dat zij zich van de zondige wereld moesten afkeren door geloof, boete en de navolging van Christus, die zichtbaar werd in een ascetische leefwijze en goede werken. Door dit proces van wedergeboorte werden zij Gods genade deelachtig, aangezien zij door de heilige geest geleid werden en deel uitmaakten van het koninkrijk Gods, dat dus mede door hen op aarde verwezenlijkt werd.⁷ Dit geloof heeft de dopers in de geschiedenis op verschillende sociaal-economische sporen gezet.

Rijkdom en bezit

In afwachting van de spoedige komst van het koninkrijk Gods op aarde werd in Münster door de dopers het privébezit afgeschaft, aansluitend bij het geloof dat het koninkrijk Gods in de hemel en dus ook op aarde geen privé-bezit kende. Andere doperse groeperingen distantieerden zich van de Münsterse praktijken. Menno Simons verdedigde zich na de dramatische gebeurtenissen in de Westfaalse hoofdstad tegen beschuldigingen dat alle dopers het privébezit wilden afschaffen.⁸ Hij benadrukte dat de apostelen hun bezittingen weliswaar gedeeld hadden maar, aldus Menno, dat was niet een eis die in het gehele Nieuwe Testament aan de gelovigen gesteld werd.⁹ Rente werd door alle wederdopers als woeker of zelfs diefstal beschouwd en ook Menno Simons verzette zich openlijk tegen winst uit geldleningen.¹⁰ Jacob Pietersz. van de Koog en andere zeventiende-

6 Wilks, *Thesaurus Ecclesiae*, xvii.

7 Zie: P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (2 dln; Deventer, 1988) I, 94-95; A. Snyder, 'Anabaptist spirituality and economics' in: C. Redekop (ed.) *Anabaptist/Mennonite faith and economics* (Lanham, 1994) 16.

8 M.S. Sprunger, 'Dutch Mennonites and the Golden Age economy: the problem of social disparity in the church' in: C. Redekop (ed.) *Anabaptist/Mennonite Faith and Economics* (Lanham, 1994) 24.

9 M.S. Sprunger, *Rich Mennonites, poor Mennonites. Economics and theology in the Amsterdam Waterlander congregation during the Golden Age* (Ann Arbor, 1993) 50.

10 Snyder, 'Anabaptist spirituality', 9.

eeuwse Nederlandse doperse schrijvers spraken echter niet op voorhand een negatief oordeel uit over dit onderwerp. Rente was toegestaan op voorwaarde dat de geldschietster ervoor zorgde dat die ten goede kwam aan de gemeente.¹¹

Een groot aantal beroepen vond in brede doperse kring afkeuring, waarbij vooral de koopman het moest ontgelden.¹² In de ogen van de Zwitserse dopers kon eigenlijk alleen eerlijke boerenarbeid genade vinden.¹³ Door Menno Simons werd de koopman niet geheel afgeschreven.¹⁴ Menno maakte onderscheid tussen rechtvaardige en onrechtvaardige kooplieden, maar hij onderkende het risico voor de beroepsgroep om in de greep van de hebzucht te geraken en de gevolgen daarvan waren onoorbare handelspraktijken zoals bedrog en winstbejag ten koste van anderen.¹⁵ Dat alles was als schending van het tiende gebod en het gebod van de naastenliefde natuurlijk uit den boze.¹⁶ De koopman moest dus goed op zijn tellen passen. Eerlijkheid was het devies.¹⁷ Jacob Pietersz. van de Koog formuleerde bij wijze van spreken een gedragscode voor de doopsgezinde koopman. Deze ondernemer moest volgens Van de Koog goede kwaliteit leveren en genoeg nemen met een billijke prijs voor zijn waar; hij moest zijn werknemers fatsoenlijk behandelen en hun arbeid goed belonen.¹⁸ Van de Koog kwam tot de conclusie dat geld verdienen geen bezwaar was als christenen zich maar aan de juridische en morele regels hielden. Bovendien konden zij beter voor de armen zorgen naarmate zij meer verdienden.¹⁹

De ascetische leefwijze

Het consumptiepatroon stond in het middelpunt van de doperse belangstelling. De leefwijze van de ware Christen behoorde te worden bepaald door matigheid, aldus Menno Simons.²⁰ Verkwisting, uiterlijk vertoon en luxe gingen ten koste van de zorg voor de armen.²¹ De besteding van financiële middelen moest daarom aan banden worden gelegd.

11 Sprunger, 'Dutch Mennonites', 30.

12 Snyder, 'Anabaptist spirituality', 8; Sprunger, 'Dutch Mennonites', 23.

13 Snyder, 'Anabaptist Spirituality', 8.

14 Sprunger, 'Dutch Mennonites', 23, 24; Snyder, 'Mennonite Spirituality', 8.

15 Sprunger, 'Dutch Mennonites', 23, 24.

16 Sprunger, 'Dutch Mennonites', 26.

17 L. Vandekerckhove (ed.), *Max Weber. De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme* (Leuven, 1990), 48.

18 Sprunger, 'Dutch Mennonites', 25-26.

19 Sprunger, 'Dutch Mennonites', 30.

20 Sprunger, *Rich Mennonites*, 48.

21 Sprunger, 'Dutch Mennonites', 28.

De goede werken

Menno Simons bracht naar voren dat de ware christen zich moest richten op de zorg voor de armen en het aanbieden van voedsel, kleding en onderdak aan vreemden, vijanden en behoeftigen.²² Het was de christelijke naastenliefde die de gelovige ertoe bewoog om zijn rijkdom te delen met de armen.²³

De discussie over rijkdom, bezit en het bestedingspatroon heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de bekende scheuringen en afsplitsingen in het Nederlandse Doperdom.

Halbertsma geeft in zijn boek *De Doopsgezinden en hunne herkomst* een korte samenvatting van de economische regels in doperse kringen en hij benadrukt dat deze voorschriften en aanwijzingen geen dode letter waren: doopsgezinden, zo betoogt Halbertsma, besloten pas na rijp overleg met iets te beginnen, maar zij zorgden er dan wel voor dat zij dat met veel inzet tot een goed einde brachten. Aangezien zij er een sobere levenswijze op na hielden, konden zij toe met de helft van de winst die anderen nodig hadden en produceerden en verkochten zij dus veel goedkoper. Bovendien zorgden zij ervoor dat hun producten van goede kwaliteit waren. Aangezien zij zich precies aan de afspraken hielden, verdienden zij zich het algemeen vertrouwen. Zij zagen toe op een goede behandeling van hun werknemers, wier arbeid met een hoog loon werd gewaardeerd zodat zij altijd over de beste arbeidskrachten konden beschikken.²⁴ Hij vervolgt: 'Deze zes dubbele meerderheid in overleg, tijd, arbeid, prijs, vertrouwen en kracht gaf aan hunne nijverheid de besliste meerderheid die in alle landen den nijd hunner mededingers gaande maakte'.²⁵

Geld en geloof bij de Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen

Rijkdom en bezit

De politieke koers van Groningen na 1594 leek gericht op tolerantie. Het Verdrag van Reductie volgde de tekst van de Unie van Utrecht. Consciëntiedwang werd afgewezen maar, zoals elders in de Republiek, de publieke kerk kreeg een bevoorrechte positie en de doopsgezinden en andere religieuze minderheden werden naar een plaats op de tweede rang verwezen. Met de afkondiging van het

²² Sprunger, 'Dutch Mennonites', 24.

²³ Sprunger, 'Dutch Mennonites', 28.

²⁴ J.B. du Buy, *Hoe onze vaderen aan hun geld kwamen en hoe zij het besteedden* (S.l., 1902) 4-5.

²⁵ Du Buy, *Hoe onze vaderen aan hun geld kwamen en hoe zij het besteedden*, 5.

‘Scherpe Plakkaat’ in 1601 leek Groningen een andere politieke richting te kiezen. Door de beperkende voorschriften van het plakkaat kwamen de doopsgezinden onder druk te staan. Nadat zij zich verzekerd hadden van de steun van Willem Lodewijk, tekenden zij in 1607 protest aan tegen het plakkaat. Zij wendden zich tot de Staten-Generaal om zich erover te beklagen dat ‘de rust harer consciëntie’ niet gerespecteerd werd.²⁶ In 1613 kwam het Stadsbestuur de dopersen tegemoet met de inhoud van artikel 20 van de Weeshuisordonantie: ‘Van welcken eedt soo vele de Mennoniten belangende [...] by forme van tolerantie und accomodatie sall worden gedispensieret’²⁷ en het werd hen toegestaan te ‘sullen verclaren aen te nemen und te beloven oprechtelijcken voor Godt Almachlich etc. goede en getrouwe voormunders und vogeden te sulen wesen etc’.²⁸ Het stadsbestuur vreesde waarschijnlijk dat de dopers zouden weigeren om het voormond- of voogdijschap op zich te nemen en het had de medewerking van alle inwoners nodig voor de regeling van de belangen van de wezen.²⁹ In 1616 werd het de Groningse doopsgezinden toegestaan om de gelofte af te leggen bij het verwerven van het burgerrecht, wat het stadsbestuur motiveerde met het argument dat er anders: ‘niet alleen confusie ontstaet in dese republicque, maer oock die neringe elders diverteert’.³⁰ Zo was de positie van de doopsgezinden in zekere zin op geld gebaseerd. Tolerantie zou economisch voordeel opleveren, een stelling die ook landelijk wel verdedigd werd.³¹ Mogelijk verwachtte het stadsbestuur al op korte termijn resultaten in klinkende munt want een jaar later, in 1617 dus, kreeg een compagnie van vier Friese doopsgezinde veenboeren toestemming om een begin te maken met de vervening van de omgeving van het Sappemeer, een gebied dat tot het uitgestrekte grondbezit van de stad Groningen behoorde. Deze zogenaamde Oude Friese Compagnie en de stad Groningen tekenden in 1631 nogmaals een contract.³² De vervening was een aantrekkelijke onderneming en het ging de compagnons voor de wind. Fedde Idskes, een van hen, was een zeer vermogend man. ‘s Winters woonde hij in de stad Groningen, waar

26 S. Zijlstra, ‘Het “scherpe plakkaat” van Groningen uit 1601’, *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) 69.

27 B.S. Hempenius-van Dijk, *De weeskamer van de stad Groningen 1613-1811* (Groningen, 1991) 308.

28 Hempenius-van Dijk, *De weeskamer van de stad Groningen 1613-1811*, 308.

29 Hempenius-van Dijk, *De weeskamer van de stad Groningen 1613-1811*, 89.

30 Zijlstra, ‘Het “scherpe plakkaat” van Groningen uit 1601’, 69.

31 S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* (Hilversum, 1995) 19-21; zie ook: S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1988) 301.

32 B.E. Dop, ‘“Terwyl in de Kalkwyk veele dier doopsgezinden woonen”. Doopsgezinden in een Groninger veenkolonie in de achttiende eeuw’, *Doopsgezinde Bijdragen* 21 (1995) 101-102, 104.

hij lid was van de gemeente der Groninger Oude Vlamingen, de grootste en strengste doperse groepering aldaar.³³

In 1628 kregen de doopsgezinden toestemming huwelijken door de eigen voorgangers te laten inzegenen na drie afkondigingen in de Gereformeerde kerk.³⁴ In de jaren zestig en in het begin van de jaren zeventig van de zeventiende eeuw werd het stadsbestuur bij wijze van spreken beloond voor haar tolerantiepolitiek door een aantal leningen van de doopsgezinde inwoners ten bedrage van bijna f150.000³⁵ dat was gemiddeld ongeveer f200 per jaar per gezinshoofd.³⁶ Daarmee hebben de doopsgezinden waarschijnlijk de nodige goodwill gekweekt want in dezelfde tijd kregen zij de mogelijkheid hun bezwaren tegen de dienst in de burgerwacht af te kopen door betaling van het zogenaamde wachtgeld.³⁷ Zo wisten de dopers hun positie door middel van hun kapitaal te verbeteren.

In 1731 werden zes doopsgezinde inwoners van Groningen door de fiscus in de collecteboeken van de eerste termijn van de 400e penning onder de honderd hoogstaangeslagenen van de stad gerangschikt.³⁸ Omstreeks 1813 werden dertien doopsgezinden tot die categorie gerekend.³⁹ Die toename kwam geheel voor rekening van de Groninger Oude Vlamingen. Izaak Berends van Delden, diaken bij de gemeente van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen, was volgens de belastingregisters van 1731 de rijkste van de Groninger doopsgezinden⁴⁰ maar op de lijsten van 1813 bestond de doopsgezinde vertegenwoordiging volledig uit

33 Dop, 'Terwyl in de Kalkwyk veele dier doopsgezinden woonen', 105.

34 S. Zijlstra, 'De Dopersen in Groningen 1530-1795' in: G. van Halsema Thzn. e.a. *Geloven in Groningen. Capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad* (Kampen, 1990) 125.

35 H. Dassel, *Menno's volk in Groningen* (Groningen, 1952) 19.

36 Zie met betrekking tot het aantal doopsgezinde gezinshoofden in Groningen: W.G. Dorrenbos en D.F. Kuiken, *De burgerv aandelen van de stad Groningen. Een bevolkingslijst uit 1659* (Groningen, 1993).

37 Dassel, *Menno's volk in Groningen*, 19.

38 De Groninger Archieven (hierna afgekort als GA), M.C. Froger-Visser, Lijsten van personen, aangeslagen in de 100e en 400e penning, 1672, 1701, 1705, 1731, cf. Statenarchief, inv.nr. 2802, f. 272-283. Deze burgers waren (met toegevoegd gegevens over de aangeslagen bedragen en de gemeente waarvan deze burgers lid waren, Groninger Oude Vlamingen of Verenigde Waterlanders en Vlamingen): Izaak Berends van Delden (fl. 40.000) (Ver.WI/VI), Tonke Modderman (fl. 38.000) (Gr.O.VI), Pieter Botterman (fl. 36.000) (Ver.WI/VI), Derk Modderman (fl. 35.600) (Gr.O.VI), Stoffer Pieters (fl. 34.500) (Gr.O.VI), Gerryt Garbrants (Arkema) (fl. 32.000) (Gr.O.VI).

39 Zie: P. van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems* (2 dln; 's-Gravenhage, 1951-1955) II, 619-287. Overigens dient men de gegevens van deze lijsten met de nodige voorzichtigheid te interpreteren, zie: I, 1-24, 218-233, 236-256.

40 GA, M.C. Froger-Visser, Lijsten van personen, aangeslagen in de 100e en 400e penning, 1672, 1701, 1705, 1731, cf. GA, Statenarchief, inv.nr. 2802, f. 272-283.

Afb. 1. Teunis Izaaks Hulshoff (1743-1817). Silhouet in C. Rogge, *Geschiedenis der Staatregeling voor het Bataafsche volk* (Amsterdam, 1799).

Groninger Oude Vlamingen.⁴¹ Tot de toppers op de ranglijst van 1813 behoorde Teunis Izaaks Hulshoff (afb. 1)⁴² die ook ten opzichte van hoogstaangeslagenen met een andere religieuze achtergrond geen slecht figuur sloeg. Zijn broer Abraham Izaaks en neef Abraham Berends Hulshoff prijken eveneens op de lijst van 1813.⁴³ Bij het overlijden van grootmoeder Fennigje Scholtens, bedroeg het bezit van hun grootvader Abraham Berends Hulshoff ongeveer f16.000, zonder het huis van het gezin, dat mandelig eigendom bleef.⁴⁴ Izaak Abrahams, de vader van de gebroeders Hulshoff, legde de grondslag voor het familiefortuin door de aan-

41 Zie: Van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems*, II, 619-687.

42 Van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems*, II, 662.

43 Van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems*, II, 642, 662.

44 GA, Archief weeskamer, boedelinventarissen 1726/40, 15 oktober 1726.

koop van een stijfselmakerij en lijnziederij. Bij zijn dood omvatte de nalatenschap naast deze twee bedrijven ook nog een touwslagerij, de helft van het bezit van een trekschuit varende tussen Groningen en Stroobos, vijf huizen en 85 grazen land (ongeveer 42,5 ha).⁴⁵ De stijfselmakerij en de lijnziederij werden door Abraham Izaaks en Teunis Izaaks na de dood van hun vader voortgezet en de twee broers deden goede zaken want zij slaagden erin een groot vermogen te vergaren.

De nijverheid moet een winstgevende business voor de doopsgezinden in Groningen zijn geweest. Dat blijkt wel uit de successen van andere ondernemers uit hun midden. Op 17 juli 1792 werd de akte van scheiding en deling van de nalatenschap van Jacob Jacobs Hesselink en Jeltje Derks opgemaakt. De vier zonen erfden twee zeepziederijen met huizen en pakhuizen, een pel- en barkmolen, een jeneverstokerij, vier boerderijen, 47 grazen land (ongeveer 23 ha.), vier huizen in de stad Groningen, een trekschuit, een tuin, en een voorwerk buiten de A-poort.⁴⁶ De akte vermeldt verder: 'Het overige kapitaal volgens verzegeling en obligatiën zijn verdeeld tot onderling genoeg'.⁴⁷ De jeneverstokerij was gevestigd in het zogenaamde Canterhuis in de Brugstraat. Het bedrijf was in 1748 voor f4175 in bezit gekomen van Jacob Jacobs Hesselink. Hij heeft waarschijnlijk opdracht gegeven tot een ingrijpende verbouwing van het Canterhuis, waarbij de winkel verdween aangezien Jacob Jacobs geen detailhandel dreef. Het voorhuis werd in twee verdiepingen verdeeld. In de achterkamer kregen de wanden een opvallend en kostbaar behang met een geschilderde afbeelding van een laagvlakte en een berglandschap op de achtergrond.⁴⁸ Na de dood van zijn vader erfde Willem Jacobs de jeneverstokerij.⁴⁹ Met ingang van 1 april 1796 pachtte hij voor een periode van negen jaar een pand van Nanning J. Nanninga in de Brugstraat gelegen (afb. 2), naast en ten oosten van de jeneverstokerij, met een mandelige gang en poort tussen de twee huizen. Nog voor 1811 kwam dit pand in het bezit van de familie Hesselink, die het in gebruik nam als pakhuis en mouderij.⁵⁰ De deur en ramen werden in die tijd waarschijnlijk weggebroken en in plaats daarvan werden er pakhuisramen aangebracht, terwijl het huis bovendien een geheel ander aanzien kreeg doordat de gevel – die tot dan toe met pinakels versierd was geweest –, gewijzigd werd in een eenvoudige puntgevel.⁵¹ Willem Jacobs was getrouwd met

45 GA, Rechterlijke Archieven (hierna afgekort als RA), III, ij, 24 juni 1784.

46 GA, RA, III, ij, 17 juli 1792. In de klapper op persoonsnamen wordt abusievelijk 27 juli 1792 vermeld.

47 GA, RA, III, ij, 17 juli 1792.

48 A.T. Schuitema Meier, 'Het Gotische huis in de Brugstraat te Groningen', *Groningse Volksalmanak* (1968-1969) 55, 70, n. 208.

49 GA, RA, III, ij, 17 juli 1792.

50 Schuitema Meier, 'Het Gotische huis in de Brugstraat te Groningen', 45.

Afb. 2. Brugstraat 24, z.z., circa 1912, het 'Gotisch Huis'. (Foto P.B. Kramer, Fotocollectie De Groninger Archieven, IV 13872.)

Trijntje Alberts Hesselink, die ook van goede komaf was. Haar vader was linnenkoopman in de Steentilstraat. Jacob van Geuns, die zich in 1794 als arts in Groningen had gevestigd,⁵² schreef een jaar later dat Hesselink aan het Hoge der A woonde, 'in een huis dat hij bijnae geheel nieuw liet zetten, hebbende zijn winkel in de Steentilstraat aan eene Menalda overgedaen, hij wordt voor zeer vermogend gehouden.'⁵³ Gilles Menalda was zijn schoonzoon en ook hij is onder de hoogstaangeslagenen van 1813 te vinden, maar hij werd door de prefect niet tot de toonaangevende kooplieden gerekend.⁵⁴ Toen Willem Jacobs in 1803 overleed, erfden de vijf kinderen van hun vader een vermogen van f130.000 aan onroerend goed. Dat omvatte ondermeer het bezit van de jeneverstokerij, de mouterij, drie pakhuizen, huizen, land, aandelen in schepen, en de veenplaatsen 'Frankrijk' en 'Uitvlucht' (die samen een waarde van f50.000 vertegenwoordigden) en het 'Tebbenbosch' in Westerbroek.⁵⁵ Twee broers van Willem, namelijk Jacob Jacobs en Derk Jacobs Hesselink, behoorden tot de hoogstaangeslagenen van 1813.⁵⁶

De ascetische leefwijze

De sobere leefwijze van de Groninger Oude Vlamingen wordt geïllustreerd door het 'Reglement omtrent kleding, huissieraden enz.'⁵⁷ dat op 10 april 1659 in Loppersum door de vergadering van hun Sociëteit werd opgesteld. Volgens de bepalingen in dit reglement mocht een christen ondermeer geen kleren van karmozijn laken of vijfschacht dragen en evenmin schoenen met hoge hakken, terwijl het ook verboden was zilveren koppen, bekers, messen met een zilveren heft, zilveren lepels of fingerhoeden te bezitten. Spiegels en schilderijen waren eveneens uit den boze.⁵⁸ In 1685 werd door de Sociëteit nogmaals aandacht gevraagd voor eenvoud en soberheid. Nu ging het ondermeer om schroeven en ringen aan doodskisten en overdadige maaltijden na begrafenissen.⁵⁹ De naleving van deze regels blijkt, zeker in de achttiende eeuw, een grote zorg te zijn geweest voor de oudsten en de leraren van de gemeenten die aangesloten waren bij de Sociëteit.

51 J.A. Feith, 'Het Oude huis in de Brugstraat', *Groningsche Volksalmanak* (1911) 143.

52 I.H. van Eeghen, *Meniste Vrijage. Jakob van Geuns (1769-1832) Gronings dokter, Amsterdams 'kassier'* (Haarlem, 1969) 105.

53 Van Eeghen, *Meniste Vrijage*, 149.

54 Van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems*, II, 271.

55 GA, RA, III, ij, 5 oktober 1803.

56 Van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems*, II, 660, 661.

57 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*. (S.l., ca. 1897) bijlage VI, 307-308.

58 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, bijlage VI, 307-308.

59 Dassel, *Menno's volk in Groningen*, 15.

In 1718 had men reeds een 'vermaning tegen de wereldds-gezindheid' laten drukken en aan de gemeenten toegestuurd.⁶⁰

In dezelfde tijd gaf een aantal leden van de Deventer gemeente van de Groninger Oude Vlamingen te kennen zeer ontevreden te zijn over de vervlakking van het geloof en de daaruit voortkomende:

gelijkformigmaking en vriendschap met de wereld, met deszelfs eere, achting en aanzien onder de menschen, met lust en liefde tot groote handel en coopmanschap, om dus het geld en goed te vergaderen, waardoor het vlees veel gelegenheid bekoome om boven maatlijkheyt zijn lust te volbrengen in eeten, drinken, kleeding en huys-houdinge om mede na de loop der weereld zijn genoeg te nemen in pleisierrey-sen en andere vermakelijkheden en veel diergelijke verlustingen voor de aardsge-zinde natuur.⁶¹

Het is opvallend dat deze leden zich zo duidelijk tegen handel en koopmanschap keerden en dat zij de stad verlieten om zich te vestigen op landbouwbedrijven in de streek rond Hoogezand-Sappemeer, waar zij hun heil zochten in eerlijke boerenarbeid en uiterste eenvoud. Zij volgden daarin de Zwitserse vluchtelingen, van wie een aantal enige tijd in Deventer had doorgebracht. Er waren ook Groningers die zich bij de Deventer groep aansloten. De uit Groningen afkomstige Berent Luyrts Doornbos trouwde in 1721 met Grietje Stevens Cremer die tot de Deventenaren behoorde.⁶² In 1722 trad zijn zuster Willemetje Luyrts Doornbos in het huwelijk met Hans Anken,⁶³ hoofdrolspeler in het drama rond de tweespalt die zich in deze tijd in de Zwitserse gelederen openbaarde en leider van de Nieuwe Zwitsers.⁶⁴ De onenigheid tussen de Zwitsers vond zijn oorzaak ondermeer in de komst van de Nederlanders. De contacten met de Nederlandse dopers leidden tot assimilatie, zoals blijkt uit het huwelijk van Hans Anken en Willemetje Doornbos, maar ook uit het gebruik van het Nederlands tijdens de samenkomsten in de vermaning. Bovendien kreeg Hans Anken te horen dat de hoge hardstenen stoep het huis dat hij gekocht had een te fraai aanzien gaf. Mogelijk heeft ook het bestedingspatroon tot conflicten geleid. Jan van Calcar schreef daarover: 'In deeze tijd wierd de gemeente der Zwitsers over uiterlijke zaaken, als kleding en diergelijke dingen oneens'.⁶⁵

60 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*. (S.l., ca. 1997), 152-153.

61 Dop, 'Terwyl in de Kalkwyk veele dier doopsgezinden woonen', 118.

62 Dop, 'Terwyl in de Kalkwyk veele dier doopsgezinden woonen', 121.

63 Met dank aan W.G. Dorenbos, van wie deze informatie afkomstig is.

64 P. Visser, 'Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sompige veengrond', *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993), 124.

65 B. Rademaker-Helfferich, 'Jan van Calcar: de levensweg van een doopsgezinde piëtist aan de hand van zijn 'Levensberigt'. (Met de tekstuitgave van het 'Levensberigt')', *Doopsgezinde Bijdragen* 20 (1994) 170.

Deze Jan van Calcar was ook verwant aan de familie Doornbos. Zijn moeder Grietje Jans Doorenbos was in 1695 in het huwelijk getreden met de rijke Deventer koopman Berend Mattheussen van Calcar. Dit echtpaar zette zich in voor de opvang van de Zwitserse vluchtelingen in Deventer en verleende zeven van hen onderdak in hun grote woning 'Het Wapen van Amsterdam' in de Menstraat. Jan was de oudste zoon van Berend en Grietje van Calcar. Hij raakte diep onder de indruk van het geloof van de Zwitsers en voegde zich bij hen. In 1718 liet hij zich door Hans Anken dopen.⁶⁶ Ook Jan keerde zich tegen het koopmanschap want hij schreef in die tijd: 'Het wierd mij ook bijna alles tot zonde, en wel bijzonder de koophandel'⁶⁷ en een paar jaar later, in 1720, vestigde hij zich met zijn vrouw op een boerderij in de buurt van Kampen, waar hij overigens ook een oliemolen dreef.⁶⁸

Bij de Groninger Oude Vlamingen werd het verval der zeden opnieuw besproken tijdens de Sociëteitsvergadering van 1738, want 'Men was velerwege aan de wereld gelijkvormig, in huizen, huisraden, en velerlei uitspattingen, en betoonde men zich geenszins als navolgers van den nederigen Jezus.'⁶⁹ In 1748 stond het onderwerp nogmaals op de agenda. Men constateerde dat er geen verbetering in de situatie was ingetreden en besloot om aan het onderwerp een opstel te wijden, dat te laten drukken en aan de notulen toe te voegen. Het stuk verscheen bovendien in een afzonderlijke druk zodat het in ruimere kring kon worden verspreid.⁷⁰ Volgens Blaupot ten Cate ondergingen de doopsgezinden na 1750 'steeds meer veranderingen in begrippen en levenswijze' en 'werd de kleding geheel aan die der wereld gelijkvormig.'⁷¹

De garderobe van Fennigje Scholtens, de in 1726 overleden echtgenote van Abraham Berends Hulshoff, bestond uit sobere kleren die ingetogen van kleur waren: een zwart jak, een grijze rok, een grijs schort en twee zwarte schorten, twee wollen, vier linnen en twee zwarte schorteldoeken. Zilverwerk en sieraden worden in de akte van de weeskamer niet vermeld, maar wel vijf spiegels.⁷² In 1715 werd de inventaris opgemaakt van de huishouding van Sijke Derks, schoonmoeder van de welgestelde koopman Tonke Jans Modderman. Vrouw Derks bezat ondermeer tien zilveren lepels, twee zilveren kettingen, twee messen met zilveren

66 Rademaker-Helfferich, 'Jan van Calcar', 164.

67 Rademaker-Helfferich, 'Jan van Calcar', 169.

68 Rademaker-Helfferich, 'Jan van Calcar', 170.

69 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*, II, 153.

70 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*, II, 157-158.

71 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*, II, 158-159.

72 GA, Archief weeskamer, boedelinventarissen 1726/40, 15 oktober 1726.

heft, een zilveren vingerhoed, en ook een spiegel.⁷³ Grietje Jans overleed in 1730. Zij was de vrouw van Jacob Willems Hesselink, lakenkoopman in de Steentilstraat, en zij kleepte zich iets minder eenvoudig dan Fennigje Scholtens. Grietje Hesselink droeg dure maar degelijke lakense rokken, in stemmig zwart en blauw. Het overzicht van haar lijfstoebehoren vermeldt eveneens zwarte en grijze schorteldoeken en daarnaast een vijfschachten jak en een blauw vijfschachten rok, kledingstukken van een stof die volgens de lijst van Loppersum niet toegestaan was. Zij had ook een snoer barlenstenen kralen.⁷⁴ Janneke van Delden, de in 1767 gestorven eerste vrouw van Albert Jacobs Hesselink, droeg een karmozijnen rok (karmozijn laken was verboden volgens de voorschriften van Loppersum) en vijf vijfschachten. Daarmee vergeleken waren haar gebloemde baaien rok en haar hoepelrok modieus wat betreft dessin en model. Zij bezat een zilveren horloge en een zilveren beugeltas, twee zilveren vingerhoeden, een snuifdoos van zilver en een zilveren ketting voor haar schaar. Albert en Judith Hesselink hadden ook Oostindisch porselein en schilderijen.⁷⁵ Toen Christina van Olst in 1779, kort na haar man overleed, bezat zij niet alleen allerlei zilveren voorwerpen zoals twee beugeltassen, een snuifdoos waarvan het deksel met parelmoer was ingelegd, schoengespen, een vingerhoed, een naaldenkoker, een schaar aan een zilveren ketting maar ook een bloedkoralen ketting met een gouden slotje. Zij droeg zwarte, bruine, en blauwe lakense rokken, een bruine zijden vijfschachten, een fleuriger groene damasten en een rood gestreepte katoenen rok.⁷⁶

Aan het einde van de achttiende eeuw bewoonden alle rijke doopsgezinden grote panden in de deftige straten van Groningen. Izaak Jans van Delden had een woning aan de Ossenmarkt in het oostelijk deel van het statige Huis-Sichterman (afb. 3). Christina van Calcar en haar man Hendrik Berends van Olst woonden in de Oude Boteringestraat in een pand dat bekend stond onder de naam 'In 't Blok'⁷⁷ en dat door Hendriks vader, Berend Geerts van Olst in 1758 gekocht was.⁷⁸ Het huis 'In 't Eland', naast en ten noorden van 't Blok, was reeds langer in het bezit van deze tak van de familie Van Olst. Het was in 1698 gekocht door Geert Gerrits van Olst, de grootvader van Hendrik Berends.⁷⁹ Teunis Izaaks Hulshoff was heer van Vennebroek, een landgoed in Eelde.⁸⁰ Hij had ook een bibliotheek, die na zijn dood in het bezit kwam van zijn tweede vrouw, de weduwe Trijn-

73 GA, Archief weeskamer, boedelinventarissen, 1715/3, 24 januari 1715.

74 GA, Archief weeskamer, boedelinventarissen, 1730/37, 25 mei 1737.

75 GA, Archief weeskamer, boedelinventarissen, 1767/6, 16 maart 1767.

76 GA, Archief weeskamer, boedelinventarissen, 1781, 23 januari 1781.

77 GA, Archief weeskamer, boedelinventarissen, 1781, 25 januari 1781.

78 GA, Arch.nr. 200 (Collectie De Visser), inv.nr. 102.

79 GA, Arch.nr. 200 (Collectie De Visser), inv.nr. 102.

80 Van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems*, II, 662-663.

Afb. 3. Ossenmarkt 3/4, circa 1924, het 'Huis-Sichterman', Izaak van Delden woonde in het oostelijke (rechtse) deel van het pand. (Fotocollectie De Groninger Archieven, IV 1794.)

tje Hesselink, met wie hij in 1810 hertrouwd was.⁸¹ Abraham Izaaks Hulshoff had eveneens een bibliotheek, zo blijkt uit de akte van de weeskamer opgemaakt na de dood van zijn eerste vrouw Annigje van Delden.⁸²

De goede werken

Een zekere Benthem, zo verhaalt Blaupot ten Cate, schrijft in 1685 over de doopsgezinden:

ofschoon men zich wel voor de dwalingen van deze menschen hoeden mag, zoo kan men toch in den wandel veel goeds van hen leeren, als ootmoed, tevredenheid, matigheid en inzonderheid liefde jegens de behoeftigen. Want hoewel aan de Nederlandsche Hervormden in het algemeen de lof van de weldadigheid jegens de armen toekomt, zoo is dezelve echter aan deze sekte, boven anderen, eigen.⁸³

81 GA, RA, III, ij, 5 oktober 1810.

82 GA, Archief weeskamer, boedelinventarissen, 1769/6, 20 maart 1769.

83 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*, II, 147-148.

Een eerste blijk van doopsgezinde zorg voor de armen in Groningen was de aankoop van een huis, ten noorden grenzend aan een pand waarachter de Groninger Oude Vlamingen hun vermaning hadden gebouwd. In 1695 werd de koop gesloten door diaken Derk Hindriks Beerta en de koopsom ten bedrage van f1.520 werd door dertig leden 'uit liefde opgebracht'.⁸⁴ Deze formulering komt overeen met wat in het voorafgaande is gezegd over de naastenliefde die de gelovige tot de zorg voor de behoeftigen beweegt. Onder deze dertig bevonden zich Aaltje Jans Modderman en haar broers Tonke Jans en Derk Jans Modderman. Hun moeder, Frouke Modderman, stond genoteerd in de kohieren van de 400e penning van 1705.⁸⁵ Tonke was de rijkste van de Groninger Oude Vlamingen in 1731, en ook Derk Modderman behoorde tot de vermogende leden van die gemeente.⁸⁶ Bij overlijden van een van de dertig leden kwam diens aandeel in het bezit van de diaconie. In 1696 werd ook het pand ten noorden van het huis voor de vermaning aangekocht voor de diaconie. Frouke Modderman zorgde voor de betaling van de koopsom van f890, die werd 'aan onse armen geoffereert'.⁸⁷ De Moddermannen waren gulle gevers. Trijntje Modderman en haar man Harmen Alringh betaalden tussen 1745 en 1771 jaarlijks een bedrag van tussen de f50 en f110 aan de diaconie.⁸⁸ Bovendien deed Trijntje in 1757 een schenking van haar aandeel in een lening.⁸⁹

De diaconie beschikte over omvangrijke bezittingen om de zorg voor de armen te financieren. In december 1781 inventariseerde boekhouder Berend Hulshoff voor zijn opvolger Albert Jacobs Hesselink: 'alle zodane Blyken en Effecten als onze Armen zijn toebehorende en door de Diaconie worden geadministreert'⁹⁰: 234 grazen en 35 roeden land (ongeveer 118 ha), een boerderij, de twee huizen aan weerszijde van de vermaning, een huis in de Torenstraat, twee kamers in de Spinhuisstraat, twee kamers in het klooster, achter de kerk, 36 graven en f3.237 aan overige bezittingen.⁹¹ Twaalf jaar later, op 12 augustus 1793, kocht de diaconie van de boekhouder van de gereformeerde diaconie een huis in de Visser-

84 Dassel, *Menno's volk in Groningen*, 28.

85 GA, M.C. Froger-Visser, Lijsten van personen aangeslagen in de 100e en 400e penning 1672, 1701, 1705, 1731; cf. GA, Statenarchief, inv.nr 2176.

86 GA, M.C. Froger-Visser, Lijsten van personen, aangeslagen in de 100e en 400e penning, 1672, 1701, 1705, 1731; cf. GA, Statenarchief, inv.nr. 2802, f. 272-283; zie n. 38.

87 Dassel, *Menno's volk in Groningen*, 28.

88 GA, Archief (Vereenigde) Doopsgezinde Gemeente Groningen en haar voorgangers (hierna afgekort als VDGG), arch.nr. 1425, inv.nr. 12, Tabellarische staat van bijdragen der leden aan de diaconie, 1745-1771.

89 GA, VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 11.

90 GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 46. Staat van bezittingen zoals deze door boekhouder Berent Hulshoff aan zijn opvolger Albert Jacobs Hesselink zijn overgedragen. 1781.

91 GA, Archief VDGG, Arch.nr. 1425, inv.nr. 46.

straat voor f800.⁹² Uit het register van de uitgaven aan de armen dat vanaf 1783 werd bijgehouden, blijkt dat ongeveer dertig personen in aanmerking kwamen voor hulp uit de armenkas. In dat jaar werden 33 armen financieel en anderszins ondersteund en in 1784 werden er onkosten voor 34 armen in het register genoteerd, het hoogste aantal in de periode van 1783 tot 1800. In 1793 werd het laagste aantal geregistreerd, namelijk 26.⁹³

Het bedrag dat gemiddeld per bedeelde werd uitgekeerd, varieerde van het minimum van f76,6 in 1783 tot het maximum van f107,1 in 1790.⁹⁴ Deze opgaven zijn vergelijkbaar met gegevens over de doopsgezinde armenzorg in Friesland in 1798. In die provincie, maar bijvoorbeeld ook in Amsterdam⁹⁵, ontvingen de doopsgezinde armen meer dan lotgenoten die aangewezen waren op de hulp van andere armvoogdijen. Opvallend is overigens het verschil tussen het bedrag dat de Verenigde Waterlanders en Vlamingen in Sneek aan hun armen besteedden en wat de Groninger Oude Vlamingen in 1798 uitkeerden, respectievelijk f30 en f125.⁹⁶

In 1797 werd het hoogste bedrag van de periode tussen 1783 en 1800 betaald aan Jan Koops Boon: f327,10,4. Welmoet Jans, de weduwe van Roelof J. Moltmaker, ontving in 1799 f310,7.⁹⁷ Of deze personen kinderen te onderhouden hadden, wordt niet vermeld. Voor de kinderen van de weduwe Albert Heuning werden vergelijkbare bedragen aan steun betaald: in 1797: f304,18,6 en 1798: f306,14,1.⁹⁸ In 1803 ontvingen zij f312,12,3. Vanaf 1804 werd er per kind betaald

92 GA, Archief VDGG, Arch.nr. 1425, inv.nr. 47. 'Staatboek', Legger van vaste inkomsten. 1781-1827.

93 Het aantal bedeeden per jaar tussen 1783 en 1800: 1783, 33; 1784, 34; 1785, 29; 1786, 30; 1787, 29; 1788, 29; 1789, 32; 1790, 27; 1791, 30; 1792, 28; 1793, 26; 1794, 27; 1795, 31; 1796, 27; 1797, 29; 1798, 30; 1799, 30; 1800, 28. GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425; inv.nr. 52, Register van uitgaven aan de armen. 1783-1837.

94 Het aantal bedeeden en het gemiddelde bedrag dat uitgekeerd werd tussen 1783 en 1800: 1783: 33, f76,6; 1784: 34, f79,15; 1785: 29, f92,1; 1786: 30, f77,9; 1787: 29, f91,2; 1788: 29, f98,7; 1789: 32, f81,3; 1790: 27, f107,1; 1791: 30, f78,3; 1792: 28, f81,3; 1793: 26, f77,2; 1794: 27, f78,7; 1795: 31, f80,6; 1796: 27, f94,1; 1797: 29, f98,2; 1798: 30, f98,5; 1799: 30, f97; 1800: 28, f84,7. GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425; inv.nr. 52.

95 M.H.D. van Leeuwen *Bijstand in Amsterdam ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*. (Z.pl., 1990), 214.

96 J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum, 1997) 313, n. 91.

97 In de jaren tussen 1795 en 1800 kreeg zij: 1795: f229,7; 1796: f194,6; 1797: f250,13,4; 1798: f275,14,7; 1799: f310,7; 1800: f159,16. Totaal: f1420,4,3. GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 52.

98 In 1795: f231,12,3; 1796: f252,=,7; 1797: f304,18,6; 1798: f306,14,1; 1799: f289,12,7; 1800: f241,18,6. Totaal f1626,17,5. GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 52.

en daarbij werden de onkosten voor twee kinderen geregistreerd: Hendrik en Anneke.⁹⁹ Bedragen boven de honderdvijftig gulden waren bepaald geen uitzondering. Die bedragen zijn aanmerkelijk hoger dan de gemiddeld f108 (de bedragen varieerden van f97 tot f129), ongeveer de helft in contanten en de rest in natura, waarmee de diaconie van Garmerwolde het bejaarde echtpaar Jan Juriens en Hendrikje Lucas te Noorddijk tussen 1785 en 1795 onderhield. Ter vergelijking: het gemiddelde jaarinkomen van een volwassen arbeider op de Groninger klei bedroeg iets meer dan honderdvijftig gulden. De diaconie op het Groningse platteland was in de achttiende eeuw vrijgevig en die van Garmerwolde was daarvan een goed voorbeeld.¹⁰⁰ De Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen voerden blijkbaar een nog ruimhartiger beleid.

Bovendien werd een groot deel van het bedrag door hen in contanten uitgekeerd. De toelage van Jan Koops Boon uit 1797 bestond voor vijf gulden uit twee nieuwe hemden en de rest werd zonder specificatie in de boekhouding genoteerd. Dat gold ook voor f296,15 van het totaal van f310,7 dat de weduwe Moltmaker in 1799 kreeg, terwijl het bij de rest, namelijk f6,12 en f7, volgens de aantekeningen van de boekhouder om de kosten voor respectievelijk vier bakken turf en een portie spek ging.¹⁰¹ De meeste armen ontvingen turf en spek en tevens één of meer hemden. Voor een aantal bedeelden werd een bedrag voor kamerhuur of vrije woning in de boeken genoteerd, en een enkele keer moest de diaconie bijspringen om de rekening van de dokter of de kosten voor medicijnen van de apotheker te voldoen.¹⁰²

De meeste armen moesten jarenlang worden onderhouden. Voor Sijbe Reints Beerta bijvoorbeeld moest de diaconie tussen 1748 en 1792 een bedrag van f4815,14 betalen en de weduwe Christiaan Robbe ontving tussen 1741 en 1788 f4284,9,4 aan steun.¹⁰³ Er waren echter ook lieden die slechts enkele jaren onder de financiële zorg van de diaconie vielen en dan bedankten. Voor Trijntje Loufvers stond een totaalbedrag van f107,17,4 over de jaren 1786 en 1787 genoteerd en daarna hoefde zij blijkbaar geen beroep op de diaconie te doen. Zij werd overigens in 1825 wel in een graf van de diaconie op het Noorderkerkhof bijgezet.¹⁰⁴ Een enkele keer werd de hulp van de diaconie wel heel abrupt beëindigd: Eefje Veendijk stond van 1786 tot 1800 in het register van uitgaven voor de armen maar

99 GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 52.

100 R.E.J. Paping, 'Voor een handvol stuivers'. *Werken verdienen, en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen, 1995) 274-275, tabel 9.1.

101 GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 52.

102 GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 52.

103 GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 52.

104 GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 47.

daarna noteerde de boekhouder 'dit mensch is na Amsterdam gevlugt en niets weer van vernomen'.¹⁰⁵ Werd een van de ondersteunden in een testament bedacht dan verviel zijn of haar erfenis aan de diaconie en in de boeken werd het bedrag vervolgens in mindering gebracht op het totaal van de uitkering.¹⁰⁶

Conclusie

De dopers geloofden dat de gemeente, de gemeenschap van heiligen, het begin was van het koninkrijk Gods op aarde. Zij dienden zich daarom te onderscheiden door een sobere leefwijze en goede werken. Vooral de Groninger Oude Vlamingen zagen nauwlettend toe op de naleving van de ascetische beginselen. De Sociëteit van deze strenge richting trachtte ondermeer door middel van allerlei voorschriften, zoals die van Loppersum, het bestedingspatroon te beïnvloeden. In de achttiende eeuw en vooral na 1750 uitten de vergaderingen van de Sociëteit klachten over de leefstijl van de gemeenteleden. Die zouden het niet meer zo nauw nemen met soberheid en ingetogenheid.

De ascetische leefwijze van de Groninger doopsgezinden was overigens van praktisch belang gebleken aangezien hun positie in zekere zin op geld gebaseerd was. Kleding die stemmig zwart, blauw of grijs van kleur was, bracht hun sobere manier van leven als de grondslag van hun financiële draagkracht tot uitdrukking. Tegelijkertijd waren dure maar duurzame stoffen zoals laken een zichtbaar bewijs van een goede vermogenspositie. Na 1750 werden er ook andere kleuren en dessins gedragen.

Spiegels en zilverwerk worden in de eerste helft van de achttiende eeuw reeds in boedelinventarissen van welgestelde Groninger Oude Vlamingen vermeld. Vanaf omstreeks 1750 wordt daarin meer zilverwerk, waaronder ook sieraden, aangetroffen. Hetzelfde geldt voor schilderijen.

De verantwoordelijkheid van de gemeente der Groninger Oude Vlamingen voor haar armen blijkt uit de ruimhartige steun voor de kleine en overzichtelijke groep bedeedden aan het eind van de achttiende eeuw. De armenzorg toont overigens ook de rijkdom van de gemeente aan. Zo werden aardse schatten dienstbaar gemaakt aan een schat in de hemel.

105 GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425; inv.nr. 52.

106 GA, Archief VDGG, arch.nr. 1425, inv.nr. 52.

Aanzienlijk of voortreffelijk?

Geschiedenis van de familie Mesdag, haar genealogie en de Stichting Mesdagfonds.¹

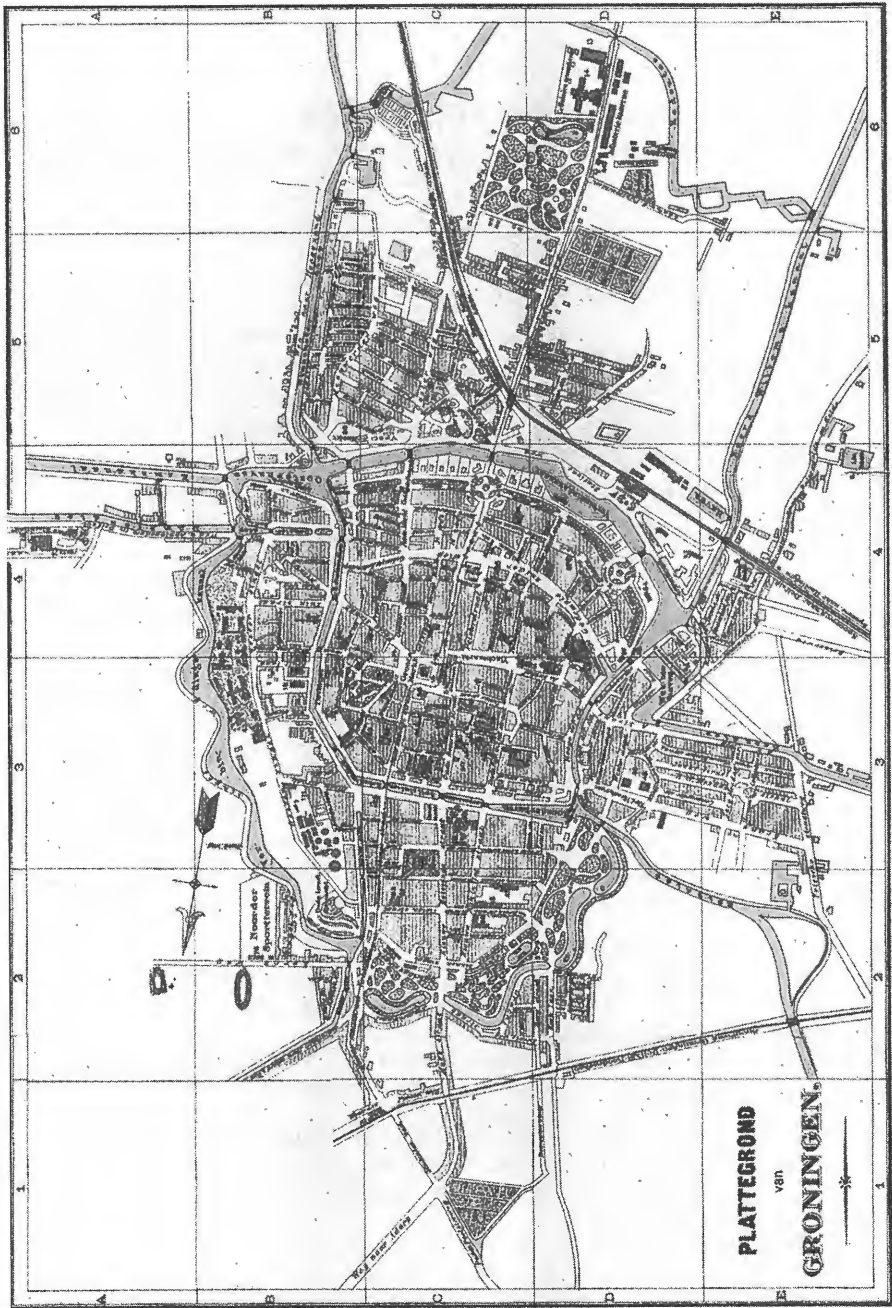
In 1890 verscheen in het derde deel van A.A. Vorsterman van Oijen, *Aanzienlijke Nederlandsche Familiën* een genealogie van de familie (van) Mesdag. De kunst schilder Taco Mesdag uit Den Haag was een van de intekenaars op dit werk. Zijn broer Hendrik Willem had eveneens belangstelling voor de familiegeschiedenis en correspondeerde met genealogen over de herkomst van zijn geslacht. De broers waren geboren in Groningen waar de familienaam vanaf 1803 was ingeburgerd (afb. 1). Daar was de familie in de loop van enkele generaties talrijk geworden en rond de eeuwwisseling woonden er nog vele telgen in de stad. Ook onder hen leefde er belangstelling voor familie-aangelegenheden. In 1896 verscheen er een geslachtsregister dat was samengesteld door Gilles Mesdag, de agent van de Nederlandsche Bank te Groningen. Hij was tevens één van de zes (achter)neven die in 1916 de Stichting Mesdagfonds oprichtten. De doelstelling van deze familie-organisatie was om de familieband voor de toekomst te bewaren.

De belangstelling voor het verleden en de zorg voor de toekomst van de familie was zeker niet uniek voor dit doopsgezinde geslacht. Na circa 1850 was er sprake van een sterke opleving van genealogische bedrijvigheid²; de oprichting van familie-organisaties nam na de eeuwwisseling eveneens een hoge vlucht.³ Aan dit laatste fenomeen is tot dusver nog vrijwel geen aandacht besteed terwijl de initiatieven op het gebied van de genealogie vooral door sociologen is bestudeerd. Volgens Bruin en Schmidt waren de genealogische activiteiten tot in de jaren dertig

1 Dit artikel is grotendeels gebaseerd op *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Mesdag* (Zutphen, 1998) dat in opdracht van de Stichting Mesdagfonds is geschreven. De auteur dankt het bestuur van de familiestichting voor het gebruik van de onderzoeksgegevens uit het Mesdagarchief ten behoeve van dit artikel. Tevens wil ik op deze plaats Yme Kuiper en Susan Aasman bedanken; Kuiper voor zijn commentaar op het familieboek hetgeen in dit artikel verwerkt is, Aasman voor haar commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2 Een overzicht van de vele initiatieven op genealogisch gebied wordt gegeven door A.G. van der Steur, 'De beoefening van de genealogie in Nederland sedert het midden van de 19e eeuw', D.F. Goudriaan e.a. ed., *Gedenkboek 1948-1978. Afdeling Kennemerland van de Nederlandse Genealogische Vereniging* (z.p., 1978) 120-147.

3 Enkele bijdragen over familie-organisaties zijn te vinden in *Familiteiten. Voordrachten over het begrip familie, familieorganisaties, familiedrukwerk en familiearchieven* (z.p., 1986). Een historisch overzicht van het fenomeen familie-organisatie is bij mijn weten nog niet geschreven.

PLATTEGROND
van
GRONINGEN.

Linker pagina: afb. 1. Plattegrond van Groningen uit 1913. Aan de westelijke zijde van de oude stadsgrens is de nieuwe 'schilderwijk' te vinden met de H.W. en Taco Mesdagstraat en -plein (Groningen, Gemeentearchief).

van de twintigste eeuw vooral een zaak van 'de deftigheid'.⁴ Distinctiezucht van elitefamilies was de voornaamste drijfveer achter de oprichting van tijdschriften, verenigingen en de uitgave van fraai uitgevoerde overzichtswerken als dat van Vorsterman van Oijen.

De toegenomen behoefte om de 'aanzienlijkheid' te boekstaven wordt door Bruins en Schmidt beschouwd als een reactie op de dalende invloed en prestige van de traditionele elitefamilies. Verschillende factoren hadden hieraan bijgedragen: het nationaliseringsproces, de geleidelijke democratisering van het staatkundige en sociale leven na 1848 en de opkomst van nieuwe rijken (de 'homines novi') als gevolg van de economische expansiviteit van na 1870. Vooral het patriciaat, de families die vanouds de stedelijke elite hadden gevormd, zou met statusonzekerheid te kampen hebben gehad. Nieuwe burgerheren dienden zich na 1848 aan in de lokale bestuursnetwerken en de *homines novi* gingen na 1870 het beeld van de elite bepalen. De genealogie werd het toneel waarop de strijd tussen oude en nieuwe burgerlijke elitefamilies werd uitgevochten. Respectabiliteit was de inzet van de strijd. Telgen van patricische geslachten poogden in de tweede helft van de negentiende eeuw om in de adelsstand verheven te worden. Zij namen afstand van hun burgerlijke identiteit naarmate nieuwe burgerheren en vervolgens vertegenwoordigers van de kleine burgerij naar voren traden in het maatschappelijk leven.⁵

De vraag luidt nu hoe men de belangstelling voor de familie, haar genealogie en haar geschiedenis binnen het geslacht Mesdag moet interpreteren. Hoe verhiel de retrospectieve bezigheid van de genealogie zich met de doelstelling van de Stichting Mesdagfonds om de familieband voor de toekomst te bewaren? Lagen aan deze verschillende werkzaamheden dezelfde motieven ten grondslag en in hoeverre speelde distinctiezucht hierbij een rol? In de eerste paragraaf wordt het stamboomoverzicht in Vorsterman van Oijen nader beschouwd, daarop volgt een overzicht gegeven van de familiegeschiedenis waarin de vraag naar de socia-

4 Zie met name K. Bruin en K. Schmidt, 'Zur Genealogie der Genealogie. Over het boekstaven van "aanzienlijkheid" in het Koninkrijk der Nederlanden', *Sociologische Gids* 27 (1980) 274-292.

5 Zie tevens Kees Bruin, 'Over de opname in de adelsstand van Amsterdamse patriciërs in de 19de eeuw', *Sociologische Gids* 28 (1981) 110-139; Yme Kuiper, 'Aristocraten contra burgers. Couperus' *Boeken der kleine zielen* en het beschavingsdefensief rond 1900' in: Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen, 1998) 186-217.

le status van de familie (van) Mesdag in de achttiende en met name de negentiende eeuw centraal staat. Vervolgens komt het onderzoek van de familiegenealogie en -historicus Geert van Mesdag ter sprake en tot slot de oprichting en grondslagen van de Stichting Mesdagfonds.

Oude of nieuwe burgerelite?

Onder het patriciaat werden in de negentiende eeuw in de eerste plaats die families gerekend die voor 1795 voor minstens drie generaties in de vroedschap vertegenwoordigd waren geweest. Deze geslachten hadden voor langere tijd deel uitgemaakt van lokale stedelijke elitenetwerken. Volgens de criteria van welvaart, invloed en status vormden deze families de hoogste burger- oftewel de regentenstand. In het Bataafs-Franse tijdvak en na 1813 waren er nieuwe families opgenomen in dit netwerk. Het waren vooral dissenterse, katholieke en joodse families die al voor 1795 over een groot sociaal en financieel vermogen hadden beschikt, maar op grond van religieuze achterstelling niet tot de 'regeringscoterie' hadden kunnen doordringen. In het midden van de negentiende eeuw was de status en de invloed van deze elitenetwerken op lokaal niveau nog onverminderd groot. Binnen het vigerende kiesstelsel vormden de lokale bestuursenheden de kernen van het nationale staatkundige leven. Vanuit deze kernen werden de meest 'aanzienlijken' naar het parlement in Den Haag afgevaardigd.

Met de nieuwe grondwet van 1848 en de daaropvolgende kieswethervormingen werd de kring van gekozenen op lokaal-stedelijk niveau uitgebreid. Nieuwe 'regeringsfamilies' uit de gegoede burgerstand dienden zich aan. In sommige steden trokken de oude regeringsfamilies zich terug uit het bestuur, in andere steden bleven zij aanwezig tot aan het einde van de negentiende of het begin van de twintigste eeuw. Wel was er na 1850 in algemene zin sprake van dat lokale elitefamilies deel uit gingen maken van nationale elitenetwerken.⁶ *Homines novi* die na 1870 fortuin hadden gemaakt gingen eveneens deel uitmaken van deze landelijke netwerken. Nu was het weliswaar zo dat de 'nieuwe rijken' het beeld van de elite gingen bepalen, maar de vraag naar de respectabiliteit of anciënniteit van het geslacht bleef het criterium waarmee het statusonderscheid tussen oude en nieuwe burgerelite tot uitdrukking werd gebracht.

Tussen 1880 en 1887 verscheen het tweedelige *Wapenboek van den Nederlandschen Adel* van J.B. Rietstap, een van de standaardwerken uit de bloeiperiode van de genealogie van na 1850. Tussen 1885 en 1890 verscheen van A.A. Vorsterman van Oijen het driedelige overzichtswerk *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Neder-*

6 Yme Kuiper, 'Aristocraten contra burgers', 192.

landsche familiën in een vrijwel identieke, fraai uitgevoerde uitgave. Van Oijen nam in zijn werk ruim 600 genealogieën en familiewapens op van niet-adellijke geslachten. Uit het voorwoord blijkt dat Van Oijen zich tot doel had gesteld om het overzicht van aristocratische of aanzienlijke families te voltooien.⁷ Na Rietstaps adelboek volgde nu een overzicht van de 'oud-Nederlandsche' familienamen die ten tijde van de 'stadhouderlijke regeering' grote invloed hadden uitgeoefend. Van Oijen bediende zich niet van het predikaat 'patriciaat' om zijn burgerlijke elitefamilies van de adel te onderscheiden, maar de suggestie werd wel gewekt dat hij uitsluitend genealogieën van patricische families had opgenomen. In de inleiding schreef hij namelijk dat zijn werk de oude regeringsfamilies bevatte. Het predikaat 'aanzienlijke familiën' deed eveneens vermoeden dat het hier om een overzicht van niet-adellijke aristocratische geslachten ging.

Van Oijen kreeg nogal wat kritiek te verduren op zijn werk.⁸ Tussen de genealogieën en familiewapens van daadwerkelijk patricische geslachten had hij namelijk ook genealogieën en wapens opgenomen van familienamen die pas na 1850 in maatschappelijk opzicht naar voren waren getreden. Kwade tongen bevoerden dat Van Oijen *homines novi* die naar statusverhoging streefden had laten betalen voor de opname van hun stamboom onder die van de 'aanzienlijke families'. Of dit nu daadwerkelijk het geval is geweest is niet bekend, maar duidelijk is dat Van Oijens selectiecriteria niet eenduidig waren. De nationale naamsbekendheid van personen in de contemporaine tijd was eveneens een criterium geweest voor de selectie van familienamen. In de genealogieën kwam de differentiatie tot uiting. Naast het merendeel van de stambomen waarin zeventiende en achttiende-eeuwse telgen voorkwamen die uiteenlopende notabele functies hadden bekleed, stonden er stambomen in het werk waarvan de telgen zich uitsluitend in de handel of de nijverheid hadden onderscheiden. Andere families hadden hun opname te danken aan de academische achtergrond en weer andere stambomen waren vrijwel anoniem. Van Oijen gaf zodoende eerder een overzicht van de nationale niet-adellijke notabelenelite van het einde van de negentiende eeuw dan van het patriciaat in de eigenlijke zin van het woord.

Eén blik op de stamboom van de familie (van) Mesdag in Vorsterman van Oijen maakt duidelijk dat het hier niet om een oud patricisch geslacht ging.⁹ Het was een anonieme stamboom.¹⁰ Over de herkomst van het geslacht werd enkel opge-

7 A.A. Vorsterman van Oijen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën, met genealogische en heraldische aantekeningen* (3 dln., Groningen, 1885-1890).

8 K. Bruin en K. Schmidt, 'Zur Genealogie der Genealogie', 282-283.

9 A.A. Vorsterman van Oijen, *Stam- en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën*, deel III, 432-434.

10 De familie Mesdag was opgenomen in het bijvoegsel van deel drie samen met ongeveer 60 andere familienamen. In de inleiding gaf Van Oijen geen nadere uitleg over de uitbreiding van

merkt dat de familie afstamde van een zekere Gilles H. Mesdag die in de eerste helft van de achttiende eeuw in Bolsward had geleefd. Zijn enige zoon Taco was vader geworden van tien kinderen. De genealogie gaf vervolgens de nakomelingen van de zonen. Bij Gilles H. Mesdag was geen enkele informatie opgenomen over zijn beroep of functies. Van de daaropvolgende generaties was uitsluitend het beroep vermeld van enkele academici. Afgaande op de geboden informatie dankte de familie Mesdag de opname van haar geslachtsnaam onder die van de aanzienlijke families aan de kunstenaars Taco en Hendrik Willem Mesdag. Achter de naam van de eerste stond vermeld: 'verdienstelijk kunstschilder'. Achter die van zijn broer 'beroemd kunstschilder' waarna het volgende overzicht van onderscheidingen volgde: 'ridder der orde van den Nederl. Leeuw en van het Legioen van Eer, ridder 1e klasse der St. Michielsorde van Beyeren, officier der Leopoldsorde van België, officier de l'Instruction Publique, enz.'.

Contemporaine criteria hadden dus zeer waarschijnlijk de selectie van de familienaam Mesdag bepaald. In 1870 won Hendrik Willem met zijn schilderij *Les brisants de la mer du Nord* de gouden medaille van de Parijse salon, één van de hoogste onderscheidingen op het gebied van de schilderkunst. In de daaropvolgende jaren was hij de organisatorische en zakelijke spil geworden van de Haagse School, een groep schilders die volgens binnen- en buitenlandse critici de 'Tweede Gouden Eeuw' van de Nederlandse schilderkunst vertegenwoordigde. In 1882 was Hendrik Willem in Den Haag gelauwerd door zijn collega's en Haagse notabelen uit regerings- en hofkringen ter gelegenheid van de opening van het Panorama Mesdag. Hij vertegenwoordigde kortom de internationale glorie van de Nederlandse schilderkunst (afb. 2).¹¹

Dankzij Hendrik Willem Mesdag en in mindere mate zijn broer Taco, had de familienaam in de loop van de jaren zeventig en tachtig nationale bekendheid gekregen. In 1870 was Hendrik Willem in Den Haag gaan wonen. Hij liet daar samen met zijn zwager Samuel van Houten aan elkaar grenzende woningen aan de Laan van Meerdervoort bouwen. Hendrik Willem en Taco waren omstreeks 1890, toen het derde deel van Vorsterman van Oijen verscheen, opgenomen in de 'beau monde' van Den Haag. Zij maakten deel uit van de nationale elite. Zoals vermeld was Taco Mesdag een van de intekenaars op dit deel van Vorsterman van

zijn werk met deze 60 families. Opvallend genoeg was dit het enige deel waarin een lijst van intekenaars was opgenomen en misschien was de uitbreiding geschied om hen tegemoet te komen. Het is in ieder geval niet zo dat de 60 families uit het bijvoegsel een coherente groep vormden voor wat betreft de maatschappelijke status uit het verleden. Dezelfde diversiteit als in de overige delen, vindt men ook in het bijvoegsel terug.

11 Zie over Hendrik Willem Mesdag en de Haagse School onder meer Ronald de Leeuw, John Sillevius en Charles Dumas, *De Haagse School. Hollandse meesters van de 19de eeuw* (Parijs/Londen/Den Haag, 1983).

Afb. 2 De Taco Mesdagzaal in het Groninger Museum.

Oijen en had ook zijn broer belangstelling voor de herkomst van zijn geslacht. Of zij invloed hadden uitgeoefend op de opname van hun familie onder de 'aanzienlijke familiën' is niet bekend.

Ook andere familieleden drongen aan het einde van de negentiende eeuw door tot nationale elitenetwerken. Geert van Mesdag werd in 1893 firmant van de cacaofabriek C.J. van Houten & Zoon te Weesp. Dit geschiedde na zijn huwelijk met de enige kleindochter van de oprichter van de fabriek. Hij werd actief in de gemeentelijke en provinciale politiek en bekleedde vele bestuursfuncties. Zo werd hij onder meer president-commissaris van de Philips Gloeilampenfabriek te Eindhoven.¹² Gilles Mesdag werd in 1891 aangesteld als agent van de Nederlandse Bank te Groningen (afb. 3 en 4). Zijn moeder schreef naar aanleiding hiervan dat hij een 'heer' was geworden.¹³ Hij publiceerde in wetenschappelijke bla-

¹² In 1932 werd de fabriek geheel eigendom van de familie (van) Mesdag. Twee zoons en vervolgens drie kleinzons van Geert van Mesdag zouden tot in de jaren zestig de directie vormen van de fabriek.

¹³ Brief van Anna Mesdag-Dijk aan Jantje Muller-Mesdag, 30 april 1895, in Rijksarchief Groningen, archief van de families Mesdag, Fockens, Van Houten enz., niet geïnventariseerd.

Afb. 3 Gilles Mesdag, de agent van de Nederlandsche Bank te Groningen.

Afb. 4 Het voormalige pand van de Nederlandsche Bank op de hoek van de Oude Boteringestraat en de Roode Weeshuisstraat. Vanaf 1892 was dit agentschap tevens het woonhuis van Gilles Mesdag. Na de Tweede Wereldoorlog fungeerde het gebouw als filiaal van Mesdag en Groeneveld's bank.

den als *De Economist* en in de provinciale krant, had zitting in de gemeenteraad en vele lokaal-Groningse verenigingen op economisch, volksoopvoedkundig en cultureel gebied. In 1895 werd hij door de minister van financiën N.G. Pierson, de voormalige directeur van de Nederlandsche Bank, voorgedragen als president van de Nationale Bank van Zuid-Afrika.¹⁴

Geert en Gilles waren net als de gebroeders Mesdag te Den Haag geïnteresseerd in hun familie. Beide waren betrokken bij de oprichting van de Stichting Mesdagfonds in 1916. Was deze belangstelling voor de genealogie en de familieband nu een teken dat deze telgen hun sociale positie vertaald wilden zien in de 'aanzienlijkheid' van hun geslachtsnaam? Alvorens deze vraag te beantwoorden zal ik eerst in het kort de familiegeschiedenis beschrijven.

Een goeud doopsgezinde burgerfamilie

Anders dan de anonieme stamboom uit Van Oijen doet vermoeden, had de familie (van) Mesdag vanuit lokaal-historisch gezichtspunt wel degelijk een respectabel verleden. Een patricisch geslacht was het weliswaar niet en de familie behoorde evenmin tot de doopsgezinde geslachten die na 1795 tot de regeringsfamilies waren gaan behoren, maar de gebroeders Mesdag uit Den Haag en hun achterneven Gilles Mesdag en Geert van Mesdag waren geen *homines novi* zonder achtergrond.¹⁵

Zoals vermeld was de stamvader van het geslacht Gilles H. Mesdag die in 1706 in Bolsward geboren was uit het huwelijk van Riemke Mesdach en Hessel Gerbens. Gilles' vader stamde af van een doopsgezinde familie van leerlooiers en schoenmakers, zijn moeder van een uit Vlaanderen afkomstige doopsgezinde familie, die gedurende de zeventiende eeuw in Harlingen woonde. Mede dankzij drie huwelijken met vrouwen uit het doopsgezinde ambachts- en handelsmilieu van Zuidwest-Friesland werd Gilles Hessels Mesdag voor Bolswarder begrippen een zeer welvarend man. In levensstijl en opvoeding van zijn kinderen gaf hij uitdrukking aan het feit dat hij aan het ambachtsmilieu ontstegen was. Gilles ging een familiewapen voeren, kocht een 'adellyke zathe' in het nabij gelegen Burgwerd en liet een rouwbord maken dat na zijn overlijden in de kerk aldaar werd opgehangen. Zijn zoon Tacke ging als eerste telg uit de familie naar de Latijnse School, bij welke gelegenheid zijn naam verdeftigd werd tot Taco. Hij ging rech-

14 Gilles weigerde de benoeming vanwege de pro-Engelse opstelling van het bestuur van de Zuidafrikaanse bank. Hij bleef tot 1919 in functie als de agent van de Nederlandsche Bank in Groningen. Zie Joost Vermoolen, *Genealogie en geschiedenis van de familie Mesdag*, 295.

15 De hier geschetste familiegeschiedenis is gebaseerd op Vermoolen, *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Mesdag*.

ten studeren in Franeker en Leiden. Aan het einde van de achttiende eeuw maakte hij met zijn stiefbroer Wopke Cnoop en andere naaste verwanten deel uit van de lokale notabelenelite van Bolsward.¹⁶

Vier zonen van Taco Mesdag gingen na 1803 naar de stad Groningen. Twee van hen vestigden zich in de Groninger menistenhemel aan en achter het Hoge der A. Hun kinderen trouwden vrijwel allen met partners uit het doopsgezinde handelsmilieu van de stad. De leden van de familie Mesdag in Groningen moet men tot circa 1860-1870 grotendeels lokaliseren in het commercieel-doperse familienetwerk van de stad. Anders dan in Bolsward het geval was, bleven deze families in de eerste helft van de negentiende eeuw buiten het openbare bestuursleven van Groningen. Volgens Johan Huizinga, zelf afkomstig uit een Groninger doopsgezinde familie, vormden zij wel een van de vier kringen waaruit de gegoede burgerstand was samengesteld.¹⁷ Het waren dus respectabele families, maar politiek-bestuurlijke invloed kregen zij pas na 1850.

De status van deze families was enerzijds gebaseerd op hun positie in het economische leven van de stad, anderzijds op het feit dat zij de bestuurlijk-financiële verantwoordelijkheid droegen van de als welvarend bekend staande menistengemeente. Daarbij waren telgen van deze families bestuurlijk actief in economische organisaties en het burgerlijk verenigingsleven. De graanhandelaar Klaas Mesdag en zijn broer Gilles, een azijnfabrikant, behoorden tot de oprichters van de Kamer van Koophandel in 1829 en beiden waren actief binnen de Maatschappij tot Nut van het Algemeen; in 1856 zou Klaas de voorzitter worden van de lokale afdeling. Hij was tevens één van de oprichters en financiers van de sociëteit De Harmonie, de burgerlijke tegenhanger van de Grote Sociëteit waar de leden van de zittende regeringsfamilies bijeenkwamen.¹⁸ De familie Mesdag en verwante doopsgezinde handelsgeslachten waren respectabel, maar een wezenlijk verschil met de kringen van regeringsfamilies was dat personen uit dit handelsmilieu zich opwierpen als de vertegenwoordiging van de brede burgerstand (afb. 5).¹⁹

16 Zie over de Bolswarder episode uit de familiegeschiedenis tevens Joost Vermoolen, 'Doopsgezinde elitevorming. De familie Mesdag in Bolsward', *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* 1997 (afl. 4) 13-15. Een breder overzicht van de 'doorbraak' van doopsgezinde families in Friesland tot lokale en provinciale elitenetwerken geeft Yme Kuiper, 'Inleiding', *Nederland's Patriciaat* 77 (1993) viii-xxxviii.

17 Johan Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan' in: *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV* (Groningen, 1914) 1-238, aldaar 143-144.

18 Behalve Klaas Mesdag leverden andere welvarende doopsgezinden uit de menistenwijk hun bijdragen aan de aanschaf van de sociëteitspanden aan de Oude Kijk in 't Jatstraat in 1849. Opmerkelijk genoeg grensde deze straat aan de menistenhemel van de stad. Een overzicht van financiers van De Harmonie vindt men in Gemeentearchief Groningen, Documentatie 'De Harmonie'.

19 Zie bijvoorbeeld de kenschets van Samuel van Houten van de politieke gezindheid van zijn ouderlijk milieu in S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer. Eerste deel* (Haarlem, 1903) 10-11.

Afb. 5 Het Hoge der Aa in het begin van de twintigste eeuw. Het derde pand van rechts was het voormalige woonhuis van de graanhandelaar Klaas Mesdag; het vijfde pand van rechts kwam in 1811 in het bezit van zijn broer, de azijnfabrikant Gilles.

De maatschappelijke doorbraak van deze families vond plaats na 1848. De doopsgezinde groothandelaren Klaas Mesdag, Jan Schilthuis en Derk van Houten werden in het begin van de jaren vijftig verkozen in de gemeenteraad en de Provinciale Staten. Het aantal kiezers nam na de herziening van de kieswetten weliswaar niet toe, maar de kring van gekozenen wel. De families Mesdag, Schilthuis en Van Houten behoorden tot de nieuwe regeringsfamilies van de stad. Het drietal werd in het openbare bestuursleven opgevolgd door hun zonen of neven. Tussen de drie families werden in de tweede helft van de negentiende eeuw verschillende huwelijken gesloten.²⁰ Huizinga beschrijft dat de handelsstand om-

²⁰ Zo trouwde Hendrik Willem Mesdag, een zoon van Klaas, in 1856 met Sientje van Houten, een dochter van de houthandelaar Derk; haar broer Samuel (die na het overlijden van Derk in de gemeenteraad werd verkozen; na diens verkiezing in de Tweede Kamer volgde zijn broer hem op in de gemeenteraad) trouwde in 1873 met een kleindochter van Rein Mesdag, een broer van Klaas die in 1814 overleden was. Julia Mesdag, een dochter van de graanhandelaar Jacob, trouwde in 1881 met U.G. Schilthuis, de zoon van Jan. Hij zou zijn vader opvolgen in de

streeks 1850 onmerkbaar overging in de neringdoende burgerij.²¹ Het lijkt erop dat in de tweede helft van de negentiende eeuw de scheidslijnen tussen de nieuwe burgerelite en kleine burgerij binnen het familiemilieu scherper werden. Het fenomeen van elitevorming binnen de doopsgezinde kring zette zich voort.²² De opname van telgen uit de doopsgezinde elite in het algemene elitenetwerk van de stad blijkt niet alleen uit de politieke vertegenwoordiging. Familieleden werden opgenomen in respectabele verenigingen als Pro Excolendo Jure Patrio, het oudste en aanzienlijkste genootschap van de stad. Er vond na 1850 een academisering plaats van de traditionele handelsgeslachten door studie en huwelijken.²³ Uit programmaboekjes blijkt dat huwelijken en jubilea in de familiekring in grootse stijl werden gevierd. In uiteenlopende verenigingen op het gebied van de volksofvoeding, filantropie en het culturele leven – veelal opgericht na 1848 – treft men de doopsgezinde familienamen aan onder de bestuurders. Naar het zelfbeeld van de nieuwe burgerelite was het de ‘self made man’ die de gang van zaken was gaan bepalen. Ter gelegenheid van de zilveren bruiloft van Gilles Mesdag werd gedicht dat hij geregeld had gestudeerd en van de handel veel had geleerd. Hij kwam aan het hoofd der zaken en de wereld sprak ervan hoe hij zich ontwikkeld had tot een uiterst bruikbaar man. ‘Die deugd wordt rad beloond ook. Men stelt hem candidaat. En door vereende krachten. Wordt hij lid van den raad’.²⁴

In het geval van de familie Mesdag ging het kortom om een geslacht dat na 1850 tot het elitenetwerk van de stad Groningen ging behoren, maar al langer op lo-

gemeenteraad en de Provinciale Staten en was de oprichter van de Vrijzinnig Democratische Bond in Groningen. Het huwelijk van Ulferdus Gerardus en Julia werd volgens een annonce in de sociëteitskrant *De Harmonie* onder andere gevierd met het toneelstuk *De samenkomst der grannen*.

²¹ Huizinga, ‘Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan’, 143.

²² Veelzeggend in dit verband was de verhouding tussen de familietakken in Groningen en Bolsward. Aan het einde van de negentiende eeuw werd door de Bolswarder familieleden opgemerkt dat de familie in Groningen toenam in gewicht. De Groninger houthandelaar Taco Mesdag schreef daarentegen in 1881 aan zijn zuster over de Friese familie: ‘hoe minder er van word gesproken zoo veel beter; de fleur is er geheel af’. Zijn oom Klaas Mesdag schreef in 1868 aan Hendrik Willem dat er in Bolsward veel financiële perikelen waren geweest bij familieleden. Hij was blij naar Groningen verhuisd te zijn: ‘want verbeeld U mij eens als burger van Bolsward. Ik wil zwijgen over alle ellende in dat nest voorgevallen.’

²³ Volgens Huizinga stond het handelsmilieu rond 1850 nog ronduit vijandig tegenover de academische standen. Voor de handelstakken uit de familie Mesdag in Groningen ligt de cesuur op dit gebied in het jaar 1870 toen een zoon van een houthandelaar zich als student inschreef bij de universiteit van Groningen. De eerste vrouwelijke student uit de familie diende zich aan in 1905.

²⁴ Huwelijksgedicht in Gemeentearchief Groningen, Documentatie Gilles Mesdag Jaczn.

kaal niveau een respectabele status had genoten als doopsgezinde handelsfamilie. Diverse tekenen wijzen erop dat de statussymbolen uit het verleden na 1850 binnen de familiekring aan belang inboetten. Het buitenhuis Donia State, de 'adellyke zathe', werd in 1866 verkocht en met de inboedel verdween het rouwbord van de stamvader uit de familiekring. Verschillende familieleden traden in hetzelfde jaar uit de doopsgezinde gemeente na een hoog opgelopen conflict tussen de kerkenraad en de broederschapsvergadering over de radicale hervormingsvoorstellen van de modernistische predikant Straatman.²⁵ De liberale groothandelaar Klaas Mesdag en zijn zoon Hendrik Willem waren twee van de kerkenraadsleden die aftraden. Dit gold ook voor Samuel van Houten, een zoon van Derk, die de bekendste vertegenwoordiger is van deze moderne liberale burgers die radicaal met het verleden wilden breken.²⁶ Deze doopsgezinde families gaven in de eerste plaats op economisch gebied vorm aan de nagestreefde modernisering van Nederland. Maar ook op staatkundig en cultureel gebied waren telgen van deze families aan het einde van de negentiende eeuw tot de elite gaan behoren. De tweede helft van de negentiende eeuw vormden voor deze doopsgezinde families de 'Gouden Eeuw'.²⁷

²⁵ Zie hiervoor E.H. Cossee, 'De doopsgezinden en de opkomst van het modernisme in Nederland', *Doopsgezinde Bijdragen* 20 (1994) 219-239, aldaar 231-232.

²⁶ Zie over de 'moderniteit' van de liberale burgerij van het derde kwart van de negentiende eeuw, mede in relatie tot het religieuze modernisme, Henk te Velde, 'Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw', in: Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger*, 157-185. Verschillende voorbeelden van de moderniseringsgezindheid van het gemeenteraadslid Klaas Mesdag zijn te vinden in Vermoolen, *Genealogie en geschiedenis van de familie Mesdag*, 268, 273-274.

²⁷ H. Schijff, 'Sociaal-economische elitevorming bij Amsterdamse doopsgezinden en lutheranen in de negentiende eeuw', in: Alle Hoekema en Sonny Hof ed., *Illustere dissenters. Aspecten van de positie der Nederlandse Lutheranen en Doopsgezinden* (Zoetermeer, 1996) 53-70, spreekt eveneens over de 'Gouden Eeuw' van het doopsgezinde commerciële familienetwerk in Amsterdam. Hij relateert dit echter vooral aan de expansiviteit van het economische leven na 1870 waarin de doopsgezinden zo'n grote rol konden spelen dankzij hun vooraanstaande positie in het handelsleven van de stad. P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht, 1987) legt eveneens de cesuur bij 1870 voor de doorbraak van 'homines novi' in het elitenetwerk van Groningen. Dit economisch perspectief op de nieuwe elite gaat voorbij aan het feit dat, althans in Groningen, diverse handelsslachten al eerder tot de 'regeringsfamilies' waren gaan behoren. Interessant voor dit perspectief is evenwel dat zonen uit de familie Mesdag vanaf het einde van de jaren vijftig de Handelshogeschool van Sarphati te Amsterdam bezochten en in de jaren zestig stages liepen in de moderne grootindustrie in Duitsland, Engeland en België. Eén van hen was Matthias Mesdag die in 1874 terugkeerde naar Nederland en in Zwolle een handelszaak in stoomwerktuigen begon. Hij was daar tevens één van de oprichters van de Ambachtsschool. Een andere treffende ontwikkeling was de overgang van de hout- en graanhandel naar het financiële verkeer na 1850. Daarnaast trokken verschillende familieleden na 1870 naar Nederlands-Indië en de

De familiegeschiedschrijving

Achter de anonieme stamboom in Vorsterman van Oijen school dus wel degelijk een respectabele traditie. De familie Mesdag was een vooraanstaande burgerlijke familie geweest die vanaf het midden van de achttiende eeuw deel had uitgemakt van lokale doopsgezinde elitenetwerken. In het begin van de twintigste eeuw behoorde de geslachtsnaam tot de bekende of aanzienlijke families van Nederland. In Den Haag stond het Panorama Mesdag dat vanaf 1910 in de vorm van een familievennootschap werd beheerd. In 1903 had Hendrik Willem Mesdag zijn kunstcollectie aan de Staat der Nederlanden geschonken die sindsdien was ondergebracht in het Rijksmuseum Hendrik Willem Mesdag. In Groningen waren vlak na 1900 twee straten en pleinen in een stadsuitbreiding naar de gebroeders vernoemd. Het Groninger Museum werd in 1903 en 1905 verrijkt met twee ‘Taco Mesdagzalen’ waarin de kunstcollectie van de overleden schilder tentoongesteld werd. Hendrik Willem en Geesje van Calcar, de weduwe van Taco, hadden bijdragen geleverd aan de financiering van deze uitbreiding. De naam Mesdag was gevestigd en de vraag luidt nu in hoeverre de belangstelling voor ‘de familie’ een uiting was van het respectabiliteitsstreven in de familiekring. Wilde men in deze ‘burgerlijke’ familie de ‘aanzienlijkheid’ vergaren die vanouds aan de aristocratische geslachten was voorbehouden?

Afgaande op de inleiding van het in 1946 verschenen familieboek was dit wel het geval.²⁸ De auteur van dit boek was Geert van Mesdag jr., de tweede zoon van de cacaofabrikant uit Weesp. Zijn vader was één van de zes oprichters van de Stichting Mesdagfonds in 1916. Geert jr. werd al spoedig aangesteld als de familiearchivaris. Uit een advertentie in het genealogische tijdschrift *De Nederlandsche Leeuw* uit 1920 blijkt dat hij bezig was met een genealogisch onderzoek naar de herkomst van zijn familie. Dit onderzoek werd het levenswerk van Geert van Mesdag.

Het familieboek van 1946 gaf behalve het stamboomoverzicht ook uitgebreide informatie over individuele familieleden en algemene episodes uit de familiegeschiedenis. Geert had de stamboom weten terug te voeren tot circa 1400. Volgens zijn schema stamde de Nederlandse familie Mesdag af van een Vlaamse familie Mesdach waarvan een tak in de zeventiende eeuw in Harlingen had gewoond. In mannelijke lijn was deze familie rond 1720 uitgestorven maar via Riemke Mes-

Transvaal om fortuin te maken. De kenschets van Schijf van de rol die Amsterdamse doopsgezinden speelden in de modernisering van het economische leven na 1870, gaat kortom ook op voor de Groninger doopsgezinden. Een gevolg hiervan was trouwens dat de geografische verspreiding van de familieleden vanaf het decennium 1860-1870 sterk toenam en dat de huwelijkspartners niet langer uitsluitend uit het lokaal-dopere milieu afkomstig waren.

²⁸ Geert van Mesdag, *Het geslacht Mesdag* (1946).

dach was de geslachtsnaam overgedragen op Gilles H. Mesdag waarmee de genealogie in Vorsterman van Oijen was begonnen. Geert benadrukte in zijn boek dat het genealogisch onderzoek naar de vroegste generaties nog niet was afgerond, maar als gevolg van de oorlogsomstandigheden was het onderzoek in de Vlaamse archieven stil komen te liggen. Na de bevrijding pakte hij zijn onderzoek weer op.

In de inleiding stelde Geert dat het vooral de geslachtsnaam was waardoor familieleden belangstelling zouden stellen in de genealogie en geschiedenis van hun geslacht. Dit rechtvaardigde zijns inziens dat hij via Riemke Mesdach verder was terug gegaan in de tijd. Gezien de patrilineaire opzet van de genealogie lag er een breuk bij Riemke. Formeel gaf Geert de stamboom van een Vlaamse familie Mesdach van 1400 tot 1720 en de stamboom van de Nederlandse familie Mesdag vanaf 1706. Hij presenteerde dit echter als een doorlopende genealogie. De oudste telg kreeg in zijn schema het genealogische nummer 1 en de jongste telg het nummer 397. In totaal omvatte zijn genealogie 19 generaties. In vergelijking tot Vorsterman van Oijen was de oorsprong van de familie Mesdag drie eeuwen vroeger geplaatst. Uit de correspondentie van Geert van Mesdag met andere genealogen en (familie)historici blijkt dat Geert gedreven werd door 'zuivere' historische belangstelling en genealogische vorsingszucht. Maar evenzeer vindt men de tekenen van het respectabiliteitsstreven in zijn werk terug. Dit laatste zal mede hebben bijgedragen aan het feit dat hij de genealogie van de familie Mesdag niet liet beginnen met de leerlooiers en schoenmakers uit Bolsward waarvan Gilles H. Mesdag in mannelijke lijn afstamde. Het heeft er alle schijn van dat hij via het genealogische onderzoek de geslachtsnaam wilde verbinden aan een aanzienlijker herkomst.

Dit motief klinkt door in de inleiding van het familieboek uit 1946. Geert erkende daarin dat een 'tikje ijdelheid' een rol had gespeeld bij zijn onderzoek: 'want werd me niet gevraagd: hoe ver ik nu toch eigenlijk kon terug gaan, en of ik nog belangrijke personages ontdekt had, of we oorspronkelijk niet van adel geweest waren en of ik de aansluiting met het oude Vlaamsche Mesdagwapen nu niet vinden kon?'. Uit een reactie op zijn advertentie in *De Nederlandsche Leeuw* was hem bekend dat er in Vlaanderen een aristocratisch geslacht Mesdach was geweest en dat de oorsprong van de geslachtsnaam Mesdag in West-Vlaanderen gezocht moest worden. Uit eigen wens dan wel door aansporingen van familieleden was hij in het verleden op zoek gegaan naar tekenen van respectabele afkomst.

Hiervoor moest hij terug gaan naar een voor-dopers verleden. In zijn inleiding constateerde Geert dat er onder de voorvaderen ten tijde van de Republiek en in de eerste helft van de negentiende eeuw niemand in maatschappelijk opzicht op de voorgrond was getreden. In de zeventiende eeuw hadden de voorvaderen van Riemke Mesdach tot de kleine burgerij behoord. In het achttiende-eeuwse Bolsward was er weliswaar sprake geweest van een sprong op de sociale ladder, maar

door de religieuze overtuiging waren zij in een maatschappelijk isolement gebleven. Pas in Groningen was de familie volgens Geert uit het isolement getreden en hadden steeds meer familieleden zich naar buiten toe doen gelden.

De zoektocht naar tekenen van maatschappelijke respectabiliteit in het voorouderse verleden concentreerde zich op de relatie van de Vlaamse voorouders van Riemke Mesdach met adellijke geslachten, notabele functies en het bezit van heerlijkheden. Veel aandacht ging hierbij uit naar een zekere Lodewijk Mesdach die in de vijftiende eeuw secretaris was geweest van de hertogen van Bourgondië. In de zeventiende eeuw was deze familie Mesdach in de adelstand verheven. Zij voerde een wapen met drie goudkleurige spoorraadjes tegen een rode achtergrond. Dit wapen werd eveneens gevoerd door families Mesdach in de Leievallei bij Deinze waarvan Geert een sterk vermoeden had dat zij verwant waren aan de voorvaderen van Riemke Mesdach die vanaf 1398 nabij Kortrijk woonden. Leden van deze families Mesdach en Lodewijk Mesdach waren in de vijftiende eeuw allen buitenpoorter van Kortrijk en de familienaam van Lodewijks echtgenote trof Geert eveneens aan bij de verwanten van vijftiende-eeuwse Mesdachen uit de Leievallei. Hoewel Geert geen harde bewijzen kon aanvoeren voor een aristocratische afkomst, was het volgens hem wel aannemelijk dat de vroege voorvaderen van Riemke in maatschappelijk opzicht aanzienlijke personen waren geweest. Door erfdelingen waren hun nazaten in de loop van de vijftiende eeuw verarmd geraakt.

Geert was voorzichtig met zijn conclusies. Hij benadrukte in zijn inleiding dat het niet onomstotelijk bewezen was dat de voorvaderen van Riemke Mesdach het oude Vlaamse familiewapen hadden gevoerd. Om deze reden diende zijns inziens het gebruik van dit wapen door de leden van de Nederlandse familie Mesdag afgewezen te worden. Het wapen van Gilles H. Mesdag uit Bolsward moest volgens Geert als hét wapen van de familie beschouwd te worden. Dit nu was een beroepswapen waarin onder meer het embleem van de leerlooiers (de ossenkop) verwerkt was. Het was het wapen van een ambachtsfamilie. Vooral uit zijn streven om de geslachtsnaam te verbinden met het oudere en daarmee respectabeler familiewapen uit Vlaanderen blijkt dat de genealogische naspeuringen van Geert de contemporaine functie van prestigeverhoging hadden. Zegelringen rouleerden onder zijn familieleden en het wapen diende als brievenhoofd, ex-libris of als versiering van het huisraad. Zijn vader had een ex-libris laten ontwerpen waarin de symbolen uit het achttiende-eeuwse ambachtswapen gecombineerd werden met symbolen uit het moderne grootindustriële bedrijf. Na de Tweede Wereldoorlog bleef de wens leven om het Bolswarder wapen te vervangen. Dit werd mogelijk nadat Geert in de jaren zestig wist aan te tonen dat verwanten van Riemkes voorvaderen in de Leievallei het oude Vlaamse wapen hadden gevoerd. In 1971 werd een op het Vlaamse wapen geïnspireerd model bij het Centraal Bureau voor Genealogie geregistreerd als het officiële Mesdagwapen.

Men kan zodoende concluderen dat Geert, uit persoonlijke motieven of door aansporingen van naaste familieleden, de geslachtsnaam van historische respectabiliteit wilde voorzien. Het middel daartoe was de aristocratisering van het voor-doperse verleden. De doperse episode werd zodoende een intermezzo van drie eeuwen waarin de familie door haar geloofsovertuiging in een maatschappelijk isolement had verkeerd. Dit isolement was doorbroken, de familie Mesdag was deel uit gaan maken van lokale en nationale elitenetwerken die voorheen gedomineerd werden door adellijke en patricische geslachten. Het genealogisch en historisch onderzoek van Geert van Mesdag lijkt erop te wijzen dat familieleden in het interbellum zich ook op het gebied van afkomst met deze oude elitefamilies wilden meten.

Het respectabiliteitsstreven was echter niet het enige motief dat uit het familieboek van Geert van Mesdag spreekt. Weliswaar conformeerde hij zich aan de opvatting dat 'aanzienlijkheid' synoniem was aan maatschappelijke verdienste, maar hij relativeerde tegelijkertijd de waarde van dit criterium voor de familiegeschiedschrijving. Hij benadrukte dat vele vooraanstaande personen uit het verleden hun positie niet aan eigen verdiensten te danken hadden gehad maar aan de afkomst. Daartegenover waren er in het verleden velen geweest die 'stille helden' waren gebleven. Voor zijn eigen familie dacht Geert hierbij met name aan de vrouwen. Zij waren in maatschappelijk opzicht 'stille familieleden' gebleven, maar waren er zeker niet minder waard om geweest. In zijn boek werd weliswaar uitgebreid stil gestaan bij de maatschappelijke verdiensten van familieleden na 1850, maar het boek was zeker geen eregalerij van notabelen uit de familiekring. Wat domineerde was het perspectief op de familie als een geheel waarbinnen ieder zijn of haar eigen plaats had ingenomen. Dit perspectief komt tot uitdrukking in de nummering en de opbouw van de stamboom waarin een hiërarchische structuur, zoals in de meeste genealogieën wel aanwezig, ontbrak. Anders dan Vorsterman van Oijen had Geert ook de nazaten van vrouwelijke familieleden opgenomen, hoewel de kleinkinderen in de vrouwelijke lijn en hun nakomelingen niet meer tot de familie werden gerekend. Van ieder familielid was het beroep vermeld en ook over de in maatschappelijk opzicht 'stille' familieleden gaf hij biografische schetsen of anecdoten.²⁹

²⁹ Wel was het boek in morele zin 'gezuiverd'. De lotgevallen van een 'zeer geliefde doch diep gezonken zoon' uit Bolsward in het jaar 1848 bleven onvermeld, evenals de geboortedatum van de oudste dochter van Taco Mesdag en Engeltje Monsma, de laatste gemeenschappelijke voorouders. Deze dochter was twee maanden na het huwelijk geboren en Geert schreef in de kantlijn van zijn werkmanuscript dat hij de datum achterwege had gelaten om zijn familieleden geen 'minderwaardigheidscomplex' te bezorgen.

De Stichting Mesdagfonds

In de familiegeschiedschrijving was er dus sprake van een streven naar maatschappelijk aanzien, maar tegelijkertijd werden de criteria waarop het statusonderscheid stoelde in algemene zin gerelativeerd en in het bijzonder gebeurde dit voor de beschrijving van de individuele familieleden. De familienaam mocht dan staan voor sociale exclusiviteit, binnen het familieverband domineerde de democratische verhouding van gelijkwaardigheid. In hoeverre speelden status- of prestigeoverwegingen nu een rol bij de oprichting van de Stichting Mesdagfonds in 1916?

De initiatiefnemer van de familie-organisatie was Synco van Mesdag. Hij was als arts verbonden aan de gemeentelijke gevangenis van Groningen. In het interbellum zou hij vooral bekend worden als hervormer van het strafwezen en onderzoeker op het gebied van de criminele biologie en psychologie.³⁰ Naast tal van andere bestuursfuncties op het gebied van strafrecht, kinderscherming, drankbestrijding en armenzorg, was Synco actief binnen de doopsgezinde gemeente van Groningen. Als bestuurder van de doopsgezinde gemeente zette hij een familietraditie voort die terug ging tot aan het einde van de zeventiende eeuw toen de vader van Riemke Mesdach werd opgenomen in de bestuurselite van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Harlingen.

Het kwam al eerder ter sprake dat het decennium na 1860 te beschouwen valt als een cesuur in de familiegeschiedenis. Dit geldt vooral vanuit het perspectief op de familie als zijnde een doopsgezind geslacht. Na het aftreden van de modernistische predikant Straatman in 1868 verlieten Klaas Mesdag, zijn zoon Hendrik Willem en enkele andere familieleden de gemeente. De emeritus-predikant Jakob Huizinga, die het gemeenteleven in Groningen nauwlettend volgde – hij verzamelde onder meer genealogische gegevens over de doopsgezinde families uit de stad, waaronder van de familie Mesdag³¹ – schreef in de jaren tachtig in zijn dagboek dat verschillende aanzienlijke doopsgezinde geslachten van het gemeenteleven vervreemd waren geraakt. Over de familie Van Houten schreef hij: ‘T is treurig dat die geheel talrijke familie voor onze gemeente als verloren is’.³² De familie Mesdag was na 1866 in religieus opzicht verdeeld raakt. Huizinga rangschikte de familienaam weliswaar in dezelfde categorie als Van Houten, maar binnen diverse familietakken bleef de band met de doopsgezinde gemeente be-

30 Zie over Synco van Mesdag, Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht, 1990).

31 Op deze gegevens was het familieregister *Het geslacht Mesdag* (Groningen, 1896) gebaseerd.

32 Gemeentearchief Amsterdam, archief doopsgezinde gemeenten in Nederland, inv. no. 565 (afd. C, no. 492), dagboek 21 januari 1889.

staan. Zo was de kassier en effectenhandelaar Gilles Mesdag Tzn. in de laatste decennia van de negentiende eeuw kerkenraadslid en boekhouder van de gemeente. Hij was een trouwe gesprekspartner van Huizinga en ook Gilles meende dat als gevolg van het optreden van Straatman de gemeente 'verdorven' was geraakt.³³

Het voorbeeld van Gilles geeft aan dat de ontkerkelijking zeker niet algemeen was binnen de familie Mesdag. Maar de secularisering van de culturele omgeving was een evidente verandering ten opzichte van de jaren voor 1870. Gilles' achterneef Geert van Mesdag, de latere cacao-fabrikant, schreef in de jaren tachtig zijn geloofsbelijdenis.³⁴ Het laat zich lezen als een apologie van een modern burger die tegen de tijdgeest in lidmaat wordt van een religieuze gemeenschap. Geert stelde onder meer dat het geloof voor velen gelijk stond aan een gebrek aan geestelijke ontwikkeling, 'als onbekend zijn met de natuurwetten en de meer uitgebreide natuurkunde'. Om zich heen bespeurde hij een wijdverbreide desinteresse in geloofszaken of een 'volstreckte ontkenning van het bestaan van eene godheid als Opperwezen'. Hij stelde daarop de vraag: 'is het gegrond lid te worden eener Christelijke gemeente en te trachten een Christen te worden?'. Deze vraag beantwoordde hij met een volmondig ja. In de eerste plaats was er het religieus besef dat door Geert omschreven werd als het gevoel deel uit te maken van een groter geheel. Daarop was de vereniging van de kerkgenootschappen gebaseerd. De toetreding tot een dergelijke vereniging had volgens Geert behalve een religieuze een sociale betekenis. Het stelde paal en perk aan het materieel individualisme: 'de hoogere macht in ons, die ons doet beseffen, dat wij allen deele zijn van een groot geheel, die ons doet inzien, dat wanneer een dezer deele lijdende is, ook het geheel niet is, zooals dat zijn moet en ook lijdende is, zegt ons, neen, dwingt ons tot vereeniging'. Vereniging was volgens Geert de kiem van het godsdienstig leven; het was een plicht vanwege de naastenliefde waartoe het noodzaakte. Vervolgens zette hij uiteen waarom hij juist tot de doopsgezinde gemeente toetrad. Religie was volgens hem het 'volstrekt persoonlijke eigendom van het individu' en ook al was vereniging een plicht, het individu moest zijn waarde als persoonlijkheid kunnen behouden. Als liefhebber van de vrijheid keerde hij zich tegen enige vorm van geestelijke dwang en om deze reden koos hij voor de doopsgezinde gemeente.³⁵

Geert was één van de oprichters van de Stichting Mesdagfonds. Ook vier andere familieleden die bij de oprichting betrokken waren, waren lid van doopsgezinde gemeenten. Dit was Matthias, een zoon van de hierboven genoemde Gilles Mesdag Tzn. die het effecten- en kassierskantoor voortzette (afb. 6); zijn oom Reinder Uneco die directeur der belastingen was in Rotterdam; Synco van Mes-

33 Ibidem, 2 januari 1880.

34 In Gemeentearchief Groningen, archief van de familie Mesdag, ongeïventariseerd.

35 Ibidem.

Afb. 6 Het Collectantencollege van de Doopsgezinde Gemeente te Groningen in 1903. De effectenhandelaar Gilles Mesdag zit aan tafel (derde van rechts), zijn zoon Matthias staat achter de tafel (vierde van links) (Groningen, Gemeentearchief).

dag en Gilles Mesdag Jaczn., de agent van de Nederlandsche Bank. De laatste had nog catechisatie gevolgd bij Straatman en had in 1868 partij gekozen voor de modernen. Hij was buiten de gemeente gebleven. Pas na de afschaffing van de doopverplichting in 1910 was hij toegetreden. Alleen van de zesde oprichter, een kleinzoon van de liberale groothandelaar Klaas Mesdag, is de religieuze achtergrond onbekend.

In 1916 kon men de familie (van) Mesdag dus nog steeds karakteriseren als een doopsgezind geslacht. Een wezenlijk verschil met de situatie van voor 1870 was echter dat de Groninger menistencoterie als een sociaal en religieus homogeen familieverband niet meer zichtbaar was in de stad. Rond 1900 had Gilles Mesdag Jaczn. diverse bescheiden met betrekking tot het onroerend goed van zijn grootvader aan en achter het Hoge der A aan het gemeentearchief geschonken.³⁶ De menistenhemel van Groningen was een fenomeen uit het verleden ge-

36 Gemeentearchief Groningen, Stukken betreffende huizen no. 10 en 11 aan het Hoge der A.

worden. Hèt kenmerkende beroep van de families Mesdag en Schilthuis aan de Zuider- en Noorderhaven was de graanhandel geweest, een bedrijfstak waaraan de stad Groningen rond 1860 haar positie van derde handelsstad van Nederland te danken had.³⁷ Rond 1900 was Rotterdam het centrum geworden van de graanhandel.³⁸ Gemengde huwelijken hadden hun intrede gedaan. Gilles Mesdag Tzn. was in 1870 getrouwd met een hervormde vrouw van buiten de stad. Zijn broer Uco trouwde in 1880 met een lutherse uit Duitsland. Hun ouders, beiden geboren en getogen in de menistenwijk, hadden grote moeite gehad met deze huwelijken die een breuk betekenden met het endogame huwelijkspatroon.³⁹

Zoals vermeld was een groot deel van de familieleden die in de menistenwijk was geboren, verspreid geraakt over geheel Nederland. In algemene zin beschouwde men in de familiekring de laatste decennia van de negentiende eeuw als een wezenlijke breuk met het verleden.⁴⁰ Dit perspectief gold ook voor de familie. De oprichters van de Stichting Mesdagfonds constateerden in 1916 dat hun ouders elkaar nog goed gekend hadden. De gemeenschappelijke beroepsfeer en woonplaats had in sterke mate bijgedragen aan de hechte familieband en door het buitenhuis Donia State waren de Groningers in nauw contact gebleven met de Friese familieleden. In 1916 daarentegen waren vele familieleden volkomen vreemden voor elkaar geworden. De oprichters zagen de familieband als een sociale realiteit uit het verleden. Het behoud daarvan was voor hen een ideële doelstelling voor de toekomst geworden. Met dat doel voor ogen namen zij het initiatief tot de oprichting van de Stichting Mesdagfonds.

Doopsgezind-burgerlijke voortreffelijkheid

Wat waren nu de grondslagen en de opzet van de familie-organisatie? Synco van Mesdag mag beschouwd worden als de ontwerper van de Stichting Mesdagfonds. Zijns inziens kon de doelstelling om de familieband voor de toekomst te bewaren het best verwezenlijkt worden door een familie-organisatie op coöperatieve

37 M. Clement, 'De Groningse handel en zeevaart in de 19e eeuw', *Gronings Historisch Jaarboek 1994* (Groningen, z.j.) 109-125.

38 U.G. Schilthuis, de man van Julia Mesdag, richtte in Rotterdam een filiaal op van zijn graanhandelsfirma. Twee van zijn zonen vestigden zich in deze stad en zetten daar het familiebedrijf voort. Zie: W.F. Lichtenauer, 'Schilthuis, Jan' in: J. Charité ed., *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel II (Amsterdam, 1985) 498-499.

39 Vermoolen, *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Mesdag*, 247-248.

40 Zie bijvoorbeeld *Rede uitgesproken door de voorzitter, G. Mesdag Jaczn., van het genootschap "Pro Excolendo jure patrio" ter herdenking van het 150-jarig bestaan* (Groningen, 1911), alsmede het artikel van Gilles Mesdags aangetrouwde zwager W.J. Roelfsema, 'Groningen en de spoorweg', *Groningse Volksalmanak 1916* (Groningen, 1917) 1-61.

grondslag in het leven te roepen. Door erflatingen en andere schenkingen moest een fonds worden opgebouwd waarmee financieel minder draagkrachtige familieleden in hun levensonderhoud en de opvoeding van hun kinderen gesteund konden worden. De familieleden kozen gezamenlijk door middel van schriftelijke stemmingen het bestuur van de familiestichting. Iedere familietak moest in het bestuur vertegenwoordigd zijn en het bestuur besliste over de steunaanvragen.

In 1916 ontstond er een discussie over wie nu precies tot de familie Mesdag gerekend moest worden. Een vrouwelijk familielid stelde de familieleen tot voorbeeld. Daar werden de nakomelingen van een ouderpaar in de mannelijke en vrouwelijke lijn tot één familie gerekend, ongeacht de geslachtsnaam die de nakomelingen droegen. De oprichters van de Stichting Mesdagfonds definieerden de familie eveneens als de nakomelingen van een ouderpaar, namelijk Taco Mesdag en Engeltje Monsma. Hun definitie was echter enger dan die van een familieleen. Zij rangschikten uitsluitend de nakomelingen in de mannelijke lijn onder het 'geslacht Mesdag'. De vrouwen behoorden uiteraard tot het familieverband, evenals hun echtgenoten en kinderen, maar bij de kleinkinderen in de vrouwelijke lijn werd een grens getrokken. De vrouwelijke critica merkte naar aanleiding van de statuten op dat het de oprichters blijkbaar vooral om de naam Mesdag was gegaan: 'Het lijkt hier meer een naamskwestie te worden, een streven alleen diè mingegoede familieleden te steunen, die den naam Mesdag dragen'. Zij bekritiseerde het belang dat de oprichters aan de familienaam hechte, volgens haar een 'uiterlijk en slechts voor ijdele menschen waardevol kenmerk'.

In zijn reactie op deze kritiek erkende Synco dat het hooghouden van de familienaam een rol had gespeeld bij de formulering van de statuten. Maar, zo benadrukte hij, juist door de geslachtsnaam bleef het gevoel van saamhorigheid bestaan. De naam was de facto het enige dat de familieleden nog samenbond. In de begrenzing van de familie school zijns inziens de maatschappelijke waarde van de familie-organisatie. Daar werd in kleine kring het 'saamhorigheidsgevoel' gestimuleerd. Men kan dus stellen dat Synco de familie als een exclusieve vereniging beschouwde waarvan de leden door de betrachtning van naastenliefde en samenwerking in eigen kring tot waardevolle burgers voor het algemeen-maatschappelijk leven werden gevormd. De beperkte definitie van familie en de opzet van de familie-organisatie dienden zijns inziens 'mede tot heil der maatschappelijke samenleving'.

In de jaren dertig gaf Synco van Mesdag een uitvoerige uiteenzetting over de criteria op grond waarvan het bestuur van de Stichting Mesdagfonds over de steunaanvragen moest beslissen. 'Individuele noodzakelijkheid' en de 'sociale betekenis' waren de hoofdcriteria. Voorkomen moest worden dat negatieve karaktereigenschappen gestimuleerd werden. Hij noemde in het bijzonder: 'laksheid, gebrek aan energie, gemakzucht, hebzucht, egoïsme enzovoort (...) en

aan de ijdelheid, verkeerde eerzucht, zelfgenoegzaamheid, zelfverheerlijking, verkeerde trots enzovoort'. De steunverlening moest erop afgestemd zijn om de sociale betekenis van min-vermogende familieleden te vergroten. De financiële ondersteuning moest eigenschappen tot ontplooiing brengen waardoor de familieleden als volwaardige burgers hun bijdrage zouden leveren aan de maatschappij.

De motieven die aan de oprichting van de Stichting Mesdagfonds ten grondslag lagen kan men op grond van deze kenschets als volgt definiëren. In de eerste plaats was de stichting een poging om de familienaam hoog te houden. In deze zin leefde het negentiende-eeuwse standsbesef voort van een handelsfamilie die in materieel-zakelijk opzicht een naam had hoog te houden. De traditie van de onderlinge financiële bijstand vanuit dit oogmerk werd voortgezet in de stichting. Ten tweede valt het onderling hulpbetoon in relatie tot de vormende waarde daarvan te beschouwen als een uiting van de doopsgezinde gemeente-opvatting. De gemeente werd al in de zeventiende eeuw in meer vrijzinnige richtingen niet langer beschouwd als een exclusieve vereniging van 'ware christenen' die buiten de samenleving stond. In 1868 bepleitte Samuel van Houten het voortbestaan van de gemeente als vereniging die tot doel had de lidmaten tot 'ware beschaving' op te voeden. Hij specificeerde deze algemene notie als het bijbrengen van een 'geest van liefde voor de naasten'.⁴¹ De vormende waarde van de charitas diende naar de vrijzinnige opvatting dus niet langer om de ethische exclusiviteit van de gemeente in de zondige samenleving te bewaren. De gemeente was een vereniging geworden waarvan de lidmaten door het onderlinge hulpbetoon gevormd werden tot maatschappelijke of sociale wezens. Hierin nu valt het derde motief te onderkennen: het burgerschapsideaal.⁴² De verwereldlijking van de eertijds wereldmijdende doopsgezinden kan beschouwd worden als een proces van 'verburgerlijking' in de culturele betekenis van het woord. De op de gemeente gerichte verantwoordelijkheidszin van de orthodoxen werd door vrijzinnigen naar de maatschappij van burgers verplaatst. Niet alleen vanuit financieel-economisch en sociaal perspectief waren de doopsgezinden relatief oververtegenwoordigd onder de gegoede burgerstand; zij leverden een relatief grote bijdrage aan de vormgeving van de burgerlijke cultuur. Binnen de familie Mesdag vindt men de sporen hiervan duidelijk terug. Taco Mesdag was in Bolsward één van de oprichters geweest van de lokale afdelingen van de Oeconomische Tak en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Zijn stiefbroer Wopke Cnoop werd in 1787 ge-

41 *Voorstel door den Heer Mr. S. van Houten, gedaan aan den kerkeraad der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Groningen* (Groningen, 1868).

42 Zie hierover de verschillende bijdragen in Aerts en Te Velde, *De stijl van de burger*.

vangen gezet vanwege zijn bijdrage aan het patriottische exercitiegenootschap. In gevangenschap schreef hij een verhandeling over de 'burgerlijke levenswijze'. De gedachte de kern te vormen van de samenleving der burgers leefde voort onder de liberale nazaten in Groningen. Het standsbesef van deze burgerheren was gebaseerd op de individuele 'voortreffelijkheid' die moest blijken uit de praktisering van maatschappelijk nuttige deugden.

Besluit

De oprichting van de Stichting Mesdagfonds geschiedde dus vanuit het besef dat er in vergelijking tot het midden van de negentiende eeuw grote veranderingen waren opgetreden. Het was een reactie op de modernisering van Nederland waardoor de betekenis en zichtbaarheid van de toonaangevende familiekringen in de stedelijke samenleving sterk verminderd was. Er lag een wens aan ten grondslag om de familie Mesdag voort te laten leven als een respectabel burger-geslacht waarvan de leden hun maatschappelijke verantwoordelijkheid kenden en konden nemen. De familie werd gedefinieerd als een vereniging in de vrijzin-nig-doperse en liberale betekenis van het woord: vereniging diende volgens deze opvatting voor de sociale vorming van personen op basis van individuele kwaliteiten. De leden van de familievereniging vormden als het ware een 'gemeente' in een samenleving waar nationaal opererende massa-organisaties de toon waren gaan zetten.

Deze organisaties streefden in doelstelling over het algemeen een specifiek groepsbelang na. Het negentiende-eeuwse liberaal-burgerlijke ideaal van de dienstbaarheid aan het algemeen belang leefde voort in de familiestichting. Of de Stichting Mesdagfonds in haar ideële grondslag en opzet zich nu onderscheidde van andere familie-organisaties die rond 1900 werden opgericht, valt bij gebrek aan secundaire literatuur over dit onderwerp niet te bepalen. Het lijkt echter aannemelijk dat de oprichting van familie-organisaties, net als de toene-mende bedrijvigheid op het gebied van de genealogie en heraldiek na 1850, een zaak was van personen die deel uit gingen maken van de nationale notabeleneli-te. Uit het streven om de geslachtsnaam te voorzien van tekenen van aristocrati-sche aanzienlijkheid kan men opmaken dat de continuïteit van de dopers-bur-gerlijke waarden in de familiekring gepaard ging met een distantie ten opzichte van het eigen familieverleden. Geert van Mesdag schreef in zijn familieboek over het leven van zijn voorouders in Bolsward en Groningen dat het 'naar onze hui-dige begrippen, wel een ietwat gezapige en kleinstedsche bedoening geweest (zal) zijn'.

In de loop van de twintigste eeuw verdween de ideële grondslag van de Stich-ting Mesdagfonds, waarvan de oorsprong in dat verleden lag, uit het zicht. Op

een familiereunie van 1948 werden de aanwezige familieleden met een beroep op de coöperatieve grondslag van de stichting nog aangespoord tot contributies die onderhand sterk waren terug gelopen. Het bestuur benadrukte dat het juist in de na-oorlogse jaren van morele ontwrichting en zorg van groot belang was om 'een kleine gemeenschap' als de familie Mesdag in stand te houden. Het streven om de familieband te bewaren bleef kortom maatschappelijk gelegitimeerd. Maar net als het aantal donaties liepen de aanvragen voor financiële steun terug. Met de verdergaande geografische verspreiding en toenemende sociaal-culturele heterogeniteit onder de nakomelingen van Taco Mesdag en Engeltje Monsma werd het behoud van het verwantschapsbesef een doel op zich.

Verkennde beschouwingen over de doopsgezinde elite in Amsterdam¹

De doopsgezinde, in Groningen geboren, Jakob van Geuns (1769-1832) was als jongeman bestemd voor de handel. Hij werd daarom naar Amsterdam gestuurd, om er de leertijd door te maken op een Amsterdams 'comptoir'. Na bemiddeling van vrienden werd er uiteindelijk een plek voor hem gevonden op het kantoor van een geloofsgenoot: Pieter de Wolff, een puissant rijk koopman in zijdelakenen aan de Herengracht. Nu had De Wolff niet alleen een belangrijke onderneming, maar ook drie nog ongehuwde dochters en na verloop van tijd begon Jakob heimelijk te hopen dat het tot een huwelijk kon komen met één van deze jonge dames. Deze hoop vervloog echter, toen het hem pijnlijk duidelijk werd dat hij tot een andere sociale klasse behoorde dan de vrouwen van zijn begeerte. Want hoewel Jakobs vader, de bekende Matthias van Geuns (1735-1817), inmiddels hoogleraar was in Harderwijk, hijzelf bleef toch niet meer dan een eenvoudig kantoorbediende met nog onduidelijke financiële vooruitzichten. Er gaapte hierdoor een grote afstand tussen hem en de stand waartoe zijn werkgever behoorde, die van de zeer rijke kooplieden met kapitale panden aan de gracht en deftige buitenplaatsen buiten de stad. Het bleef dan ook bij een vriendelijke omgang met de meisjes en een enkel gemeenschappelijk bezoek aan de komedie. Pas jaren later, toen Jakob inmiddels was verhuisd naar Groningen en er een praktijk had als geneesheer, mocht hij eens, bij een kort verblijf in Amsterdam, als gast aanschuiven bij een diner ten huize van de familie De Wolff.

Zijn ervaringen hadden de jonge Van Geuns uiterst kritisch gemaakt over de gefortuneerde Amsterdammers. In de tijd dat hij nog kantoorbediende was, verzuchtte hij in een brief aan zijn ouders: 'Indien iemand geen groot front & statie kan slaan, zien [de Amsterdamse kooplieden] met minagting op hem neer, en beschouwen hem als een veel minder schepsel. En dan is er nog geen erger soort dan de rijke doopsgezinden. Daar is geloof ik voor lieden die minder geld hebben dan zij geen lastiger soort van menschen om mede om te gaan dan met hen.'²

1 Deze verhandeling is in belangrijke mate gebaseerd op mijn doctoraalscriptie "Die verdraagt en zwijgt, overwint en verkrygt". Een verkennde studie naar de doopgezinde elite in Amsterdam, 1750-1813' (Universiteit van Amsterdam 1996). Overigens zal deze verkennde studie spoedig een vervolg krijgen in een promotie-onderzoek.

2 I.H. van Eeghen, *Meniste vrijage. Jakob van Geuns (1769-1832), Gronings dokter, Amsterdams 'kassier'* (Haarlem, 1969) 78-81.

Deze woorden van Van Geuns raken aan twee van de onderwerpen die in dit artikel aan bod zullen komen: het standsbewustzijn en de levensstijl van welgestelde doopsgezinden in Amsterdam. Dit zijn bijzonder interessante, maar tegelijk ook vrij lastige thema's. Tot nu toe is in de literatuur over doopsgezinden veelal herhaald wat reeds van oudsher het stereotype beeld is, namelijk dat van de eenvoudige mennist, die ondanks zijn soms aanzienlijke rijkdom betrekkelijk sober leefde. Daartegenover wordt, met de groeiende belangstelling voor doopsgezinde elites, al vaker geconstateerd dat het met die eenvoud wel kon meevallen en dat er ook mennisten waren die zich een opmerkelijke weelde permitteerden. Over het algemeen wordt daarbij aangegeven dat deze ontwikkeling naar een luxueuzere levensstijl zich in de loop van de achttiende eeuw voerde. In Amsterdam zette deze ontwikkeling echter, naar mijn mening, reeds veel vroeger in en manifesteerde die zich ook uitbundiger dan tot nu toe wordt aangenomen. Ik wil dit hier illustreren aan de hand van een aantal voorbeelden. Voorts wil ik trachten deze verrassend rijke levensstijl te plaatsen in een specifieke sociale context. Maar eerst is het nuttig om enkele korte, meer algemene opmerkingen te plaatsen bij de doopsgezinde elite van Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw.

Zoals in de rest van de Republiek had de Amsterdamse doopsgezinde gemeenschap in deze periode te maken met een grote teruggang van haar aantal leden. Dit betekende ook een steeds kleiner wordend demografisch aandeel; vormden doopsgezinden aan het begin van de zeventiende eeuw nog zo'n 6 à 8 procent van de totale Amsterdamse stadsbevolking, omstreeks 1670 was dat waarschijnlijk niet meer dan 3 à 4 procent. In het midden van de achttiende eeuw vormde hun aandeel al minder dan twee en in 1800 zelfs nog geen één procent.

In het economische leven van de stad speelden de doopsgezinden echter een rol die deze percentages ver oversteeg, een situatie die ook in verschillende andere steden en regio's in de Republiek bestond, bijvoorbeeld in de Zaanstreek, Twente en Harlingen. In Amsterdam waren de doopsgezinden werkzaam in diverse, uiteenlopende bedrijfstakken, maar vooral in de textielbranche, de handel op de Oostzee, geldlening en assurantie hebben zij zich bijzonder sterk laten gelden. En als gezegd niet zonder succes: tal van families bouwden aanzienlijke kapitalen op, welke door 'binnentrouw', het huwelijk binnen de eigen geloofsgroep, werden geconcentreerd en vervolgens verder werden uitgebouwd. Om een indruk te geven van de relatieve welvaart binnen de menniste gemeenschap van Amsterdam: bij het heffen van lokale belastingen in 1742 (de zgn. 'personele quotisatie') bleek maar liefst dertien procent van de hoogstaangeslagenen doopsgezind te zijn. In 1800 was dat negen procent, wat feitelijk nog indrukwekkender was. Want afgezet tegen de hierboven genoemde demografische cijfers betekende het dat binnen de groep van rijkste burgers van Amsterdam de doops-

gezinden in dat jaar waren oververtegenwoordigd met een factor 9, tegenover een factor van ongeveer 7 in 1742. We kunnen dus stellen dat in Amsterdam een relatief kleine gemeenschap van doopsgezinden leefde, die een zeer kapitaal-krachtige bovenlaag kende.

Om een werkelijk helder en gedifferentieerd beeld te krijgen van de levensstijl van welgestelde doopsgezinden in Amsterdam is nog heel wat onderzoek vereist. Daarbij zal het nodig zijn om oog te houden voor de verschillen in rijkdom binnen deze elite, daar het beschikbare kapitaal natuurlijk bepalend was voor hetgeen men zich kon veroorloven. Sommigen binnen de gemeenschap waren nu eenmaal schatrijk, terwijl anderen, die wel degelijk tot de elite gerekend kunnen worden, in niet meer dan goede doen waren. Dit verschilde niet alleen per familie, maar kon ook binnen een familie van broer tot broer, danwel zuster variëren. Daarnaast zal ook de denominatie waartoe een familie of gezin behoorde van invloed zijn geweest op de mate waarin zij zich luxe permitteerden. Zonnisten schijnen althans meer aan de oude ideeën van eenvoud te hebben vastgehouden dan de meer vrijzinnige Lammisten. In hoeverre dit werkelijk het geval is geweest zal moeten blijken. Diepgravend onderzoek naar dit onderwerp is nog nauwelijks verricht en ik begeef mij met dit thema dus op nog maar zeer ten dele ontgonnen terrein. Toch is het aardig om hier, als schot voor de boeg, nu al eens enkele elementen van die levensstijl van de menniste elite in Amsterdam te verkennen.

Een tot de verbeelding sprekend voorbeeld van de rijke levensstijl van de gegoe-de burgerij in de zeventiende en achttiende eeuw was het bezit van een buiten-plaats, bij uitstek een bezit dat was voorbehouden aan de 'happy few'.³ Wanneer men zich in dit onderwerp verdiept, blijkt dat – anders dan men toch zou verwachten – Amsterdamse doopsgezinden er in de ontwikkeling van de buiten-plaatscultuur al tamelijk vroeg bij waren. Bijvoorbeeld in het geval van de beroemde 'mennistenhemel' aan de Vecht, tussen Breukelen en Nieuwersluis, waar een opvallend aantal van de daar gelegen buitens generaties lang in doopsgezinde handen was. Een recente historische studie laat zien dat de oorsprong van deze mennistenhemel reeds in de vroege zeventiende eeuw lag.⁴ De doopsgezinde Christina Michiels van Vaerlaer (1581-1625), weduwe van de koopman Adriaen van Loosvelt, kocht in 1618 een 'seeckere heerlijke hoffstede' bij Nieuwer-sluis; zij behoorde daarmee, met de bekende regentenfamilie Huydecoper, tot de eersten die aan deze rivier een boerderij kochten om er de zomers door te brengen. Verschillende van haar nakomelingen bouwden vervolgens op en in de om-

3 H.A. Diederiks, 'Stedeling en buitenplaats', *Jaarboek Amstelodamum* 60 (1976) 109-121.

4 E. Munnig Schmidt, 'De zilveren-huwelijkspenning van de naamgevers van Nieuwerhoek', *Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake* (1996) 46-73.

geving van de door haar gekochte percelen een buitenplaats en lieten daarbij fraaie tuinen aanleggen. Vooral leden van de familie Van Hoeck waren hierin actief, waardoor hier kapitale buitens verrezen met de namen Ouderhoek, Nieuwerhoek, Middenhoek en Jongerhoek. Andere verwanten volgden, uit bekende menniste families als De Flines, Rutgers, De Haan, De Wolff, Van Lennep en Biereus. De benaming 'mennistenhemel' was dan ook zeer op zijn plaats; hier trok een aanzienlijk deel van de fine fleur van de Amsterdamse menniste elite zich 's zomers terug. Verschillende van de fraaie buitens, die in hun bezit zijn geweest kunnen nog altijd worden bewonderd.⁵

Een vergelijkbare concentratie van buitenverblijven in doopsgezind bezit was te vinden aan het dichtbij de Vecht gelegen riviertje het Gein, al zijn alle buitens die hier in de loop der tijden het landschap hebben gesierd reeds sinds lang verdwenen. Het was zelfs een doopsgezinde die hier als eerste, vóór 1630, een buitenplaats van formaat liet aanleggen, te weten de rijke brouwer Laurens Schouten (1658/9-1642) uit Weesp. Enkele van Schoutens Amsterdamse schoonzons en verdere nakomelingen volgden zijn voorbeeld, waarna ook andere rijke mennisten hun buitenverblijf kozen aan het Gein. Elders in dit jaarboek vindt u een hieraan gewijd artikel. Aardig detail is overigens dat 'stamvader' Laurens Schouten een zwager was van Christina Michiels van Vaerlaer, de 'stammoeder' van de mennistenhemel aan de Vecht.

Een andersoortig gebied vormden de in 1597 drooggemalen Zijper polders. Hier blijkt reeds direct na de definitieve omdijking de doopsgezinde koopman Jan Thomasz. van Tongerloo (1565-1627) grond te hebben gekocht, waarop hij kort daarna een modieuze 'grand canal' liet graven en een buitenverblijf liet bouwen. Zijn broer Abraham bezat overigens nog veel meer grond in de Zijpe en dit bracht hem tot de functies van heemraad (1599) en molenmeester van een van de polders (vanaf 1597).⁶ De doopsgezinde Van Tongerloo's behoorden eind zestiende, begin zeventiende eeuw tot de belangrijkste koopmansfamilies van Amsterdam. In 1639 was een telg nauw betrokken bij de bouw van de kerk 't Lam aan de Herengracht.

Ook waren er doopsgezinden die een buiten lieten aanleggen aan de duinrand buiten Haarlem, bij Overveen, Bloemendaal en Velsen. Het waren veelal kooplieden in textiel en/of potas, die bovendien eigenaar waren van een of meerdere van de vele blekerijen die in dit gebied waren gelegen; de Haarlemmer bleek was befaamd in binnen- en buitenland. Deze blekerijen boden natuurlijk een uitstekende gelegenheid om een aantrekkelijk landverblijf in te richten. Bijvoorbeeld

5 E. Munnig Schmidt en A.J.A.M. Lisman, *Buitenplaatsen aan de Vecht en de Angstel* (Alphen a/d Rijn, 1997⁴).

6 P. Dekker, *Oude boerderijen en buitenverblijven langs de Zijper Grotesloot* IIa (Schoorl, 1988) 690-694, 703.

aan de zwagers en compagnons Lucas de Clercq (ca. 1603-1652) en Lucas van Beeck (1602-1657). Op de blekerij bij Bloemendaal die zij in gemeenschappelijk bezit hadden, legden zij in 1638 een buiten aan, dat zij vervolgens 'Clerck-en-Beeck' noemden.⁷ Zij volgden daarmee het voorbeeld van een andere zwager van De Clercq, Abraham Ampe (1587-1633). Deze had reeds omstreeks 1625 een buiten bij Velsen, dat na zijn overlijden werd omschreven als "een schoone wel geleghen hoffsteede met een groot wel betimmert huijs, een groote verwulffte kelder met een bovenhuijs, insgelix eene schoon beplanten boomgaert ende voorts beplant met ijp, abeelen, elst ende willigen". Het buiten werd van zijn erfgenamen gekocht door Hendrick Reynst, raad en schepen van Amsterdam en bewindhebber der Oost-Indische Compagnie, en zou later bekend worden onder de naam Duin en Kruidberg.⁸

Deze tamelijk willekeurige voorbeelden laten zien dat er reeds vanaf het eerste kwart van de zeventiende eeuw welgestelde doopsgezinden waren die besloten een buitenplaats aan te schaffen, om zich er op aangename wijze te kunnen verpozen. Bij volgende generaties geloofsgenoten vond dit gebruik op steeds grotere schaal navolging. Deze ontwikkeling zette zich zelfs zo sterk door dat van de 597 Amsterdammers die in 1742 opgaven eigenaar van een buitenplaats te zijn, zeker elf procent mennist was, terwijl doopsgezinden dan nog maar een kleine twee procent van de stadsbevolking uitmaakten; dit betekent een oververtegenwoordiging met een factor 5 à 6. Er kan dus niet worden gesteld dat de rijke doopsgezinden minder geneigd waren zich een buiten te verwerven dan welgestelden uit hervormde kringen. Het lijkt er eerder op dat het voor veel rijke doopsgezinden een vanzelfsprekendheid was geworden om een luthof buiten de stad te bezitten. Aardig is in dit kader de volgende anekdote. Een Fransman die in de zomer van 1778 Amsterdam aandeed en op een zondag de doopsgezinde kerken bezocht, viel het op dat deze zo leeg waren – er zaten niet meer dan gemiddeld zo'n zestig personen. Toen hij daarover bij de koster zijn verwondering uitte, kreeg hij als antwoord dat de meeste vaste kerkgangers zich op het platteland bevonden.⁹

Niet alleen kwantitief, maar ook kwalitatief hebben doopsgezinden een vooraanstaande rol gespeeld in de ontwikkeling van de buitenplaatscultuur. De historicus Van Luttervelt, die een uitvoerige studie heeft geschreven over de buitenplaatsen aan de Vecht, constateerde zelfs dat aan doopsgezinden de mooiste buitenplaat-

7 C.W.D. Vrijland, 'De Beek', *Jaarboek Haerlem* (1989) 68-85.

8 Over deze historische buitenplaats is een publicatie in voorbereiding door de heer Jan Morren.

9 L. Desjober, 'Voyage aux Païsbas en 1778', *De Navorscher* (1910) 5-21, 194-208 vlg., aldaar 20.

sen in deze streek toebehoorden, waarbij hun spreekwoordelijke soberheid en eenvoud niet of nauwelijks tot uitdrukking kwam.¹⁰ De tuinhistoricus Erik de Jong geeft diverse voorbeelden van doopsgezinden die bijzonder actief waren in de Nederlandse tuinarchitectuur in de zeventiende en achttiende eeuw.¹¹ Zo waren er de tuinen van Agnes Block (1629-1704), die zij vanaf 1670 aanlegde op haar buiten Vijverhof aan de Vecht. Zij verzamelde en kweekte er honderden bijzondere zaden en planten, waarvoor zij contacten onderhield met hoogleraren uit Parijs, Venetië en Bologna. Vervolgens liet zij kunstenaars tekeningen maken van al haar verzamelingen. Haar stiefzoon Pieter de Wolff (1646-1691) bezat in de Purmer de buitenplaats Wolvenhoeck, met een vermaarde citroen- en oranje-bomenkwekerij, waarvan de winterplaats door de vooraanstaande botanicus Jan Commelin werd geprezen als één zonder weerga in Holland. Gelijke waardering kreeg Philips de Flines (1640-1700) voor de bijzondere tuin en botanische collecties op zijn hofstede Spaarnhout aan het Spaarne; verschillende van zijn planten, bomen en dieren waren hem toegezonden uit Afrika en Amerika. Het meest beroemde voorbeeld is echter wel de buitenplaats Zijdebalen bij Utrecht, van de doopsgezinde zijdefabrikant David van Mollem (1670-1746). Kosten noch moeite werden door hem gespaard om een lusthof van weliswaar beperkte omvang, maar grote allure te scheppen. Het resultaat was zo indrukwekkend dat talloze binnen- en buitenlandse nieuwsgierigen Zijdebalen aandeden, zo ook de Russische tsaar Peter de Grote.

Er konden diverse motieven bestaan voor het kopen of aanleggen van een buitenplaats, zoals de reeds genoemde behoefte om zich 's zomers uit de drukke en stinkende stad terug te trekken. Ook zakelijke overwegingen, het beleggen in grondbezit, kunnen een overweging zijn geweest. Maar ik kan mij beslist niet aan de indruk onttrekken dat ook voor doopsgezinden het statuuselement een belangrijke rol heeft gespeeld. Dit moge blijken uit de volgende voorbeelden.

In 1719 verscheen *De Zegepraalende Vecht*, een befaamd boekwerk met 98 platen, waarin twaalf stads-, dorps- en landgezichten en meer dan vierenveertig buitenplaatsen, huizen en hofsteden aan de Vecht en omstreken zijn weergegeven. De laatste categorie platen werd besteld door de eigenaren van die buitenplaatsen: hoe meer men betaalde, hoe meer prenten werden opgenomen. Dit boek was dan ook niet alleen bedoeld als een verheerlijking van het landleven, maar moet vooral ook worden gezien als een trots vertoon van luxe en bezit, van rijke burgers aan het grote publiek. Wanneer we kijken wie nu die platen hebben besteld, blijkt dat binnen deze groep de doopsgezinden een bijzonder prominente plaats

10 R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem, 1970²) 22.

11 E. de Jong, *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum, 1995) 156-189.

innamen. Anthoni van Hoeck en Cornelis van Laer, doopsgezinde kooplieden uit Amsterdam, lieten respectievelijk zes en acht platen opnemen van hun buitens Ouderhoek en Driemond. Slechts één persoon bestelde meer platen, te weten de puissant rijke Christoffel Brandts, ambassadeur van de Russische tsaar. Onder de zes eigenaren die drie platen lieten opnemen waren nog eens drie doopsgezinden: de reeds genoemde David van Mollem, van Zijdebalen, Jacob van Lennep de Jonge, eigenaar van Otterspoor bij Maarssen, en Anthony Bierens, van Middenhoek bij Nieuwersluis. Deze mennisten hebben in dit boekwerk dus zeer nadrukkelijk hun rijkdom geafficheerd.

Dat doopsgezinden graag een gevoel van status aan het bezit van hun buitenplaats ontleenden, bleek ook bij voornoemde Pieter de Wolff; hij liet zich naar zijn buiten in de Purmer zelfs 'heer van Wolvenhoeck' noemen, terwijl aan dit bezit feitelijk geen enkele titel verbonden was.¹² Ook de zoëven genoemde Jacob van Lennep (1667-1741) noemde zich Jacob van Lennep de Jonge 'van Otterspoor', naar zijn buiten aan de Vecht.¹³ Inmiddels zijn mij twee voorbeelden bekend van Amsterdamse doopsgezinden die daadwerkelijk een heerlijkheid kochten en dus een deftige titel mochten voeren: de zijdelakenkoopman George Roeters (1669-1738), die eigenaar was van de oude ridderhofstad Drakenburg en de daaraan verbonden heerlijkheid¹⁴, en Cornelis Schellinger (1711-1778). Deze rijke ijzerhandelaar was een van de belangrijkste figuren binnen de groep Amsterdammers die zich had geformeerd rond Nikolaus Ludwig, graaf von Zinzendorf, de leidsman van de hernhutters. Toen voor diens Nederlandse volgelingen een passend onderkomen werd gezocht, kocht Schellinger hiervoor in 1745 het door Willem Adriaan graaf van Nassau achtergelaten slot Zeist, met de daarbij horende Hoge en Vrije Heerlijkheid. Deze uiterst kostbare aanschaf diende een hoger doel, maar Schellinger genoot wel degelijk van het "heertje zijn", zoals een tijdgenoot het noemde, en hij liet dan ook niets na om zijn herenleven te onderstrepen. Zo ging hij op hazing, terwijl hij als niet-adellijk burger daartoe het recht niet had, en bestelde hij een nieuwe koets, waarvan hij de deuren liet opsieren met een door hemzelf bedacht familiewapen, met daarin opgenomen het wapen van Zeist. In de ogen van sommigen maakte hij zich hiermee overigens alleen maar belachelijk.¹⁵

12 J.F.M. Sterck, 'Een 17-de-eeuwse buitenplaats in de Purmer', in: idem, *Hoofdstukken over Vondel en zijn kring* (Amsterdam, 1923) XIV, 123-132, aldaar 124. De naam van de buitenplaats was een samentrekking van zijn eigen familienaam en die van zijn tweede echtgenote, Susanna van Hoeck.

13 F.K. van Lennep, *Verzameling van oorkonden betrekking hebbende op het geslacht van Lennep I* (Amsterdam, 1900) 137.

14 *Nederlandsche Leeuw* 77 (1960) 151; Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* III (Gorinchem, 1841) 494.

15 A. de Groot, *De Zeister Broedergemeente, 1746-1996. Bijdrage tot een geschiedenis van de Hernhutters in Nederland* (Zutphen, 1996) 58.

De groeiende behoefte van rijke doopsgezinden om zich, meer dan hun voorouders, een deftige en soms zelfs opzichtige levensstijl aan te meten kwam ook tot uitdrukking in hun woonhuizen in de stad. Dit kan nog heden ten dage worden afgelezen aan enkele van de prachtige panden die deze rijke menniste wooncultuur heeft opgeleverd – voor kenners van de Amsterdamse binnenstad overblijvende panden. Bijvoorbeeld het huis Messina, Herengracht 164, dat omstreeks 1680 werd verfraaid in opdracht van Philips de Flines, die zoëven al is genoemd als eigenaar van de buitenplaats Spaarnhout. Het voorportaal van zijn stadhuis liet hij verdelen in traveeën met door pilasters gescheiden, boogvormige nissen. Hierin liet hij door zijn vriend Gerard de Lairese geschilderde grisailles plaatsen, met allegorieën op de Rijkdom, Milddadigheid, de Kunsten, de Wetenschap en de Roem. Het resultaat was dat de bezoeker al bij het betreden van het huis het levensprogramma van de heer des huizes voor ogen kreeg gesteld en overtuigd werd van diens welstand en intellectuele en culturele belangstelling.¹⁶ Niet minder indrukwekkend is het Van Brienenhuis, Herengracht 284, tegenwoordig het statige onderkomen van de Vereniging Hendrick de Keyser. Dit huis ontleent zijn naam aan de katholieke bewoners uit de late achttiende eeuw, maar dankt zijn voorname deftigheid aan leden van de doopsgezinde familie Rutgers, die het vanaf 1728 lieten verbouwen en uitbreiden.¹⁷ Het monumentale dubbele grachtenpand Herengracht 475, gelegen in het meest voorname deel van de gracht, de zogenaamde 'Gouden Bocht' (tussen de Leidse- en Vijzelstraat), wordt gerekend tot de hoogtepunten van de Frans getinte barokarchitectuur in Nederland. Verantwoordelijke hiervoor was Petronella de Neufville (1686-1725), weduwe van Jacob van Lennep Aernoutsz. Nadat zij uit de nalatenschap van haar vader het fabuleuze bedrag van negen ton had ontvangen, ging zij met haar tweede echtgenote, haar heel wat minder gefortuneerde, volle neef Mattheus de Neufville, over tot een drastische in- en uitwendige verbouwing. Diverse Amsterdamse kunstenaars werden hiervoor aangetrokken, zoals Jan van Logteren voor het stucwerk en Isaäc de Moucheron en Jacob de Wit voor de wandschilderingen. Achter de rijk versierde gevel werden vooral de voorhal en het hoge trappenhuis met koepel gedecoreerd tot majestueuze ruimten.¹⁸ Dit voorbeeld werd gevolgd door Petronella's neef Dirk van Lennep Dirksz. (1693-1755) die op Herengracht 476 woonde. Dit eveneens imposante dubbele grachtenpand liet hij verder verfraaien

16 D.P. Snoep, 'Gerard Lairese als plafond- en kamerschilder', *Bulletin van het Rijksmuseum* 18 (1970) 159-217, aldaar 176-189.

17 C.A. van Swighe, *Huize Van Brien. Beeld van een Amsterdams grachtenhuis uit de achttiende eeuw* (Zutphen, 1984).

18 I.H. van Eeghen, 'Herengracht 475, het huis van juffrouw de Neufville', *Maandblad Amstelodamum* 59 (1972) 73-77; W.J. Feltmann, 'Herengracht 475, een zeldzaam interieur', *Ons Amsterdam* 19 (1967) 130-135.

met ondermeer een zolderstuk van Jacob de Wit, een klok in de achtergevel en een mooi tuinhuis. Het werk kwam hier echter niet af, doordat Dirk door groot-schalige koffiespeculaties zijn geld kwijt raakte en naar Utrecht verhuisde.¹⁹

Er werd door de eigenaren van huizen als deze natuurlijk niet nagelaten ook een staat te voeren, die met deze rijkdom en pracht overeenstemde. Wat bijvoorbeeld te denken van de scheepsbouwer en assuradeur Arent Bruyn (1713/14-1761), wiens huis op het Bickerseiland door een buitenlandse reiziger met een paleis werd vergeleken. Toen deze gast vervolgens in de stallen twaalf uitgelezen en welverzorgde paarden zag staan en in het koetshuis daarnaast een verzameling van de meest kostbare rijtuigen, chaisen en zadeltuigen, stelde hij dat ook hun 'aantal en pracht schenen te passen voor een prins en niet voor een particulier'.²⁰ De puissant rijke koopman en bankier Jan Jacob Brants (1741-1813), goed voor een vermogen van ruim anderhalf miljoen, had een betrekkelijk klein gezin. Toch hield hij in zijn huis aan de Herengracht niet minder dan negen dienstboden, een werkbode en een tuinknecht. Daarmee deed hij nauwelijks onder voor David Mattheus van Gelder de Neufville (1751-1814), die acht dienstboden had, een gouverneur en drie tuinlieden. De bankier Gijsbert Antwerpen Verbrugge (1717-1777) had zelfs een jong negerslaafje, dat hij fraai uitgedost in livrei liet uitschilderen op zijn familieportret.²¹

Het moge duidelijk zijn: voorbeelden als deze laten zien dat in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw er binnen de doopsgezinde gemeenschap van Amsterdam diverse families en personen waren, die de oorspronkelijke doperse normen van soberheid en eenvoud meer en meer lieten varen en zich een levensstijl hebben aangemeten, die we zonder meer elitair kunnen noemen. Deze ontwikkeling bleef natuurlijk niet onopgemerkt. Zij riep zelfs, zowel binnen als buiten de gemeenschap, uitgesproken weerstand op. Bijvoorbeeld bij de achttiende-eeuwse literator Justus van Effen. In de gezwollen taal die hem nu eenmaal eigen was heeft hij eenmaal fors uitgehaald naar die overdadige levensstijl van de rijke mennisten. Zijn tirade is te gemakkelijk om hier niet uitvoerig te citeren:

Dat de beschuldiging van zuinigheid op onze landaard niet meer toepasselijk zij, blijkt ten overvloede, niet alleen uit de menigte van heerlijke Gebouwen die onze Steden en 't platte Land vervullen, en der vreemdelingen oog en verwondering tot zich trekken, maar in allerlei pracht en dartelheid, die t'elkens meer en meer uit-

19 I.H. van Eeghen, 'Het drama van Meerenberg', *Maandblad Amstelodamum* 59 (1972) 193-200.

20 G.W. Kernkamp, 'Bengt Ferner's dagboek van zijn reis door Nederland in 1759', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 31 (1910) 314-509, aldaar 333.

21 Portret door T. Regters, afgebeeld in: P. van Eeghen, 'De deftige Amsterdammer', in: E. d'Ailly, *Zeven eeuwen Amsterdam IV* (Amsterdam, 1947) 29-68, aldaar 38.

barst. Men vindt voornamelijk, onder ons, luiden van een zekere gezindheid, die daarin bij uitstek den Adel braveeren. [...] Door spaarzaamheid en gedurig aangroeiende winsten, zijn de meeste Familiën onder hen, van de machtigste en rijkste van 't land geworden. [...] 't Is waar, zij behouden eenigszins 't livrei van zedigheit in hunne kleederen; ze onthouden zich van wilde en uitschijnende kleuren. Maar wat is dat anders dan een uiterlijke schors, die in zich zelve noch te prijzen, noch te laken is. Behalve dat, men kan wel elders zoeken, maar bij hen vinden, al wat in zijde, linnen en wol het zeldzaamste, het keurigste en dierste in de gantsche waereld te krijgen is. De dartelheid hunner maaltyden spat uit tot de uiterste baldadigheid; zullen ze een waterzootje opdissen, al de baarzen daartoe moeten hommers wezen, van eene bepaalde groote, in zoo een water, op zo eene hoogte gevangen, niets is bij hen smakelijk, zo 't geen handen vol geld kost. 't Schijnt dat zee en land, hoven, bogaarts, wyngaarden, t'zamen moeten spannen om hunne bestudeerde en grillige leekkerheid te vergenoegen. Hunne Bruiloften verslinden Kapitalen, daar deftige Familiën van zouden kunnen bestaan.²²

Zonder twijfel heeft Van Effen hier zwaar overdreven, maar dat laat niet onverlet dat hij een bestaande tendens heeft gesignaleerd. De vraag is: waarom hebben deze rijke doopsgezinden zich zo'n elitaire levensstijl aangemeten, terwijl dit feitelijk niet strookte met hun oorspronkelijke beginselen? Moeten we deze ontwikkeling slechts zien in het licht van de algemene 'verfraaiing' van het leven in de achttiende eeuw, zoals die zich voordeed bij de rijke burgerij? En was het daarom niet meer dan een natuurlijke ontwikkeling dat ook rijke mennisten daarin meegingen en mettertijd losraakten van de oude doperse normen? Waarschijnlijk wel, maar ik ben geneigd er ook nog een andere sociale dynamiek in te zien. De fraaie buitenplaatsen en imposante herenhuizen aan de grachten fungeerden ontegenzeggelijk ook als statussymbolen. Het waren uiterlijke tekenen van rijkdom, die de buitenwereld moesten duidelijk maken dat ook deze doopsgezinde eigenaren behoorden tot de bovenlaag van de samenleving. Zij gingen zich daarmee dus steeds nadrukkelijker profileren als een elite. De stelling die ik zou willen poneren is dat voor rijke mennisten deze deftige levensstijl niet alleen een uitdrukking was van hun rijkdom en sociale status, maar zelfs een middel om hun sociale status te verhogen. Hun positie in de maatschappij was tenslotte wat gecompliceerd. Enerzijds hadden de doopsgezinde kooplieden zich ontwikkeld tot een economische factor van belang; het relatief grote aantal mennisten onder de rijkste burgers van de stad toonde dat reeds aan. Een andere indicatie is de rol van doopsgezinden in de Oostersche Handel en Reederijen, een invloedrijke organisatie die in 1702 was opgericht om de handel op de Oostzee te ondersteunen. Hiervan was gedurende de achttiende eeuw zo'n dertig tot veertig procent van de directeuren doopsgezind! Anderzijds waren doopsgezinden, ondanks hun rijkdom en economische macht, feitelijk tweederangs burgers, zonder de volledi-

22 Justus van Effen, *Hollandsche Spectator* I (Amsterdam, 1756) 288-289.

ge burgerrechten en moesten zij hun bijeenkomsten nog altijd houden in achteraf gelegen vermaningen. De mennisten in de zestiende en zeventiende eeuw voelden zich als de 'stillen in den lande' wel gemakkelijk in deze positie. Zij verkozen deze zelfs, onder hun motto 'in de wereld, maar niet van de wereld'. Maar voor sommige van hun welgestelde nakomelingen voldeed dit zelfbeeld niet meer. Zij waren zich terdege bewust van hun welstand en hun aanzien op de beurs en in toenemende mate voelden zij onvrede over hun de facto achtergestelde sociale positie. Met een luxueuze levensstijl die aansloot op die van hervormde elites trachtten zij dit sociaal isolement te compenseren; het was voor hun een manier om erkend te worden als sociaal gelijkwaardig.

In hetzelfde licht kan de rol worden gezien die doopsgezinden hebben gespeeld in het culturele genootschapsleven; zoals elders was deze rol in Amsterdam aanzienlijk. Bij een telling onder de 233 met naam bekende bestuurders van Amsterdamse genootschappen in de periode 1748-1794 werd ongeveer zestien procent van deze heren als doopsgezind geïdentificeerd.²³ Bestudering van bewaard gebleven algemene ledenlijsten van zulke genootschappen laat voorts zien dat het aandeel van doopsgezinden vaak vooral in de eerste jaren na de oprichting zeer substantieel was. In latere jaren werd, met een grotere instroom van hervormde leden, dit aandeel meer genormaliseerd. Afgezien van enkele andere dimensies, die hier nu onbesproken zullen blijven, zie ik ook hierin de dynamiek van een zelfbewuste bevolkingsgroep die wegen zocht om zich nadrukkelijker in het maatschappelijke leven te manifesteren en daarvoor het instituut genootschap als platform vond. Zeker toen in de tweede helft van de achttiende eeuw de Republiek economisch verder achteruitging, boden de diverse hervormingsgezinde genootschappen, zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, aan mennisten de mogelijkheid om als gelijkwaardige partner deel te nemen aan het debat en bij te dragen aan de oplossing van de diverse sociale problemen. De genootschapscultuur was daarom van groot belang voor de sociale integratie van de doopsgezinden. Het bracht een georganiseerd sociaal verkeer met even deftige lieden van andere geloofsgroepen op gang, op basis van gelijkheid. Men converseerde er over de dingen van alle dag, bezocht en besprak de lezingen die er werden gehouden. Voorts bediscussieerde men er de toestand in de samenleving en probeerde daar in samenwerking iets aan te doen.

Het genootschapsleven speelde in die zin ook een rol in de politieke bewustwording van dissenters. Door hun genootschappelijke activiteiten raakten verschillenden van hen ervan overtuigd dat ook degenen die geen politieke functies

23 H. Reitsma, 'De belangrijkste uitvinding van de achttiende eeuw. De ontwikkeling van de Amsterdamse genootschappen', in: H.M. Brokken en W.Th.M. Frijhoff, *Idealen op leven en dood. Gedenkboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen 1767-1992* (Den Haag, 1992) 8-26, aldaar 19.

mochten bekleden wel degelijk een rol konden spelen in het herstel van de Republiek. De behoefte aan een stem in de politieke besluitvorming was in de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw ook tot de kring der gegoede doopsgezinden doorgedrongen en deze versterkte de onvrede die sommigen van hen voelden over hun nog immer achtergestelde sociale positie. Dit klinkt bijvoorbeeld door in de woorden van een jonge doopsgezinde student aan de Amsterdamse Kweekschool, die in 1794 een brief schreef aan zijn vader, waarin hij zich erover beklaagde dat hij en zijn geloofsgenoten 'een geacht, maar stiefmoederlijk bedeed volksdeel' vormden.²⁴ Voor sommige personen uit de doopsgezinde elite was dit ongenoegen (mede) reden geweest om over te gaan naar de hervormde, publieke kerk. Enkelen kregen vervolgens ook toegang tot openbare functies; het stadhuis had voor hen wellicht een grotere aantrekkingskracht dan hun vermaning. Het bekendste en meest aangehaalde voorbeeld van deze groep 'afvallige' mennisten is Mr. David van Lennep (1721-1771), die in 1745 hervormd werd om te kunnen trouwen met een Haarlemse burgemeestersdochter. Hij verhuisde ook naar deze stad en werd er drie jaar later verkozen tot raad. Zijn jongste zoon Mr. Cornelis van Lennep (1751-1813) had voorts een voor regentenkringen min of meer traditionele bestuurlijke loopbaan in Amsterdam, waarin benoemingen tot kapitein van de burgerij en commissaris van de Desolate Boedelkamer werden gevolgd door benoeming tot raad en schepen.²⁵ Veel minder bekend is dat ook de machtige zeventiende-eeuwse regentendynastie Munter afstamde van een vooraanstaand doopsgezind koopman, wiens zoon hervormd werd en het tot burgemeester bracht. En toen de rijke advocaat Mr. Matthijs Straalman (1722-1808) door de stadhouder Willem IV in 1748 werd benoemd tot raad en schepen van de stad, had hij slechts enkele dagen daarvóór zijn doopsgezinde gemeente vaarwel gezegd om zich bij de hervormde kerk in te schrijven.²⁶ Toch moet worden benadrukt dat deze voorbeelden slechts uitzonderingen zijn.²⁷ Onvrede over de achtergestelde sociale positie lijkt voor slechts weinig doopsgezinden reden te zijn geweest om daadwerkelijk de eigen gemeente te verlaten. De doopsgezinde elite bleef over het algemeen doopsgezind. Wel lijkt deze groep zich steeds minder nadrukkelijk als zodanig te hebben geprofileerd en heeft zij zich in de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw vooral laten gelden als 'burger'.

24 Geciteerd in: N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam, 1952) 189.

25 J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam II* (Amsterdam, 1902) 965-969.

26 Elias, *De vroedschap van Amsterdam II*, 625-627 (Munter); I, clxxii en II, 891-894 (Straalman).

27 Andere doopsgezinde families waarvan leden hervormd werden en vervolgens in bestuurlijke functies werden benoemd, waren Van Aldewerelt, De Flines, Hope, Hodshon, Van Oosterwijk en Rutgers (van Rozenburg).

Het was ook als burger dat mennisten zich in de tachtiger jaren van de achttiende eeuw in groten getale aansloten bij de patriotten, zowel in Amsterdam als elders. De historicus Brugmans schreef zelfs: 'een geschiedenis van de patriottische beweging zonder de doopsgezinden ware niet te schrijven'.²⁸ Dat is waarschijnlijk al te boud gesteld, maar het percentage menniste leden van de 'Vaderlandsche Sociëteit', een genootschap dat na de oprichting in 1783 al snel uitgroeide tot de belangrijkste vergadering voor patriottisch Amsterdam, is veelzeggend. Van de 64 leden die in het eerste jaar toetraden was ongeveer een kwart doopsgezind, het jaar daarna was dat percentage bijna dertig procent. Ook in de burgerbewapening en de vrijkorpsen zijn Amsterdamse doopsgezinden, ondanks hun beginsel van weerloosheid, actief geweest. Hun aandeel hierin is echter, bij gebrek aan bronnen, veel minder goed te bepalen.

De revolutionaire plannen van 1787 liepen uit op een mislukking, maar in januari 1795 had de patriottische beweging dan toch succes. Terwijl de Franse troepen vanuit het zuiden optrokken over de bevroren rivieren en stadhouder Willem V bij Scheveningen scheep ging om uit te wijken naar Engeland, marcheerden de belangrijkste Amsterdamse patriotten nog dezelfde dag naar het stadhuis, waar zij zonder verzet werden toegelaten. De burgemeesters en vroedschappen werden gedwongen te vertrekken, de 'fluwelen' Bataafse revolutie was een feit; aan de eeuwenoude regentenheerschappij was een einde gekomen. Een nieuw, voorlopig stadsbestuur was onmiddellijk gereed en het is nogmaals veelzeggend dat van de 21 hierin aangestelde 'representanten van het volk van Amsterdam' vier heren doopsgezind waren. Ook in de vijf comité's die naar Frans model waren ingesteld voor de uitvoerende macht waren doopsgezinden benoemd. In het Comité van Financiën waren zij zelfs veruit in de meerderheid: niet minder dan vijf van de zeven leden waren mennist; het waren rijke kooplieden en bankiers met klinkende doopsgezinde namen. Interessant om te zien dat het toezicht op de stadsfinanciën vooral aan personen uit deze sociale groep werd toevertrouwd!

De Bataafs-Franse tijd van 1795 tot 1813 was een vrij hectische periode, waarin diverse stadsregeringen elkaar opvolgden. Over de gehele periode gerekend was het aandeel van doopsgezinden in de Amsterdamse raad ruim zeven procent. Daarmee vormden zij wel beschouwd een kleine minderheid, maar afgezet tegen hun demografisch aandeel van minder dan één procent van de stadsbevolking, waren zij toch sterk oververtegenwoordigd. In het licht van het verhaal dat hier is uiteengezet kan dit nauwelijks verbazing wekken. De doopsgezinde elite van Amsterdam was een kleine, maar zelfbewuste groep, die zich in de stedelijke samenleving had weten te ontwikkelen tot een financieel-economische factor van be-

28 H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam IV* (Amsterdam, 1973) 138.

lang. Ondanks, dan wel juist ter compensering van een feitelijk achtergestelde sociale positie, was zij zich op verschillende manieren steeds nadrukkelijker gaan manifesteren in de maatschappij. Het was onvermijdelijk dat hun stem uiteindelijk ook in de politiek krachtig zou worden gehoord.

Was er in Friesland een voedingsbodem voor het nationaal-socialisme?

Inleiding

Was er in Friesland voor de Tweede Wereldoorlog een specifieke voedingsbodem te vinden voor het nationaal-socialisme. Die vraag zou ik met een volmondig 'ja' willen beantwoorden. Er waren in Friesland wel degelijk omstandigheden te vinden, die bevorderlijk waren voor de ontwikkeling van het nationaal-socialisme in deze provincie. Om twee hele belangrijke zaken te noemen: de achterstelling van de Friese taal en daarmee verwant het Fries-nationalistische denken, en de problemen van de landbouw en boeren in crisistijd, in een agrarische provincie als Friesland was. Beide factoren vormen immers potentiële bronnen van ontevredenheid en zijn haarden van onrust. En de aanhang van de nationaal-socialistische organisaties werd vooral door ontevreden en gevormd.

In een breed gevoelde ontevredenheid met de bestaande situatie vindt een revolutionaire ideologie, die pretendeert daar verandering in te zullen brengen, een vruchtbare voedingsbodem. De snelle opkomst van het socialisme in de veen- en akkerbouwgebieden van Friesland aan het eind van de vorige eeuw is daarvan een voorbeeld. Hoe men over het nationaal-socialisme ook mag denken, het was een revolutionaire ideologie en tal van als verouderd, hinderlijk en onrechtvaardig ervaren toestanden werden door deze beweging gekritiseerd. De vraag kan dan ook worden gesteld of in andere protestbewegingen – zoals de Friese Beweging en de protestbewegingen in de landbouw – nationaal-socialistische denkbeelden terug te vinden zijn, en of deze levensvatbaar bleken.

In de 'volkse ideologie' zoals die zich in zijn nationaal-socialistische versie opioneerde, kan men zeven accenten onderscheiden:

- de accentuering van het nationale
- het zich richten op het boerendom
- organische denkbeelden (zoals de organische totaliteiten van volk en taal)
- het gelijkstellen van het nordische met het germaanse
- de accentuering van het rassenelement
- het zoeken naar zinnebeelden
- het zoeken naar quasi-religieuze situaties.

Friese cultuur als plattelandscultuur

De Friese Beweging ontstond voor het midden van de negentiende eeuw. De ontwikkeling van dergelijke bewegingen had te maken met de romantiek zowel als met de negentiende-eeuwse staatsvormingsprocessen. Rond 1800 was sprake van een opmerkelijke verandering in de houding van de ontwikkelde kringen met betrekking tot de volkscultuur: zij waren bezig deze cultuur opnieuw te ontdekken als iets dat exotisch was en interessant. Maar ook gingen ze op zoek naar de wortels van het eigen volk, de eigen regio en de eigen identiteit. De ‘aloude plattelandscultuur’ die daarbij naar voren komt, vormde geen empirische entiteit, maar was een ideologisch geladen concept, een ‘invention of tradition’. Allerlei elementen uit het volksleven werden vastgelegd en aangevuld met eigen inzichten tot volkscultuur gebombardeerd. De volkscultuur was de cultuur van het platteland.

Publicaties waarin de termen volk en land centraal staan, vindt men dus al vanaf het begin van de negentiende eeuw, maar vooral ook in de periode 1916-1945. Men kan dan ook spreken van ‘volkse’ denkbeelden. De hiervoor genoemde elementen van de nationaal-socialistische ‘volkse’ ideologie vindt men steeds sterker terug in de denkbeelden van sommige groepen binnen de Friese Beweging.

Voor de ontwikkeling van het nationalisme in Friesland in de jaren twintig was op ideologisch gebied de Jongfryske Mienskip sterk bepalend. De bestaande taalbeweging kreeg in 1915 nieuw elan met de oprichting van de Jongfryske Mienskip. ‘Het moest nu eens uit zijn met dat misbruik van het juweel der Friesche taal voor allerlei herbergmoppen, beschrijvingen van boere-eetpartijen en boerevrijerijen met een beetje geschreeuw van “Fryslân boppe!” er tusschen door’, aldus een plastische beschrijving van Godard Gosses, die enkele jaren nadat hij deze regels schreef in Amsterdam de eerste bijzonder hoogleraar in de Friese taal- en letterkunde zou worden. In plaats van en tegenover de volksschrijverij moest een innerlijke en persoonlijke kunst ontstaan, waarin de dichter uitzong, wat in zijn Friese dichtersziel aan dromen, verlangens en eeuwigheidswaarden omging. Deze kunst moest aansluiten bij de wereldliteratuur; het Fries moest cultuurtaal worden.

De pretentie van de Jongfriezen reikte echter verder dan de literatuur. Zij zagen immers hun optreden als een begin van nationale bevrijding: Friesland moest van Friesland worden bevrijd en deel krijgen aan de mensheid. Termen als ‘Friese volkskracht’ en ‘Fries volksbestaan’ stonden centraal in hun denkbeelden. Nu was het ideologisch fundament van de Mienskip niet al te coherent (met afwisselend nationalistische en internationalistische, socialistische en religieuze elementen), en bovenal zweverig. Hun voorman Douwe Kalma, die in zijn leven zowat alle politieke richtingen heeft doorlopen, was daarvan een voorbeeld. Desondanks werd naar hetgeen hij schreef goed geluisterd en zijn charismatisch optreden werd als meeslepend ervaren. ‘De jeugd maakte zich los van de oudere ge-

neratie. Douwe Kalma was daarin de centrale figuur met een grote uitstraling. Wij hadden groot ontzag voor hem door alles wat hij schreef, zei en deed', aldus een van de toenmalige leden.

Opvallend is zijn houding tegenover de 'Hollandse cultuur'. De emancipatie van het platteland werd door de dominantie van de stad gehinderd en daarom zat het cultureel leven op het platteland en de landbouw in de hoek waar de klappen vielen. Van de Hollandse cultuur had hij geen hoge pet op. Holland was eens Germaans geweest, maar had door oudere en recentere invloeden van de Romaanse beschaving geen toekomst meer. Hij richtte zich liever op Engeland en Scandinavië, en Friesland zou tussen beide cultuurcentra de brug moeten vormen.

De verwijzingen naar het aloude en roemruchte Friese verleden – de tijd 'toen de Friese staat vocht en leed voor het behoud van zijn vrijheid' – worden met de jaren talrijker. 'Wij hebben onze Friese geschiedenis en weten hoe Friesland een eigen rijk is geweest met eigen taal en eigen wet, enkel aan de keizer van het Duitse Rijk onderherig, los van elke heerschappij uit het buurland; wij weten hoe dat land steeds vrij is gebleven tot aan de Franse tijd, toen met frans geld en Hollandse bajonetten de wil van het Friese volk is overweldigd en het monster van de Nederlandse Rijkseenheid binnengehaald.'

Friese periodieken uit de jaren twintig en dertig laten zien, dat de uitstraling van zijn ideeëngoed in bijna alle Friese kringen doordrong. En vooral onder de jongeren. Soms ging dat vrij ver. Een aantal Friese studenten waren in die tijd onder invloed van Herman Wirth bijvoorbeeld bezig met het zoeken naar oeroude Germaanse zinnebeelden (uleboerden, de Poppesteen) en daaraan werd een quasi-religieuze invulling gegeven. Men zocht naar de voorchristelijke oer-religie der Germanen. Vele auteurs dwalen graag af naar verre tijden en betreuren het teloorgaan van de Friese vrijheid. Sommigen doen dat trouwens nog steeds. Het zijn dezelfde simplistische dromen die Douwe Kalma later, in zijn in 1935 verschenen *Skiednis fen Fryslân* zou oproepen. Dit boek zou generaties van Friese nationalistisch historisch vormen. Twee begrippen zijn de bouwstenen van het boek: het Friese volk en de Friese grond. Vooral in Friesland zou de band tussen volk en grond van oudsher – zo meende Kalma – bijzonder nauw zijn geweest. Ook bij veel radicale jongeren uit het Kristlik Frysk Selskip vindt men bijvoorbeeld een dergelijk geluid. De mythe van de oude, edele en vrije Friese stam kreeg een plaats in de Friese geschiedenis en zo werd de mythe van de Friese vrijheid in het verre verleden tot de grondslag voor een eigentijds Fries vrijheidsstreven.

In deze Friese context vond in de jaren dertig de vermenging van ideologie en geschiedenis plaats. De eigen geschiedenis werd een wapen in de Friese strijd. Niet iedereen aanvaardde dat kritiekloos. 'Men zoekt, men schept zich in het verleden toestanden, die de verwezenlijking zijn van eigen idealen van vrijheid en cultuur', zo omschreef de onderwijzer Murk de Jong deze 'invented history'.

De Friese Beweging

In deze tijd kan men binnen de Friese Beweging twee stromingen onderscheiden: een die de taalstrijd centraal stelt en een die zegt te strijden voor het volksbestaan en wat daarmee samenhangt, zijn cultuur en zijn toekomst. De tweede stroming had moeite de actie voor de Friese taal te combineren met het Nederlandse nationale beginsel en zette de Friese identiteit voorgoed voorop. In 1929 bepleitte E.B. Folkertsma het zelfbestuur voor de Friezen binnen het Koninkrijk der Nederlanden, en Kalma en Folkertsma propageerden nauwe contacten met de mede-Friezen aan de andere kant van de Duitse grens. Binnen die stroming werd gezocht naar een definitie van het Fries-nationale, die de basis moest worden van een eigen – Fries-nationale – ideologie.

Niet iedereen volgde die weg. Tussen de beide wereldoorlogen was de Friese Beweging immers een vergaarbak van activiteiten en ideeën, van personen en groepen uit diverse ideologische richting. Het was een verzuilde beweging van mensen die niettegenstaande hun gemeenschappelijke stand- en strijdpunten inzake de Friese taal een levensbeschouwelijke en ideologisch opzicht ver uit elkaar lagen. Belangrijke kernen in de beweging werden gevormd door de gereformeerden, de socialisten en de Fries-nationalen. Binnen de beweging acteerden uiteenlopende organisaties als het Kristlik Frysk Selskip, het Roomsk Frysk Bûn, het Sosiaal-Demokratysk Frysk Forbân, het Frysk Selskip foar Taal- en Skriftekennisse en de Jongfryske Mienskip.

Alleen voor een groep voortkomend uit de Jongfryske Mienskip was het Fries-nationale veelal het enig bepalende. Bij de andere was de combinatie van Fries nationalisme met een geloofs- of politieke overtuiging beslissend. In de ontwikkeling van een autonome Frysk-nationale ideologie was het Kristlik Frysk Selskip daarom minder van belang als voor de ontwikkeling van de Fryske Beweging in het algemeen. Zijn voorman Folkertsma bijvoorbeeld bepleitte het oprichten van Fryske ferbannen binnen de bestaande politieke partijen. Hun Fries nationalisme is verbonden met de christelijke levensovertuiging; hun politieke medium is de Anti-Revolutionaire Partij of de Christelijk-Democratische Unie. Eenzelfde dwarsverbinding maakt dat het Sosjaal-Demokratysk Frysk Forbân een combinatie van socialistische volksontwikkeling en politiek verbindt met de kennis van het eigen taal en het eigen volk. Het Forbân is gericht op de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij, maar ook internationaal georiënteerd, zoals blijkt uit de propaganda voor het Esperanto.

De analyse van Friese sociaal-economische problemen, de visie op de eigen taal en het eigen volk, de visie op het eigen verleden – hier zijn de onderlinge verschillen tussen de groep Frysk-nasjonalen en de Fryskzinnige sociaal-democraten, gereformeerden en sommige hervormden niet zo groot, maar hun politieke stellingname is totaal verschillend. Gereformeerde geloofsovertuiging en anti-revo-

lutionaire en socialistische ideologie zijn bovengeschild aan het Fries-nationale in hun ogen. Het is bepalend voor hun houding in de oorlog. Hun visie op de democratie en op Hitler als de antichrist bepalen in sterke mate hun houding tegenover het nationaal-socialisme. Voor de andere groep is dat deels anders.

De landbouw

Een nieuwe fase in de formulering van de Fries-nationale ideologie wordt aan het begin van de jaren dertig ingezet met het optreden van de kandidaat-notaris en boerenzoon Jan Melles van der Goot. Deze verder geïsoleerd staande figuur zou de ideoloog van de partij-politieke Fries-nationalen worden. Hij gaat verder op de weg zoals die door Douwe Kalma al reeds was aangegeven: het Fries-nationale beginsel, het Germaanse verleden en Friesland als boerenland. Hij richt zich echter minder op de wereld en helemaal niet op de door Kalma uitgevonden Noordzeecultuur.

Met de brochure *Boeretastannen en boerefraechstikken yn Fryslân* was Van der Goot in 1930 de eerste in kringen van de Friese beweging die de betekenis van de landbouw en de toestand van het agrarisch bedrijf uitvoerig in de aandacht bracht. Taalbeweging en politiek waren immers tot dan voornamelijk gescheiden circuits geweest. Landbouwpolitiek werd overgelaten aan de politieke partijen (voorzover die er iets aan deden) en de grote boeren, verenigd in de eerbiedwaardige Friese Maatschappij van Landbouw.

Van der Goot wees op de problemen van de landbouw in de jaren twintig. Het boerenbestaan was nauwelijks nog lonend, en zeker niet aan het begin van de jaren dertig. Veel arbeidskracht werd vervangen door machines, hetgeen tot een verdere toename leidde van de structurele werkloosheid die het Friese platteland sinds het derde kwart van de vorige eeuw kende. Vooral kleine boeren en met name de pachtboeren kwamen in problemen. Daarvan vond men de meeste in het oosten van Friesland in de zand- en veenstreken.

Het boerenprotest

Hier komen we op het punt dat de Fries-nationale stroming en de boerenprotestbeweging samengaan. Al in de jaren twintig ontstonden er protestbewegingen onder de boeren. De Plattelandersbond verwierf in 1918 één en in 1925 twee zetels in de Tweede Kamer. Hoewel Drenthe hèt bolwerk was (28% van de stemmen kwam uit die provincie), vonden ze ook in Friesland veel aanhang. In de Friese Staten bezetten ze twee zetels. In de winter van 1931 op 1932 ontstonden in Drenthe de eerste 'boerenbonden' als een protest tegen het weinig activistische

optreden van het Drentsch Landbouw Genootschap en van andere agrarische organisaties tegen het crisisbeleid van de rijksoverheid. De kleine boer was in hun ogen immers de grondlegger van de nationale welvaart. De boer moest nu maar afwachten welke prijs hij nog voor zijn producten zou krijgen, dat in tegenstelling tot wat zij zagen als de beschutte sector in de economie (de steden en de industrie). De stad parasiteerde op de boerenstand door het verschil in beloningsniveau tussen stad en platteland.

In 1931 ontstond uit deze protestbeweging de Drentsche Boerenbond, begin 1932 was er een Groninger Boerenbond en niet lang daarna een Frysk Agrarysk Boun. Deze drie vormden met enkele andere regionale groepen de Nationale Bond 'Landbouw en Maatschappij'. Begin 1934 met 16,133 leden, waarvan 9.051 in Drenthe en 747 in Friesland. Dat laatste aantal zou toenemen tot 2.132 leden in 1938. Geert Ruiter, een landbouwer uit De Knipe en geen onbekende in de Friese coöperatieve landbouwwereld werd daarvan de voorzitter. Ook binnen de landelijke organisatie 'Landbouw en Maatschappij' zou hij een belangrijke rol gaan spelen. De bond vond veel aanhang in de Zuidoosthoek. De grootste afdelingen waren te vinden in Ferwerderadeel, Tietjerksteradeel, Leeuwarderadeel, Smallerland en Opsterland.

Het verzet van de kleine Friese boeren maakte dat Ruiter in 1939 tot voorzitter van de Friese Maatschappij van Landbouw werd gekozen. De Friese Mij was in 1941 de enige provinciale landbouworganisatie die vrijwillig opging in de door de Duitsers verordonneerde Landstand. Daarin kwam uiteindelijk na een fusie met het Agrarisch Front van de NSB ook een groot deel van 'Landbouw en Maatschappij' terecht. Kwam men sommige denkbeelden reeds bij 'Landbouw en Maatschappij' tegen, in de Landstand kwam het 'volkse' gedachtengoed ten volle tot ontplooiing. Dit was anti-stedelijk, anti-internationalistisch en anti-communistisch. Het benadrukte dat de aloude en zuivere volkscultuur van het platteland moest worden teruggevonden. Niet de machine en de zo vurig begeerde 'algemene ontwikkeling' brachten de mensheid op een hoger plan, maar de werkelijke waarden van het leven, die stamden uit dezelfde bron als het voedsel: namelijk de bodem. Het boerenbloed, het germaanse ras en de bodem.

In de Landstand in Friesland kwam de verbinding tussen Friese strijd en boerenstrijd. Het Friese land zou niet veel langer eigendom zijn van de Hollandse Friese boer. 'De Friezen moeten waarachtig stoere Friezen zijn en blijven, naar bloed en naar geest. Holland was enkel mogelijk door het Friesche bloed, dat in Holland leefde en zijn uitstraling vond in geheel de wereld. Doordat Holland zich losmaakte van zijn oorspronkelijken Frieschen aard verbloedde het', aldus Boerenleider Roskam.

Ook de Friese taal kwam in het streven van de Friese Landstand voor. De Friese Boerenleider Okkinga riep uit: 'Onze eerste eis is: verplicht onderwijs in het Fries. Wij willen in Friesland ook in het Fries en door Friese gezagsdragers gere-

geerd worden en verwonderen ons er over, dat de geestelijke leiding in Friesland zich over het algemeen nog afzijdig van de Friese gedachte houdt. Waarlijk, deze dingen grijpen verder dan de hoegrootheid van de melkprijs. Zij houden rechtstreeks verband met het Friese volksbestaan.

Speurde de geleerde en doopsgezind predikant Joost Hiddes Halbertsma in de vorige eeuw op het platteland naar kenmerken van een 'voorburgerlijke' oorspronkelijkheid bij de lagere standen, naar bewaard gebleven heidense elementen, naar zaken teruggaand op de Germaanse herkomst van Engelsen, Duitsers, Friezen, Hollanders en Twentenaren en naar de specifieke 'eigendommelijkheden' die ze daarenboven hadden verworven, een eeuw later deed men dat opnieuw. Er werd gezocht naar een volkscultuur die de mensen door de eeuwen heen instinctief met zich hadden meegenomen, al was die ondergesneeuwd door vreemde beschavingen. Diezelfde benadrukking van het statische platteland, diezelfde zoektocht naar heidendom en Germaanse herkomst, de verheerlijking van het zware, zuivere boerenleven en de ongecompliceerde dorpsamenleving vindt men in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog. Ik neem als voorbeeld het werk van S.J. van der Molen, een van de grootheden van het Friese volkskunde-onderzoek. Van der Molen onderging de invloed van het 'volkse' gedachtengoed, dat voor en in de oorlog in de Friese literatuur, de volkskunde en 'heemkunde' opgang maakte en hij speelde in de verspreiding daarvan een onmiskenbare rol. Dat vooraanstaande volkskundigen als Jan de Vries, D.J. van der Ven en J.M.N. Kapteyn in 1940 voor de 'nieuwe orde' kozen, sterkte Van der Molen in zijn zienswijze, dat de Friese cultuur en het Friese volk in volkskunde en geschiedschrijving eindelijk volwaardig aandacht zouden krijgen. Van der Molen hield zich bezig met de waarde van de taal, zeden, gewoonten, gebruiken, volksverhalen en boerderijen – kortom het brede terrein van de volkscultuur – van zijn stamland. De toenmalige geschiedschrijving ging in zijn ogen nog steeds voorbij aan het 'volkseigen' historische karakter en richtte zich te veel op van buiten komende, volksvreemde elementen, die daarmee impliciet als beter ontwikkeld en als superieur werden voorgesteld. Wanneer Van der Molen voor en in de oorlog op zoek gaat naar het volkseigene van de Friezen, dus naar de elementen van een Friese volkscultuur, dan beschrijft hij die verschijnselen in een terminologie die bol staat van termen met het woord 'volk' daarin: volkseigen, volksleven, volkskarakter, volkskunst, volkscultuur en volkstaal. Het resultaat van een degelijke zienswijze in het algemeen mag bekend worden verondersteld: overaccentuering van het platteland, het boerenleven, de Germaanse herkomst en dergelijke. Het geldt voor meer volkskundig werk uit de jaren dertig en veertig van deze eeuw, en niet alleen voor hetgeen uit nationaal-socialistische kring afkomstig was.

Tenslotte was er in 1938 een eigen, Fries-nationale politieke partij ontstaan: de Fryske Folkspartij. In het program van deze partij vindt men overigens alle zeven elementen van het 'volkse' nationaal-socialistische denken terug, tot en met de rassenleer.

In bezettingstijd

Volks denken in het Friese nationalisme, en daarmee verbonden in de studie van de volkskunde, de taalkunde en de geschiedenis, en volks denken in de boeren-protésbeweging. Was het een wonder, dat de Duitsers na mei 1940 dachten hier spoedig aanhang te zullen vinden?

In de Duitse bezettingpolitiek waren de 'Lebensraum'-theorie en de rassen-theorie fundamenteën voor de 'Neuordnung' van Europa, die Hitler voor ogen stond. Het lag in de bedoeling de 'blutsnahe' en 'stammverwandte' volken van Noord- en Noordwest-Europa de twijfelachtige eer te gunnen in de Germaanse volksgemeenschap onder Duitse leiding te worden opgenomen en vooral ook te worden ingezet. De Duitsers verwachtten de negen miljoen verwante maar van Duitsland vervreemde Nederlanders met zachte hand terug te kunnen geleiden in de Germaanse volksgemeenschap.

Daarbij namen de Friezen in Duitse ogen als de meest Germaans gebleven stam een bijzondere plaats in. 'Frei und Frise gehören für unsere Vorstellung zusammen. Er erscheint uns als das Charakterbild völkischer Freiheit.' Kort nadat Friesland in mei 1940 was bezet, werd Friesland bezocht door tal van Duitse officieren, de een met een nog meer speciale opdracht dan de andere. Onder hen waren de Ostfriezen zeer actief. Velen van hen hadden als taalkundige of historicus al voor de oorlog contact met Friese geleerden en met de Fryske Akademy gehad. Het leek er aanvankelijk ook wel op dat sommige Friezen oren hadden naar hun beloften. Aan het begin van de oorlog kwam een Driemanschap van de Friese Beweging tot stand, waarvan een van de leden nationaal-socialist was. Maar deze maakte zich weldra zo onmogelijk dat hij uit het driemanschap werd gezet. Daarmee wist de Friese Beweging afstand van de Duitse bezetter te creëren.

Anders was dat met anderen. Van Duitse kant werden contacten gezocht met de Fryske Folkspartij en de kring van nazi-gezinde historici, de Volksche Werkge-meenschap. Er werden subsidies gegeven en deze politiek werd gestimuleerd vanuit Berlijn. Met name het SS-instituut Das Ahnenerbe had grote belangstelling voor het wetenschappelijk leven in Friesland en trachtte contacten te leggen. Uit de Friese Volkspartij en enkele andere groepjes ontstond een Fryske Rie, die onder Duitse druk weer onderdeel werd van de Stichting Saxo-Frisia, welke beheerst werd en onderdeel was van de Germaanse SS. Deze groep kon met Duitse financiële en morele steun tal van zaken organiseren, maar zou uiteindelijk toch van-

wege de angst voor een Fries separatisme in 1944 door de Duitsers worden verboden. Tal van leden uit deze groep speelden overigens een vooraanstaande rol in culturele en landbouworganisaties van de nieuwe orde. Hun belangstelling voor volksverhalen, uleboerden, heidense gebruiken, rassenkunde, oer-religie en Germaans verleden konden ze daar kwijt in artikelen en lezingen; hun streekromans vonden daar grote waardering, en met hun landbouwdenkbeelden konden ze een plaats innemen in de corporatieve Nederlandse Landstand.

Getalsmatig ging het echter om een klein groepje, hetgeen de betekenis van de Friese collaboratie sterk nuanceert. De Fryske Folkspartij telde nog geen dertig leden en de andere nationaal-socialistische Friesgezinde groepjes nog minder; de Fryske Rie telde 85 leden in 1941 en 132 in 1942, nog geen twee procent van de in Friese organisaties georganiseerden in dat laatste jaar, terwijl het blad van die organisatie slechts een 300 abonnees had. We waren daaronder tal van vooraanstaande Friese schrijvers.

Anderszins was het zelfs zo, dat de NSB in Friesland relatief minder aanhang genoot, omdat die anti-Fries was. En ook de Landstand vond in Friesland relatief het grootste aantal weigeraars om de verplichte heffing te betalen. Het nationaal-socialisme is er – zo gezien – nauwelijks in geslaagd op Friese bodem te oogsten.

Reliëf in de Vermaning te Sneek, vervaardigd door W. Valk. Onthuld in 1943. Foto: S.R. Simons.

De pastorie in Sneek onder de bezetting

Enige persoonlijke indrukken van de positie en de houding van
doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog

In de zomervakantie van 1939 heb ik voor het eerst – ik was toen dertien jaar – iets gezien en gehoord van de dreiging van een oorlog. Mijn ouders, ds W. Mesdag en S.G. Mesdag-Hylkema, hadden de leiding van het doopsgezind Broederschapshuis in Bilthoven. Hun kinderen, vijf in getal, waren natuurlijk meegegaan. Wij verheugden ons op een fijne vakantie in het bos; dat was iets heel anders dan Sneek! Maar het werd op een veel indringender manier anders.

Het Broederschapshuis was vol gasten. Overdag was er het gebruikelijke programma voor de vakantiegasten. De avondwijding was echter verzet naar vroeg in de avond. Daarna was de serre gereserveerd voor de gasten die dan pas naar beneden kwamen: joden uit Oostenrijk. Het waren indrukwekkende gestalten met hun volle baarden. Mijn vader was bij hen in de serre. Hij hoorde hun verhalen over de Kristallnacht, de vervolging, hun vlucht; hij deelde in de spanning over de visumaanvragen. De gewone vakantiegasten kwamen dan niet in de serre. Kinderen uiteraard helemaal niet, maar gezien hadden wij deze mannen wel en dat maakte een diepe indruk. Op onze kamer alleen vroeg ik mijn moeder wat er aan de hand was. Zij vertelde over het verschrikkelijke geweld en het onrecht aan mensen aangedaan alleen omdat ze joden waren. Bewogen zei ze dat er een eind moest komen aan al dit onrecht, aan de wreedheden. Mensen moeten opstaan voor vrede tussen de volken. Zij had meegedaan in een vrouwengroep voor vrede in Den Haag.

Intussen was in Fredeshiem, een ander Broederschapshuis, een 40-tal joodse kinderen van vier tot zeventien jaar ondergebracht. Eind 1938 waren zij in Wenen op de trein naar Nederland gezet. Zij belandden tegen de bedoeling in in een quarantaine-loods in het Rotterdamse havengebied, waar vele vluchtelingen werden ondergebracht. In het voorjaar van 1939 werden de kinderen naar Fredeshiem gehaald, opgevangen door twee vrouwelijke doopsgezinde predikanten: Ds H.C. Leignes Bakhoven en Ds J.H. van der Slooten. Met groot respect noem ik hier hun namen. Zij werden bijgestaan door vele anderen. Eerstgenoemde had twee maanden verlof gekregen van haar gemeente Leermens-Loppersum om leiding te kunnen geven aan deze groep die al zoveel had meegemaakt. In het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* van 1 november 1997 staat brieven afgedrukt van twee van deze kinderen, Anselm Citron, nu hoogleraar in Karlsruhe en Olga Pollak, nu woonachtig in Portage in de Verenigde Staten. Die brieven vormen een treffend document over de hulp die is geboden namens 'Bijzondere Noden', een stichting in onze Broederschap die inmiddels vijftig jaar bestaat. Later zijn die

kinderen in gezinnen opgenomen, waaronder vele predikantsgezinnen. Ds van der Slooten nam twee jongens mee naar IJlst, Johann en Oetschi, uit een kunstenaarsmilieu, als ik het me goed herinner. Na de oorlog gingen ze naar de Verenigde Staten en Canada.

Er was veel contact over en weer tussen de doopsgezinde pastorieën in IJlst en Sneek. Op zomerdagen liepen we nogal eens langs het jaagpad vanaf de Waterpoort in Sneek langs het water naar IJlst. Soms gingen we met het bootje terug. Een ander collegiaal contact dat veel voor mijn ouders betekende, was er met het echtpaar Van Riemsdijk in Ytens. Ds. van Riemsdijk was zeer goed op de hoogte van het joodse leven. Hij kende in Amsterdam veel kleine sjoeltjes en kon laienen als een echte jood. Hij zag er ook uit als een van het oude volk; hij had een mooie baard. De rabbijn van Sneek was een van zijn vrienden. Zo loopt als een rode draad door de geschiedenis de betrokkenheid van 'stillen in den lande' bij hun joodse medemenssen.

Op een dag stonden er twee mannen voor onze deur, Singel 30. Het waren de gebroeders Gottschalk uit Enschede, vandaar opgejaagd omdat in die plaats de eerste pogrom in het Noorden des lands werd gehouden. Mijn ouders kenden ze niet. Rabbijn Kuit, de rabbi van Sneek, had ze aangeraden om maar bij Mesdag aan te bellen. Ze bleven overnachten. Ik ging op een zolderkamertje slapen; zij sliepen op mijn kamer. Een bed was er gauw bijgezet. In een paar woorden werd mij de reden gezegd en verder: 'mondje dicht!' Zo eenvoudig begint het, 'met een kleine daad' van gastvrijheid.

Verzet begint niet met grote woorden
maar met kleine daden

zoals storm met zacht geritsel in de tuin
of de kat die de kolder in z'n kop krijgt

zoals brede rivieren
met een kleine bron
verscholen in het woud

zoals een vuurzee
met dezelfde lucifer
die de sigaret aansteekt

zoals liefde met een blik
een aanraking iets dat je opvalt in een stem

jezelf een vraag stellen
daarmee begint verzet

en dan die vraag aan een ander stellen

Remco Campert

Afb. 1. Ds. W. Mesdag en S.G. Mesdag-Hylkema in 1941 in de pastorietuin te Sneek.

Hoelang de broers Gottschalk zijn gebleven weet ik niet meer. Er is natuurlijk overleg gepleegd over een veilig onderkomen. Wij kinderen waren niet bij die gesprekken; die vielen onder het pastoraal geheim. Ieder pastoriekind wordt daarmee opgevoed: niet met derden spreken over wat er in de pastorie gebeurt. Niet vragen wie het is die op bezoek komt – dat is vertrouwelijk. In de oorlog was het nog klemmender geboden om te zwijgen. Voor hun vertrek hebben de broers Gottschalk bij de laatste maaltijd in de pastorie een stuk brood op hun bord achtergelaten. Wij wisten niet wat het betekende. Was het een offer? Het brood is niet ‘zomaar’ weggedaan. Daar was de tijd ook niet naar; eerbiedig is het uitgestrooid voor de vogels.

Inmiddels hadden mijn ouders van de directeur van de Rijks HBS gehoord dat de joodse lerares Duits moest worden ontslagen. Zij besloten mejuffrouw Colthoff hulp bij onderduiken aan te bieden. Mijn moeder ging naar haar toe. Ik moest mee opdat de buitenwacht zou kunnen denken dat het over een probleem op school met een van haar leerlingen ging. Mejuffrouw Colthoff bleek al iets geregeld te hebben.

Mijn klasgenoot Ernst Pino was de volgende die langskwam. Hij is veilig naar Zwitserland ontkomen en stuurde vandaar een kaart. Hij woont nu in de Ver-

enigde Staten en kwam in juni 1995 over naar Sneek om de gedenksteen te onthullen voor de gedeporteerde joden, waaronder zijn familie. Rabbijn Kuit en zijn vrouw waren kort bij ons. Hun schuilplaats bij een familie in Sneek was nog niet helemaal klaar toen echt onderduiken geen uitstel meer kon lijden. Zij overnachtten in de Mennozaal, het verenigingsgebouw vlak achter de kerk. Ik herinner mij dat ik een pannetje eten aan hen moest brengen, lopend door de tuin. Het was niet nodig want mevrouw Kuit had voldoende kosjer eten meegenomen.

Het net om de joden werd steeds strakker aangetrokken. In 1941 kwam de speciale registratie, de 'J' in het persoonsbewijs. Vanaf 2 mei 1942 werd het dragen van de ster verplicht, vanaf zesjarige leeftijd. In augustus 1942 begonnen de grote razzias in Amsterdam. De Hollandse Schouwburg aan de Plantage Middenlaan werd op 18 juli 1942 als doorgangshuis voor de deportatie naar Westerbork 'ingericht'. Zuigelingen en kinderen tot twaalf jaar werden in de crèche aan de overkant van de straat ondergebracht. Die crèche was een onderdeel van de Talmoed tora. Mevrouw Pimentel was de directrice. Bij de gedenkplaats in de Hollandse Schouwburg herinneren deze woorden uit psalm 17 aan de gebeurtenissen van toen:

Bewaar als uw oogappel mij,
Verberg mij, door uw vleugelen beschaduwd,
voor mijn haters die mij overweldigen,
mijn doodsvijanden die mij omsingelen.

Over de verschrikking van de jodenvervolging in Nederland is veel gepubliceerd. Ik wil mij beperken tot iets uit de geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in ons land omdat mijn ouders daarbij betrokken waren. Pas in 1986 verscheen voor het eerst een publicatie over de crèche in de bijlage van *Vrij Nederland*. In augustus 1992 was er voor de eerste keer een driedaags congres over 'The hidden child' – het ondergedoken kind – waaraan 517 lotgenoten deelnamen. Op 7 september 1995 promoveerde Bert-Jan Flim tot doctor in de letteren aan de universiteit te Groningen op zijn proefschrift *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945*.

Vier organisaties hebben zich ingezet voor het redden van kinderen: het Utrechts kindercomité, de Amsterdamse studentengroep onder leiding van Piet Meerburg, de naamloze vennootschap (waar Flims vader bij betrokken was en welke groep onder anderen Ed van Thijn heeft gered) en de Trouwgroep.

Mijn ouders hadden contact met de Amsterdamse studentengroep. De hervormde godsdienstonderwijzeres, Mej. Mia Coelingh, was een nicht van Piet Meerburg. Zij introduceerde hem. Kapelaan G. Jansen werd er ook bij betrokken. Zo ontstond een team van vier personen, die zich elk via zijn of haar netwerk in kerk en vereniging inzette om joodse kinderen in gezinnen onder te brengen.

Kinderen met niet al te donker haar en lichte ogen zouden naar Friesland worden gebracht, de overige naar het Zuiden des lands.

De doopsgezinde pastorie in Sneek was het 'aanloophuis' voor de koeriersters met kinderen. Dat was de veiligste weg. Geregeld bezoek van jonge vrouwen met kind aan de kapelaan en aan Mia Coelingh, op kamers bij een nieuwsgierige hospita, was niet geschikt. Het kwam er op aan vertrouwde adressen te vinden waar het verzoek om een kind op te nemen in goede aarde zou vallen. Bij weigering was er een lek in de organisatie en dat moest zoveel mogelijk worden voorkomen. De kapelaan kende zijn parochianen, Mia had haar relaties en mijn ouders kenden hun gemeenteleden. Mijn vader kende ze via het huisbezoek, mijn moeder via de twee zusterkringen en de grote Westhill zondagsschool, waardoor zij ook met veel gezinnen in aanraking kwam.

Laat de broederlijke liefde blijven
Vergeet de herbergzaamheid niet, want daardoor hebben
sommigen, zonder het te weten, engelen geherbergd.
Denkt aan de gevangenen, alsof ge met hen gevangen waart,
aan hen die mishandeld worden als mensen die ook zelf
een lichaam hebt...

Hebreeën 13: 1,2

Drie maal per week vertrok er 's avonds om tien uur een transport naar Westerbork. Als het quotum niet werd gehaald, werd het aantal aangevuld met kinderen uit de crèche. In de schouwburg en in de crèche zijn veel pogingen gedaan om kinderen uit de kaartenbak te laten verdwijnen opdat ze konden worden gered. Altijd werd toestemming aan de ouders gevraagd of hun kostbare kind aan een onbekende mocht worden meegegeven opdat die het ergens in Nederland zou onderbrengen. Soms was die vlucht gewoon door de voordeur van de crèche als een voorbijgaande tram het zicht van de wacht benam. Soms kwam de redding via de tuin van de hervormde kweekschool, die toen onder leiding stond van directeur J.W. van Hulst.

De Amsterdamse studentengroep redde 140 kinderen uit de crèche. Bovendien redde deze groep nog ruim 200 kinderen, meegegeven door de ouders voordat deze werden opgehaald.

De koeriersters waren, evenals de kinderen, vaak heel moe door alle spanningen van de reis van Amsterdam naar Sneek. Zij sliepen dan in onze bedden totdat de reis naar het onderduikadres kon worden ondernomen. De koeriersters gingen dan niet mee. Het wegbrengen gebeurde dan door een van het Sneker team. Stel u dat voor: in korte tijd is dat na alle emoties de zoveelste wisseling van een onbekende aan wie het kleine kind zich moet toevertrouwen: niet huilen, stil meegaan, achterop een fiets, soms met niks, soms met een bundeltje kleren. Op 29 september 1943, de dag voor Rosh Hasjanah vond het laatste transport naar

Westerbork plaats. Toen was ook de crèche leeg. In die laatste dagen zijn nog zoveel mogelijk kinderen uit de crèche weggehaald, meerdere tegelijk, zelfs een groep van veertien bij hoge uitzondering – de nood was groot!

Het Sneker team heeft heel wat afgefietst om maar adressen te vinden. Mijn vader liet het gewone werk, dat wel even kon wachten, rusten. Daarover heeft hij een aanvaring gehad in de Kerkenraad. Een van de kerkenraadsleden bestond het om mijn vader van sabotage te beschuldigen. Die avond kwam hij ellendig thuis. Niets had hij gezegd ter verdediging. Mijn moeder was diep gekrenkt. Toen mijn vader de volgende morgen weer op pad was voor die hoogstddringende zaak, heeft zij, buiten hem om, die broeder ‘ontboden’. Hij kwam. Zij nam hem mee naar de kinderslaapkamer, waar er toen drie in onze bedden lagen. ‘Dàt is sabotage’, heeft ze hem gezegd. Hij vertrok en heeft het niet verraden. Volgens de onderzoeker Flim heeft de Sneker groep zestig tot tachtig kinderen ondergebracht. Exacte gegevens ontbreken omdat uit veiligheidsoverwegingen niets schriftelijk werd vastgelegd.

Mijn vader heeft Piet Meerburg ook geïntroduceerd bij zijn collega F. v.d. Wissel in Leeuwarden. Ook daar zijn veel kinderen ondergebracht. Er waren veel collegiale verbindingslijnen die safe waren, waardoor er meer mogelijkheden waren om kinderen onder te brengen in de Friese Zuidwesthoek. Het convent van doopsgezinde predikanten kwam geregeld bij elkaar op Singel 30. Ook de echtgenotes kwamen mee op verzoek van mijn moeder. Zij deelden immers de stress met hun mannen. Bemoediging en onderlinge steun waren nodig.

Op een zekere dag werd Jaapje van Meer, drie jaar oud, door een koerierster gebracht. In zijn knuistje had hij een reçu van de Amsterdamse tram geklemd. Hij bleef bij ons; aanvankelijk zò stil! Hij kwam uit een orthodox joods gezin, dat was volstrekt duidelijk. ‘Sjabbes’ zei hij als hij zijn nette kleren aankreeg op zondagmorgen. Natuurlijk was het varken in het prentenboek van de boerderij ‘vies, vies’. Wij corrigeerden dat niet, maar vertelden iets anders over het varken, zoals ‘kijk eens, hij heeft een mooie krul in zijn staart’. Al gauw begreep het intelligente kind wat het moest zeggen. Ook hij was, zo werd verteld, een Rotterdams weeskind, dat bij het bombardement alles had verloren. Hij werd niet verstoep in de pastorie en speelde ook op straat toen hij zich bij ons thuis ging voelen.

Na verloop van tijd kwam hij op een keer thuis met geld. Dat had hij op straat van iemand gekregen. Dat was wat vreemd. Zou er iemand zijn geheim geraden hebben en uit medelijden wat geld hebben gegeven? Toen het later nòg eens gebeurde, besloten mijn ouders om voor Jaapje een ander huis te zoeken, via collega J.W. Siphema. Zo kwam Jaapje in Olterterp bij de familie Akkerman op de boerderij. Dit keer voorzien van een ‘echt’ evacuatiebewijs van het centraal evacuatiebureau te Rotterdam. Liefdevol is hij in het doopsgezinde gezin opgenomen totdat ook daar verraad een derde adres noodzakelijk maakte. Op 15 april 1945 kwam de bevrijding. Jaap was inmiddels een echt Fries kind geworden en

sprak geen woord Nederlands meer. Ds Sipkema bracht Jaap achterop zijn fiets terug naar ons huis. Hij moest zo snel mogelijk weer Nederlands leren spreken opdat hij zijn ouders zou kunnen verstaan en zij hem! In de loop van mei kwamen de heer en mevrouw Van Meer bij ons – een aangrijpend weerzien. Jaap zei geen woord. Aan tafel waren wij allen zo geroerd dat eigenlijk niemand kon eten. Jaapje liet van nerveusiteit zijn vork vallen en toen sprak hij: ‘dèr dondert mien furke’. We lachten door de tranen heen – en toen was het goed. Die avond hield Jaaps vader, die zijn tallith had meegenomen, een dankdienst. Het hele gezin was behouden de oorlog doorgekomen: een ouder zusje van Jaap in Deventer, een jonger broertje bij de koster van de rooms-katholieke kerk in Sneek, de ouders ergens in Brabant.

Behalve Jaap woonde Lydie van Gelder ook een poos bij ons. Zij blondeerde haar haar met waterstofperoxyde. De ‘J’ was uit haar persoonsbewijs weggewerkt. Ook zij bewoog zich vrij door Sneek, deed boodschappen, hielp mee in de huishouding. Het ging allemaal goed totdat op zekere dag mijn oudste broer thuis kwam uit de HBS met het verhaal dat Lydie een jodin zou zijn. Hij heeft dat zeer beslist ontkend. Ze kwam toch uit Rotterdam, waar haar familie was omgekomen bij het bombardement. Dit betekende zo spoedig mogelijk een ander adres zoeken voor haar die als een oudere zuster van mij is ons gezin was opgenomen.

Nadat de crèche in Amsterdam was gesloten, kwamen er geen kindertransporten meer. Wel bleef een koerierster regelmatig komen met bonkaarten. In de hongerwinter organiseerde de Amsterdamse studentengroep transporten van ondervoede kinderen, na keuring door de GGD. Het transport vond plaats per schip via Lemmer. Er werd afgemeerd aan de kade achter de pastorie. Eenmaal kwam een dergelijk transport vanuit de doopsgezinde gemeente Haarlem.

De gezamenlijke lezingen op deze bijeenkomst van de Doopsgezinde Historische Kring hebben als motto: ‘Stillen in den lande?’ Friese doopsgezinden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is een toepasselijke titel, om vier redenen. Ten eerste: de activiteiten ten behoeve van joodse kinderen werden *stil* gehouden, uit veiligheidsoverwegingen. Er werd niet met derden over gesproken; er werd niets schriftelijk vastgelegd. Ten tweede: er zijn zovele kinderen en volwassenen niet gered. Dat is verschrikkelijk. De hulpverleners wilden daarom alle schijn vermijden dat zij zich zouden verheffen op wat werd gedaan. Zij zwegen er over – ze hielden het stil. Ten derde: het feit dat er niet over gesproken werd, kan bij buitenstaanders de indruk hebben gewekt dat er geen georganiseerd hulpwerk was. Ten vierde: na de oorlog eiste de wederopbouw alle aandacht en energie. Een periode werd afgesloten. Pas na veertig jaar werd de tijd rijp voor herdenking. Toen verschenen de eerste publicaties over de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland in de jaren 1942-1945.

Waaruit kwam de motivatie van de hulpverleners voort? De cultuurhistoricus P.J. Bouman noemt twee typen van mensen: sommigen zijn inner-directed, anderen outer-directed. Vorige generaties, aldus Bouman, waren inner-directed. Zij ontleenden hun normen aan godsdienst, traditie, aan principes waaraan ze trouw bleven, al had de omgeving een andere mening. 'Ik blijf er bij omdat ik van binnenuit zo gericht word'. De samenleving van nu is outer-directed aan het worden, aldus Bouman. De mensen zijn minder stug, meer flexibel. Ze passen zich aan aan de trend; steken niet zo gauw als eenling hun nek uit.

Ik denk dat de term inner-directed goed aangeeft waar de geesteshouding van de doopsgezinden en hun medestanders in andere kerken en groeperingen, op rustte in die oorlogsjaren 1940-1945. Een sprekend voorbeeld daarvan is mijns inziens het reliëf in het portaal van de vermaning in Sneek, ter herdenking van het honderdjarig bestaan van het gebouw. De onthulling vond plaats in 1943 op het hoogtepunt van de razzias. Het reliëf was een duidelijk signaal. De machthebbers maakten zich zeer breed in die tijd. Hun verordeningen en de bijbehorende bedreigingen schreeuwden je tegemoet vanaf de aanplakborden. Maar hier, in de vermaning, wisten we Wie onze Heer was: 'Want HIJ leerde hen als machthebbende en niet als de schriftgeleerden' (Mattheus 7:29).

Nadere gegevens

Documentatie over de crèche in *Magazine Vrij Nederland*, 18 januari 1986: 'De crèche 1942-1943'. Documentatie over de studentenverzetsgroep rond Piet Meerburg in de niet gepubliceerde doctoraalscriptie van P.J.M. Dolfsma, *'Uit de illegaliteit naar de studie'. De ontstaansgeschiedenis van de stichting onderlinge studentensteun en haar bioscoop Kriterion*. B.J. Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945* (Kampen, 1995). 'In memoriam Willem Mesdag', *Doopsgezind Jaarboekje* 1976. 'De vermaning te Sneek aan 't Singel bestaat 150 jaar', *Doopsgezind Jaarboekje* 1992. Op 23 november 1994 ontvingen W. Mesdag en S.G. Mesdag-Hylkema postuum 'the medal of the Righteous among the nations' in Yad Vashem te Jeruzalem, waar hun beider namen vermeld staan in de cremuur in de tuin van de rechtvaardigen – 'Who soever saves one life, is as though he had saved the entire world'. Op 26 november 1996 was ik in de gelegenheid de geschiedenis van de hulpverlening te vertellen aan de 'Survivors of the Shoah visual history Foundation'.

Lijst van publicaties betreffende het dopers vredesgetuigenis 1890-1996¹

Deze lijst is onvolledig, omdat het mij binnen de beschikbare tijd niet mogelijk is geweest om alle publicaties te achterhalen die in periodieken of als zelfstandige uitgaven zijn verschenen. De gegevens zijn op enkele uitzonderingen na afgesloten in augustus 1996.

Ik heb enkele criteria aangelegd, waaraan de publicatie voldoet of waarschijnlijk voldoet. Dat laatste omdat het me niet gelukt is alle publicaties ook werkelijk onder ogen te krijgen.

1. De publicatie moet in hoofdzaak betrekking hebben op het vredesgetuigenis van doopsgezinden.
2. De publicatie moet in druk of in ieder geval gestencild zijn uitgegeven, zodat gesproken kan worden van een publieke uitgave.
3. De publicatie moet een zelfstandig karakter hebben, zodat zij op zichzelf te begrijpen is. Reacties op reacties op reacties zijn daarom niet opgenomen.
4. De publicatie is in beginsel door een Nederlandse doopsgezinde auteur geschreven, of door een niet-Nederlandse doopsgezinde auteur, die in Nederland gepubliceerd heeft. Een uitzondering is gemaakt voor diegenen die vanuit een doopsgezinde gemeente of instelling iets hebben geschreven, ook al zijn zij wellicht strikt genomen geen lid van een doopsgezinde gemeente.
5. De beschreven publicaties zijn voor het overgrote deel na 1900 verschenen. Toch is mij gebleken dat in de laatste jaren van de negentiende eeuw de discussie over de weerloosheid en de houding tegenover de dienstplicht, soms in combinatie met elkaar, op gang komt. Daarom zijn ook enkele eerdere publicaties opgenomen.
6. Niet opgenomen zijn:
 - artikelen in dag- en weekbladen, voorzover zij van geringe omvang zijn en

¹ Graag zie ik aanvullingen op deze bibliografie tegemoet en ook wil ik graag op de hoogte blijven van nieuwe publicaties. Adres: G.G. Hoekema, Uiterweg 35, 1431 AB Aalsmeer.

niet onderdeel zijn van een serie artikelen in een opeenvolgende reeks. Ook hier zijn er enkele uitzonderingen in onderstaande lijst, omdat zij naar mijn oordeel van belang zijn geweest voor een verdere discussie.

- artikelen waarvan noch de auteur, noch de instelling bekend is.
- artikelen waarin het vredesgetuigenis slechts terloops wordt genoemd.
- artikelen die over het brede terrein van het hulpwerk zijn geschreven, ook als er een verband gelegd wordt met het vredesgetuigenis. (Zie hiervoor de proponentsscriptie van J. Klanderman, 1991)
- artikelen die op het terrein van zending, evangelisatie en apostolaat liggen, ook als er een verband gelegd wordt met het vredesgetuigenis. (Zie hiervoor een bibliografische lijst, samengesteld door A.G. Hoekema aangaande zending, Doopsgezinde Bijdragen 1992)

Enkele opmerkingen bij de verkregen gegevens.

1. Er zijn onthutsend weinig publicaties te vinden die buiten de directe doperse omgeving zijn verschenen. Ook in de publicaties van Kerk en Vrede spelen de doopsgezinden een zeer bescheiden rol. Vader en zoon Kuiper (A.H. Kuiper en F.J. Kuiper) zijn hier de uitzonderingen. Hetzelfde is te zeggen ten aanzien van het Interkerkelijk Vredesberaad, waar het standpunt van de “historische vredeskerken” alleen in de marge klinkt.
2. De meeste publicaties dragen een historisch, een (bijbels-)theologisch of ethisch karakter. Pogingen om het vredesgetuigenis handen en voeten te geven in de wereld waarin we leven, worden niet of nauwelijks ondernomen. Een uitzondering moet – uiteraard – gemaakt worden voor de begeleiding en vorming van dienstweigeraars. Maar het aantal ‘doopsgezinde’ jongens dat een beroep doet op de wet gewetensbezwaren Militaire Dienst, neemt zienderogen af.
3. In de meeste publicaties hebben doopsgezinden blijk gegeven ver af te willen staan van de wijze waarop staten en politieke partijen met het vredesvraagstuk omgaan. Er is nauwelijks bemoeienis met deze politiek. Misschien wel het best verwoord in een reactie van de Commissie ter begeleiding van de doopsgezinde vertegenwoordiging in het Interkerkelijk Vredesberaad op het optreden van het IKV in 1986: *De kwaliteit van de politiek*. De Commissie vindt dat het politieke handelen van het IKV te zeer deel uit maakt van het (wereldse) politieke krachtenveld en het doen en laten daarvan. Een christelijke politiek zou moeten afzien van geweld en opkomen voor de zwakke. Het is duidelijk dat men dan vanuit een sterk op de gemeente gerichte geloofsovertuiging in een totaal andere (denk)wereld verkeert dan in die van de politieke beleidsmakers.
4. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen de publicaties die tussen 1918 en 1940 en de publicaties die tussen 1945 en heden zijn verschenen.

In de eerste periode nemen de dienstplicht en de nieuwe wet gewetensbezwaren van 1923 een grote plaats in. Verreweg de meeste publicaties hebben hierop betrekking. Daarbij wordt dan vaak het weerloosheidsbeginsel genoemd, dat de doopsgezinden eigen is vanuit de traditie; soms is ook een meer eigentijds religieus ethische opvatting de basis van het verzet tegen de dienstplicht.

Tevens wordt vaak verwezen naar de toenemende (her)bewapening.

De namen van Ds F.J. Kuiper en Ds T.O. Hylkema moeten in deze periode worden genoemd, als de grote motors in de broederschap. Beiden hebben ook contacten met buitenlandse doopsgezinden en met internationale vredesbewegingen. Daarbij is Kuiper de theoloog en Hylkema de idealist. Kuiper stelt dat weerloosheid geen principe kan zijn. De liefde is het principe en de weerloosheid is een uiting daarvan. Daarom acht Kuiper het ook niet juist om de weerloosheid te noemen in de naam van de Arbeidsgroep tegen de Krijgsdienst. Juist deze laatste naam geeft weer wat de groep wil: het inzicht en de overtuiging dat wie oorlog en het militarisme als systeem in strijd acht met de wil van God, zich ook tegen de krijgsmacht moet uitspreken.

De eerste naam van de Arbeidsgroep luidt: *Arbeidsgroep ter bevordering van trouw aan het beginsel der weerloosheid*. In de eerste beginselverklaring van de Arbeidsgroep uit 1927 wordt het begrip weerloosheid echter alleen genoemd als aanduiding van de houding van de "oude doopsgezinden" in de tijd der godsdienstoorlogen. Ook toen was het een uiting van het besef "dat er een onverzoenlijke tegenstelling bestaat tussen de zaak van het Koninkrijk Gods en het oorlogvoeren".

In een herziene versie van de beginselen van de Arbeidsgroep in 1933 komt het begrip weerloosheid niet meer voor, maar wordt alleen verwezen naar de verwantschap met "onze doopsgezinde vaders". In een voorgestelde herziening uit 1937 wordt van dienstweigeraars gezegd: "Wij zien in hun levenshouding een nieuwe poging tot verwezenlijking van wat de oude doopsgezinden met hun weerloosheid hebben bedoeld."

Blijkbaar heeft men met het zestiende-eeuwse begrip weerloosheid niet zo goed raad geweten.

5. Na 1945 zal aanvankelijk de inhoud van het vredesgetuigenis zich nog concentreren rond het verzet tegen militarisme en het leger. Maar al in de discussie die de historische vredeskerken voeren met de Wereldraad van Kerken in de jaren vijftig komt een begrip als gerechtigheid naar voren. En dat begrip zal in de volgende decennia vooral betrekking hebben op de dekolonisatie in politieke en economische zin. De aandacht voor Indonesië was in publicaties vooral nog verbonden aan de dienstweigering, de aandacht voor Vietnam en voor de armen in Zuid-Amerika is gericht op de gerechtigheid. De toon wordt politiek en de inhoud ook. Tot verdriet van hen, die het dopers vredesgetuigenis vooral zochten in de weerloze levenshouding.

6. Juist die weerloosheid is, net als aan het einde van de vorige eeuw, ook in de laatste decennia onderwerp van discussie. In hoeverre was de weerloosheid van de zestiende eeuw een tijdgebonden opvatting, die vooral een reactie was op de vervolgingen en op Münster, en was deze opvatting ook gebonden aan de staatsopvattingen van die tijd? Zijn de overheden uit de tijd van de eerste (nieuw-testamentische) gemeente en uit de tijd van de eerste doperse gemeenten nog wel te vergelijken met de overheid, zoals wij die nu in een democratisch bestel kennen?

Tegenwoordig is het nauwelijks mogelijk je los te zien van de staat, laat staan je tegenover de staat op te stellen. Op allerlei wijzen, verheugende en minder verheugende, zijn wij gebonden aan wat in de westerse democratieën door de overheid wordt gedaan. Een grondige bezinning op de houding van de christelijke gemeente tot de overheid is dan ook onderwerp van gesprek in de tachtiger en negentiger jaren. Zie hierover vooral de publicaties van prof H.B. Kossen en dr C. van Duin.

Is de gemeente een soort van symbool van een samenleving, waarin afgezien wordt van macht en geweld temidden van een wereld, waarin machts- en geweldsuitoefening toenemen? Zo ziet J.R. Ages het, bijvoorbeeld in zijn proponentsscriptie: *Een manke worstelaar bij zonsopgang*, 1996. En dat betekent voor hem dan ook dat je er van afziet om de wereld te verbeteren en invloed aan te wenden om onrecht te bestrijden, anders dan door te laten horen dat er onrecht is en te laten zien, dat je ook zonder onrecht kunt samenleven. Geen eenvoudige boodschap in de samenleving van deze tijd, waar je het hebben moet van geëist en vaak bevochten gelijk en slechts zelden van toegekend gelijk.

7. Een ander thema dat vanuit het vredesgetuigenis van de laatste jaren opklinkt is 'verzoening', waarbij gedacht kan worden aan conflicthantering, conflictoplossing, bemiddeling, enz. Er zijn nauwelijks publicaties te vinden die een theoretische of theologische basis aan de verzoening geven, maar wel worden methodes van conflictoplossing en conflictbemiddeling beschreven. Je merkt ook dat het op conferenties van de Doopsgezinde Vredesgroep, maar ook van de Gemeenschap voor Doopsgezind Broederschapswerk aan de orde komt.

Via Ron Sider op het Doopsgezind Wereldcongres te Straatsburg 1983 wordt er ook in ons land over geschreven. Zie het referaat van: A.G. van Gilse: *A response to Ronald Sider*, gehouden op datzelfde Wereldcongres, waarin Van Gilse zijn instemming betuigt met de oproep van Sider om als doopsgezinden midden tussen conflictpartijen in te gaan staan – letterlijk en figuurlijk – om de partijen tot elkaar te brengen.

8. Conclusie

De Nederlandse doopsgezinden hebben in hun publicaties de rol van de doopsgezinden als 'historische vredeskerk' niet bijzonder sterk bevestigd. Zeker niet als het gaat om een duidelijke visie en een helder standpunt naar bui-

ten toe. De werkelijk belangrijke impulsen komen van de kant van vooral Amerikaanse doopsgezinden: J. Horsch (voor de Tweede Wereldoorlog), H. Bender, J.H. Yoder, R. Sider.

Positief mag genoemd worden dat het Vredesgetuigenis meer en meer in het verband van heel het sociaal-economische leven wordt geplaatst en niet betrekking heeft op één geïsoleerd onderwerp, als bijvoorbeeld dienstweigeren. Ook positief wil ik de koppeling noemen die gemaakt wordt tussen de gemeente en het vredesgetuigenis. Daarmee wordt het vredesgetuigenis weggehaald uit de sfeer van een stokpaardje van enkelingen en gelegd in het hart van heel de gemeente.

Ik hoop dat deze bibliografie helpen kan om het onderzoek naar het vredesgetuigenis van de Nederlandse doopsgezinden in de twintigste eeuw te stimuleren en zal leiden tot nieuwe publicaties.

Lijst met Afkortingen

ADS	Algemene Doopsgezinde Sociëteit
ADW	Algemeen Doopsgezind Weekblad
Arbeidsgroep	Arbeidsgroep van Doopsgezinden tegen de krijgsmacht
BN	Bijzondere Noden
Brieven	Brieven aan leden en belangstellenden van de Gemeentedagbeweging
Comité	Doopsgezind Comité tot waarschuwing tegen Propaganda voor Dienstweigeren en Eenzijdige Ontwapening.
Commissie ter begeleiding	ADS-Commissie ter begeleiding van de doopsgezinde afgevaardigden in het Interkerkelijk Vredesberaad
Commissie ter behartiging...	Commissie van de Doopsgezinde JeugdCentrale ter behartiging van de belangen van doopsgezinde militairen
DB	Doopsgezinde Bijdragen
Dgz	Doopsgezind
DJ	Doopsgezind Jaarboekje
DVG	Doopsgezinde Vredesgroep
DZR	Doopsgezinde Zendingsraad
IAMV	Internationale Anti-Militaristische Vereeniging
IFOR	International Fellowship Of Reconciliation
IKV	Interkerkelijk Vredesberaad
IMPC	International Mennonite Peace Committee
JVA	Jongeren Vredes Actie
JWG	Jongerenwerkgroep van de Doopsgezinde Vredesgroep
MCC	Mennonite Central Committee
S.	Schrijver/schrijfster
WOS	Werkgroep Ontwikkelingssamenwerking
ZB	Zondagbode

1. Ages, J.R.
Menno Simons (1486 – 1561)
1996 Kerk en Vrede Jrg.51, 4
Artikel over de betekenis van Menno Simons ten aanzien van het gebruik van geweld en diens afwijzing daarvan.
2. Ages, J.R.
Een manke worstelaar bij zonsopgang
1996; ADS-Seminarie, Proponentsscriptie.
Geweldloosheid behoort tot het hart van het christelijk getuigenis.
3. Ages, J.R.
Wanneer het spannend wordt
1993; Vredesbrief
Over het omgaan met spanningen in de gemeente en de wijze waarop dat stapsgewijs mogelijk is.
4. Ages, J.R.
Nationalisme is Religie
1992; Vredesbrief
Artikel over voettocht voor een Vreedzame Toekomst in het Midden Oosten. Overwegingen over geweldloze actie en over nationalisme.
5. Appeldoorn, J.G.
Der Doopsgezinden streven en opvattingen
1910; ZB 24,01 en 02
Weerloosheid leeft niet meer bij de Doopsgezinden in Nederland.
6. Baarslag, T.L.C.
Weerloosheid
1926; ZB 39,18
Reactie op Dozy. Vraagt duidelijker stellingname
7. Barthel, H.C.
Getuigenis
1925; De Oogst
Artikel in de "Handelingen van het Algemeen Congres voor dienstweigering 18/19 – 4 – 1925".
8. Bender, H.S.
De Doperse Visie
1948; DVG
Een alomvattende visie op het doperdom (vertaling C.F. Brüsewitz)
9. Bender, H.S.
De Feiten aangaande het weerloosheidsstandpunt van de Amerikaanse Doopsgezinden
1948; ADW 2,33
Realistische visie op de omvang en diepte van het weerloosheidsstandpunt.
10. Berg, B.van den
Doorbraak van de Naam 1 – 14
1983; ADW/Vredesbrief 1983 – 1986
Artikelenreeks waarin Van den Berg wil aantonen dat God de geweldsspiraal doorbreekt
11. Berg, Bas van den
Peace is the way
1984; DVG
Brochure waarin de doelstellingen en het werk van de Vredesgroep worden uiteengezet.
12. Berg, Bas van den, red.
Gods vrede wint de strijd
1988; DVG en ADS
Artikelen over het vredesgetuigenis van de historische vredeskerken, vertaald in concreet vredesbeleid.
13. Berg, Bas van der, red.
40 Jaar dopers en dwars
1986; DVG
Doopsgezinde Vredesgroep van 1946 tot 1986
14. Berg, W.de
Opstandig Pacifisme
1967; Vredesbrief, oktober
Artikel over de radicaliteit van het vredesgetuigenis.

15. Bijloo-Oerlemans, J. e.a. red.
Jaarboekje 1960
1960; DVG
16. Bijloo-Oerlemans, J. e.a. red.
Jaarboekje 1961
1961; DVG
17. Bilderbeek, H.van
Versöhnung und Friede
1963; DMFK
in de serie: Der Weg des Friedens
18. Bilderbeek, H.van
Het werk van de Doopsgezinde Vredes-
groep
1959; GDB, Toerusting en opbouw
2,23/24
19. Bilderbeek, H.van
Kitchener en het Vredesgetuigenis
1963; Gorcum, van; Stemmen 12,2
Artikel over het vredesgetuigenis zoals
dat op het Wereldcongres te Kitchener
geïnspireerd is geraakt door de wijze
waarop in Amerika ernst gemaakt wordt
met het vredesgetuigenis.
20. Bilderbeek, H.van
The Dutch Mennonite Peace Group
1963; Mennonite Life 18, 172-73
Herziene principes en activiteiten van
de DVG na de Tweede Wereldoorlog.
21. Binnerts, S.
Rondom de Oorlog
1929; Nieuw Theologisch Tijdschrift
Bespreking van : De Zondeval van het
Christendom door Prof Dr. G.J. Heering
22. Boer, Hans de
Onderweg genoteerd
1959
Reisverslag van vier jaar over de wereld.
Aandacht voor honger en onrecht.
23. Bouterse, J.
De boom en zijn vruchten
1986; Kok
Bergrede en Bergredechristendom bij
reformatoren, anabaptisten en spiritu-
alisten in de zestiende eeuw.
24. Bremer, H.
Kerk en Vrede in Praag
1964; ADW 19,32
Verslag en bespreking van Algemeen
Christelijke Vredesconferentie te Praag
25. Bremer, H.
Vietnam en de gewetens van Christenen
1965; ADW 20,19
Bespreking van verschillende verklarin-
gen aangaande Vietnam.
26. Bremer, H.
De toekomst van onze Broederschap
1946; ADW 1, 1;2
Lezing op Landdag 1946. Keuze voor ra-
dicaal getuigenis.
27. Bremer, H.
De basis van ons weerloos Christendom
1951; Brief no 6.
Verklaring, afgelegd op de conferentie
van Vredeskerken op Charney Manor, la-
ter op de jaarvergadering van de Doops-
gezinde Vredesgroep in voorjaar 1951
voorgelezen.
28. Bremer, H.
De Basis van ons Weerloos Christendom
1952; DVG.
Sterk christologisch bepaalde grondslag
voor het getuigenis van weerloosheid.
29. Bremer, H.
De vredesgroep binnenste buiten
1966; DVG
Artikel in de Brief (DVG) over de aard
van de Vredesgroep als vredesbroeder-
schap

30. Bremer, H.
Kruis contra noodlot
1952; Gorcum, van; Stemmen 1,4
Bremer keert zich tegen de noodlotsge-
dachte in de titel van een rapport van de
Wereldraad van Kerken.
31. Bremer, H.
Rise Up en Walk
1967; Mennonite Life 22, 150-51
Geweldloze solidariteit met de armen en
de onderdrukten is de enige hoop voor
de wereld.
32. Bremer, H.
Doperse weerloosheid
1954; Nijgh & van Ditmar
Artikel in "Handboek voor de vredesbe-
weging".
33. Britzel, H.
Adres inzake Oorlogsverklaring
1921; ZB 35,02
Adres aan de Koningin om in de grond-
wet op te nemen: Het Nederlandse volk
verklaart geen oorlog.
34. Britzel, H.
De oorlog en de Godsdienst
1914
Preek in 1914 uitgesproken te Semarang
en Batavia, waarin de oorlog als gegeven
wordt geaccepteerd, waarmee men moet
leven.
35. Broer, W.
Niet-weerloos
1957; ADW 12,29; In "Fundament en
bouwstenen".
Artikel waarin Broer uitlegt niet weerloos te
kunnen zijn, o.a. vanwege Rom. 13.
36. Brouwer, H e.a.
Adres tegen de Vlootwet
1923; ZB 36,50; 37,01
Protest tegen de bewapeningsplannen
van de regering.
37. Brüsewitz, C.F. e.a.
Getuigenis van de Doopsgezinde Vredes-
groep
1956; DVG-HB
Open brief aangaande situatie in Honga-
rije.
38. Brüsewitz, C.F.
Ons vredesgetuigenis in het praktisch le-
ven en de praktijk der dienstweigering
1958; ADW 12, 40 en 41
Lezing gehouden op het Doopsgezind
Wereldcongres te Karlsruhe. Brüsewitz
zoekt naar een vredesgetuigenis dat ook
in de praktijk van alle dag verstaan en
gevolgd kan worden.
39. Brüsewitz, C.F.
Unser Friedenszeugnis im praktischen
Leben
1957; MWC – Karlsruhe
Lezing gehouden op het Doopsgezind
Wereldcongres te Karlsruhe. Brüsewitz
zoekt naar een vredesgetuigenis dat ook
in de praktijk van alle dag verstaan en
gevolgd kan worden.
40. Brüsewitz, C.F. e.a.
Op zoek naar een vredesgemeente
1980; ADS
Handleiding voor het gesprek in de
doopsgezinde gemeenten over de vraag
wat het betekent vredesgemeente te zijn.
41. Brüsewitz-Meihuizen, B. e.a.
Met de moed der hoop
1982; ADS – Commissie ter begeleiding
van de Dgz afgevaardigden in het IKV
Informatie en gespreksstof ten behoeve
van het gesprek in de doopsgezinde
gemeenten over het Interkerkelijk Vre-
desberaad.
42. Brussee-van der Zee, E.I.T.
De Doopsgezinde Broederschap en het
nationaal-socialisme, 1933-1940
1985; Doopsgezinde Bijdragen 11,118-
129

- Artikel over de wijze waarop door de Dgz Broederschap gereageerd werd op het nationaal-socialisme.
43. Buruma, IJ.S.
Geestelijke verzorging van het leger te velde
1916; Doopsgezind Jaarboekje
Kritisch verslag van de Geestelijke Verzorging, die te weinig kan voorstellen vanwege te weinig mensen.
 44. Cate, E.M.ten
Het vreedzame karakter van de Doopsgezinde beweging in Nederland gehandhaafd
1919; ZB 32, 41
Ten Cate stelt met De Hoop Scheffer en Cramer en tegen Vos dat de doperse beweging vreedzaam was, ook al vertoont zij volgens hem pathologische trekken, die in het geval van Münster tot gewelddadigheid hebben geleid.
 45. Commissie ter begeleiding van de Doopsgezinde afgevaardigden in het IKV
De kwaliteit van politiek
1986; De Horstink
Artikel in "Geloof, Kerk en Politiek", een bundel opstellen over de plaats van de vredesbeweging in kerk en maatschappij uitgegeven door het IKV.
 46. Cramer, S.
Gemoedsbezwaren en dienstplicht
1899; Algemeen Handelsblad, 30 en 31 mei
 47. Cramer, S.
Hoe een van onze vroegere kenmerken is te niet gedaan
1898; Doopsgezinde Bijdragen 38,123-149
Artikel over de nieuwe wet op de persoonlijke dienstplicht
 48. Cramer, S.
De weerloosheid onzer Vadersen
1890; ZB 3,16
Cramer ziet verschil in weerloosheid toen en nu, vanwege veranderde omstandigheden.
 49. Cramer, S.
De Doopsgezinden en het hedendaags antimilitarisme
1896; ZB 10,06
Cramer wijst op verschil tussen Doopsgezinden en Tolstoi. Bij Dgz. gaat het om persoonlijke ethiek.
 50. Dijkema, F.
De wereldbond der Kerken
1928; Brieven XI nr 9
Rede op 9 februari 1928 in de Singelkerk. Wereldbond wil mobiliseren tot vredesactie.
 51. Dijkema, F.
Vrede, vrede, maar er is geen vrede
1929; Vrijzinnige Godsdienstprediking
Preek n.a.v. Jeremia 6:14
 52. Dirks, J.C.
Waakt, op God vertrouwende (Vigilate Deo Confidentes)
1934; Comité tot waarschuwing voor propaganda tegen de Krijgsmacht.
Vlugschrift 4 van het Comité tot waarschuwing, waarin de nadruk gelegd wordt op de verantwoordelijkheid als staatsburger.
 53. Dozy, J.D.
Enkele opmerkingen over weerloosheid
1926; ZB 39,15
Weerloosheid meer als oproep dan als gebod.
 54. Duin, C. van
Het IKV en zijn kernwapencampagne
1979; ADW 34,35
Protest tegen het onkerkelijke en onbijbelse denken van de IKV-campagne.

55. Duin, C. van
Maatschappijkritiek als oproep tot beke-
ring
1970; ADW 25,25
De bijbelse boodschap is zeker ook
maatschappelijke en politieke kritiek.
56. Duin, C. van
Slot en Scharnieren opnieuw geölied
1984; ADW 39; 38,39
Reactie op brochure van Kerk & Vrede,
nr 10: "Kijk op de staat" *vragen over gezag
en gehoorzaamheid* door J.Simonse.
57. Duin, C. van
Waarom nog het Oude Testament?
1981; ADW 36: 20,21,24,25,26,29,31,
33,35,39,41,44. 37: 2,3,6,8,12.
Artikelenreeks over het Oude Testament
ten aanzien van Israël en oorlogen, de
staat en het land.
58. Duin, C. van
De doperse gemeente – een politiek re-
levante zaak
1976; Doopsgezinde Bijdragen 2,62-70"
Artikel over concrete politieke werkelijk-
heid van de gemeente, als protest tegen
de wereld
59. Duin, C. van e.a.
Doperse weerloosheid en burgerlijke
on gehoorzaamheid
1984; ADW
Bundel artikelen over vredesgetuigenis,
verschenen in het ADW.
60. Dyserinck, J.
De weerloosheid volgens de Doopsge-
zinden
1890; De Gids
Historisch overzicht van de weerloos-
heid onder de doopsgezinden en de hui-
dige relevantie daarvan.
61. Ens, H.
Wat is het Leger eigenlijk?
1951; De Hoeksteen
Artikel waarin Ens het leger beschrijft
als ondemocratisch geheel, dat alle
waarden vernietigt.
62. Ens, H.
Een Antwoord
1946; DJB – De Hoeksteen, 12 nr 7
Ens wijst op de verantwoordelijkheid
voor de wereld. Hij ziet het leger meer
en meer als een internationale politie-
macht.
63. Epp, F.
Het beloofde land is geen land van vre-
de
1969; ADW 24,23;24
Over de onverenigbaarheid van Israël
en de Arabische volken.
64. Epp, F
In Kongo bestaat een grote "weerloze"
kerk
1969; ADW 24,28
65. Es, M.L. van der
Open Brief van een Vader aan het Hoog
Militair Gerechtshof te Utrecht
1924; IAMV
Aanklacht tegen de gerechtelijke behan-
deling van zijn zoon. (Van Es was van
oorsprong rooms-katholiek en is volgens
Gleijsteen sr doopsgezind geworden)
66. Fast, H.
Het vredesaspect van de gemeente
1980; ADS
Artikel in: "De gemeente als vertolking
van de nieuwe tijd".
"We moeten ophouden een wens-vrede
na te jagen die boven de realiteit van de
gemeente uitgaat. We kunnen niet meer
verzoening tot stand brengen dan we
zelf ontvangen hebben".
67. Francois, J.H.
De "Dienstweigeringswet"
1946; Sijn & zonen, D. van
Handreiking voor dienstweigeraars.

68. Franken-Lieffrinck, E.
De blijde boodschap van de overwinning op het kwaad
1957; ADW 12, 29
In Fundament en Bouwstenen.
69. Franken-Lieffrinck, E.
The Work of the Dutch Mennonite Peace Group
1957; Canadian Mennonite, The, 05
Nederlandse Doopsgezinden met betrekking tot de vervangende dienst en de discussie over vredeszaken.
70. Gerritsma, M.T.
De taak der gemeente bij dreigend oorlogsgevaar
1928; Brieven X nr 5
Uitwerking van toespraak gehouden op 14/15 april 1928 voor Arbeidsgroep.
71. Gilse, A.G.
Het Vredesgetuigenis der Amerikaanse Doopsgezinden I, II, III
1956; Brief, februari, maart, april
Artikelen over de praktijk van de dienstweigering en de vervangende dienst in Amerika
72. Gilse, A.G.
De gemeente en de overheid
1963; ADW 18, 25
Verheldering van artikel van H.B. Kossen over het kernwapenrapport van de NHK.
73. Gilse, A.G. van
Het hoge woord eruit
1979; ADW 34, 19
N.a.v. artikel van Sj. Voolstra in DJ 79: Vredeskerk of geen kerk.
74. Gilse, A.G. van
Bescherming Bevolking
1953; BEDA – Quarterly nr 5
75. Gilse, A.G. van
Conscientious Objection in the Netherlands and the Dutch Mennonite Peace Group
1954; DVG
Informatie-stencil
76. Gilse, A.G. van
Het Doopsgezind Vredesbureau en U
1952; ADW 6, 49
Artikel over het werk van het vredesbureau.
77. Gilse, A.G. van
A Response to Ronald J. Sider
1984; MWC – Straatsburg
Co-referaat, waarin Van Gilse zijn instemming betuigt met de ideeën van Ron Sider om te komen tot een inzet van goed opgeleide verzoeners.
78. Gleijsteen, J. sr
A Nonresistance Movement
1959; Gospel Herald 52
Verslag van het vormen van een groep mensen in Amsterdam, die hun tijd en energie willen geven om een weerloosheid in het dagelijks leven te bevorderen.
79. Gleijsteen, J.
Kort historisch overzicht van de houding der Doopsgezinden tegen de Krijgsdienst van omstreeks 1525 tot heden, met hare “up and downs” bij de Doopsgezinden in de Nederlanden in het bijzonder.
1929; Arbeidsgroep van Doopsgezinden tegen den Krijgsdienst
Overdruk uit Evangelie en Krijgsdienst.
80. Gollwitzer, H.
Zonder wapenen leven
1977; DVG
Rede op de Kirchentag 1977.
81. Golterman, W.F.
De Gemeente in de Samenleving
1946; ADW jaargang 1 nrs 3, 4, 5, 6, 7
Samenhangend artikel over de verhouding van de gemeente tot de samenle-

- ving met bespreking van enkele relevante bijbelgedeelten.
82. Golterman, W.F.
Weerloosheid
1952; Gorcum, van; Stemmen 1,4.
Golterman legt aan de hand van de bijbel uit dat hij in het uiterste geval kiest voor een desnoods met geweld handhaven van de rechtsorde boven de weerloosheid.
 83. Gorter, K.T. en Knipscheer, L.D.G.
Aanvaarding of verwerping van de militaire dienstplicht
1954; ADS
Boekje met twee standpunten ten aanzien van dienstweigering naast elkaar.
 84. Gorter, K.T. red.
Handboekje voor doopsgezinde militairen
1963; ADS Commissie tot behartiging van de belangen van Doopsgezinde Militairen
Overwegingen en adressen.
 85. Gorter, S.H.N.
Destruction and Reconstruction of Mennonite Churches in Holland
1946; Mennonite Life 1, 16-17
Beschrijving van het lijden van doopsgezinde gemeenten in Nederland gedurende de Tweede Wereldoorlog.
 86. Groenveld, S.
Het 'doopsgezinde eigene' in historisch perspectief
1981; Doopsgezinde Bijdragen 7, 11-30
Artikel over de wijze waarop de kenmerken van de doopsgezinden, waaronder weerloosheid, zich hebben ontwikkeld, of niet.
 87. Haan, K.E. red.
Omwille van onze toekomst
1989; Ds Frits Kuiper-Stichting
Doopsgezinden en Israel.
 88. Haga, B.
Een nieuw geval van dienstweigering
1904; ZB 17,13
Bezwaar tegen brief om gemoedsbezwaar van dienstweigerer te erkennen.
 89. Haga, B.
Christendom en oorlog
1915; ZB 28,40 en 41
Pleidooi voor persoonlijke weerloosheidsethiek en een recht van de staat om oorlog te voeren.
 90. Halbertsma, H.
Weerloosheid en verantwoordelijkheid
1951; ADW 6, 13
Als men wil dienstweigeren, moet men bereid zijn de maatschappelijke, economische en politieke gevolgen te dragen.
 91. Hampe, Bert red.
Mensen uit – over de doopsgezinde Vredesgroep
Z.; DVG-JWG
Boekje met persoonlijke getuigenissen van mensen over de DVG.
 92. Harding, Vincent
Het vredesgetuigenis en de moderne revolutionaire bewegingen
1967; Vredesbrief
Toespraak voor het Wereldcongres te Amsterdam.
 93. Heux, J.W.N.le
Gehoorzaamheid aan het eigen ik of aan het werkelijke leven
1933; Comité tot waarschuwing ...
Vlugschrift van het Comité nr 3
 94. Hilverda, J. en Zwartendijk, A
5 Minuten voor twaalf
1946; DJB – De Hoeksteen, 12 nr 6
Oproep om jongeren te steunen bij hun keuze voor dienstweigeren. Stelt vier vragen.

95. Hoekema, A.G.
Van onderstroom tot boventoon
1980; Doopsgezinde Bijdragen 6, 37-48
Artikel over de mate waarin de Dgz Broederschap zich openstelt naar de wereld toe in verkondiging en dienst en over de noodzaak tot samenwerking van de Dgz. Instellingen.
96. Hoekema, A.G.
Invloed van de Golfcrisis op de Assemblée in Canberra
1991; Kok Kampen
Bijdrage in: Wereld en zending 1991.3.
97. Hoekema, A.G. red.
Onaangeroerd tegood
1996; Boekencentrum
Bundel artikelen waarin op diverse plaatsen het gewelddoos beginsel der doopsgezinden aan de orde komt.
98. Hoekema, C.P.
U en de doopsgezinde Vredesgroep I, II, III
1959; ADW 14, 13;14;15
Artikel over betrokkenheid bij de DVG, over geloof en belijden, over de daden van de DVG.
99. Hoekema, C.P.
Verdelging op schuld?
1957; DG Haarlem
Preek over de verantwoordelijkheid van de mensen om het gevaar van de verdelging door kernwapens tegen te gaan.
100. Hoekema, C.P.
Tussen Oorlog en Vrede
1945; DG Hallum
Drie preken, gehouden in mei 1945.
101. Hoekema, C.P.
1958; DVG
Nota van de beoogd voorzitter van de DVG over het beleid van de Doopsgezinde Vredesgroep
102. Honig, G.
Het vraagstuk der kernwapenen
1963; ADW 18, 6
Bespreking van en overweging bij het kernwapenrapport der NHK.
103. Horst, I.B.
Het vredesgetuigenis op de Doopsgezinde Wereldcongressen
1983; Doopsgezinde Bijdragen 9, 45-52
104. Horst, I.B.
Kerk en militaire dienst in de eerste eeuwen
1971; IKV
Artikel in: Cahiers voor vredesvraagstukken, nr 9.
105. Huizing, W.
Het conciliair Proces en het doopsgezinde Vredesgetuigenis
1994; W.Huizing,
Doctoraalscriptie/Proponentsscriptie, waarin beschreven wordt in hoeverre de drie elementen van het Conciliair Proces 'Vrede, Gerechtigheid en Heelheid van de Schepping' aan de orde komen in de Amerikaanse en de Nederlandse doopsgezinde vredetheologie.
106. Hylkema, M.A.
Weerloosheid
1925; ZB 38, 20
Uiteenzetting van het weerloosheidsbeginsel.
107. Hylkema, T.O.
Wie heben wir das geistliche Leben in unsern Gemeinden?
1925; Bibelheim Thomashof
Lezing bij het vierhonderjarig jubileumfeest der doopsgezinden te Bazel.
108. Hylkema, T.O.
To the Mennonites in America, a Message from the Dutch Mennonites
1948, Christian Monitor 40, 5-7
Dank aan de Amerikaanse doopsgezinde

- den voor hun hulp gedurende en na de oorlog.
109. Hylkema, T.O.
De Doopsgezinde Vredesgroep
1949; DJB
Overzicht van aard en activiteiten van de DVG.
110. Hylkema, T.O.
Wat de bijbel zegt
1953, 1959; DVG
Brochure van de Doopsgezinde Vredesgroep
111. Hylkema, T.O.
De cijfers spreken
1956; DVG-JWG
Lezing over de oprichting van de DVG en de motieven daartoe.
112. Hylkema, T.O.
Oproep tot vorming van een Arbeidsgroep voor de opbouw van een belijden-
de vredesgemeente.
1928; T.O. Hylkema
Oproep om meer christus-belijdende ge-
meente te zijn.
113. Hylkema, T.O.
De plaats van de Doopsgezinde Vredes-
groep in het geheel
1947; DVG, Brief, jan. 1947.
114. Hylkema, T.O.
Doopsgezinde weerloosheid in Rusland
1926; ZB 39,12
Weergave van brief uit Choritza over
zelfverdediging en wapendragen.
115. Inja, C.
Vrede op lange termijn
1970; ADW 25, 17
Er is maar één oplossing: werkelijk dur-
ven leven naar de wetten van God.
116. Inja, C.
Pacifisme
1974; ADW 29, 38; 40vv
Persoonlijke beschrijving van het pacifis-
me in de loop van de tijd.
117. Inja, C.
Politiek en Repressieve tolerantie
1976; ADW 31, 13
Opmerkingen over verdraagzaamheid
en onverdraagzaamheid met betrekking
tot politiek in ADW en Vredesbrief.
118. Inja, C.
Kies dan het leven
Z.j.; DVG
Bijbelstudiegids.
119. Inja, C.
De Gewetensbezwaarde tegen de militai-
re Dienst en de Geneeskundige troepen
1953; DVG
Bundel van artikelen over wapenweige-
ring in dienst en bijvoorbeeld dienst ne-
men bij de geneeskundige troepen.
120. Inja, C.
Weerloosheid en geweldloze weerbaar-
heid
1968; Vredesbrief 9 – 24
Artikelen-serie met voorbeelden uit de
dienstweigeringspraktijk.
121. Inja, C.
Het Geweten
1956; DVG
Lezing, o.a. als inleiding op een Texel-
kamp van de Doopsgezinde Vredes-
groep in 1956.
122. Jacobszoon, J.P.
Het weerloze woord
1975; ADW 30, 4
Oproep om de toekomst in te gaan met
de dienst van het zich weerloos geven,
betrouwbaarheid, mededeelzaamheid
en bereidheid tot de weg van het kruis.

123. Jacobszoon, J.P.
The indefensible Beachhead in Vietnam
1967; Christian Living 14, 32
Suggesties voor de politiek van de VS in
Vietnam.
124. Jacobszoon, J.P.
Gemeente en wereld buiten
1959; GDB; Toerusting en opbouw
2,13/14
125. Jacobszoon, J.P.
Gemeente en voorleven
1959; GDB; Toerusting en opbouw
2,9/10
126. Jacobszoon, J.P.
Doopsgezinden en vrede
1971; IKV
Artikel in Cahiers voor Vredesvraagstuk-
ken nr 9
Historisch overzicht en eigen standpunt-
bepaling.
127. Jansz, P.
Het Militarisme van een andere zijde be-
schouwd
1898; ZB 11,43
Jansz acht de bergrede een persoonlijke
ethiek, geen maatschappelijke.
128. Jong, A.de
Akties in-met-los van de gemeente
1973; DVG
Over het beleid van de Doopsgezinde
Vredesgroep.
129. Jong, A. de
Regionalisatie
1973; DVG
Over het beleid van de Doopsgezinde
Vredesgroep
130. Kamerling, Z.
Beginselverklaring van de Arbeidsgroep
van Doopsgezinden tegen de Krijgs-
dienst
1933; Arbeidsgroep
- Herziene beginselverklaring van die van
1927.
131. Kamerling, Z.
Pro en Contra
1930; Kamerling
Discussie met andersdenkenden over de
weerloosheid en de dienstweigering. In-
leiding gehouden op bijeenkomst van
de Arbeidsgroep te Elspeet, 1930.
132. Kamerling, Z.
De Gewetensvraag van deze tijd
1932; Taconis
Mag het staatsgezag uitgaan boven de
naastenliefde of moet de naastenliefde
uitgaan boven het staatsgezag?
133. Kamerling, Z.
De weg naar de wereldvrede
1930; Sijn, en Zonen, D. van
Lezing voor de Vredeskring van Neder-
land te Vlaardingen in brochure-vorm
uitgegeven.
134. Kater, G.
Veertig jaar Doopsgezinde Vredesgroep
1986; Doopsgezind Jaarboekje 80, 38-46.
Historisch overzicht van 40 jaar DVG.
135. Kater, G.
The Mennonite Peace Group in the
Netherlands
1949; IFOR/Brethern/Quakers/
DVG/MCC
Lezing tijdens een conferentie op 2 - 4
augustus 1949.
136. Kater, G.
Reconciliation in a World of War and
Militarism
1972; MWC-Curitiba
Kater pleit voor een nieuwe mentaliteit
van verzoening i.s.m. andere kerken.
137. Keulen, J.
Onze jonge mannen
1908; ZB 21,30

- Verslag van gesprekken met militairen over godsdienst, vrijzinnigheid, socialisme, niet over weerloosheid
138. Kielstra, J.C.
Geweld en Rechtshandhaving
1931; Comité tot waarschuwing tegen propaganda voor dienstweigering en eenzijdige ontwapening
Vlugschrift nr 2.
139. Kielstra, J.C.
Het Comité tot waarschuwing tegen propaganda voor dienstweigering en eenzijdige ontwapening.
1930; ZB 43,36
Bericht van de oprichting van het Comité en zijn doelstellingen.
140. Knipscheer, L.D.G.
Vietnam en wij
1966; DVG
Toespraak gehouden op 12 maart 1966 voor de ADS over onze houding tegenover de kwestie Vietnam.
141. Knipscheer, L.D.G.
Overheid en Oorlog
z.j. Kerk en Vrede;
Vlugschrift 13. Studie over Romeinen 13
142. Knipscheer, L.D.G.
Renewal of the Doctrine of Nonresistance among the European Mennonites
1967; MWC-Amsterdam
Lezing over het gevaar van patriottisme dat de radicale gehoorzaamheid en verzoening aan de kant zet.
143. Knipscheer, L.D.G. en Gorter, K.T.
Aanvaarding of verwerping van de militaire dienstplicht
1954; ADS
Brochure, waarin twee standpunten ten aanzien van het dienstweigeren naast elkaar worden uiteengezet.
144. Knipscheer, L.D.G. bew.
Vredestichters in een gebroken wereld
1973; DVG
Bijbelstudiegids
145. Knipscheer, L.D.G.
New Life Through the Spirit
1967; MWC-Amsterdam
Kort getuigenis van de hernieuwing van het vredesgetuigenis in Nederland.
146. Knot, J..
Onder de wapenen
1951; Commissie tot behartiging van de belangen van Doopsgezinde militairen.
Knot geeft in deze brochure zijn argumenten om in het leger dienst te nemen, tevens is deze brochure een praktische gids voor doopsgezinde militairen.
147. Koejemans, A.J.
Doperse Ketterijen
1965; Have, W.ten
Artikelen over de opvattingen van doopsgezinden waarin ook het pacifistisch standpunt van de schrijver weerklinkt.
148. Koejemans, A.J.
Jaro V Praha. Indrukken van een vredesconferentie
1968; ADW 23, 17
149. Koekebakker, J.
Aan onze Zuidergrenzen
1914; ZB 28,08
Artikel over de hulp die in Zeeuws-Vlaanderen gegeven wordt aan vluchtelingen uit België.
150. Koekebakker, J.
Commissie voor Gewetensbezwaarden
1929; ZB 42,38
Voorstel aan de Algemene Doopsgezinde Sociëteit om een commissie in te stellen ter ondersteuning van dienstweigerers.

151. Kossen, H.B.
De bijbelse leer over de twee werelden
1961; de Brief 15-de jr nr 2, 3, 4 en 6.
Bijbels-theologische uiteenzetting.
152. Kossen, H.B.
Het vredesdenken van Vancouver: Con-
stantijn werkt nog steeds door
1984; Wereld en Zending 13/1
Artikel over het theologisch kader van
de oecumenische vredestheologie
153. Kossen, H.B.
De God des Vredes als Bondgenoot
1989; ADS
Afscheidscollege als hoogleraar aan het
Doopsgezind Seminarie
154. Kossen, H.B.
De Christus op de Andes
1957; Fredeshiem
Artikel over verwerping van bewapening
met het vredessymbool van de Christus
op de Andes als aanloop.
155. Kossen, H.B.
Gemeente, volk en overheid
1957; ADW 12, 4; Fundament en Bouw-
stenen
Artikel over Romeinen 13 en de verhou-
ding tussen gemeente en staat.
156. Kossen, H.B.
Kerk en Politiek
1952; ADW 6, 10; 11; 14
Het leven in nood en armoede is een we-
reldbedreiging voor de vrede en is mede
veroorzaakt door de kerken en de poli-
tiek van het westen.
157. Kossen, H.B.
Schepping, Staat en Oorlog
1953; ADW 7, 40; 41; 44; 45
158. Kossen, H.B.
Christus' heerschappij over gemeente
en wereld
1963; ADW 18,6
- Samenvatting van een theologische
waardering van het kernwapenrapport
der NHK.
159. Kossen, H.B.
The peace church in a world of conflict
1984; Conrad Grebel Review, the 2, 1-9
Gedachten over de zending van de kerk
in een samenleving die vooral econo-
misch, politiek en ideologisch in conflic-
ten verkeert. De kerk is waarachtig naar
de mate waarin zij het voorbeeld van Je-
zus volgt, de bevrijder.
160. Kossen, H.B.
Ban en Zwaard
1959; GDB, Toerusting en opbouw
1,37/38
161. Kossen, H.B.
1988; Mennonitisches Jahrbuch 1988
Het Oude Testament is het getuigenis
van God die strijd voert voor de leef-
baarheid van de aarde.
162. Kossen, H.B. samenstelling
Doopsgezind Zijn
1969; ADS
163. Kühler, W.J.
De Weerloosheid en de overige kenmer-
ken der oude Doopsgezinden
1930; Zondagsbode nr 34
Kühler beschrijft vanuit de geschiedenis
het beginsel der weerloosheid en acht
het een niet algemeen geldend beginsel.
164. Kuiper, A.K.
De taak van de Kerk in de Vredesbewe-
ging
z.j.; Kerk en Vrede, vlugschrift 3
Uitgesproken op de Deventer Landdag,
1928
165. Kuiper, F.
Het beloofde land
1969; ADW 24, 15
Vier stellingen voor een studie over

- Gods wil ten aanzien van het Midden-Oosten.
166. Kuiper, F.
Met de gemeente de wereld in 1914 – 1969
1969; ADW jaargang 24 nrs 30, 31, 46, 47, 48, 49
Autobiografische herinneringen met interessante opmerkingen over het vredesgetuigenis, later als brochure uitgegeven.
167. Kuiper, F.
Beginselverklaring van de Arbeidsgroep van Doopsgezinden tegen de Krijgsdienst
1927; Arbeidsgroep
Eerste beginselverklaring
168. Kuiper, F.
Burgerdienst
1926; Brieven IX, 3 Evangelie en Krijgsdienst
Kuiper pleit voor burgerdienst, al kan dat ook in bijzondere gevallen geweigerd worden.
169. Kuiper, F.
Naamsverandering
1925; Brieven VIII, 11
Weerloosheid wordt verschillend opgevat, daarom is naar zijn mening een naamsverandering noodzakelijk.
170. Kuiper, F.
Perspectieven van de ontmoetingen van Christenen met het volk der Joden
1970; DVN
Kuiper staat een houding tegenover Israël voor van verzoening en volledige aanvaarding van de staat Israël.
171. Kuiper, F.
De wereld daagt de gemeente uit
1957; Gorcum, van; Stemmen 6,4
Kuiper daagt de gemeente uit om waar te maken wat zij meent in de wereld te kunnen betekenen.
172. Kuiper, F.
Leven uit de hoop
1958; Paris, H.J.
Een verhandeling over het bijbels geloven
173. Kuiper, F.
Israël en de gojiem
1951; Tjeenk Willink
Positiekeuze van Kuiper in de strijd van Israël om haar bestaan, juist ook in zijn gewelddadige strijd.
174. Kuiper, F.
De gemeente in de wereld
1941; Tjeenk Willink
Theologische studie
175. Kuiper, F.
Ontwapening
1924; ZB 38,07
Verslag van de oprichting van de groep van voorgangers (en leken) tegen oorlog en oorlogstoerusting
176. Kuiper, F. red.
Evangelie en Krijgsdienst
1929; Arbeidsgroep
Brochure met artikelen waarin op gedegen wijze het standpunt van de antimilitaristen wordt verdedigd. Medewerkers: Ds H.C.Barthel, Dr A.K.Kuiper, J.Gleysteen sr, M.T.Gerritsma, Ds P.Keuning, C.P.Inja, F.Kuiper.
177. Kuiper, Fr. e.a.
Israëls zelfverdediging
1956; ADW 11,36
Boodschap van de Dgz werkgroep voor vriendschap met Israël.
178. Kuiper, Fr.
Onze Enquête I, II, III
1927; Brieven IX nr 5, 6 en 8
Uitvoering beschouwing over enquête onder predikanten

179. Kuiper, Fr.
Kerk en Vrede
1928; Brieven XI nr 9
Rede op 9 februari 1928 in de Singelkerk over doel en ontstaan van Kerk en Vrede.
180. Kuiper, Fr.
Na vijf jaren
1930; Brieven XIII nr 3
Verslag van de eerste vijf jaar van de Arbeidsgroep
181. Kuiper, Fr.
Helder Camara en de zaak van Abraham
1972; Vredesbrief
Over de verhouding tot Abraham in jodendom en islam, over rechtvaardigheid en maatschappelijke structuren en over de keuze voor het socialisme
182. Kuiper, Fr.
Oorlog en Christendom
1926; Kerk en Vrede 1, 12
Het beginsel van de dienstweigeringswet in verband met haar toepassing. Over geweten en gewetensbezwaren en over de wijze waarop de overheid hier over oordeelt.
183. Kuiper, Fr.
Christen en Socialist; een getuigenis van Frits Kuiper
1979; NCSV-Ds Frits Kuiper Stichting
Bundel artikelen waarin blijkt op welke wijze Kuiper theologisch, sociaal en politiek in het leven stond in de jaren 1927-1933, eerste uitgave 1933.
184. Kuiper, Fr.
Kiezen
1970; Vredesbrief, maart
Stellingen en toelichting voor de winterconferentie 1970 over geweld en geweldloosheid
185. Kuipers, W.H. en Visser, D.
Doperdom als radicale inspiratie
1978; Doopsgezinde Bijdragen 4,82-87
Interview met Theun de Vries, socialistisch schrijver van doopsgezinde komaf.
186. Kuipers-Postma, J.F.
De geweldloze weg van de gemeente
1977; Doopsgezinde Bijdragen 3,33-40
Artikel over de wijze waarop de doopsgezinde gemeente zich verantwoordelijk toont voor de wereld zonder haar eigen positie op te geven, niet van de wereld te zijn.
187. Laag, T.van der
By my spirit
1950; Christian Monitor 42,247
Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en commentaar op de mogelijkheid van een kernoorlog.
188. Laurensse, L.
Werven of sterven
1985; ADS
Een werkboek om zicht te krijgen op de bijdrage van de doopsgezinden in de eigen politieke, (on)kerkelijke, maatschappelijke omgeving.
189. Leendertz, J.M.
Een Doopsgezind getuigenis tegen militair geweld
1922; Arbeidsgroep
Eerste brochure van de Arbeidsgroep tegen de krijgsdienst
190. Leendertz, J.M.
Weerloosheid
1925; Brieven VIII,3
Leendertz roept op tot duidelijkheid en beginselvastheid met betrekking tot de weerloosheid.
191. Leendertz, J.M.
Nieuw leven in een Oude Broederschap
1956; DVG-JWG
Leendertz noemt de motieven op die geleid hebben tot de oprichting van de Arbeidsgroep: het contact met de Quakers en de Eerste Wereldoorlog.

192. Leendertz, J.M.
De gemeentedagbeweging
1929; Vereniging der verstrooiden
Leendertz beschrijft de gemeentedagbe-
weging, waaronder het ontstaan van de
arbeidsgroep tegen de krijgsdienst.
193. Leendertz, J.M.
De dienstweigeringswet
1925; ZB 38,10
Uitleg van de dienstweigeringswet van
30 juli 1923. Positieve reactie met vra-
gen.
194. Leendertz, T.
Wet of Geweten?
z.j.; Chreestarchia
Geschrift over het geweten in verband
met dienstweigeringswet omstreeks 1915
195. Leendertz, W.
Christendom en Krijgsdienst
1954; ADW 8,10;11
Leendertz stelt dat men in de realiteit
van de zonde moet durven staan en dus
vuile handen moet durven maken, beter
dan dat men het onheil toelaat.
196. Mankes-Zernike, Dr A
Dienstweigeringswet en Opvoeding
1925; De Oogst
Artikel in de "Handelingen van het Al-
gemeen Congres voor dienstweigerings-
wet 18/19 – 4 – 1925".
197. Meer, P. van der
Doopsgezinden, waarom, hoe, wanneer
1980; DG Woerden
Brochure over doopsgezinden met ster-
ke nadruk op het vredesgetuigenis
198. Meer, S. van der
Weerloosheid
1990; DG Haarlem
Een van vier gebundelde preken van
Haarlemse predikanten.
199. Meihuizen, H.W.
Doopsgezinde kenmerken en eigenaar-
digheden
1948; ADS – De Bussy
Brochure over doopsgezinde beginselen
200. Meulen, Dr J. ter
De Oorlogsmachine
1954; ADW 8, 16
Een reactie op het artikel van W. Leen-
dertz over ontwikkelingen in het oor-
logsdenken.
201. Meulen, Dr J. ter
De wederopleving van het militarisme
1931; Arbeidsgroep tegen de Krijgs-
dienst
Gedegen artikel over oorzaken van het
oplevend militarisme, vooral politiek,
economisch, cultureel beschouwd.
Overdruk uit Brieven.
202. Meulen, J. ter
De burgerlijke dienstplicht in Amerika
(ter vervanging van den militairen
dienst)
1946;
Artikel/lezing over de wijze waarop in
Amerika de vervangende dienstplicht is
geregeld.
203. Meulen, J. ter
Doopsgezinden en Staatsgezag
1936; Brieven XIX nr 9
Ter Meulen schrijft over het dilemma te
beseffen goede staatsburgers te moeten
zijn, maar ook deel uit te maken van een
hogere gemeenschap.
204. Meulen, J. ter
Een Handboek voor de Vredesbeweging
1954; Internationale Spectator VII, nr 17
Bespreking van het handboek voor de
Vredesbeweging, samengesteld door Dr
J. de Graaf.

205. Meulen, J. ter
Wij willen goede staatsburgers zijn, maar wapenen kunnen wij niet dragen z.j.; Arbeidsgroep Folder met wervingstekst en beginselverklaring en adressen.
206. Meulen, J. ter
Bibliographie van de Vredesbeweging voor 1899
1934;
207. Meulen, J. ter
Gij zult niet doden z.j.; BEDA Zeven briefkaarten in zeven verschillenden talen.
208. Mierop, L. van
Principiele Oorlogsbestrijding 1928;
Rede uitgesproken op 1 augustus 1928 op de Conferentie "Vrede door Religie" te 's-Gravenhage.
209. Mierop, L. van
Hoe is onze houding tegenover Oorlog en Militarisme?
1899; Internationale Broederschap Brochure waarin Van Mierop zijn opvattingen uiteenzet. Algemeen religieus en ethisch geschrift.
210. Mierop, L. van
Open brief aan alle mensen die de oorlog haten en verlangen er van verlost te worden
1916; Chreestarchia Antimilitaristische brochure.
211. Mierop, L. van
Geestelijk en Maatschappelijk Leven 1909; De Waelburgh
Bundel artikelen o.a. 'Hoe wij den oorlog en het militarisme doeltreffend kunnen bestrijden' (1905).
212. Mierop, L. van
Jeugdopvoeding z.j.; De Waelburgh
Gedachten over de opvoeding in antimilitaristische en antikapitalistische zin.
213. Mierop, L. van
Ons huidige Strafstelsel 1917; Looy, S.L. van
Overdruk uit 'Vragen van den dag over de celstraf van dienstweigeraars'.
214. Mulder, A.
Weersta de boze niet 1939;
Preek over Mattheüs 5: 39 te Aardenburg en Amsterdam gehouden. (getypt).
215. Nooter, J.
Wapens omdat het moet? 1950; ADW 4, 34
Artikel over het waagstuk om niet op wapens te vertrouwen maar in God te geloven.
216. Oosterbaan, J.A.
De wijsheid der wereld 1957; Gorcum, van; Stemmen 6,4
Artikel over de verhouding gemeentewereld.
217. Pals, H.
Machten zijn overwonnen 1985; ADS
Gespreksboekje over de Bijbel en het geweld.
218. Pals, H.
Een kerkelijk actieprogramma tegen het geweld 1979; ADW 34, 6;7.
Verslag van werkgroep militarisme van de Raad van Kerken en een beoordeling ervan.

219. Pasma, F.H.
ADS-Voorzitter in oorlogstijd
1963; Gorcum, van Stemmen 12,1
Pasma verdedigt het beleid van het ADS-
bestuur in de oorlogstijd.
220. Pasma, F.H.
De weerloosheid en het overheidsambt
bij de Doopsgezinden der XVI eeuw
1913; Pasma, F.H.
Seminarisch Proefschrift
221. Pasma, F.H.
De vroegere Doopsgezinden en de
krijgsdienst
1930; ZB 43,24
Kritische bespreking van de brochure
van Van der Zijpp: 'De vroegere Doops-
gezinden en de krijgsdienst'.
222. Penner, L.
Het lammeke onder de wolven
1989; ADS – Seminarie
Proponentsscriptie. Doperse opvatting
over kerk en staat 1600-1650.
223. Postema, M.C.
Neem en lees
1956; DVG-JWG
Bijbelstudiegids
224. Postema, M.C.
Het spoor van Menno Simonsz' gedach-
ten
1986; Kok, bldz 54 vv.
Kennismaking met het denken van Men-
no Simons, ook van zijn gedachten over
weerloosheid en dergelijke.
225. Postma, J.F.
Koorddans naar het Koninkrijk
1984; ADS-Seminarie
Proponentsscriptie. Utopie en theologie
in het werk van Bart de Ligt (1883-
1938).
226. Reuvens-van Bemmelen, C.W.
Behoort het beginsel tegen het wapen-
dragen van de Doopsgezinde Broeder-
schap geheel tot het verleden?
1914; Reuvens-van Bemmelen, C.W.
Geschrift waarin de schrijfter het begin-
sel der weerloosheid verdedigt.
227. Roelofs, J.W.
Aanvaarden van het geweldloosheids-
principe maakt integraal deel uit van
een waarachtig doopsgezind belijden
1991; ADS-Seminarie
Proponentsscriptie
228. Rotterdamse ICTO-groep
ICTO, een Vredesbeweging; Waarom en
Waarvoor?
1983; ADW 38, 34-38
Later als brochure uitgegeven artikelen-
reeks waarin het standpunt van het
ICTO wordt weergegeven.
229. Schepperle, G.G.
De bijbelse lijn als achtergrond voor de
vredesgemeente
1979; ADS
Toespraak voor de DVG-winterconferen-
tie 1979.
230. Schermerhorn, Ds N.J.C. (NH predi-
kant)
Naar de Afgrond
1945; Kerk en Vrede
Preek voor de doopsgezinde gemeente
Apeldoorn. Oproep tot een andere wijze
van leven.
231. Schlette, Chr.
Geweld en geweldloosheid
1988; ADS-Seminarie
Proponentsscriptie. Het verschil tussen
de lutherse en doperse benadering van
de verantwoordelijkheid voor de samen-
leving.

232. Schra, W.
Vlootwetplannen
1923; ZB 36,45
Bezwaar tegen de regeringsplannen inzake bewapening.
233. Sepp, A.
Twee studien
1929; ZB 42, 52
Bespreking van een bespreking van het boek van Prof. Dr. G.J. Heering: De zondeval van het Christendom door Ds Binnerts in het Nieuw Theologisch Tijdschrift.
234. Siccama, Dj.E.W.
Vredesgroep en politiek
1948; DVG, De Brief, oktober 1948.
235. Siersma, J.
Een doperse visie op burgerlijke ongehoorzaamheid?
1984; ADW
Verslag van bijeenkomst van doopsgezinde IKV-kernleden over stelling van C. van Duin.
236. Siersma, J. red.
Doopsgezinden en het IKV
1983; ADS – Commissie ter begeleiding...
Verslag van gesprek in de gemeenten n.a.v. brochure: Met de moed der hoop.
237. Sixma, F.H.
Voor de krijgsraad
1926; ZB 39,15
Verslag van de zitting waar Jan Vinkenburg voor dienstweigering werd veroordeeld.
238. Sluis, D. van der
Geweld en de bijbel – geweld in de bijbel
1982; ADW 37, 11 en 15
Begin van een artikelenreeks, door omstandigheden gestopt.
239. Smeding, S.S.
De vrede, niet gelijkerwijs de wereld hem geeft
1945;
Geschrift uit Middelharnis
240. Snethlage, A.
De andere zijde
1940; Brieven XXIII nr 3
Artikel waarin Snethlage uitlegt niet weerloos/geweldloos te zijn.
241. Spaargaren, D. Jzn
De liefde Gods en de oorlogshandelingen
1957; ADW 11,41
Uiting van zorg en verdriet om de situatie en de mensen in de oorlogsgebieden
242. Straten, E.van, secr.
De gemeente voor vrede
1980; ADS-DVG
Leesmap met artikelen, verschenen in het Algemeen Doopsgezind Weekblad en elders aangaande het vredesgetuigenis en het gesprek daarover
243. Straten, E. van
Doop en Vrede
z.j.;
Doopgeschenk met aanbeveling om lid te worden van de DVG.
244. Veen, W.
Gedachten over het beleid
1973; DVG
Beleidsnota van de Doopsgezinde Vredesgroep.
245. Veer, J.K. van der
Lijdelijk verzet, in theorie en praktijk
1897
Van der Veer is de eerste dienstweigeraar. Hij was doopsgezind.

246. Veer, Th van der en Gorter, K.T.
Als vrome Christen
1949; Gorcum, van
Christen zijn in deze tijd.
247. Verheus, S.
Wij bezitten een lied voor de Wereld
1946; DJB – De Hocksteen, 12 nr 4
Artikel over militarisme, dienstweigering en geestelijke weerbaarheid.
248. Verheus, S.L.
Beleden vrede – omstreden vrede, in *Weerdopers, Menisten, Doopsgezinden*, bldz 162-179.
1980; Walburg Pers, de
Bijdrage over het vredesgetuigenis van de doopsgezinden in Nederland.
249. Visser, D.
Doopsgezinden en Weerloosheid
1976; ADW 31, 18, 23
Overzicht van de standpunten in de wereldbroederschap over weerloosheid e.d.
250. Visser, D.
Weerloosheid: van gave tot opgave
1979; ADW 34, 25
Verslag van DHK-vergadering waar Voolstra een rede hield onder deze titel met reacties.
251. Voolstra, S.
Marcheert Menno weerloos verder?
1985; Doopsgezind Jaarboekje 79, 21-28
Artikel over de weerloosheidsgedachte van de doopsgezinden.
252. Voolstra, S.
Vreemdelingen en bijwoners
1979; Doperse Stemmen 3
Uitgave van teksten aangaande het vredesgetuigenis uit de geschiedenis der doopsgezinden.
253. Voolstra, S.
Gods volk – een politiek verschijnsel
1977; DVG-Vredesbrief 2, 6 en 11
Artikel over de gemeente als nieuwe gemeenschap in de wereld.
254. Voolstra, S.
The search for a biblical peace testimony
1979; Herald Press, 24-35
Vredessteologie zal de bijbel moeten uitleggen in zijn politieke en sociale context.
255. Voolstra, S.
Love your enemies: Called to be citizens of a new world
1977; Mennonite Reporter 7,5
Vijandsliefde is deel van de nieuwe weg van Jezus. Christenen moeten de grenzen overschrijden anders blijven zij in de oude wereld.
256. Voolstra, S.
Roepend tegen de storm van geweld
1975; Vredesbrief 75, dec.
Losse opmerkingen over koers en beleid van de DVG.
257. Voolstra, S.
De Politiek van het Kruis
1974; Vredesbrief 74 nov.
Bespreking en waardering van het boek van J.H. Yoder.
258. Vos, K.
Oranje en de Doopsgezinden
1909; Vereniging der Verstrooiden
Vos beschrijft de verhouding tussen de doopsgezinden en de prins van Oranje in het licht van van de gelijkberechtiging der doopsgezinden.
259. Vos, K.
De weerloosheid der Doopsgezinden
1923; Vereniging der Verstrooiden
Vos beschrijft het beginsel van de weerloosheid bij de Nederlandse doopsgezinden.

- den met een kritische opmerking over de Arbeidsgroep tegen de krijgsmacht.
260. Wartena, S.D.A.
Uit vijf jaren oorlogstijd
1945;
Gedeelten uit preken en andere geschriften uit de oorlogsjaren
261. Wartena, S.jr
De weerloosheid der oude Doopsgezinden
1890; ZB 3,51
Verslag van lezing van Ds Frerichs; over het verschil tussen weerloosheid en volsakte weerloosheid.
262. Wassing, G.
Met vuile handen aan tafel
1971; ADW 26, 39
'Ten aanzien van het gebruik van geweld kun je geen schone handen houden en dat mag'.
263. Werf e.a., M.B. van der e.a.
Dienstweigeren waarom?
1975; ADW 30, 40; Singelaria
264. Werkema, F.G.
Dutch Resistance (1940-1945)
1975;
Scriptie voor het Conrad Grebel College over het Nederlandse verzet in de Tweede Wereldoorlog.
265. Westendorp Boerma, Dr N.
Oorlog en Vrede,
hoofdstuk in de bundel "Nee en ja, ethisch religieuze studiën"
1939; H.J.Paris
Oorlog is onvoorwaardelijk en altijd kwaad. Niet elke deelneming eraan wordt afgewezen.
266. Westerdijk, Ds P.B.
Ontwapening en Dienstweigering
1930; Comité tot waarschuwing tegen propaganda voor dienstweigering en eenzijdige ontwapening
Brochure nr 1. Westerdijk was ook voorzitter van de ADS.
267. Wieringa, W.G.L.
De vraag waarmee wij allen worstelen
1951; ADW 6,7
Artikel over de moeilijke keuze God te gehoorzamen of de politieke werkelijkheid. Verdediging van de DVG.
268. Wieringa, W.G.L.
Christendom of Krijgsmacht
1954; ADW 8,14
Reactie op artikel van W. Leendertz in ADW jaargang 8, nrs 10 en 11. Een beschouwing over Romeinen 13
269. Wijk, K. van der
Radicaal pacifisme is nog steeds een realistische optie
1995; Vredesbrief
Artikel over pacifisme en hoe dit begrip aan inflatie onderhevig is, maar nog steeds de begaanbare weg aangeeft.
270. Wijk, K. van der, red.
Zeven (al)gemene vragen aan theologen
1993; Vredesbrief
Vragen betreffende het vredesgetuigenis aan C. van Duin, D. v.d. Sluis, S.A. Vis, Th. vd. Laan, Y. Brandenburg, A. v.d. Zijpp, H.D. Woeltinga.
271. Wissel, F. van der
Ons neen en ons ja
1927; ADW 1, 42
Standpunt van de DVG aangaande de militaire acties in Indonesië.
272. Wissel, F. van der
Wie heeft u op deze plaats gesteld?
1949; ADW 3,17
S. vraagt zich af hoe de Nederlandse regering zich in de positie heeft kunnen laten manoeuvreren om militaire acties te moeten ondernemen in Indonesië.

273. Wissel, F. van der
Staat of Gemeente
1949; ADW 3, 40
Van der Wissel zet vraagtekens bij het
zionistische streven om als volk van God
(= Gemeente) 'staat' te willen zijn.
274. Wissel, F. van der
Evangelie en oorlog
1945; DG Leeuwarden?
Drie preken uit de zomer van 1945, 31
bldz.
275. Wissel, F. van der
De Derde Weg of de Enige Weg
z.j.; DVG
Brochure over het pacifisme als de enige
weg van Christus als alternatief voor of
de totalitaire staat of de totalitaire oor-
log.
276. Wissel, F. van der
Peace and war: The dutch Mennonite
Peace Group
1949; Gospel Herald 42, 594-95
Een verslag van de beweegredenen en
de activiteiten van de Doopsgezinde Vre-
desgroep.
277. Wissel, F. van der
The Christian and the state
1950; MWC – Kansas
Diepere overdenking van de verhouding
tussen de christen en de staat. Rede, uit-
gesproken op het vierde doopsgezinde
wereldcongres te Kansas, 1950. In een
wereld waarin de staat het hele persoon-
lijke leven wil controleren, moet de kerk
weer een lijdende, dienende kerk zijn.
278. Wit, J. de
Op 26 Januari 1925
1925; DG Zaandam
Brochure n.a.v. 400 jaar doperdom over
het Doopsgezind Beginsel van de vrije
vroomheid, zich uitende in de daad, on-
der andere in de daad van de weerloos-
heid.
279. Woeltinga, D.
Een Menniste jongen op een oorlogsschip
1913; Doopsgezind Jaarboekje
Verhaal over een jongen die als vrijwilli-
ger in dienst gaat en meer en meer be-
zwaar krijgt op godsdienstige gronden
tegen het oorlogsbedrijf.
280. Woeltinga, D.
De bijbelse leer van de weerloosheid
1920; ZB 33,46
Boekbespreking van J. Horsch: Die bibli-
sche Lehre von der Wehrlosigkeit.
281. Woeltinga, D.
The Principles of Nonresistance
1927; ZB 40,49
Woeltinga bespreekt het boek van John
Horsch, waarbij hij zich keert tegen de
negatieve beoordeling van K. Vos aan-
gaande de standpunten van Horsch.
282. Woeltinga, D.
Stemmen uit de Doopsgezinde Broeder-
schap
1915;
Geschrift ter verdediging van de weer-
loosheid bij de doopsgezinden
283. Woeltinga, D.
Het ideaal der Gemeente
1920; Hansma, L.
Inleiding op de derde gemeentedag van
doopsgezinden in augustus 1919 te
Utrecht
284. Wuite, J.
De nieuwe plannen van T.O. Hylkema
1928; ZB 41,36 en37
Kritische bespreking van de gedachten
van T.O. Hylkema.
285. Yoder, Edward
Onze houding tegenover oorlog
1947; DVG
Tien bijbelse redenen waarom gewetens-
bezwaarden geen militaire dienst kunnen
doen. Vertaling door H. de Boer.

286. Yoder, J.H.
Reinhold Niebuhr and Christian Pacifism
1954; DVG en/of MCC?; Heerewegen Pamphlet No 1
287. Zernike, E
Weest overtuigd
z.j.; JVA
Uitgesproken rede op een getuigenisavond van het Jongeren-Vredes-Actie
288. Zijlstra, W. samenstelling
Wet gewetensbezwaren militaire dienst; van rekest tot burgerdienst in vraag en antwoord
1971; Vredesbureau 2de druk
289. Zijpp, N. van der
De Doopsgezinden en de Staat
1939; Brieven, 22,2
290. Zijpp, N. van der
Experiences of the Dutch Mennonites during the Last World War
1946; Mennonite Life 1, 24-27
Over de betrokkenheid van de doopsgezinde broederschap op het vlak van de jodenvervolg, de weerloosheid en de wederzijdse hulp.
291. Zijpp, N. van der
De vroegere Doopsgezinden en de krijgsdienst
1930; Taconis v/h G.
Van der Zijpp beschrijft de weerloosheidsgedachte onder de doopsgezinden en concludeert dat deze op de Arbeidsgroep na, bijna geheel verdwenen is. Herdrukt in: *Uit het werk van Prof. Dr. N. van der Zijpp* (1965)

Onderstaande lijst is van publicaties van diverse aard. Het betreft uitgaven van periodieken, vlugschriften, folders, artikelen, standpunten en dergelijke. De auteur is onbekend, de organisatie, het bestuur of de redactie is wel bekend.

292. Alles over Dienstweigeren
1980; Pax Christi, VD en Vredesbureau
Gids met informatie over alles wat bij dienstweigeren aan de orde komt.
293. Bezwaren tegen de militaire dienst
z.j.; Vredesbureau
Folder van Kerk en Vrede en Doopsgezinde Vredesgroep
294. Boodschap
1953; ADW 7,33
Brief van het Hoofdbestuur van de Doopsgezinde Vredesgroep waarin deze zijn verontrusting uitsprekt over de militaire propaganda op scholen, met name op koninginnedag.
295. Brief
Uitgave van de DVG vanaf 1946 – november 1960
296. De DVG over Vietnam
1965; ADW 20,37
Verklaring en oproep aan de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en de kerkenraden der doopsgezinde gemeenten.
297. De gemeente voor vrede (artikelen over vrede vanuit bijbels en dopers perspectief)
1980; ADS
Diverse doperse en niet-doperse artikelen
298. De Vredesbrief
Uitgave van de Doopsgezinde Vredesgroep
vanaf december 1960 tot en met 1966
299. De Vredesbrief
Uitgave van de Doopsgezinde Vredesgroep als inlegvel in het Algemeen

- Doopsgezind Weekblad van
11 februari 1967 tot en met 1989
300. De vrijstelling van militaire dienstplicht voor theologen
1952; ADW 6,27
Halfslachtige brief van de ADS, waarin zij geen stelling neemt tegen de wet die vrijstelling geeft aan theologen
301. Dienstweigeren of niet?
1946; DJB – De Hoeksteen, 12 nr 8
Samenvatting van de uitslag van de enquête van S. Verheus onder de leden van de Doopsgezinde Jongerenbond. 300 van de 900 leden spraken zich uit.
302. DJB en JWG/DVG
Denk er nog eens over
1954; DJB
Klein boekje om jongens tot denken aan te zetten over wel of niet in dienst gaan.
303. Doe niet alleen wat je samen moet doen
1981; BN, DZR, DVG, WOS
Projektenboekje van de vier Instellingen.
304. Doperse weerloosheid en burgerlijke ongehoorzaamheid
1984; ADS-Commissie ter begeleiding
Gebundelde artikelen uit ADW en Vredesbrief.
305. Friedensnachrichten
Herausgegeben im Auftrag des Internationalen Mennonitischen Friedenskomitees vom Mennonitischen Friedenszentrum, 'Heerenwegen' Zeist, Niederlande.
1956; IMFK, Zeist
Kwartalbrief voor doopsgezinde predikanten in Europa
306. God establishes both Peace and Justice
1958; DVG/Quakers//Brethern/ MCC IFOR
De historische vredeskerken reageren op een artikel van A. Dun en R. Niebuhr.
307. Handboek Dienstweigeren
1990; Vredesbureau
308. In de Walvis
Uitgave van de Doopsgezinde Vredesgroep, Bijzondere Noden en Doopsgezinde Zendingsraad vanaf juli 1998
309. In dienst? Bekijk het even!
z.j.; Vredesbureau
Folder (uit de jaren 83 of later).
310. In dienst? Een gewetensvraag
z.j.; Vredesbureau
Folder (uit de jaren dat Harry Pals medewerker van de Vredesgroep was)
311. Kampliederensbundel
z.j. DVG
312. Kerk en Vrede
Nieuwe Weerbaarheid
1952; Loghum Slaterus, van
Studie over nieuwe weerbaarheid door commissie waarbij als adviseur optrad Ds T.O. Hylkema
313. Mededelingen over de Dienstweigeringswet
1950; Kerk en Vrede en DVG
Brochure over de dienstweigeringswet, 4 bldz.
314. Mededelingen over de Dienstweigeringswet
z.j.; DVG en Kerk en Vrede
Folder over de dienstweigeringswet van 1923 van na de Tweede Wereldoorlog.
315. Militaire dienst... De keus is aan jou!
z.j.; Vredesbureau
Folder uit 1984 en later.
316. Over het gevaar van kernproeven
1963; ADW 18, 29
Herinnering van de ADS aan uitspraak van 1957. Informatie over het standpunt van de Wereldraad van Kerken.

317. Peace is the will of God
1953; DVG/Quakers/Brethern/MCC/
IFOR
Reactie van de historische vredeskerken
op uitspraak van de Wereldraad van Ker-
ken te Amsterdam.
318. Redactie ADW
Dienstweigeren
1984; ADW
Grepn uit de geschiedenis van het
dienstweigeren.
319. Redactie ADW
Weigeren defensie-belasting te betalen
1984; ADW
Voorbeelden van mensen die belasting
weigeren te betalen voor defensie.
320. Redactie ADW
Brief van de commissie ter begeleiding
1984; ADW
Bijbels vredesgetuigenis, waarin het IKV
kritisch positief wordt gevolgd.
321. Reglement van de Arbeidsgroep van
Doopsgezinden tegen den Krijgdsdienst
1929; Arbeidsgroep
322. Report of the Peace Conference of
Brethern, Friends and Mennonites held
at Heerewegen
1949; K&V/Brethern/Quakers/DVG/
MCC
Lezingen en discussies tijdens conferen-
tie op 2-4 augustus 1949
323. The Christian and War
1958; DVG/Quakers/Brethern/MCC/
IFOR
Bundeling van de theologische discussie
met de Wereldraad van Kerken, bestaan-
de uit drie bijdragen: Peace is the will of
God (1953); God wills both Justice and
Peace (1955); God establishes both Pe-
ace and Justice (1958)
324. Verklaring met betrekking tot de crisis
in het Midden Oosten
1990; Vredesbrief
Uiting van zorg en aansporing tot ge-
weldloze oplossing door het Hoofdbe-
stuur van de Doopsgezinde Vredes-
groep.
325. Vrede Aktie Bezinning Dienstweigeren
1974; DVG
Folder van de Doopsgezinde Vredes-
groep.
326. Vrede is de wil van God
1953; DVG/Quakers/Brethern/MCC/
IFOR
Reactie van de historische vredeskerken
op uitspraak van de Wereldraad van Ker-
ken te Amsterdam.
327. Vredesbrief
Uitgave van de Doopsgezinde Vredes-
groep vanaf 16 maart 1990 tot januari
1998
328. Vredesbureau
Werkmap Kerk & Dienstplicht
1984; Vredesbureau/LHJR/ROS/RHZ
Werkmap aangaande
dienstplicht/dienstweigeren.
329. Vredesgetuigenis der Doopsgezinden
1936; IMPC
Verklaring van het in 1936 opgerichte
Internationaal Doopsgezind Vredesco-
mité.
330. War is contrary to the will of God
1951; DVG/IMPC/Quakers/IFOR/
Brethern
Een antwoord van de historische vredes-
kerken op een rapport van de Werel-
draad van Kerken 1948.
331. Wet gewetensbezwaren militaire dienst.
Van rekest tot burgerdienst in vraag en
antwoord
z.j.; DVG-Vredesbureau

Drie generaties socinianisme en één foliant¹

De doctoraalscriptie met bovenstaande titel doet verslag van een onderzoek naar de *Bibliotheca fratrum Polonorum*, het roemruchte corpus sociniaanse tractaten (8 banden, folio, Amsterdam, 1665-1668²). Het doel van deze boekhistorisch-bibliografische studie is te achterhalen wanneer de uitgave precies gedrukt is en welke omstandigheden en personen daarbij een rol hebben gespeeld. Aangezien sociniaanse publicaties in de zeventiende eeuw sinds het plakkaat van de Staten van Holland en West-Friesland van 19 september 1653³ officieel waren verboden, zijn de delen anoniem uitgegeven. Het impressum op de diverse titelpagina's heeft als plaats van uitgave 'Irenopoli' respectievelijk 'Eleutheropoli' – bekende schuilimpressa voor sociniaans drukwerk in onder meer Amsterdam in de zeventiende eeuw – en geeft als jaar van uitgave 'post annum domini 1656'. Uit de literatuur is bekend dat de Amsterdamse boekverkoper Frans Kuyper (1629-1691) verantwoordelijk is geweest voor het uitgeven van de foliant.⁴ Bovendien heeft Piet Visser in zijn inaugurele rede Daniel Bakkamude (1627/28-1693; boekdrukker te Amsterdam, 1661-1685) geïdentificeerd als drukker ervan.⁵ Aangezien Vis-

1 De volledige titel luidt: 'Drie generaties socinianisme en één foliant: de (voor)geschiedenis en totstandkoming van de *Bibliotheca fratrum Polonorum* (1579-1669)' (fotokopie, 150 + xiii pp). De scriptie diende ter afronding van de studie Boekwetenschap aan de opleiding Boek- en Informatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam en is in te zien bij de Bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam in de UB Amsterdam ('Zaal Mennonitica') alsmede op de Herman de la Fontaine Verweyzaal ('onderzoekszal') aldaar. Ik heb de intentie een artikel te wijden aan deze foliant waarin alle materiële aspecten aan bod komen. Tot die tijd is er voor geïnteresseerden bovendien een herziene versie van de scriptie bij mij verkrijgbaar.

2 Mijn onderzoek is gebaseerd op het exemplaar van de UB Amsterdam, signatuur 266 A 1-8. Er zijn ook diverse exemplaren bekend die gebonden zijn in zes, zeven, negen of tien banden.

3 Zie de transcriptie in: K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn Kring. Historisch-kritische studiën over Hollandse vrijgeesten* ('s-Gravenhage, 1896), bijlage iv, 4.

4 Over Frans Kuyper: J. Vercruyse, 'Frans Kuyper (1629-91), ou les ambiguïtés du christianisme libéral hollandais', *Tijdschrift voor de studie van de verlichting* 2 (1974) 231-241 en L. van Bunge, *Johannes Bredenburg (1643-91). Een Rotterdamse collegiant in de ban van Spinoza* (proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam, Faculteit der Wijsbegeerte, 1990) 90-98.

5 P. Visser, *Godslasterlijck ende percinieus. De rol van boekdrukkers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1996), 18. Naar de *Bibliotheca* is veel onderzoek gedaan door J. Vercruyse in het grondig gedocumenteerde 'Bibliotheca fratrum polonorum. Histoire et bibliographie', *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 21 (1976), 197-212.

ser interessante archivalia ten aanzien van Frans Kuyper boven water heeft gehaald, vormde zijn onderzoek de aanzet tot de bestudering van de *Bibliotheca* zelf.

De doctoraalscriptie is opgezet in drie delen. Het eerste hoofdstuk behandelt in vogelvlucht de geschiedenis en ontwikkeling van het socinianisme (1579-1660). Na een schets van het antitrinitarisme in het Pools-Litouwse Gemenebest (1550-1660⁶) en het boekenbedrijf vanaf de introductie van de boekdrukkunst aldaar (1473-1660), wordt stil gestaan bij de Poolse antitrinitarische boekproductie. Deze boeken werden gedrukt en verspreid door één bedrijf, de firma Rodecki/Sternacki (Krakau, 1574-1600; Rakau, 1600-38)⁷. De verbreiding van het socinianisme naar de Nederlanden (1598-1668), alsmede het drukken en uitgeven van sociniaanse tractaten in de Noordelijke Nederlanden (1600-1668) komen daarna aan bod. Inventarisatie van Nederlands sociniaans drukwerk leert dat een select gezelschap van remonstranten onder wie Daniel de Breen (1594-1664), Dirk Rafaelsz. Camphuysen (1586-1627) en Etienne de Courcelles (1586-1659) verantwoordelijk is geweest is voor het vertalen, drukken en uitgeven van de geschriften van de Poolse vluchtelingen. Zij onderhielden nauwe relaties met boekdrukkers als Pieter Arentsz., Willem en Joan Blaeu en de doopsgezinde Jacob Colom. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een beknopt overzicht van de reactivatie van de Nederlandse (gereformeerde) Kerk en Staat op het verschijnen van sociniaanse publicaties in deze periode.

In hoofdstuk twee staat de *Bibliotheca* zelf centraal. Descriptief-bibliografisch onderzoek maakt duidelijk dat de serie uit tien delen bestaat (vijf delen Crellius; één deel Slichtingius; Socinus en Wolzogen elk twee delen). Op typografische gronden (het werk is bekeken op aspecten als titelbladen, begin- en eindstukken, initialen, etc.) komt naar voren dat de serie uiteen valt in twee reeksen.⁸ Dankzij

6 Over de geschiedenis van het socinianisme tot 1600, zie G.H. Williams, *The Radical Reformation* (3e, herz. en verm. druk; Kirksville, Missouri, 1992). Voor de periode daarna, zie E.M. Wilbur, *A History of Unitarianism. Socinianism and its Antecedents* (Cambridge, Massachusetts, 1947).

7 Zie de bibliografie van A. Kawecka-Gryczowa, *Les Imprimeurs des Antitrinitaires Polonais Rodecki et Sternacki. Histoire et Bibliographie* (Genève/Wrocław, 1974).

8 Reeks één bestaat uit: deel één en twee van J. Crellius, *Opera omnia exegetica* (UBA 266 A 5¹ en A 5²) en J. Slichtingius, *Commentaria in novi testamenti libros* (UBA 266 A 8).

Reeks twee bestaat uit: F. Socinus, *Opera omnia*, (UBA, 266 A 1 en A 2), J. Crellius, *Opera omnia, exegetica, didactica et polemica* (UBA, 266 A 6¹, A 7), J. Crellius, *Ad librum Hugonis Grotii [responsio]*, (UBA 266 A 6²) en J.L. Wolzogen, *Opera*, (UBA 266 A 3 en A 4).

S. Przypkowski, *Cogitationes sacrae* (Amsterdam, 1692) wordt vaak beschouwd als een aanvullend deel op de serie. Gezien de volledig verschillende opmaak, latere datum van verschijning, andere drukker en uitgever is dit boek buiten het onderzoek gelaten.

Voor de inhoud der delen, zie J. Vercruysse, 'Bibliotheca Fratrum Polonorum, tables et index', *Tijdschrift voor de studie van de verlichting* 5 (1977) 379-403.

Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, kan de eerste reeks gedateerd worden op 1665-1666. De tweede reeks is in 1668 op de markt gebracht.⁹

Op grond van een passage in de *Bibliotheca Antitrinitariorum* wordt duidelijk dat Andreas Wiszowaty (1608-1678) bij zijn komst in 1666 in Amsterdam de redactie van de tweede reeks op zich heeft genomen.¹⁰ Bij de redactie van de eerste reeks is mogelijk Daniel de Breen betrokken geweest. De Breen had uitgebreide contacten met boekverkopers als Joan Blaeu, Jacob Colom, Hendrik Boom en Frans Kuiper en fungeerde als een soort spil in het Nederlands-sociniaanse netwerk.¹¹

In hoofdstuk drie wordt getracht om het netwerk van personen in kaart te brengen die hebben bijgedragen aan de productie en distributie van het werk. Aan de hand van een biografische schets van Frans Kuiper (ingedeeld in vier fasen: 'de remonstrantse jaren (1629-1653)', 'de jaren van Amsterdams collegiantisme (1653-1663)', 'tien jaar sociniaans boekverkoppen (1663-1673)', 'Rotterdams pamflettisme (1674-1691)'), komen alle hoofdrolspelers aan bod.

Tenslotte volgt een samenvatting van de kennis omtrent de genese van de *Bibliotheca*. Vermoedelijk waren boekverkopers als Hendrik Boom, Pieter Laburgh en Jan Rieuwerts I in Amsterdam, Johannes Naeranus in Rotterdam en Pieter Van der Meersche in Leiden verkopers van de tiendelige uitgave. Als geldschietters voor het boek kan – naast uitgever Kuiper – gedacht worden aan Stanislas Lubienietzky¹² en Samuel Przypkowski, vermogende Polen die buiten de Verenigde Nederlanden woonden, en de remonstranten Gerard Brandt, Johan Hartigveld,

9 Chr. Sandius jr., *Bibliotheca Antitrinitariorum* (Freistadii, 1684; herdruk L. Szcucki (ed.), Warschau, 1967), 118, 131.

10 Zie Anonymus (=B. Wiszowaty jr.), *Epistola exhibens vitae ac mortis Andreae Wissowatii, nec non ecclesiarum Unitariorum ejus tempore brevem historiam* in: Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, 258-259. Een vertaling met commentaar is te vinden in G.H. Williams, *The Polish Brethren. Documentation of the History and Thought of Unitarism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685* (2 dln; Missoula, Montana, 1980-82) I, 47 en n. 178: 'It has been said that Wiszowaty projected the Bibliotheca Fratrum Polonorum (BFP) while still in Mannheim. Here it is clear that he found the project in progress, although he was invited to write the preface.'

11 Tot zover mijn doctoraalscriptie. Inmiddels is duidelijk geworden dat de eerste reeks hoogstwaarschijnlijk geredigeerd is door Adam Franc jr. (1640-1712). Deze Hongaar, die in de jaren 1660 naar de Nederlanden is gekomen, is tot nu toe volslagen onbekend in Nederland en komt niet voor in de literatuur over het socinianisme. Een Hongaarse vertaling van een – inmiddels verloren gegane – Latijnse brief waaruit blijkt dat Franc de redacteur is geweest, is opnieuw onder de aandacht gebracht door J. Káldos, *Ungarländische Antitrinitarier II György Enyedi* (A. Séguenny red., *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des 16e et 17e siècles*. Tome XV. Baden-Baden/ Bouxwiller, 1993) 81. Een teksteditie van deze brief van Adam Franc jr. is in voorbereiding door B. Kis Attila, die eveneens werkt aan een artikel over Adam Franc jr. (Met dank aan B. Kis Attila).

12 Over Lubienietzky, zie S. Lubienietzky, *History of the Polish Reformation. Translated and interpreted by G.H. Williams* (Minneapolis, 1995) 1-11.

Johannes Naeranus en de waterlander Joachim Oudaan,¹³ prominente deelnemers aan het Amsterdamse en Rotterdamse college.

Eén paragraaf over Daniel Bakkamude en één over de reactie van Kerk en Staat op de *Bibliotheca* (1669-1674) completeren het geheel.

13 Deze namen komen naar voren uit correspondentie over de publicatie van Lubienietzky's *Theatrum Cometicum* (Amsterdam, 1666-1668), een andere uitgave van Kuiper. Zie Remonstrantse Bibliotheek Amsterdam, berustende in de UB Amsterdam, Ar 54²⁰ en ²⁴ en M.M. Kleerkooper en W.P. van Stockum jr., *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de zeventiende eeuw. Biographische en geschiedkundige aantekeningen* (2 dln; 's-Gravenhage, 1914-1916) II, 1246-50. Zie ook Visser, *Godtslasterlijck ende Pernicieus*, 18-20 en n. 70-76.

Mededelingen

Nieuws uit de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum

Personele veranderingen

Sedert ruim een jaar heeft zich bij Zaal Mennonitica, de studiezaal van de afdeling Kerkelijke Collecties van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (UBA), een wisseling van de wacht voorgedaan. Piet Visser is met ingang van 1 juni 1997 aangesteld als hoofdconservator van de UBA, terwijl hij tevens nog in functie blijft als conservator van de Kerkelijke Collecties, waaronder het bruikleen van de Doopsgezinde Bibliotheek ressorteert. Per die zelfde datum is drs. A.P. (Adriaan) Plak benoemd tot assistent-conservator van de Kerkelijke Collecties, wat in de praktijk betekent dat hij verantwoordelijk is voor het gehele reilen en zeilen van Zaal Mennonitica. Adriaan Plak, van huis uit neerlandicus, is gepokt en gemazeld in het oude-boeken-vak, dankzij een jarenlange carrière bij het gerenommeerde Amsterdamse antiquariaat Nico Israel Rare Books. Voor inlichtingen over de collectie, voor afspraken voor een bezoek aan, of informatie van andere aard betreffende de Doopsgezinde Bibliotheek, gelieve u zich tot hem te wenden. Ook voor attendering van recent verschenen literatuur op dopers terrein is hij de aangewezen persoon, omdat reeds vanaf de vorige jaargang van de Doopsgezinde Bijdragen hij de rubriek 'Signalementen' verzorgt. De UBA prijst zich gelukkig met de versterking in zijn persoon van de afdeling Kerkelijke Collecties.

Betreurenswaardig is het bericht dat een van de vier vrijwilligers van het Doopsgezind Documentatiecentrum (DDC), mw. Nel van Schieveen (tevens secretaresse van de werkgroep van de Doopsgezinde Historische Kring), om gezondheidsredenen haar werkzaamheden per 1 september j.l. heeft moeten beëindigen. Jarenlang heeft zij, samen met mw. Trynke Voolstra-Bottema, de catalogisering in het zgn. ISIS-bestand voor haar rekening genomen. Ettelijke honderden titels van brochures, overdrukken, krantenknipsels, foto's en ander documentair materiaal, die ogenschijnlijk 'vanzelfsprekend' op een beeldscherm verschijnen, heeft zij geheel belangeloos, maar met grote inzet en precisie in de computer ingevoerd. Bovendien fungeerde zij als toegewijd verzamelaar van doopsgezind nieuws in den lande, als 'DDC-correspondent' te Steenwijk. Het past ons onze oprechte dankbaarheid voor haar grote – en immer vrolijke – aandeel in de ontsluiting van het DDC-materiaal tot uitdrukking te brengen. Bij dezen is zij be-

noemd tot honorair ambassadrice van de Doopsgezinde Bibliotheek (opdat haar 'correspondentschap' kan blijven doorgaan en wij haar nog eens in Amsterdam hopen te begroeten).

Bezoekers, bezigheden, boeken en andere bijzonderheden

In 1997 hebben 563 bezoekers gebruik gemaakt van de Zaal Mennonitica, tegenover een uitschieter van 715 in het Menno-500 jaar 1996. Dit aantal voor 1997 bevestigt de constante belangstelling voor de Doopsgezinde Bibliotheek, zeker wanneer rekening wordt gehouden met de omstandigheid dat het bijzondere drukwerk thans meestendeels geraadpleegd wordt op de nieuw ingerichte onderzoekszaal, de De la Fontaine Verwey Zaal (voorheen de studiezaal van de afdeling Zeldzame en Kostbare Werken). Het is duidelijk dat de relatieve groei met name veroorzaakt wordt door de intensivering van de raadpleging van het DDC-materiaal.

In dat kader zij ook melding gemaakt van de omvangrijke klus die vrijwilligster mw. Betty Lavooij-Janzen onder handen heeft: de ontsluiting door middel van een persoonsnamen-, plaatsnamen- en onderwerpsindex van De Hoop Scheffers Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam (Amsterdam 1883-84) – een 'apparaat' waarmee menig onderzoeker zijn voordeel kan doen.

Sol Yoder werkt ondertussen gestaag verder aan het 'predikanten-apparaat': een retrospectief kaartsysteem dat biografische en bibliografische gegevens bevat van alle overleden doopsgezinde voorgangers.

Het omvangrijke restauratieproject van het negentiende-eeuwse deel van het boekenbezit, dat in 1995/96 mede dankzij steun van het Prins Bernhard Fonds is gestart, nadert thans zijn voltooiing. Over het restauratieprogramma van de prentencollectie, dat begonnen is met steun van de Mondriaanstichting, en voor de komende tijd wordt gecontinueerd dankzij subsidiëring door drie andere landelijke fondsen (t.b.v. catalogisering en beeldreproductie via hoogstwaarschijnlijk digitalisering), vindt u in de inleiding tot het portfolio elders in dit nummer meer informatie. Niet alleen bij onderzoekers maar ook onder nationale subsidiegevers heeft de Doopsgezinde Bibliotheek een goede naam.

De Doopsgezinde Bibliotheek is het afgelopen jaar door schenking en aankoop in het bezit gekomen van tal van bijzondere boeken en stukken, waarvan slechts enkele hier genoemd worden. Zo zijn verworven: een verzameling stukken in druk en in handschrift betreffende ETEBON, alsmede ca. 60 brieven van en aan N. van der Zijpp (beide een donatie van mw. T. Alberda-van der Zijpp te Delfgauw, die al enkele jaren de schriftelijke en gedrukte nalatenschap van haar vader geheel gesorteerd en rudimentair beschreven aan de Doopsgezinde Bibli-

otheek overdoet); een archiefdoos vol brieven, doorslagen en drukwerk van Cor Inja betreffende diens activiteiten tijdens de Tweede Wereldoorlog in o.a. de Zaanstreek (ten geschenke gegeven door K. Prins te Steenwijk); tal van dopers-historische geschriften, preken en ander drukwerk uit de nalatenschap van ds C.P. Hoekema (geschonken door A.G. Hoekema te Haarlem); een verzameling brieven, foto's en gelegenheidsdrukwerk van en over Jan van Gilse (geschonken door A.G. van Gilse te Wageningen). Door aankoop zijn diverse achttiende-eeuwse gelegenheidsgedichten verworven, waaronder een heel curieus geval, getiteld: 'Vromen strijdt ... van Maria Francisca Clara van Dockum int vlieden van haeren vader en 't versaken van alle ketterijen en besonder van Menno's vervloekte secte, doende haer intree in 't H. Catholieck Rooms geloof', Thienen 1709 (een manuscript op één blad). Verder is de verzameling oude drukken aangevuld met werken van o.a. Sebastian Castellio, Anneken Hoogwandt, Jan Philipsz Schabaelje, Hans de Ries, Adriaan Spinniker, Claas Bruin en Jan Luyken, Matthias de Vries, waaronder enkele catechisatiegeschenken uit de Zaanstreek, Leeuwarden en Hamburg-Altona (een bijzonder verzamelobject van de bibliotheek).

Alle schenkers past onze oprechte dank. Naast bovengenoemden waren dat in 1997: de A.D.S., H. Akkerman (Utrecht), C.J. Beekhuis (Haarlem), J.W. Bonda (Soest), M. Bruin (Steenwijk), G. Hoekema (Aalsmeer), G. van der Kooi (Texel), M. Over (Oosterbeek), J.W. Reitsma (Amsterdam), P. van Schieveen (Steenwijk), H. Smit (Amsterdam), P. Tillema (Diepenveen) en S. Voolstra (Landsmeer). Hun overdracht van historisch materiaal is te typeren als 'doperdom van de daad', waarmee komende generaties onderzoekers ongetwijfeld hun voordeel zullen doen.

Dat die toekomst binnen UBA-verband opnieuw verzekerd is, moge blijken uit het besluit van de Stichting tot Beheer van de Bibliotheek van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam van 16 september j.l. Toen namelijk is in haar vergadering bepaald dat het bruikleencontract tussen de VDGA en de UBA met betrekking tot de Doopsgezinde Bibliotheek, dat op 30 november 1998 na 30 jaar zou komen te vervallen, met ingang van die datum voor een zelfde periode stilzwijgend verlengd wordt. Aldus wordt een door beide partijen als zeer nuttig erkende verbintenis tot ieders tevredenheid bekrachtigd en bestendigd. Daarom is en blijft het zinvol dat u zich met uw vragen, voor uw onderzoek en met uw schenkingen van doperse allerhande onverminderd richt tot:

Drs. Adriaan Plak,
Doopsgezinde Bibliotheek,
Universiteitsbibliotheek Amsterdam
Singel 425
1012 WP Amsterdam
tel.: 020-525 2452
e-mail: plak@uba.uva.nl

Recensies

S. Voolstra, *Menno Simons. His Image and Message*. North-Newton, Kansas, 1997.

In vier hoofdstukken bespreekt Voolstra enige aspecten van het leven en de leer van Menno Simons. Uit de titel van het eerste hoofdstuk, 'The Art of Oblivion', blijkt dat Menno Simons niet altijd even hoog gewaardeerd werd door zijn volgelingen. De eerste onpartijdige schets van diens leven vinden we bij de remonstrantse kerkhistoricus Gerard Brandt in diens *Historie der Reformatie* van 1671. Brandt geeft een vrij genuanceerd beeld van de doperse beweging. Aan de hand van de door Brandt gebruikte bronnen bespreekt Voolstra de controverse tussen de protestanten en katholieken enerzijds en de dopers anderzijds in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw.

Latere, doperse schrijvers ontwierpen verschillende beelden van Menno, al naar gelang de richting die zij vertegenwoordigden. Over het algemeen bleef Menno in het hoogste aanzien staan bij groepen als de (Oude) Friezen en (Oude) Vlamingen, terwijl hij bij de Waterlanders, die zich bij voorkeur doopsgezinden noemden, uit de gratie raakte. Schijn en Maatschoen, die in 1743 een geschiedenis van de mennonieten publiceerden, behoorden tot de eerstgenoemde richting. Geheel in de lijn met vroegere en latere werken ontkennen de auteurs elke relatie van Menno met Münster. Het doel van het boek was aan te tonen dat de dopers betrouwbare landgenoten waren, die het socinianisme afwezen. Hiertoe werd Menno als een vertegenwoordiger van het orthodoxe protestantisme voorgesteld. Een aantal heterodoxe elementen in zijn denkbeelden, zoals de menniste incarnatieleer werden verzwegen.

In Waterlandse kringen zag men in dezelfde tijd Menno als de voorloper van het Piëtisme, zoals de Amsterdamse predikant Deknatel, die pas op latere leeftijd, rond 1750, belangstelling kreeg voor Menno's geschriften. Ook hij verzwegen Menno's onorthodoxe menswordingsleer en diens nadruk op strenge tucht.

In de negentiende eeuw vervaagden de scheidingen tussen Waterlanders en andere denominaties. In 1811 kwamen de meesten samen in de Algemene Doopsgezinde Sociëteit. Hun godsdienst was vrijzinnig, met de nadruk op de moraal. Menno werd omgevormd tot een liberale modelburger. Dit beeld werd vastgelegd door A.M. Cramer in zijn Menno-biografie uit 1837, die elke relatie van Menno met Münster verwierp en de nadruk legde op Menno als moralist: hij verdiende respect, niet alleen om zijn deugden, maar ook als voorstander van een vrije, niet-dogmatische kerk. Zijn leerstellingen werden als gedateerd beschouwd. Dit bleef in de twintigste eeuw het beeld van Menno. Doopsgezinde

schrijvers van Kühler tot Van der Zijpp hadden meer belangstelling voor de Nederlandse voormannen Hans de Ries en Galenus Abrahamsz dan voor Menno zelf. De uitstekende biografie van Menno van Karel Vos (1914) behandelt voornamelijk diens leven en is summier over diens denkbeelden.

Het is inderdaad opvallend dat Menno's ideeën door de doopsgezinden weinig bestudeerd zijn. Zijn werken, uitgezonderd het *Fundamentboek*, zijn alleen te raadplegen via een reprint van de editie uit 1681. Overigens heeft vooral Voolstra de laatste jaren veel aandacht besteed aan de theologie van Menno en is er ook in Amerika het een en ander aan gedaan. Voolstra schijnt de geringe aandacht voor het werk van Menno door de eeuwen heen te betreuren. Maar is het ook niet een kenmerk van vitaliteit van een groepering, dat zij verder kijkt dan de godfather en nieuwe inzichten verwerkt in haar denkbeelden?

In de twee volgende hoofdstukken worden enkele aspecten van Menno's denkbeelden besproken, die Voolstra ook elders reeds aan de orde gesteld heeft, namelijk de boetetheologie die Menno zou voorstaan en diens opvattingen over de gemeente. Voolstra ziet Menno's theologie vooral als een veredelde middeleeuwse boetetheologie, waarmee hij als ex-priester vertrouwd was. Die theologie bestond in de katholieke kerk uit een cyclus van zonde, vergeving, boete, nieuwe zonde, etc. waarbij de rol van de priester centraal stond. Uiteraard werd deze praktijk aangepast en gezuiverd: de ware boete hield volgens Menno in dat dit een levenslang proces was, dat naar een zuiver leven moest leiden. De rol van de priester was verdwenen. Vanuit dit concept ontwikkelde hij ook zijn denkbeelden over doop, avondmaal en de ware gemeente. Overigens verdient de these dat we Menno moeten verstaan vanuit de laat-middeleeuwse (boete)theologie zeker een kritische evaluatie.

De gemeente moest een verzameling zijn van ware boetelingen. Haar leven moest even zuiver zijn als dat van Christus. Alleen de waardigen werden tot het avondmaal toegelaten, hetgeen een strenge tucht en eventuele excommunicatie impliceerde. In het avondmaal werden de liefde en eenheid van de ware boetelingen gevierd. Uiteraard stond de hostie niet meer centraal. Menno vatte God op als een geest, die aanbeden moest worden. Hij kon dus niet in de hostie zijn.

In het vierde hoofdstuk wordt Menno's weg naar het doperdom beschreven. De Münsterse dopers hadden soortgelijke denkbeelden als Menno: ook zij riepen op tot ware boetedoening en heiliging des levens. Verder deelden zij de apocalyptische denkbeelden. Maar er waren ook verschillen. Menno bepleitte een innerlijk, geestelijk koninkrijk in plaats van een uiterlijk en verwierp het gebruik van geweld. Hij wilde in de eerste plaats de kerk zuiveren. Zijn vasthouden aan het letterlijke woord van Christus zorgde ervoor dat een zeer spiritualistische stroming als die van David Joris op afstand gehouden werd.

Voolstra heeft in kort bestek heel wat problemen neergelegd en een aantal andere, zoals de herkomst van de doopsgezinden (p. 64) aangestipt. Ook heeft hij

het belang van 'social history' terecht gerelativeerd (p. 81). De historiografie van het doperdom door de eeuwen heen verdient, evenals trouwens Voolstra's these over de middeleeuwse wortels van Menno's denkbeelden, zeker een diepgaande studie. Als oproep om meer bezig te zijn met de theologie en de persoon van Menno is het boek zeer geslaagd.

S. Zijlstra

A.G. Hoekema (red.), *'Tot heil van Java's arme bevolking'. Een keuze uit het Dagboek (1851-1860) van Pieter Jansz, doopsgezind zendeling in Jepara, Midden-Java [=Manuscripta Mennonitica 1]* (Hilversum: Verloren, 1997), 184 pp., geïll., ISBN 90-6550-156-8, f39,-.

Met de uitgave van de belangrijkste delen uit het zeer omvangrijke dagboek van Pieter Jansz, de eerste zendeling in dienst van de Doopsgezinde Zendingsvereniging heeft Hoekema wederom een belangrijke bijdrage geleverd aan onze kennis van de zending in Nederlands-Indië in misschien wel haar meest boeiende periode, het midden van de negentiende eeuw. Het zijn de jaren van het pionieren op Java, het belangrijkste eiland van de Indische Archipel, van de opwekking in de Minahasa en van de opkomst van verschillende orthodoxe genootschappen naast het Nederlandse Zendelinggenootschap. De Groninger richting en het Réveil plaatsten de zending in het midden van de belangstelling en voerden strijd over de vraag wat de betekenis van de gereformeerde belijdenisgeschriften voor het zendingswerk behoorde te zijn.

Jansz was in deze discussies, die vooral het hervormd kerkgenootschap betroffen, als doopsgezinde in zekere zin een buitenstaander, maar voelde zich als geestverwant van het Réveil hierbij toch betrokken. Als zendeling op Java kon hij zich hieraan ook niet onttrekken omdat juist op dat eiland de strijd rond de vrijzinnigheid het hevigst was. Zijn NZG-collega's Van der Valk en Ten Zeldam Ganswijk verlieten de zending omdat zij hun geloof verloren hadden, terwijl in de jaren zestig Harthoorn de publiciteit haalde met een fundamentele kritiek op de bestaande zending in zijn *De Evangelische zending en Oost-Java. Eene kritische bijdrage* (Haarlem, 1863). Ook Jansz reageerde hierop in zijn *Java's zendingsveld* (Amsterdam, 1865).

Uit de uitgave van dit dagboek, dat berust in het archief van de Doopsgezinde Zendingsvereniging in Amsterdam, blijkt hoezeer het werk van Jansz vrijwel vanaf het begin verweven was met dat van het NZG. Hij hoopte diverse malen de gemeente Kayu Apu, die dichterbij zijn woonplaats Jepara dan bij de NZG-post Semarang lag, te kunnen overnemen. Dit liep echter stuk op het verschil in gemeenteopvatting en daaraan gekoppeld de doopvisie tussen het NZG en de doopsgezinden. Bovendien hoopte het NZG in deze jaren nog een keten van pos-

ten te kunnen oprichten langs Java's noordkust. Wel kon Jansz Javaanse medehelpers in dienst nemen die door de zendeling Jellesma in Mojowarno waren opgeleid.

Belangrijk en boeiend zijn Jansz' contacten met de evangelist Ibrahim Tunggulwulung, een Javaanse wijsheidsleraar die onder invloed van het werk van het NZG in Oost-Java christen was geworden, maar nog zeer veel javanistisch gedachtengoed aanhing. Waar de vrijzinnige NZG-zendingen al moeite hadden met zijn onorthodoxe opvattingen kwam de rechtzinnige Jansz al spoedig na hun ontmoeting in 1854 in conflict met deze begaafde en succesvolle prediker. De afwijzing van diens gejavaaniseerd christendom door Jansz vormt een prelude op de breuk in de jaren negentig tussen de gereformeerde zending en Tunggulwulungs leerling Sadrach Surapranata, waarin Jansz als adviseur van de gereformeerde zendingsinspecteur F.L. Lion Cachet een belangrijke rol speelde. De vraag hoe het christendom op Java zich zou hebben ontwikkeld wanneer de breuk met het javanisme minder radicaal zou zijn geweest blijft intrigerend.

Behalve in theologisch opzicht nam Jansz ook in zijn visie op de overheid een ander standpunt in dan zijn NZG-collega's, die voordat zij werden uitgezonden schriftelijk hadden moeten verklaren dat zij niets zouden ondernemen tegen de goede orde in kerk en staat. Dit weerhield hen er overigens niet van om incidenteel te protesteren tegen misstanden in het bestuur, maar Jansz kritiek was principiëler, gevoed door zijn doopsgezinde afkomst. Hij nam geen blad voor de mond en durfde het conflict aan te gaan. De publicatie van een kort Javaans traktaatje waarin hij de Javanen vanuit eschatologisch perspectief opriep tot bekering, kostte hem zijn toelating als zendeling. Hij bleek overigens ook zonder deze toelating zijn werk voort te kunnen zetten.

Dankzij Hoekema's werk kunnen we kennis nemen van Jansz' eigen reactie op al deze gebeurtenissen en ontwikkelingen. Hij komt hierin naar voren als een vroom en standvastig man, die er niet voor terugschrok de consequenties uit zijn principes te trekken, ook als dat zou leiden tot grote tegenstand van de overheid en zijn collega's.

Eens te meer maakt deze uitgave duidelijk dat bij alle gescheidenheid in Nederland, de zending in Indië en zeker op Java niet goed vanuit de afzonderlijke zendingsorganisaties beschreven kan worden, maar dat er intensief onderling contact was tussen de verschillende zendingen. Het boek is voorzien van een heldere informatieve inleiding, verzorgd uitgegeven en goed voorzien van illustraties en kaarten. Kortom, Hoekema heeft gezorgd voor een waardig begin van de serie Manuscripta Mennonitica.

A.Th. Boone

J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. Oxford, 1995.

In dit boek van meer dan 1100 bladzijden tekst wordt de geschiedenis van de Republiek behandeld. Ongeveer 15% van de tekst is gewijd aan de religie, waarbij ook het doperdom aan de orde komt. In deze recensie willen we die passages bespreken waarin de dopers ter sprake komen. Laat ik voorop stellen dat ik grote bewondering heb voor de door Israel geleverde prestatie. Een beoordeling van de alleen het doperdom beschrijvende passages is eigenlijk unfair. Maar omdat het er naar uitziet dat dit werk voor de eerstvolgende decennia toch het standaardwerk zal zijn, zullen we het er toch maar op wagen.

In het hoofdstuk 'Early Dutch Reformation 1519-1565' beschrijft de auteur de ontwikkelingen op godsdienstig gebied in de Nederlanden. De Reformatie begon vroeg en drong in alle lagen van de samenleving door. Zij had een afwijkend karakter van de hervormingsbewegingen elders: hier ging de reformatie niet uit van of werd zij overgenomen door de vorsten, maar was zij een beweging van het volk. Zowel Karel V als Karel van Gelder, die gedurende deze tijd het grootste deel van de Nederlanden beheersten, waren felle tegenstanders van de Reformatie en vervolgden de aanhangers.

De oorzaken van het succes van de Reformatie ziet Israel vooral in de situatie binnen de katholieke kerk. De organisatie was losjes, met grote bisdommen en omvangrijke parochies. De geestelijkheid was nauwelijks ontwikkeld en overtrad de celibaatsgelofte voortdurend. Verder speelde het humanisme een rol, dat veranderingen doorvoerde, niet alleen in het onderwijs, maar ook in de vroomheidsidealen. Het is de vraag of Israel hiermee recht doet aan de werkelijkheid. Uit recent onderzoek is gebleken dat de clerus helemaal niet zo onontwikkeld was: vaak had de helft van de priesters een universiteit bezocht. De rol van het humanisme lijkt overtrokken: deze beweging maakte immers gebruik van het Latijn, een taal die alleen de elite machtig was. Uiteraard zullen de humanistische idealen op den duur naar lagere regionen van de samenleving doorgesijpeld zijn, maar dit zal de nodige decennia gekost hebben.

Israel stelt verder zeer terecht dat de vervolgingen de aard van het reformatieproces beïnvloedden. De hervormingsgezinden moesten ondergronds gaan en zich op de een of andere manier aanpassen aan de omstandigheden. Vaak was nicodemisme hiervan het gevolg. Deze aanpassing, gecombineerd met het feit dat door het clandestiene karakter van de beweging elke organisatie ontbrak, gaf de vroege Reformatie een bepaald cachet: het was een weinig dogmatische beweging met een pluriform karakter. Terecht merkt Israel op dat de beweging dit karakter tot de laatste decennia van de zestiende eeuw bleef behouden.

In de jaren dertig verscheen het anabaptisme ten tonele. Het was de eerste beweging met een eigen organisatie, die de katholieke kerk afwees in plaats van er een compromis mee te sluiten. De dopers bleven echter een kleine minderheid,

vooral gerecruteerd uit de lagere volksklassen, die ondanks haar organisatie ideologisch gezien nogal chaotisch was. Dit bleek reeds tijdens de bezetting van Münster, maar vooral in de jaren daarna, toen de beweging in een groot aantal facties uiteenviel. Naast de voorstanders van geweld, die spoedig verdwenen, speelden de spiritualisten, vooral in de persoon van David Joris en diens volgelingen, alsmede de op de bijbel georiënteerde beweging van Menno Simons, een belangrijke rol. De beweging ontwikkelde geen systematische theologie, maar legde de nadruk op de praktische levensheiliging, de rol van de gemeente, de tucht en het leiden van een sober leven. In de jaren vijftig stonden deze dopers tegenover een fragmentarisch protestantisme en uiteraard het katholicisme.

Ook op deze voorstelling is commentaar te leveren. Het is verheugend dat Israël ruimte (één hele paragraaf) geeft aan de figuur van David Joris en de spiritualistische stroming, die vaak onderschat is. Joris had echter niet alleen aanhang in Holland, zoals de auteur beweert: zijn beweging is in bijna geheel Noordwest-Europa te vinden, alsmede in Frankrijk. Het doperdom was niet een zaak van de volksklassen, maar een brede maatschappelijke stroming, die in alle lagen van de bevolking aanhang vond, al lag het zwaartepunt bij de ambachtslui. Bij gebrek aan gegevens is de doperse aanhang op het platteland moeilijk te reconstrueren. De denkbeelden van Menno Simons, die veel ontleende aan Hoffman, worden wat al te summier neergezet.

Vanaf de jaren vijftig zien we de snelle opmars van het calvinisme, dat naast een uitstekende organisatie ook een duidelijke doctrine had, waardoor het tot een machtige beweging kon uitgroeien en na 1580 de bevoorrechte kerk kon worden. Deze kerk raakte spoedig in conflict met het doperdom, dat als beweging bleef bestaan. Na een aantal anti-doperse maatregelen werden de dopers vanaf het midden van de zeventiende eeuw door de calvinisten geaccepteerd. Naast dopers waren er in de Republiek nog tal van andere dissenters, zoals de joden en de libertijnen; de laatsten waren de opvolgers van de spiritualisten. Aan een van hen, Coornhert, besteedt Israël ruime aandacht.

De weinig strakke ideologische opvattingen van de doopsgezinden leidden al spoedig tot talrijke scheuringen in de beweging. De voornaamsten, zoals die van de Waterlanders, de Vlamingen en Friezen worden door de auteur behandeld. Helaas gebeurt dit vooral aan de hand van Kühler en Meihuizen, zodat we weer met de anachronistische indeling van 'liberale' versus 'conservatieve' doopsgezinden geconfronteerd worden. In het kader hiervan wordt ook de invloed van de doopsgezinden op de cultuur (Vondel, Van Mander, Ruysdael, Flinck) behandeld, alsmede het tolerantiedebat uit de jaren dertig van de zeventiende eeuw.

De tweede helft van de zeventiende eeuw staat in het licht van de confessionalisering. Dit is een gelukkige greep, want de strijd ging binnen de doperse beweging vooral over de belijdenissen en liep uit op het ontstaan van de Zonisten en de Lamisten, benevens een aantal groeperingen die bleven vasthouden aan het

aloude erfgoed. Verder stelt de auteur dat de doopsgezinden qua aantal achteruit gingen. Hij wijt dit aan het gebrek aan capabele voorgangers, de beperkte toegang voor de dopers tot het onderwijs en de pers en de gereformeerde druk, die het stichten van nieuwe gemeentes bemoeilijkte. Ook ontbeerden de dopers een centraal orgaan dat leerstellige zaken kon regelen. Tenslotte bespreekt Israel het socinianisme, dat ook bij de dopers ingang vond. Hij geeft een zeer genuanceerd beeld van de bestrijding ervan.

Op een aantal van genoemde zaken is wel het een en ander af te dingen. Van een grote achteruitgang vóór ca. 1680 is geen sprake en de cijfers die Israel geeft, bijvoorbeeld voor Haarlem (in 1620 15%, in 1702 11%) suggereren ten eerste geen dramatisch achteruitgang en worden ten tweede niet gekoppeld aan bevolkingsgegevens van de stad. De dopers was de toegang tot hoger onderwijs niet ontzegd, maar zij zagen, behalve van de medicijnenstudie, er vrijwillig van af en wie wel eens de catalogus van de doopsgezinde bibliotheek in Amsterdam heeft doorgenomen zal moeten erkennen dat de toegang tot de pers hen zeker niet ontzegd was. Het stichten van nieuwe gemeentes was inderdaad sinds 1653 *de jure* verboden, maar werd *de facto* toegestaan. Als er een achteruitgang is, is het een relatieve achteruitgang: de dopers trokken nauwelijks nieuwe leden buiten hun eigen kring aan.

De achttiende eeuw is inderdaad de eeuw van achteruitgang van het doperdom. De redenen zijn volgens Israel het vasthouden aan de soberheid, dat bijna een anachronisme werd, de interne fricties en het vervagen van de grenzen tussen de verschillende religies door de opkomende Verlichting.

Wij mogen Israel dankbaar zijn voor het schrijven van zijn uitvoerige geschiedenis van de Republiek, waarbij het voornaamste accent uiteraard valt op de politieke geschiedenis. Maar de religie is niet vergeten en ook de dopers komen ruim aan bod. Merkwaardig genoeg ontbreekt de rol die zij op economisch gebied gespeeld hebben. Natuurlijk laat de auteur wel eens een steekje vallen. De naakt- en zwaardlopers uit 1535 worden bijeengeveegd, om maar een voorbeeld te noemen. Soms worden toch wel zeer marginale groeperingen wel erg uitvoerig behandeld: een aantal malen is het stuk over de joden uitgebreider dan dat over de overige dissenteren tezamen. Maar over het algemeen krijgt de lezer via het boek van Israel een goed overzicht van de godsdienstige pluriformiteit in de Republiek.

S. Zijlstra

Signalementen

De redactie houdt zich ten zeerste aanbevolen in kennis te worden gesteld van nieuw verschenen of nog te verschijnen boeken, artikelen en brochures op het gebied van het Nederlandse doperdom, dan wel van werken die in meer of mindere mate daarover handelen. Voor titelattendering c.q. toezending van signaleringsexemplaren wende u zich tot: Drs. A.P. Plak, Doopsgezinde Bibliotheek, Universiteitsbibliotheek, Singel 425, 1012 WP Amsterdam

P.G. Bietenholz, *Daniel Zwicker 1612-1678. Peace, Tolerance and God the one and only* (Florence, Leo S. Olschki, 1997) ISBN 88 222 4561 X

Als nummer 1 in de serie "Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI-XVII" is deze studie over Daniel Zwicker verschenen. De verzuchting van Van der Zijp in *The Mennonite Encyclopedia* "Zwicker's life and work has never been thoroughly studied" is daarmee voor een deel ingelost. Zwaartepunten in deze studie zijn het hoofdstuk "Tolerance, Irenicism and Unitarian Doctrine" over zijn Vredeschrift der Vredeschriften dat in 1658 in het Latijn en in zijn sterfjaar 1678 in het Nederlands verscheen en de reconstructie van Zwickers bibliotheek (hoofdstuk 5) uit de inventaris welke na zijn dood werd opgemaakt. Zwickers leven komt in het eerste hoofdstuk aan de orde. De auteur heeft het onderverdeeld in de periode vóór Amsterdam (1612-1657) en de Amsterdamse periode (1657-1678) waarmee impliciet het belang van zijn verblijf in de Nederlanden al is aangegeven. Helaas is de auteur er niet in geslaagd iets nieuws over Zwickers leven te vinden en hij verzucht dan ook op p. 13: "To better understand Zwicker, one really ought to know more about his relations with the members of his family". Dit is jammer want met grondiger archiefonderzoek in Amsterdam had zijn studie op dit onderdeel aan kracht kunnen winnen – De heer R.C. Lambour deelde ons mee dat hij een aantal belangrijke archivalia over Daniel Zwicker en diens vrouw Catharina had gevonden waarvan hij volgend jaar in DB verslag wil doen. Het belang van deze studie is door deze omissies echter niet wezenlijk aangetast.

Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme. Deel 4. Verschenen onder redactie van J. van den Berg, A. de Groot, A.J. van den Berg e.a. (Kampen, Kok, 1998) ISBN 90 242 9269 7

Biografische lexica zijn vaak de eerste naslagwerken op weg naar verdere studie over een persoon of groep. Het is dan ook verheugend dat de redactie na een stilte van tien jaar het vierde deel van dit belangrijke biografische woordenboek op de markt heeft kunnen brengen. Het eerste van de 364 lemmata betreft de biografie van de man die elke week op het omslag van de ADW prijkt, namelijk Adam Pastor. Het laatste lemma betreft Daniel Zwicker, waarin zelfs de bovengenoemde studie van Bietenholz nog verwerkt is. Beide lemmata zijn van de hand van A. de Groot, die ook tekende voor de biografische schets van Joost Hiddes Halbertsma en Christiaan Sepp. S.B.J. Zilverberg beschrijft de levens van Joannes Becius, Jan Gerrit Boekenooogen, Hans Bret, Hans Busschaert, Egbertus Maria ten Cate, Adriaan van Cattenburg, Carel Catz, Cornelis Woutersz, Abraham Willemsz Cremer, Adriaan van Eeghem, Christiaan Hartsoecker, Hendrik Naelde-man, Jan Beukelsz, Jan Matthijsz, Jan Theunisz, François Adriaan van der Kemp, Joraien Ketel, David Lodeesen, Nittert Obbesz, Obbe Philips, Klaas Toornburg, Abraham Verduin naast die van vele anderen. Uit de grote lijst van overige personen die het waard zijn hier vermeld te worden heb ik een kleine persoonlijke keuze gemaakt: Frans Kuyper door W. van Binge, Daniel de Breen door J. Trapman, Jan Kops door W.M. Zappey, Joachim Oudaen door H. ten Boom, Antoinette Bourignon door M.P.A. de Baar, Caspar Janszoon Coolhaes door W. Nijenhuis, Hugo de Groot door G.H.M. Posthumus Meyjes, Johannes Coccejus door W.J. van Asselt, Samuel Lansbergen door W. van Bunge, Johannes à Lasco door D. Nauta.

O.P. Bleker en J.Z.S. Pel, 'Paulus de Wind (1714-1771)', in: H.L. Houtzager en F.B. Lammes red., *Obstetrics and gynaecology in the Low Countries* (Zeist, Medical Forum Int. bv, 1997) ISBN 90-5698-016-5

De van oorsprong Vlaamse familie De Wind vluchtte naar Zeeland, waar Paulus (I) zich aan het begin van de zeventiende eeuw als wever vestigde. Zijn gelijknamige kleinzoon was behalve melkventer doopsgezind predikant te Vlissingen en diens gelijknamige kleinzoon was dokter, chirurgijn en vrouwenarts te Middelburg. In 1735 trouwde Paulus (III) met de eveneens doopsgezinde Berdina Tak uit Zierikzee. Het artikel gaat vooral in op zijn medische kwaliteiten en met name op het gebied van zijn beschrijvingen en oplossingen op het gebied van de verloskunde.

J.G. Boon en A. Nooij-Dekker *Dirck ende Marij*. Deel V en VI.

Na de delen I, II en IV, die al sinds 1994 in de Doopsgezinde Bibliotheek raadpleegbaar zijn, en die verschenen onder de titels “Dirck en Marij. 450 jaar molenaars, doopsgezinden, wormerveerders”, “Nog meer over Boon” en “Dirck ende Marij; Boon.” zijn nu onder de eenvoudige titel “Dirck ende Marij” de delen V en VI binnengekomen. De eerdere delen bevatten naast veel genealogische informatie over de familie Boon, Bruinvis, Emmer, Blaauw, Honigh en vele andere die in de loop der jaren vermaagschap waren aan de familie Boon, ook informatie over bezittingen, processen, handelsactiviteiten, geschriften (onder meer de vermaenbrieven en schriftuerlijke liedekens van Dirck Gerritsz van Wormerveer), en religieuze zaken. Deel V en VI bevatten naast een groot aantal correcties – veelal op fouten van anderen – en aanvullingen ook de geschiedenis van de gronden in het zuiderkwart van Landsmeer en genealogieën van nieuwe families. Een rijke bron voor verder genealogisch en economisch onderzoek naar een aantal doopsgezinde families in de Zaanstreek.

J. Bosma, *Woorden van gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800. Monografie & Bibliografie* (Nieuwkoop, De Graaf Publishers, 1997) ISBN 90 6004 441 X

Een studie waarbij de gedrukte preek centraal staat. In de verschillende protestantse kerkgenootschappen vond in de tweede helft van de eeuw een verrassend gelijkvormige ontwikkeling plaats die slechts qua tempo en intensiteit enigszins uiteenliep. In zekere zin ging het in deze ontwikkeling om het herformuleren van oude religieuze begrippen en waarden in meer contemporaine taal. Het herformuleren van de religieuze taal van het verleden vond zeer geleidelijk plaats, alhoewel het onmiskenbaar tot een accentverlegging leidde. Vooral pragmatisme en moralisme traden naar voren als steunpilaren van de nieuwe religieuze mentaliteit. Deze regels uit de slotbeschouwing zijn gebaseerd op de bestudering van ca. 1750 gedrukte werken met duizenden preken die tussen 1750 en 1800 in Nederland zijn uitgegeven. In acht hoofdstukken wordt de lezer geleid door het meest gedrukte medium van de achttiende eeuw. Na een enigszins taai inleidend hoofdstuk waarin de methode van onderzoek wordt uiteengezet, volgen de algemene hoofdstukken over “De Verlichting” en de “Religie in de achttiende-eeuwse Republiek”. De vier volgende hoofdstukken richten zich exclusief op de gedrukte preek zelf, waarbij achtereenvolgens materiële, thematische, stilistische en inhoudelijke aspecten belicht worden. Het laatste hoofdstuk “Verlichting in preken” geeft een overzicht, een geslaagde poging tot kwalificatie en een slotbeschouwing.

Het tweede deel, dat ook over honderd jaar, als inzichten over “De Verlichting” ongetwijfeld opnieuw en anders geformuleerd zullen worden, ook nog steeds van grote waarde zal zijn, is de bibliografie. De bibliografie bevat vrijwel alle preken uit deze periode die ons in gedrukte vorm zijn overgeleverd, inclusief de rooms-katholieke. Het is ons tot nu toe niet gelukt de 111 genoemde uitgaven van doopsgezinde preken uit deze periode, met daarbij de vindplaats en signatuur, aan te vullen met nieuw gevonden exemplaren of titels. Een goede, goed geschreven en grondige studie, die bij de gebruikers in de Doopsgezinde Bibliotheek steeds waardering en lof oogst.

D.C. de Clercq, ‘Een verdwenen en vergeten “mennistenhemel”’, in: J. Beukeboom e.a. (red.), *Het Gein, levensloop van een rivier* (Abcoude, Uitgeverij Uniepers, 1998) 110-121. ISBN 90 6825 205 4

Met de bouw van een buiten aan het Gein heeft Laurens Cornelisz. Schouten aan het begin van de zeventiende eeuw een trend gezet die in de eeuw daarna leidde tot een grote concentratie van ‘doopsgezinde’ buitenverblijven aan dit riviertje. Het werd een ‘mennistenhemel’ die enigszins vergelijkbaar was met die aan de Vecht tussen Breukelen en Nieuwersluis. Uit het rijke aanbod van doopsgezinde families met een buiten aan het Gein – Beck, Bosch, De Clercq, Feitama, Van Gelder, De Haan, Thesingh, Verhamme, Verrijn en Van Wylick – heeft de auteur de familie De Clercq gekozen om dit buitenleven te illustreren. In aangepaste vorm vindt u het artikel elders in dit nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen*.

P. van der Coelen, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok* (Nijmegen, Nijmegen University Press, 1998) ISBN 905710 034 7.

Oudtestamentische prentenbijbels uit de zestiende en zeventiende eeuw in de Nederlanden en de daaraan grenzende gebieden vormen het onderwerp van de prachtig geïllustreerde dissertatie van Peter van der Coelen. Luthers *Passional*, een in letterlijke zin hervormde variant op de laatmiddeleeuwse prentenpassie (p. 36), die vanaf 1529 in een groot aantal edities van zijn *Betbüchlein* is opgenomen, wordt in het eerste hoofdstuk behandeld. Het tweede hoofdstuk behandelt Holbeins *Historiarum Veteris Testamenti Icones* tegen de achtergrond van Luthers nieuwe visie. Het derde hoofdstuk onder de titel “Vormgeving en themakeuze” behandelt Nederlandse prentkunstenaars en het Oude Testament waarin de reeksen van Maarten van Heemskerck, Maarten de Vos, Hendrick Goltzius en zijn school, Karel van Mander en Rembrandt van Rijn aan bod komen. In hoofdstuk 4: “Illustratie en interpretatie. Het Oude Testament in Noord-Nederlandse pren-

tenbijbels uit de zeventiende eeuw" gaat de schrijver in op de uitgevers, waaronder Schabaelje, en hun religieuze achtergrond met betrekking tot de inhoud van de illustraties en teksten. Het aanbod en de verspreiding van oudtestamentische grafiek in de Nederlanden wordt onder meer aan de hand van catalogi van Visser, Cornelis Claesz en die van Hiëronymus Cock nader uitgewerkt. Hoofdstuk 6, "Prentgebruik en kijkgedrag" behandelt de receptie aan de hand van twee markante voorbeelden. De appendici verschaffen op enkele behandelde onderdelen extra informatie. Een gedegen studie.

Kees Deurlo en Alle Hoekema, *Van masker tot aangezicht. Opstellen over bijbelse theologische en kerkelijke confrontaties* (Baarn, Ten Have b.v., 1997). ISBN 90 259 4743 3

Elf bijdragen van docenten die betrokken zijn bij de predikantsopleiding die door drie kerkgenootschappen (Doopsgezind, Evangelisch Luthers, Nederlands Hervormd) aan de Faculteit van Godgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam is gevestigd. S. Voolstra leverde een bijdrage onder de titel: "Innerlijk en uiterlijk vertoon van Christus. De verhouding tussen spiritualisme en doperdom toegelicht aan de hand van de reactie van Matthijs Weijer (1521-1560) op een tractaat over de wedergeboorte van Dirk Philips (1504-1568)". Klaas Zwanepol vergelijkt in: "Verbeeld heil. Luhers kijk op beelden in theologiehistorische context" de visies van Luther, Zwingli en Calvijn op afgoderij en de functie van beelden daarin; visies die tot op de dag van vandaag doorwerken en die op de weg naar oecumene als obstakel kunnen fungeren.

Flip Droste, *De aanslag op Amsterdam. Een kroniek uit de jaren 1534-1535* (Amsterdam, De Bezige Bij, 1997). ISBN 90 234 3735 7

Gewoonlijk is de titel "De Aanslag op Amsterdam" gereserveerd voor de korte belegeringsperiode door stadhouder Willem II in de zomer van 1650. De roman van Flip Droste speelt in de jaren 1534-1535 toen de tijd rijp leek het Nieuwe Jeruzalem in Amsterdam te vestigen. Deze geromantiseerde geschiedenis is geschreven vanuit de leefwereld van een jonge monnik, Cornelis, die als spion van de bisschop van Utrecht binnen Amsterdam geconfronteerd wordt met feiten en gebeurtenissen uit deze roerige periode. De auteur laat de lezer op een ontspannen wijze kennis maken met deze korte periode van euforie en heilsverwachting, maar kan niet echt boeien door de matige stijl en de vele 'als'-vergelijkingen.

R.M. de la Haye e.a. *Religie aan de grens. Aspecten van de Limburgse kerkgeschiedenis* (Delft, Eburon, 1997). ISBN 90 4166 608 X

Het eerste van de acht artikelen maakt ons wegwijs in de staatsrechtelijke geschiedenis van dit land vol grenzen, dat pas in het tractaat van Londen (1839) haar huidige vorm kreeg. In het tweede artikel behandelt J.G.C. Venner de godsdienstkeuze van vrouwen tijdens de jaren omstreeks de beeldenstorm, waarin hij vooral ingaat op de situatie te Hasselt. Doopsgezinden worden genoemd in Maaseik en Roermond en in het Maasdal. A.M.P.P. Janssen gaat in op het fenomeen katholieke conversies in de regio Sittard in de laat zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, waarbij vrij veel doopsgezinden worden genoemd.

A.N. Keim, *Harold S. Bender 1897-1962* (Scottdale, Pennsylvania and Waterloo, Ontario, Herald Press, 1998). ISBN 0 8361 9084 X

Een chronologisch geordende biografie van een van de belangrijkste figuren in de doopsgezinde wereld die deze eeuw heeft voortgebracht. Als auteur van "De Doperse Visie", in 1943 door hem uitgesproken als voorzitter van de "American Society of Church History" en enigszins herzien verschenen in het door hem opgerichte "The Mennonite Quarterly Review" van 1944, heeft hij een wereldwijde discussie losgemaakt die deels tot op de dag van vandaag doorgaat. Hij was een van de drijvende krachten achter "The Mennonite Encyclopedia" samen met zijn vrouw Elizabeth Horsch, dochter van John Horsch. Hij was president van de Mennonite World Conference en secretaris van het MCC, leraar in Goshen, predikant en wetenschapper. Het boek is voorzien van noten, geraadpleegde literatuur en een index op personen.

W. Klever, *Mannen rond Spinoza. Presentatie van een emanciperende generatie 1650-1700* (Hilversum, Verloren, 1997). ISBN 90 6550 563 6

In zijn pogingen de filosofie van Spinoza een grotere bekendheid te geven en zijn enthousiasme voor diens werken over te dragen op anderen heeft de auteur een groot aantal personen uit de kring rond Spinoza onder de loop genomen. De keuze valt daarbij op vrienden en geestverwanten, van wie een of meerdere gepubliceerde werken de volle aandacht krijgen. De relatie met Spinoza, alsmede hun levensbeschrijving wordt alleen nader toegelicht indien het relevant is voor het begrijpen van de behandelde teksten. Aan bod komen naast anderen Pieter Balling met "Het Licht op de Kandelaar"; Johannes Hudde, Adriaan Koerbagh,

Johannes Bredenburg, Jarig Jelles en zijn "Belijdenisse des Algemeenen en christelyken geloofs" en Burchard de Volder.

W. Kuiper, *Doopsgezinden in Almelo* (z.pl., z.j.)

Met op het voorplat de vermaning van Almelo in kleur bevat dit boekje een rijk geïllustreerde historische schets van de doopsgezinde gemeenschap in Almelo en omgeving van ca. 1530 tot heden, aangevuld met lijsten van kerkenraadsleden en leraren vanaf ca. 1715. De auteur diende de Doopsgezinde Gemeente Almelo vele jaren als secretaris en voorzitter. Het oudst bekende geschilderde portret van Menno Simons, vermoedelijk aan het einde van de zeventiende eeuw vervaardigd en sinds 1892 eigendom van de gemeente, is eveneens afgebeeld.

W. Kuiper en G. Witteveen, *Doopsgezinde kerken in Overijssel en Drenthe* (Delden, Stichting Drents-Overijsselse Kerken, 1998). ISBN 90 74834 12 4.

De vijftien doopsgezinde vermaningen van Almelo, Assen, Blokzijl, Borne, Deventer, Emmen, Enschede, Giethoorn, Kampen, Meppel, Roden, Steenwijk, Steenwijkerwold, Zwartsluis en Zwolle zijn alle afgebeeld. De historische overzichten erbij zijn van de hand van W. Kuiper, de bouwkundige gegevens van G. Witteveen.

D.G. Lichdi, *Konrad Grebel und die frühe Täuferbewegung* (Lage, Logos Verlag GmbH, 1998). ISBN 3 927767 70 0

Na Menno Simons is nu als tweede deel in de serie: "Die Väter der Täuferbewegung" het leven en de theologie van Konrad Grebel (1498-1526) geplaatst tegen de achtergrond van zijn tijd. Het leven van de 'founding father' van het Zwitserse dopendom is kort maar heftig geweest. Vooral de gebeurtenissen uit de laatste vier jaar van zijn leven zijn uitvoerig behandeld. De serie is bedoeld voor een groter publiek van vooral doopsgezinden.

R. Vermij, 'Correspondence of Dirk Rembrandtszoon van Nierop (1610-1682)', *Lias. Sources and documents relating to the early modern history of ideas* 23 (1996) 49-68. ISSN 0304-0003

Een volledige lijst van de brieven van deze doopsgezinde mathematicus en cartesianen zoals die in de *Maandelijkse Mathematische Liefhebberij* (MML) verschenen. De

lijst wordt gevolgd door een aantal brieven in vertaling. Naast Descartes, Christiaan Huygens, Joost van Breen, Nicolaas Witsen, Frans van Schooten, Klaas Jansz Vooght, en vele andere bekende namen, zijn er ook brieven aan Baltasar Adriaansz, lenzenmaker in De Rijp, de gereformeerde predikant te Oost-Graftdijk Petrus Heringa en vele anderen. Een aantal brieven van Van Nierop die niet in de *MML* verschenen, worden wel in de voetnoten genoemd.

S. Voolstra, *Menno Simons: His image and message* (North Newton, Kansas, Bethel College, 1997). ISBN 0963016091

Verschenen als nummer 10 in de "Cornelius H. Wedel Historical Series". Het eerste deel van het boek behandelt het beeld van Menno Simons in de historiografie bij verschillende geloofsovertuigingen en bij de verschillende stromingen binnen het doperdom. Het tweede deel onder de titel "Menno Simons' Post-Sacramentalist interpretation of Penance, Eucharist, and Baptism is onderverdeeld in drie hoofdstukken:

- 1 – The anticlerical priest: From father confessor to lay preacher of true penitence.
- 2 – The real presence of Christ: The congregation of true penitents.
- 3 – The longing for perfection: The separation of the Latter Day Saints.

Een inhoudelijke bespreking van dit boek vindt u onder de *Recensies* in deze *Doopsgezinde Bijdragen*.

I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag, Sdu Uitgevers, 1998). ISBN 90 12 08617 5

Dit proefschrift verscheen als deel II in de serie monografieën en studies in het prioriteitsprogramma: 'Nederlandse Cultuur in Europese context', met als ijkpunt de jaren rond 1650. Het onderzoek richt zich op de toepassingspraktijk van de boekencensuur in vier perioden: 1617-1625, 1647-1655, 1667-1675 en 1687-1695, zowel op nationaal als gewestelijk (Holland) en stedelijk niveau (Rotterdam, 's-Hertogenbosch en Deventer). Deze studie, waarbij een groot aantal o.m. ook gedrukte archivalia zijn doorgenomen, heeft enig nieuw materiaal opgeleverd. De verwerking van het al bekende materiaal is nogal schetsmatig. Betreffende het sociniaanse drukwerk heeft de auteur zich niet genoeg laten informeren door de secundaire literatuur en lijken de inleiders haar boek op dit onderwerp niet gelezen te hebben. Ondanks de beperkingen die het boek kent, waaronder ook een index die alleen verwijst naar persoonsnamen in de hoofdttekst en niet naar persoonsnamen in noten, bijlagen etc., is het resultaat een omvangrijk werk dat soms belangwekkende nieuwe informatie geeft.

Verenigingsnieuws

Verslag van de drieënveertigste bijeenkomst op vrijdag 26 en zaterdag 27 mei 1997.

Met het oog op de vele activiteiten in het Mennojaar, waarin op 2 en 3 februari 1996 het Menno-congres werd georganiseerd, was er in 1996 geen reguliere DHK-bijeenkomst. Dit gemis werd in 1997 ingehaald doordat op vrijdag 25 en zaterdag 26 april een tweedaagse excursie werd gemaakt naar 'Dopers Vlaanderen' en wel naar Antwerpen en Brugge. Maar liefst tachtig deelnemers waren bereid gebleken de f145 p.p. (gereduceerde prijs) te betalen om onder meer naar aanleiding van Dr Guido Marnefs lezing op het Menno-congres en zijn proefschrift *Antwerpen in de tijd van de Reformatie* (1996) ter plaatse ingelicht te worden over de geschiedenis van de dopers in de Zuidelijke Nederlanden.

Op vrijdagmorgen om 10.15 uur brachten twee bussen de groep van station Roosendaal naar Antwerpen, waar we ontvangen werden in het gebouw van de Verenigde Protestantse Kerken in België, 'de Brabantse Olijfberg'. Daar spraken Ds E.A. Rooze over zijn gemeente en het kerkgebouw en Dr Guido Marnef over de wederdopers in Antwerpen. Na gastvrij geschonken koffie en thee en het eten van een eigen hapje, was de middag ingeruimd voor een bezoek aan het Museum Plantijn-Moretus of een rondwandeling door Antwerpen onder leiding van gid-sen die – na enige vertraging – op kwamen dagen.

Diner, avond en nacht werden doorgebracht in het conferentieoord 'De Elderschans' in Aardenburg, waar het eenvoudige Van Eeghenhuis omgetoverd bleek te zijn tot een luxe oord met bar (één muur en de plek van het doorgeefluikje bleken nog herkenbaar) en verpletterend ontbijtbuffet. 't Was er gezellig toeven.

Na een kort bezoek aan de doopsgezinde kerk van Aardenburg met zijn negentiende-eeuwse entree, zeventiende-eeuwse kerkshuur met achttiende-eeuws interieur met het 'lam met rode oortjes', werd een wandeling door Brugge gemaakt, waarna we in het 'Keerske', eveneens een kerk van de VPK, door Ds Cor de Beun werden ontvangen.

Helaas kon in verband met tijdgebrek alleen de lezing van Dr J. Decavele over de reformatie in Vlaanderen doorgang vinden, maar moest die van Dr Ludo Vandamme over de wederdopers in Vlaanderen komen te vervallen. Gelukkig treft u de tekst van zijn voordracht in dit nummer van de *Bijdragen* aan. Voorzitter P. Til- lema bedankte aldaar iedereen die mee had gewerkt aan het geslaagde bezoek in Antwerpen en Brugge.

Vol indrukken kwamen we zaterdag 26 april om 18.00 uur weer met de bussen bij het NS-station in Roosendaal aan, waar 'last but not least' enkele reeds verloren gewaande schaapjes met de kudde herenigd konden worden. Een meerdaagse excursie die ons een blik gunde op de voorbijge wereld van de vervolgde Vlaamse doperse broedergemeenten en het ontroerende authentieke materiaal in Plantijns drukkerij en het gemeentearchief te Brugge. Allen die in dat verwante Vlaanderen aan het slagen van deze excursie meewerkten, alsnog hartelijk dank.

Bonny Rademaker-Helfferich

Verslag van de vierenveertigste bijeenkomst op 16 mei 1998 te Heerenveen

Tijdens deze voorjaarsbijeenkomst van de DHK stonden de Friese doopsgezinden tijdens de Tweede Wereldoorlog centraal, onder het motto 'Stillen in den lande?' In de traditioneel wat achteraf gelegen, maar fraaie, pas gerestaureerde Vermaning aan de Vermaningsteeg werden 59 leden en introduc(e)s, onder wie deze keer slechts zes Friezen (waar waren onze andere trouwe Friese leden?) welkom geheten door de voorzitter van de Doopsgezinde Gemeente Heerenveen, na het genot van koffie met koek en 'dumkes'.

Op het ochtendprogramma stonden twee voordrachten. Als eerste ging Dr. Johan Frieswijk, wetenschappelijk medewerker van de Fryske Akademy te Leeuwarden en deskundige op het gebied van de sociale geschiedenis van het negentiende- en twintigste-eeuwse Friesland, in op de rol van de confessionele groeperingen in het algemeen en die van de doopsgezinden in het bijzonder tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een eventueel pro- of anti-Duitse houding (en een daaruit voortvloeiende deelname aan het verzet) werd in Friesland sterk beïnvloed door de Fries-nationale houding. De Friese beweging was een vergaarbak van vele richtingen. Ter sprake kwamen: geloof en Friese cultuur, socialisme en Friese cultuur en Friese cultuur in combinatie met 'bodem' en historie, waar de NSB haar aantrekkingskracht uitoefende. De confessionele, c.q. ideële achtergrond van gereformeerden en SDAP-ers bepaalde in eerste instantie hun Fries-nationale houding, wat bij de NSB niet het geval was. Bij haar sympathisanten speelde de diepe armoede van de vooroorlogse crisisjaren op de veen- en zandgronden een grote rol. Voor de Friese doopsgezinden is hun godsdienstige overtuiging in relatie tot de NSB nog niet diepgaand onderzocht, laat staan gequantificeerd. In het algemeen constateerde Frieswijk dat er zeker een voedingsbodem was voor pro-Duitse gevoelens, maar dat er in de praktijk weinig van was te merken. Het Duitse machtsvertoon deed geen recht aan het Friese nationalisme en leidde bij eventuele sympathisanten al gauw tot frustratie.

Als tweede sprak Ds. Ype Schaaf, oud-hoofdredacteur van het Fries Dagblad en

publicist, over de rol van met name Leeuwarder doopsgezinden tijdens het verzet. Daarbij ging hij diep in op de verzuilde wereld van voor de Tweede Wereldoorlog: binnen de eigen kring lagen je contacten, dus daar dook je onder. In het verzet ontstonden echter ook de eerste contacten die later de verzuiling zouden ondermijnen. Veel van wat Ds. Schaaf aandroeg, kan worden nageslagen in zijn boek *Laarzen op de Lange Pijp. Leeuwarden in de Tweede Wereldoorlog* (Franeker, 1994). De voordrachten van Johan Frieswijk en van mevrouw Mesdag-Treffers vindt u elders in deze *Bijdragen*.

Verkwikt door de lunch konden de leden 's middags luisteren naar de voordracht van Ds. N. Treffers-Mesdag, die als kind in de doopsgezinde pastorie van Sneek, centrum van onderduikactiviteiten, het indrukwekkende verzetswerk van haar ouders meemaakte. De middag werd afgesloten met een gedachtewisseling tussen de sprekers, ingeleid en voorgezeten door prof.dr. S. Voolstra, waarna er gelegenheid was tot het stellen van vragen en het vertellen van eigen ervaringen. De middagvoorzitter sloot precies op tijd het middagprogramma af, waardoor enkele vragenstellers helaas niet meer aan bod kwamen. De voorzitter van de DHK, P.H.A. Tillema, sloot de bijeenkomst af, onder dank aan allen die de dag tot een succes hadden gemaakt. Hij sprak als zijn mening uit dat het onderwerp en de uitdieping ervan toch een vervolg zouden moeten krijgen. De DHK wil zich erop bezinnen in welke vorm dit zou moeten of kunnen. Na een kop thee en een 'dumke' in de zon, voor de 'fermanje', ging ieder weer zijns/haars weegs.

Bonny Rademaker-Helfferich

De Doopsgezinde Historische Kring stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- de uitgave van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks,
- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting, bijvoorbeeld: de reeks *Doopsgezinde Stemmen*, deel 1 t/m 7

Gratis te downloaden op: <https://dhkonline.nl>

1 Broederlijke vereniging (1974) (gestencilde heruitgave; oorspronkelijke editie 50 blz.

2 Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm (1976) 56 blz.

3 Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom (1979) 64 blz.

4 Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods (1980) 48 blz.

5 Confessie van Dordrecht 1632 (1982) 64 blz.

6 "Uyt Babel ghevloeden, in Jeruzalem ghetogen ". Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping (1986) 64 blz.

7 Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons (1994) 63 blz.

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN
nieuwe reeks 24 (1998)

ISBN 90 6550 165 7

Omslagillustratie:

Beschilderd paneel, 'De zeven wonderen van Brugge' (fragment),
ca. 1550-1560, toegeschreven aan Pieter I. Claeissens,

(zie ook artikel 'Doopsgezinden in Brugge 1555-1575'
door Ludo Vandamme : blz. 9-24 in dit nummer)

Afgebeeld:

Het Belfort te Brugge

Bevindt zich : te Brugge (particulier bezit)

ISBN 90-6550-165-7